

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

**Ա. ԱԲԱԶՅԱՆ, Ն. ԴԻԼՔՅԱՆ,
Ա. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, Ն. ՊԱՐՈՆՅԱՆ,
Ա. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ**

ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՈՒՂԵՑՈՒՅՑ-ՔՐԵԱՏՈՄԱՏԻԱ

**ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
2019**

ՀՏՏ 811.19(07)

ԳՄԴ 81.2Հ97

Մ 732

*Աշխարհությունը հրապարակության են երաշխավորել
ԵՊՀ հայ բանասիրության ֆակուլտետի
գիրական խորհուրդը
և հայոց լեզվի պարմության ամքիոնը:*

**Նվիրվում է սիրելի մայր քուիի հիմնադրման
հարյուրամյա հոբելյանին:**

Խմբագիր՝ բ. գ. դ., պրոֆ. Լալիկ Խաչատրյան

Գրախոսներ՝ բ. գ. դ., պրոֆ. Թերեզա Շահվերդյան

բ. գ. դ., պրոֆ. Հայկանուշ Մեսրոպյան

Արաջյան Ա., Դիլբարյան Ն., Գրիգորյան Ս.,

Պարոնյան Ն., Խաչատրյան Ա.

Մ 732 Միջին հայերենի ուղեցույց-քրեսոռմատիա/ Ա. Արաջյան,
Ն. Դիլբարյան, Ս. Գրիգորյան, Ն. Պարոնյան, Ա. Խա-
չատրյան: -Եր., ԵՊՀ հրատ., 2019, 320 էջ:

Սույն աշխատությունը հասցեագրված է հայկական բանասիրական ֆակուլ-
տետների ուսանողության, ինչպես նաև հայերենի հիմնախսնդիրներով գրադիոն ան-
ձանց համար և նպատակ տնի նպաստելու միջին հայերենի տեսական դասընթացի
նպատակալաց և արդյունավետ անցկացմանը: Գրիփ քրեսոռմատիան ընդգրկում է
միջին հայերենի զարգացման ընթացքն արտացոլող զանազան ստեղծագործություն-
ներից արձակ և շափած հատվածներ: Տրված նմուշները գաղափար են տալիս մի-
ջին հայերենով ստեղծված գրականության ձևաբանական ու բառապաշարային ա-
ռանձնահատկությունների և միմյանց հետ ունեցած ընդհանրությունների ու տարրե-
րությունների մասին:

ՀՏՏ 811.19(07)

ԳՄԴ 81.2Հ97

ISBN 987-5-8084-2419-7

© ԵՊՀ հրատ., 2019

© Հեղ. խումբ, 2019

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	7
Միջին հայերենի կազմավորումը (Ն. Հիլքարյան (9-57))	9
ԳԼՈՒԽ 1. Միջին հայերենի հնչյունական համակարգը	15
1.1. Գրաբարյան հնչյունների փոփոխությունները	15
1.2. Գրաբարյան Է-Է ձայնավորների հնչյունական փոփոխությունները.....	16
1.3. $A_i > 0 > n$ հնչյունական անցումը	18
1.4. Յ -հ հնչյունների ուղղագրությունը	20
1.5. Վ-ու-1 հնչյունների հնչյունավոփոխությունները.....	22
1.6. Գրաբարյան երկրարքառների, եռաբարքառների, բաղաձայնների հնչյունավոփոխությունները և ուղղագրությունը միջին հայերենում.....	23
1.7. Միջին հայերենի բաղաձայնական համակարգի տեղաշարժերը գրաբարի համեմատությամբ	28
1.8. Զայնել պայքարականների և պայքաշփականների հնչյունավոփոխությունները	30
1.9. Ծփականների հնչյունավոփոխությունները.....	30
1.10. Զայնորդների հնչյունավոփոխությունները	31
ԳԼՈՒԽ 2. Միջին հայերենի բառապաշտը	33
2.1. Միջինհայերենյան բառեր	35
2.2. Բնիկ բառեր	35
2.3. Փոխառություններ	37
2.3.1. Իրանական փոխառություններ	37
2.3.2. Արարական փոխառություններ	39
2.3.3. Թուրքական փոխառություններ	41
2.3.4. Եվրոպական փոխառություններ	44
2.4. Բառիմաստի տեղաշարժերը միջին հայերենում	47
2.5. Միջին հայերենի բառակազմության ընդհանուր ակնարկ	49
2.5.1. Միջին հայերենի ածանցները	51
2.6. Բարդությունների հիմնական տիպերը	55
Գրականություն ցանկ	57

ԳԼՈՒԽ 3. Միջին հայերենի ձևաբանական համակարգը	
(Ա. Արաշյան, Ա. Գրիգորյան, Ն. Պարույր (58-170))	58
3.1. Հոլովի թերականական կարգը	59
3.1.1. Ուղղական հոլով	60
3.1.2. Հայցական հոլով	61
3.1.3. Սեռական - դրական հոլով	62
3.1.4. Բացառական հոլով	64
3.1.5. Գործիական հոլով	67
3.2. Անվանական հոլովում. հոլովման տիպերը	70
Արտաքին թերում	
3.2.1. Ի արտաքին հոլովում	72
3.2.2. Ո և ու արտաքին հոլովումներ	74
3.2.3. Ա արտաքին հոլովում	77
3.2.4. ԱՅ արտաքին հոլովում	78
3.2.5. ԵԱ արտաքին հոլովում	79
3.2.6. ՈՉ արտաքին հոլովում	79
3.2.7. ՎԱ արտաքին հոլովում	81
Ներքին թերում	81
3.2.8. ԵԱ ներքին հոլովում	81
3.2.9. Ներքին թերման Ա, Ի, Ե հոլովումներ	82
3.2.10. Ա ներքին հոլովում	83
3.2.11. Ի ներքին հոլովում	84
3.2.12. Ե ներքին հոլովում	84
3.2.13. Օ ներքին հոլովում	85
3.2.14. ԱՅ ներքին հոլովում	85
3.3. Թվի թերականական կարգը	86
3.4. Որոշյալի և անորոշի թերականական կարգը	92
3.5. Դերանվանական հոլովում	94
3.5.1. Աճմական դերանումներ	96
3.5.2. Ցուցական դերանումներ	98
3.5.3. Փոխադարձ դերանումներ	101
3.5.4. Սկրացական դերանումներ	102
3.5.5. Հարցահարաքիրական դերանումներ	103
3.5.6. Անորոշ դերանումներ	103
3.5.7. Որոշյալ դերանումներ	104

3.6. Ածական անուն	105
3.7. Թթվական անուն.....	106
3.8. Սիջին հայերենի խոնարհման համակարգը և տարրերությունները գրաբարի խոնարհման համակարգից	110
3.8.1. Անորոշ դերքայ	111
3.8.2. Անկարար դերքայ	113
3.8.3. Ապառնի դերքայ.....	114
3.8.4. Անցյալ դերքայ	116
3.8.5. Վաղակարար դերքայ.....	119
3.8.6. Հարակարար դերքայ.....	120
3.8.7. Ենթակայական դերքայ	122
3.8.8. Ժիւրական դերքայ	123
3.9. Բայի եղանակները	125
3.9.1. Եղանակի քերականական կարգը.....	125
3.9.2. Սահմանական եղանակ	125
3.9.3. Անցյալ կարարյալ.....	134
3.10. Ըղձական եղանակ	139
3.11. Պայմանական կամ ենթադրական եղանակ	141
3.12. Հարկադրական եղանակ.....	142
3.13. Հրամայական եղանակ	143
3.14. Ժխտական խոնարհում.....	146
3.15. Անկանոն և պակասավոր բայեր.....	148
3.16. Մակրայ.....	153
3.17. Կապ	160
3.18. Շաղկապ	165
Գրականություն ցանկ	169
Համառոտագրություններ	170
ԳԼՈՒԽ 4. Սիջին հայերենի շարահյուսական համակարգի համառոտ ակնարկ (Ա. Խաչարյան (171-199))	171
4.1. Շարահյուսական կապակցության եղանակները միջին հայերենում	172
4.2. Շարադաստությունը միջին հայերենում.....	176
4.3. Բառակապակցությունները միջին հայերենում	178
4.4. Պարզ նախադասություն	179

4.5. Միակազմ նախադասություններ	180
4.6. Երկկազմ նախադասություններ	181
4.7. Բարդ նախադասություն	191
4.8. Անշաղկապ կամ շարահարական կապակցությամբ բարդ նախադասություններ	196
Գրականություն ցանկ	199
Սկզբնաղյուրներ՝ համառոտագրություններով	199
ՔՐԵՍՏՈՆԵԱԼԻ	201
Միսիրար Հերացի	201
Ներսես Շնորհապի	206
Գրիգորիս	212
Սմբատ սպարապետ	217
Ֆրիկ	223
Գիրք վաստակոց	229
Բժշկարան ձիոյ և առհասարակ գրաստնոյ (ԺԳ դար)	237
Հովհաննես Երգնևացի	239
Կոստանդին Երգնևացի	250
Խաչատոր Կեչառեցի	254
Թորոս Տարոնացի (Սշեցի)	259
Հովհաննես Թղկուրանցի	262
Ամիրդովլար Ամասիացի	269
Նահապետ Քուչակ	282
Ասար Սեբաստացի	292
Գրիգորիս Աղբամարցի	302
Քունիար Սեբաստացի	307
Պարսամ տաղասաց	312
Մինաս Դայիր Թոխարեցի	315
Սկզբնաղյուրներ	319

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Միջին հայերենի այս ուղեցույց-քրեատոմատիան կազմելու գաղափարը ծնվել է հայոց լեզվի պատմության և մասնագիտական լեզվական առարկաների դասավանդման երկարամյա փորձից, բուհական ծրագրերի պահանջների ուսումնասիրությունից, որոնք բացահայտում են մի ուշագրավ փաստ. մեր գրավոր լեզվի երեք փուլերից՝ գրաբար, միջին հայերեն, աշխարհաբար՝ արևելահայ և արևմտահայ տարրերակներով, կարող ենք ասել՝ առավել քիչ է ուսումնասիրված, նաև անտեսված է 12-16-րդ դարերի պետական, գիտական-գրական, ինչպես նաև ժողովրդախոսակցական լեզուն, որը հայտնի է *միջին հայերեն* անվանմամբ: Եթե մեր գրական լեզվի ակունքը ուսկեղենիկ գրաբարն իր երեք ենթաշրջաններով մանրամասն և հանգամանալից ուսումնասիրվել և ուսումնասիրվում է արդեն քանի դար, գրաբար բնագրերը տարրեր խորությամբ և հաճախականությամբ ուսուցանվում են՝ դպրոցից սկսյալ, գրաբարագիր մակագրությունները զարդարում են մեր հուշակորողները և ուսումնագիտական հիմնարկների պատերը, իսկ աշխարհաբարն իր երկու ճյուղավորումներով ոչ միայն ի բնե և ի պիտոյից քննվում է, զարգանում, ապա՝ միջին հայերենը երկու հզոր այս գրական լեզուների մեջտեղում ստվերում է մնացել, թերագնահատվել:

Միջին հայերենով ավանդված թժկագիտական և քնարերգական ժառանգությունը, անշուշտ, քաջածանոր է ոլորտի մասնագետներին, միջին հայերենի թերականության առանձին բաժինների վերաբերյալ շրջանառության մեջ են լեզվաբանական բարձրարժեք հին և նոր հետազոտություններ, սակայն անգամ բանասիրության ֆակուլտետներում ուսանողների համար մեր լեզվի պատմության այս «ոսկե միջին» օղակը եղել և մնում է ամենաբռույլը. գրաբար նրանք ուսանում են երկուսից երեք կիսամյակ, գրաբարագիր գրականությունը նրանց ուղեկցում է կրթական բոլոր փուլերում, հնչում է եկեղեցում, գրական արևելահայերենը և արևմտահայերենը խոսակցական ու գրավոր հաղորդակցման գործուն միջոցներ են, այսինքն՝ ուշադրության կենտրոնում են, իսկ միջին հայերենի վերաբերյալ երիտա-

սարդ սերնդի գիտելիքները մնում են դիպվածային՝ հիմնված կարճաժամկետ, նեղ մասնագիտական դասընթացների վրա: Այս մտահոգիչ բացը լրացնելու միտումով փորձեցինք կազմել ուղեցույց-քրեստոմատիայի բնույթ ունեցող աշխատանք: Տեսության և գրավոր սկզբնադրյուրների համատեղումը վճռորոշ հանգանակ է, որովհետև զուտ քերականական կարգերի ուսուցումը չի կարող լեզվի որևէ շրջանի հանդեպ հետաքրքրություն և խորքային գիտելիքներ ամրակայել: Անհրաժեշտ է նախ ծանրություն միջին հայերենով ավանդված բազմաբնույթ և բարձրարժեք բնագրերին, որից հետո արդեն կծնվի այդ բնագրերի լեզուն լավագույնս հասկանալու և նրա մանրամասների մեջ խորանալու հետևողական ճգնումը:

Մեր ուղեցույցում ընդիանրական տեղեկություններ ենք տալիս միջին հայերենի հնչյունական-ուղղագրական, բառագիտական, ձևաբանական և շարահյուսական յուրահատկությունների վերաբերյալ. սրանք յուրօրինակ բանալիներ են, որոնց միջոցով ուսանողը և ընթերցողը կրացեն միջին հայերենով ստեղծված հզոր մշակույթի փակ դրսերը:

Առանձնահատուկ կարևորություն ենք տվել բնագրերի, հեղինակների ընտրությանը, որպեսզի հնարավորինս ամրողական պատկերացում տանք 12-17-րդ դարերում ստեղծված գրավոր հուշարձանների, նրանց հեղինակների նախն: Քրեստոմատիայում ընդգրկել ենք հիշյալ դարերի տարբեր ենթաշրջաններում ապրած հեղինակների աշխատանքներից բնորագրական հատվածներ: Այս քրեստոմատիան կազմելիս մեծ կարևորություն ենք տվել ժանրային տարրերակածության պահանջին: Պետք է հաղթահարել այն տարածված կարծրատիպը, քեզ միջին հայերենը հիմնականում քժկարանների և բնարերգության լեզու է եղել: Իրականում այս լեզվով ստեղծվել են գյուղատնտեսական, անասնապահական, վիլյուտփայական, տիեզերագիտական բովանդակության արժեքավոր երկեր՝ ինքնուրույն և բարգմանական հիմքերի վրա: Նման գործերի ընթերցումն այսօր էլ՝ 21-րդ դարում, մեծ հետաքրքրություն է առաջանալու բացահայտելով հայ մշակույթի անխօնի կապն իր ժամանակի համաշխարհային զարգացումների հետ:

ՄԻԶԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Արդի հայագիտության մեջ կան մի շարք հիմնախնդիրներ, որոնց վերաբերյալ ավանդաբար ձևափորված տեսակետները հաճախ ավելի շատ հարցեր են հարուցում, քան հստակ պատասխաններ գտնում: Դրանցից մեկն է հայոց լեզվի պատմության գիտական շրջանաբաժանումը և երեք գրական հայերենների առանձնացումը՝ գրաբար, միջին հայերեն, աշխարհաբար:

Հայոց լեզվի պատմության գիտական շրջանաբաժանումը կատարած լեզվաբանները՝ Հ. Աճառյանը, Գ. Զահուկյանը, գրաբարին հաջորդող գրական հայոց լեզուն ավանդաբար կոչել են միջին հայերեն և առանձնացրել անգամ նրա ենթաշրջանները՝ կիլիկյան հայերեն կամ կիլիկյան նորմավորման ենթաշրջան (XII-XIV դդ.) և հետկիլիկյան (XIV-XVI դդ.), որը Գ. Զահուկյանը հետագայում անվանում է աշխարհաբարացման ենթաշրջան: Սակայն ինչպես անցյալում, այնպես էլ այսօր չկա հստակ, միասնական համոզում, թե գրաբարից աշխարհաբար ընկած ժամանակահատվածում եղել է արդյոք միջանկյալ կապող օդակ՝ միջին գրական հայերեն: Կա տեսակետ, ըստ որի՝ միջին հայերենը պետք է դիտարկել որպես միասնական աշխարհաբարի ենթաշրջան, որը չվերածեց գրական լեզվի մակարդակի: Փաստ է, որ միջին հայերենին վերագրվող դարերի գրականության լեզուն խիստ անհամասեռ է և իր հնչյունաբանությամբ, և՛ բառապաշտով, և՛ քերականական յուրահատկություններով: Այսպես՝ X-XVI դարերի գրավոր հուշարձաններում վկայված չէ հոգնակիակազմության միասնական մոտեցում. միևնույն բառը հանդիպում է 3-4 տարրեր հոգնակերտներով, կարող է հոլովվել 2-3 հոլովմամբ, սահմանական ներկայի, անցյալ անկատարի և պայմանական ներկայի ու անցյալի բայական ձևերն արտահայտվում են նույն կու/կ եղանակիչով, հնչյունական համակարգը տեղ-տեղ երկաստիճան խլազուրկ է, տեղ-տեղ՝ եռաստիճան գրաբարատիպ: Միուն բանիվ, լեզվի բոլոր մակարդակներում առկա են գուգածնություններ, միևնույն քերականական ձևն ունի մի քանի նրբեմն իրար բացառող իմաստներ, չի

Աշմարվում միասնական լեզվական նորմը: Նման իրողությունները հակասում են «գրական լեզու» հասկացությանը:

Գրաբարի անկման և նոր գրական հայերենի առաջացման դարաշրջանների ըմբռնման հարցում հայագիտության մեջ ցայսօր միասնական տեսակետ չկա: Ա. Այտրնյանից սկսած՝ բոլորը համաձայնում են, որ Է դարից գրաբարն այլևս խոսակցական լեզու չէ, բայց այդ և հետագա երեք-չորս դարերի լեզուն դեռ չեն համարում միասնական և համագործածական: Ս. Ղազարյանն իր «Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն» աշխատության մեջ միջին հայերեն ասելով հասկանում է Խ-XVII դարերի հայ գրականությամբ ավանդված լեզվական բազմազան տարրերի աճրողությունը, որը հասկանալի էր տարրեր բարբառներով խոսող հայ ժողովով տարրեր հատվածներին: Հ. Աճառյանը միջին հայերենի հնագույն հիշատակարան է համարում 1037 թ. Վահրամ սպարապետի որդի Գրիգորի դեղագիրը՝ գրված բժիշկ Բուսայիոի ձեռքով: Միաժամանակ ականավոր լեզվաբանը նշում է, որ պետք է տարրերել միջին հայերեն գրականության լեզուն միջին հայերեն բանավոր լեզվից, որովհետև վերջինս ծագումով շատ ավելի հին է, ապա միջին հայերեն գրական լեզվի համար սահմանագիծ է դարձում XII դարը, երբ Կիլիկյան թագավորությունն էր ստեղծվել, և միջին հայերենն արդեն ոչ միայն ժողովրդական, այլև պետական լեզու էր, բայց գրաբարը գրականությունը չէր կարողացել դուրս մղել: Միջին հայերենի վերջը, ըստ Աճառյանի, XVI դարն է: Այս ժամանակաբաշխումն էլ իր համար հիմք դարձրեց Գ. Զահուկյանը՝ հետևյալ մասնավորեցմամբ՝ ա) կիլիկյան նորմավորման ենթաշրջան (XII-XIVդդ) և բ) աշխարհաբարացման ենթաշրջան (XV-XVI դդ.):

Բուն «միջին հայերեն» եզրույթը բավականին հին ծագում ունի. այս կապակցությամբ Հ. Աճառյանը գրում է. «Երկու անջատ լեզուների գոյությունը այլևս փաստ է (նկատի ունի 10-րդ և հետագա դարերը), և հարկավոր է որոշել նրանց միմյանցից. գրական լեզուն ստանում է գրաբար անունը, իսկ ժողովրդական լեզուն կոչվում է գրեհիկ, մթին լեզու, գեղջուկ բան, ռամկօրէն, սովորական խոսք, աշխարհա-

կան խոսք, աշխարհաբար»¹: Հ. Աճառյանի հետագա շարադրանքից պարզ է դառնում, որ մինչ 20-րդ դար հայ լեզվաբանության մեջ գրաբարի ժառանգորդ գրական լեզուն աշխարհաբարն է, բայց «այսօր լեզվաբանության մեջ զանազանություն է դրվում այս շրջանի (X-XVI դդ.) ժողովրդական լեզվի և արդի ժողովրդական լեզվի միջև։ առաջինը կոչվում է միջին գրական հայերեն (ըստ ոմանց՝ ստորին հայերեն), երկրորդը աշխարհաբար կամ նոր հայերեն՝ հակադրությամբ գրաբարի կամ իին հայերենի»²: Հ. Աճառյանը կարծես մեր գրական հայերենների երկու եզր է տեսնում իին և նոր՝ նրանց միջին օդակը համարելով ժամանակի տուրք: Իսկ հայոց գրական լեզուները գրաբարն են և աշխարհաբար՝ իրենց ենթաշրջաններով: Այրուհաններձ, հայոց լեզվի պատմությանը վերաբերող տեսական գրականության մեջ ցայսօր դեռ ընդունված է տարբերակել երեք գրական հայերեն՝ գրաբար, միջին հայերեն և աշխարհաբար՝ իր երկու տարբերակներով՝ արևելահայերեն և արևմտահայերեն:

Միջին գրական հայերենի կազմավորումը, ըստ Ս. Ղազարյանի, համընկավ արաբական տիբրապետության վերացման, հայոց պետականության վերականգնման և տնտեսական ու մշակութային վերելքի հետ³: Միջին դարերում Հայաստանը հայտնվեց համաշխարհային առևտի տարանցիկ խաչմերուկում: Քաղաքային կյանքը զարգացում էր ապրում, ձևավորվում էին քարձր զարգացած տնտեսություն, մշակույթ ունեցող մի քանի կենտրոններ՝ Աճին, Արծնը, Դվինը, Կարսը, որտեղ կառուցվեցին եկեղեցական-կրթական մեծ համալիրներ, իհմնվեցին գրչության նոր կենտրոններ: Հայաստանի տնտեսական, քաղաքական կյանքում տեղի ունեցած տեղաշարժերը նպաստեցին նոր գաղափարախոսությունների ձևավորմանը, հոգևոր և աշխարհիկ ուղղությունների միահյուսմանը գիտության և արվեստի մեջ, սկիզբ առավ հայկական վերածննդի ժամանակաշրջանը: Հատկապես բուռն զարգացում ապրեց միջնադարյան հայ գրականությունը, ինչպես նաև հայոց լեզուն: Ակնհայտ է դառնում, որ գրաբարն այլևս չէր

¹ Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, Եր., 2013, էջ 231:

² Նոյն տեղում, էջ 232:

³Տե՛ս Ս. Ղազարյան, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Եր., 2006, էջ 204:

կարող լիարժեք ձևով կատարել իր գործառույթները՝ իբրև համաժողովրդական հաղորդակցության միջոց, որովհետև այն արդէն անհասկանալի էր դարձել հայության մեծ շերտերի համար: Ժողովրդախոսակցական լեզուն էապես հեռացել էր վաճքերում ուսուցանվող լեզվից, բարբառային տարրեր ազդեցությունների հետևանքով փոխվել էր գրաբարի ոչ միայն ձևաբանական-շարահյուսական համակարգը, այլև հնչյունական համակարգը, բառապաշարը: Նոր գրական լեզվի ձևավորումը մի պահ դանդաղում էր մոնութերի արշավանքների պատճառով, սակայն Կիլիկիայում հայոց բազավորության ստեղծումը փոխեց իրավիճակը: Միջին հայերենը դարձավ պետական և ժողովրդական լեզու:

Հ. Աճառյանը, անդրադառնալով տվյալ ժամանակաշրջանին, հատկապես կարենում է միջին հայերեն գրականության ստեղծումը, որի հնագույն նմուշներից է համարում, ինչպես նշվել է Վերը, 1037 թվականին քժիշկ Բուսայիլի ձեռքով գրված Վահրամ սպարապետի որդի Գրիգորի պատմական դեղագիրը⁴: Ընդումին մեծ հայագետն իրավացիորեն նշում է, որ միջին հայերեն բանավոր լեզուն շատ ավելի հին է, քան նրա գրավոր տարրերակը: XII դարում միջին հայերեն գրականությունն ավելի է զարգանում, հայտնի գործիչները սկսում են իրենց գեղարվեստական, ուսումնական, քժշկագիտական, դատական երկերը գրել միջին հայերենով (Ներսես Շնորհալի, Սիփրար Հերացի, Մմրատ սպարապետ): Կիլիկյան բազավորությունը միջին հայերենը դարձրեց պաշտոնական լեզու: Թագավորական դիվանատան իրովարտակները, արտոնագրերը, առևտուային պայմանագրերը, մուրհակները, նամակները գրվում էին միջին հայերենով: Անգամ մեծ հեղինակություն վայելող հոգևոր գործիչները՝ Ներսես Լամբրոնացին, Վարդան Արեւելցին, Հովհ. Երզնկացին և այլք (գրաբարով էին գրում), երբ դիմում էին բազավորին կամ իշխաններին, գրում էին բոլորի կողմից ընդունված և հասկանալի միջին հայերենով:

Հ. Աճառյանը նշում է, որ եթե ինքը վերապահությամբ է մոտենում է V դարում բարբառների գոյությանը, ապա բնակ նույնը չի կա-

⁴Տե՛ս Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 233-234:

րող պնդել XI-XII դարերի համար: Այս ժամանակաշրջանում Հայաստանում և Հայաստանից դուրս ստեղծված գաղթօջախներում կազմավորվել էին զանազան բարբառներ: Միջին հայերենն էլ, զիտնականի համոգմանք, մի բարբառ չէր, այլ ուներ իր աշխարհագրական, տեղային-խոսակցական տարրերակները, բայց դրանք մեզ հայտնի չեն, և միայն կիլիկյան գաղթօջախի բարբառն է պահպանվել և հասել մեզ, որովհետև այն Կիլիկյան պետականության շնորհիվ հասավ պատվավոր դիրքի ու դարձավ գրականության լեզու, որով ստեղծվեց հարուստ մատենագրություն⁵:

Միջնադարի հայ պատմիները գրում էին պարզ գրաբարով, բացի այդ՝ իրենց երկերում բերում էին վիճագիր արձանագրություններից կամ պաշտոնական փաստարդերից հատվածներ, որոնք գրված էին միջին հայերենով, ինչպես օրինակ՝ Վիրակոս Գանձակեցին (XIII դ.), Վարդան Արևելցին (XIII դ.), Ստեփանոս Օրբելյանը (XIII-XIV դդ.), Թովմա Սենծովեցին (XV դ.), Գրիգոր Դարանադցին (XVI-XVII դդ.), Առաքել Դավիթեցին (XVII դ.) և այլք: Չուտ միջին հայերենով ստեղծվեցին գեղարվեստական տարրեր ժանրերի բարձրարժեք երկեր: Վարդան Այգենցին, Ֆրիկը, Հովհաննես Երզնկացին, Կոստանդին Երզնկացին, Քուչակը ստեղծագործել են ժամանակի խոսակցական լեզվով, բայց և միաժամանակ կիրառել են գրաբարյան բազմազան ոճեր, բառեր և քերականական ձևեր: Այս ճամապարհով միջին հայերենը մշակվում էր, հարստանում և հղկվում:

Միջնադարում գեղարվեստական գրականության հետ մեկտեղ մեծ զարգացում է ապրում նաև զիտուրյունը, հատկապես՝ բժշկությունը: Հայաստանում գրվում կամ թարգմանվում են չորս տասնյակից ավելի բժշկագիտական երկեր՝ «գեղջուկ և արձակ բարբառով» գրված, քանի որ դրանք ուղղված էին ժողովրդի բոլոր խավերին: Մսիհար Սերաստացին, Ամիրդովլար Ամասիացին, Ասար Սերաստացին, Քունիար Սերաստացին իրենց ինքնուրույն աշխատություններում ստեղծում են հայերեն բազմաթիվ գիտաբառեր, կիրառում են նոր փոխառություններ, գրաբարյան, բարբառային բառերին, դարձ-

⁵ Հմմտ. Հ. Աճառյան, 62վ. աշխ., էջ 236:

վածքներին նոր խմաստներ են հաղորդում, կանոնավորում և մշակում են քերականական իրողությունները՝ ժամանակի պահանջներին համահում:

Պետք է նշել, որ լեզվի պատմության ցանկացած շրջանաբաժանում պայմանական է, այս կամ այն շրջափուլի առանձնացման համար նախադրյալները մի դեպքում անհրաժեշտ և բավարար են, մյուս դեպքում անբավարար:

Հարցի մասին այլ կարծիք ունի Յու. Ավետիսյանը: Նա «Գրական հայերենի զարգացման երկու շրջափուլերը՝ գրաքար և աշխարհաբար» աշխատության մեջ, ելնելով միջին հայերենի լեզվական անմիջինակուրյունից և արևմտահայ աշխարհաբարի հետ ունեցած լեզվական ընդհանուր որակներից, առաջարկում է հայոց գրական լեզուների պատմության մեջ տարրերակել երկու փուլ՝ գրաքար և աշխարհաբար, որոնք կտրուկ տարանջատվող լեզվական որակներ են: Ըստ այս մոտեցման՝ գրաքարը գրական լեզու է եղել V-XII դարերում, ապա նրան հաջորդել է աշխարհաբարը՝ XII դարից ցայսօր: Աշխարհաբարի համար տարրերակում է երեք ենթաշրջան՝ ա) XII-XVIII դարեր, որը համարվում է վաղ աշխարհաբարի ենթաշրջան, այն «խիստ պայմանականորեն կոչվել է կամ կարող է կոչվել նաև միջին հայերեն»⁶, բ) XVIII դարից սկսվում է երկճյուղ աշխարհաբարի շրջանը, որի լմբացքում մշակվում և նորմավորվում են մեր գրական լեզվի երկու տարրերակները՝ արևմտահայերենը և արևելահայերենը, մինչև 1920 թվականը, գ) 1920 թվականից մինչև այսօր շարունակվում է երկճյուղ աշխարհաբարի զարգացման ժամանակաշրջանը: Այսպիսով, միջին հայերենը դառնում է ոչ քեզ առանձին գրական լեզու, այլ աշխարհաբարի ենթափուլ:

Մենք ընդունում ենք ջահուկյանական շրջանաբաժանումը, որն առավել հստակ է, մերողական առումով դյուրմբոնելի: գրաքարի և աշխարհաբարի կամ, ավելի ճշգրիտ, հին և նոր գրական հայերենների միջև գոյություն է ունեցել նրանց միջին տարրերակը՝ միջին հայերենը:

⁶ Յու. Ավետիսյան, Գրական հայերենի զարգացման երկու շրջափուլեր՝ գրաքար և աշխարհաբար, Եր., 2016, էջ 79-80:

ԳԼՈՒԽ 1

ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՀՆՉՅՈՒՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

1.1. ԳՐԱԲԱՐՁԱՆ ՀՆՉՅՈՒՆՆԵՐԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Գրաբարի գրության և արտասանության կանոնների համակարգն ունի իր զարգացման պատմությունը, որը հետագա փոփոխությունների, ելմէջումների և անգամ բախումների հետևանքով բարեփոխվել է ժամանակի հրամայականով, ներքին և արտաքին տարրեր գործոնների ազդեցությամբ:

Հայոց լեզվի պատմական զարգացման դեռևս հետդասական շրջանից սկսած՝ ուղղագրության և ուղղախոսության խնդիրը եղել է քննության առարկա: Հայ քերականներից շատերն արդեն իսկ նկատել էին գրավոր և բանավոր խոսքի աստիճանաբար խորացող տարբերությունները և արձանագրել գրության ու արտասանության միջև տեղի ունեցող փոփոխությունները գրական հայերենում: Դասական ուղղագրության ընդունված որոշ կանոններ չեն համապատասխանում ժամանակի բանավոր խոսքի արտահայտման ձևերին: Լեզվի զարգացման հետագա փուլերում՝ հատկապես Ժ-ԺՍ դարերում, գրային, բարբառային կամ նորմավորված և չնորմավորված տարբերակների բախումից առաջացած գրության և արտասանության տարրերությունները հանգեցրին ուղղագրության համակարգային փոփոխությունների, բայց քանի որ լեզուն պահպանողական համակարգ է, երկար դարեր ուղղագրության ին և նոր սկզբունքները գոյատևում էին կողը կողքի՝ ստեղծելով անմիջակության և խառնագրության հակասական պատկեր: Ծագել և հրամայական էր դարձել ժողովրդին ոչ միայն հասկանալի լեզվով ստեղծագործելու, այլև այդ լեզվով գրելու պահանջ, անհրաժեշտություն: Զնավորվում էր կիլիկյան միջին գրական հայերենը՝ իր լեզվական համակարգով և ուղղագրությամբ, որով մեզ են ավանդվել ինքնուրույն ու բարգմանական երկեր, գիտական աշխատություններ, ձեռագիր հիշատակարաններ, վիմագիր արձանագրություններ: Զեռագրերն ընդօրինակող գրիչները, վիմագիր վարպետ փորագրողները հաճախ դիմում էին կենդանի

խոսակցական լեզվին՝ գրությունը համապատասխանեցնելով արտասանությանը, որի հետևանքով երևան են գալիս ուղղագրական անձտություններ, գրչագրական տարբերակներ, գերճշգրտումներ:

X-XVIII դարերում ժողովրդախոսակցական լեզվի թերարանքով հայերենի գրավոր խոսքում ամրագրվել են **ե (t), յ, վ, ու**, և հնչյունների և հատկապես **աւ, եւ, իւ** երկրարբառների չկանոնակարգված ուղղագրական փոփոխությունները, որոնք վկայում են նշյալ ժամանակահատվածում հայերենի ուղղագրական և ուղղախոսական համակարգերում ճգնաժամի մասին: Սկսվել էր հարաբերականորեն միասնական լեզվի երկիրեղկման շրջանը. արևելյան և արևմտյան բարբառախմբերն աստիճանաբար, դանդաղ, բայց հետևողականորեն հեռանում էին միմյանցից՝ ձևավորելով իրենց հնչյունական տարբերակված կազմը, որոնց հիմքերի վրա էլ պիտի ձևավորվեին արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուները:

1.2. ԳՐԱԲԱՐՅԱՆ Է-Ե ԶԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐԻ ՀՆՉՅՈՒՆԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Գրաբարի **ե**, **է** ձայնավորները միջին գրական հայերենում կրում են սկզբունքային փոփոխություններ:

Դեռևս V-VI դարերից սկսած՝ **ե** պարզ ձայնավորը և **է** երկրարբառակերպը արտասանությամբ այլևս չեն տարբերվում: Դրանք բառասկզբում, բառամիջում և բառավերջում միմյանց փոխարիխում, իսկ որոշ դիրքերում իրենց արտասանական արժեքով նույնանում էին: Գրության և արտասանության այս տեղաշարժը առաջ է բերում նախ մասնակի, հետագայում՝ հատկապես 16-17-րդ դարերում, այս հնչյունների՝ անկանոն գրության էական փոփոխություններ, սկսվում է, մի կողմից, դրանց նույնացման, մյուս կողմից՝ կտրուկ տարբերակման գործընթացը:

Ժ-ԺԷ դարերի բնագրերում հանդիպում են **է** տառի գրության հետևյալ դեպքերը: **Է-ի** փոխարեն գրվել է **ե** բառասկզբում՝

ա) **Եմ** բայի ներկա ժամանակի երրորդ դեմքի և անցյալ անկատարի բոլոր ժամանակաձևերում՝ **Ե, Եիր, Եիմ**: Օրինակ՝ **Գրեալ Ե, գրեալ Եիր, գրեալ Եիմ**: (Ժ դար): **Ե** և **Է** տառերի վերոնշյալ անկանոնությունները այս երկու տառանշանների արտասանական ընդհանրության հնչույթային մերձեցման արգասիք են: **Եմ** բայի ներկա՝ **Եմ, Ես Ե, Ենք, Եք, Են** և անցյալ անկատար՝ **Էի, Էիր, Էք, Էինք, Էիք, Էին** ժամանակաձևերը նույն հնչումն ունենալու հետևանքով տարբեր հեղինակների երկերում, զրիշների ընդօրինակած զրբերում վերոնշյալ զրության շեղումներ են ունենում: Շեղումների պատճառներից մեկը բարբառային գործոնն էր: Անկանոնությունները հիմնականում հանդիպում են հիշատակարաններում, բժշկարաններում և վիմագիր արձանագրություններում: Մատենագրության մեջ դրանք սակավադեպ են: Օրինակ՝ ...Որ Սիմոնն լովել **Եր Արասդովի խանի փեսայ Զալ թէ լին...**(Ազուլեցի, 87), Մին ի բուման **Ալ խարչեցին...** (Ազուլեցի, 89), Ես Շմառնի եխապայր Զաքարէս որ ամենայն բանի **ականապէս Էլայ...**(Ազուլեցի, 83), ...Այսօր Ազուլաց դուրս **Էլայ...** (Ազուլեցի, 5),

բ) մի քանի բառերում և ձայնավորասկիզբ միավանկ բայերի անցյալ կատարյալ ժամանակի եզակի երրորդ դեմքում՝ **Է** աճականը փոխարինվում է **Ե-ով՝ Եսակ, Եուրիւն, Եմանուել / Եմանուէլ, ...Եսանց ժամանակական...**,

գ) բառամիջում՝ ...Ինձ մի՛ **մեղապեկ** (ՆՀ, 73),

դ) բառավերջում՝ **Տիկի զարմուն զքարկն, հասրարով զքեկ կու պէսան** (ՆՁ, 76),

ե) Միևնույն բառը կարող էր գրվել և՝ **Ե-ով, և՝ Ե-ով՝ բազաւորն Է իրէից**, կամ **իրէից Է սա բազաւոր** (Ժ դար): **Որպէս սպամորն, որ ցավիլ...** եւ գրգռեալ... (Ասար, 98): **Որպէս խիսդ ցաւն, որ զմարդոցն ուժն կու պակասեցնէ** (Ասար, 98):

Ըստ Հ. Աճառյանի՝ **Ե** տառանշանը դասական հայերենում բառասկզբում արտասանվել է **Ե**, որի հիմնավորման համար բերում է **Ե-ով սկսվող բառերից առաջ յ նախտիր կիրառումը՝ յերկիր**: Հնչյունական այս երևույթը ոչ միայն բառասկզբում, այլ նաև բառամիջում շարունակվում է մինչև ուշ միջնադար:

XVII դարից սկսած՝ բառասկզբում **ե-ն** արտասանվում է և կամ **յե-**, ըստ այդմ էլ գրվում **ե** և **յե** տառանշաններով՝ կախված բարբառային հիմքից: **Ե-ի յե** արտասանական տարբերակի անցումը կատարվել է աստիճանաբար: Օրինակ՝ Եւ ծմեռն **յերք** լրաս՝ զջուրն լրաք արա և լրուր (Ասար, 197), ...**ե** և **յեցու յեղմն** և զիրափուրն րաչէ և **յեպ** լից (Ասար, 196), Կըծկեալ պշուցեալ ձային, Ի **յերեսն** այն Աղէկ-սանդրին... (ԽԿ, 52), մեր կա, որ ի ժամ լրամի, անաղօրը ի **յեպ** կու թերէ. սեր կա, որ շուկան լրամի, անվաճառ ի **յեպ** կու թերէ (Քուչակ, 58), իմ եարն **յերազիս** եկավ... (Քուչակ, 107):

Ե-ի փոխարեն նկատվել են **է-ի** գրության հետևյալ դեպքերը.

ա) բառասկզբում բաղաձայնով սկսվող միավաճկ բայերի սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակաձևի եզակի երրորդ դեմքում գրվում է և, օրինակ՝ **Էցոյց** գրուղբն Պօղոսի, **Էհսս** այսի ամի, **Ինձ սուզ մեծ երող, Էհսս** նըշոյլն արեգական (ՊԴ, 16), **Այսոր Էհսս ինձ անդարձական** (ՊԴ, 116): **Է** տառանշանով են գրվել **եմ** բայի ներկա ժամանակի առաջին և երրորդ դեմքերը՝ **Ինձ էա:**

բ) Բառամիջում երբեմն **ե-ի** փոխարեն գրվում է և, օրինակ՝ ...**Մարդ չկարէնայ ճանաչել...** (Ասար, 147), **Ի քեզ եկի ծարաւ, քէ ար-րուցանես.**(ԳԱ,), ...Որ **բուլուրէալ լինի...** (ԲԱ, 71), ...**Մինչ ի ես զնացի ոչ, ականարէս չելայ, գրէցի ոչ...**(ԶԱ, 6), ...**Այլ շրջայկայ դեղո-րայրն էլ այսպէս կէր** (ԶԱ, 85), ...Որ **բուլուրէալ լինի...** (ԲԱ, 71), **Տե-սայ,** որ սորայ էն (ԶԱ, 91):

Բառավերջում **ե-ն** արտասանվում է և, որը գրաբարում գրվել է **է-**ով: Ուշ միջնադարում արդեն **է-ի** փոխարեն գրվել է **ե** տարբեր խոսքի մասերի պատկանող բառերի ուղիղ կամ թերքված ձևերում: Օրինակ՝ **Քեզ կու տեսնե...**(Քուչակ, 76):

1.3. Ա>Օ>Ո & ՀՆՉՅՈՒՆԱԿԱՆ ԱՆՑՈՒՄԸ

Միջին դարերում մեսրոպյան այբուբենը համալրվել է նոր տառանշաններով՝ **օ**, **ֆ**: Գրության մեջ փակ վանկի **աւ** երկրարբառը սկսում է արտասանվել **օ**: Պարզեցված **օ** հնչյունը արտահայտվում է **ո**, **օ** տառերով և **աւ** տառակապակցությամբ: **Աւ-ը** դասական հայերե-

նում ունեցել է **առ** արտասանությունը՝ **դաւան=դաւուն**: **Ե** դարից այս երկարքառ բառասկզբում, բառամիջում վերածվում է **օ** պարզ ձայնավորի, գրվում է **ո** տառանշանով կամ **աւ-ով**, որի հետագա (Ժ-ԺԵ դդ.) վկայությունները հանդիպում են ձեռագիր մատյաններում, եկեղեցական ու վիմագիր արձանագրություններում, միջնադարյան տաղերգության և այլ երկերում՝ *Ոլուսիոն, Ովանէս, Ոհան, ի բարեխոսութիւն, Կուգրանդուպուի կամ Կուգրանդուպաւուի, հաւզոյն կամ հողոյն, Տարոն=Տարուն*: Պարզ **ո-ի** արտասանություն ունեն **ով, ովթեր** դերանունները:

Աւ երկարքառ փակ վանկում վերածվել է նաև **ու-ի աւ>ո>ու** աստիճանական հնչափոխությամբ՝ **նաւպա, նուպա, նուպա** (Մ. Հերացի, Զերմանց միսիրարութիւն, XIII դ., Թիֆլիսի բարքառում՝ **հուզ, փուզ, վուր**) և ընդհակառակը, **ու-ն** դարձել է **ո՝ ոժով > ոժով, ովստափուժ > ոխտագրուժ, ոսին դրաժ > ոսին դրաժ** և այլն: Երբեմն **աւ-ի** փոխարեն գրվել է **օ՝ թագօր, թօ, գօ, փոխ.**՝ թագաւոր, թաւ, գաւ, **ո-ի** փոխարեն՝ **աւ՝ խաւրիուր, գաւկել, դաւրա,** բառասկզբում **վօ** արտասանվող **ո-ի** փոխարեն՝ **աւ՝ աւտ, ավրոր, ավրովայն:** Ենթակայական դերբայը հանդիպում է թե՝ **ով, թե՝ օվ** վերջավորություններով:

Օ տարի մուտքը արձանագրվում է **ԺԱ-ԺԲ** դարերից, երբ փաստորեն ավարտվել էր **առ** երկարքառի պարզեցումը:

Ներկայացնենք բառամիջում կամ փակ վանկում օ ունեցող բնագրային օրինակներ:

Ի թեզ չօնեցաւ բանըն հայրական..., Յօղմ իշանէ ի վերայ բիին ... (ԳԱ, 39):

Եղալ յարզանդէ այն մօրն, Որ ամուն է Ոլումպիադայ (Կեչառեցի, 50):

Վայ քո մօրն Օլումպիայ (Կեչառեցի, 63):

Օտար փոխառյալ հասարակ և հասուկ անուններում իբրև կանոն **օ** տառն էր գրվում՝ **սօլքան, Պօղոս, Պօլիս, Մօսկով, Ըստամբօլ** և այլն:

Օ հնչյունի **աւ, ո, օ** միմյանց փոխարինող գրությունը շարունակվում է մինչև **ԺԵ** դար: **ԺԵ** դարում այս երեք գրատեսակներից ամենաագործունը **օ** տառանշանի գործածությունն է:

Բառասկզբում **Ա**-ն գրվում և արտասանվում էր **ՎԱ** միավանկ բառերում՝ *որ-վոր, որբ-վորբ* : Բառամիջում և բառավերջում **Ա**-ն արտասանվում էր **Օ**:

1.4. Յ-Հ ՀՆՉՅՈՒՆԵՐԻ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Յ տառանշանի գրությունը հինգերորդ դարում հնչյունական արժեք ուներ, օրինակ՝ **Ա** և **Ա** ձայնավորներից հետո **Յ**-ն գրվում և արտասանվում էր: Ուսումնասիրվող շրջանում այն ձեռք է բերում ուղղագրական նշանակություն, այսինքն՝ **Ա** և **Ա** ձայնավորներից հետո գրվող **Յ** կիսածայնը այլևս չէր արտասանվում: Յ-ի ավանդական ուղղագրության շեղում է նկատվում նաև բառասկզբում և բառամիջում: Յ կիսածայնի գրության անկանոնությունները մյուս տառանշանների համեմատ ամենահաճախակին են, ինչն էլ ուղղագրության բարեփոխման գաղափարի ծնունդ է դատնում: Ուղղագրության վերաբերյալ «Վերլուծութիւնք բացերեւապէս բազմազան բառից եւ բայից յոգնախունք շարագրութեամբ» վերնագիրը կրող առաջին քերականական աշխատությունը գրել է Արիստակես Գրիչը: Այս գրքում հեղինակը դիտարկում է **Յ**-ի ուղղագրության հարցերը, որոնք ներկայացնում է 10 կանոնի տակ: Գիրքն ունի նաև ուղղագրական բառարան: Պահպանելով գրաբարյան ուղղագրությունը՝ միաժամանակ օրինականացնում է **Ա** և **Ա** տառերից հետո չարտասանվող **Յ**-ի աղոմքը: Այս կանոնարկումը հայերենի ուղղագրության բարեփոխման առաջին փորձն էր, որն իրավական ուժ ստացավ Արիստակես Գրիչի կողմից:

Յ տառանշանի ուղղագրական շեղումներ են նկատվում աշխարհիկ գրականության մեջ, ձեռագիր հիշատակարաններում ու վիմագրություններում: Ջերականական աշխատություններում և ավետարաններում դրանք սակավադեպ են: 1. Մերոպյան ուղղագրությունից **Յ**-ն շեղվում է բառասկզբում, երբ այն իր արտասանական արժեքով նոյնանում է **Խ** տառի արտասանությանը: 2. Աճառյանի մեկնաբանությամբ **Յ** և **Խ** հնչույթների միջև ընկած շնչեղ **Յ**-ն հնչյունափոխվել է **Խ**-ի, ինչպես որոշ բարբառներում **թ, գ, դ, զ**՝ շնչեղ ձայ-

Աեղճերը վերածվել են **փ. թ, թ, ց**, չ շնչեղ խուլերի, այսինքն՝ տեղի է ունեցել յ-ի խլացում: Այս շեղումները սկսվել են ԺԳ դարում և շարունակվել մինչև ԺԵ-ԺԸ դարերը: Չորօրինակ՝ *Ով հեր վերցնէ...* և զմարդն սրբահեշտ առնէ (Ասար, 190): ... Գնաց ...ի զիսդն Անապակ, յանկարծակի յիշանդացա... (Ազուլեցի, 84): **Յարաւային կողմն փողրակն է**... (Ազուլեցի, 90):

2. Բառամիջում **յ** հնչյունը պահպանել է իր արտասանությունը, օրինակ՝ **արքայական**: Սակայն բառավերջում **ա** և **ո** ձայնավորներից հետո չգրվող յ-ի համարանությամբ **յ** չեն գրում բառամիջում, հատկապես այդ ձայնավորներով ավարտվող բառերի բաղադրման ժամանակ, ինչպես՝ **արքաի, ծառաի, Կառենի** և այլն: Կա նաև հակառակ երեսույթը՝ **ա** հոդակապից հետո յ-ի հավելյալ գործածություն, որն իրականում նշված կանոնի շփորձման արդյունք է, ինչպես՝ **բացայիս, գիւայցա, զենուայզիր** և այլն: Այս երեսույթին առավել մանրանակ կանդրադառնանք:

Եւ զարամոքն ուժովկցնէ և օգլու հևուցն և նապոյզեղացն ցաւերյան....(Ասար, 180), *սայ վերայիշացու դրեց...*(Ազուլեցի, 180):

3. Բառավերջում **ա** և **ո** ձայնավորներից հետոն

ա) **յ-ն չի գրվում՝ Եւ առ զդմակն և նօսր լրապակն և ի վոս դիր հաւասար** (Ասար, 179): ... եւ **առարտանա** ամէն ինչք իր ... (Ասար, 184): **Եւ թէ յդի կանայր ի հերմ վերցնեն զրդան...** (Ասար, 190): **Գիրեն, որ դարիակ են եւ, դարիակին սիրով չի մընա** (Քուչակ, 204):

բ) Կամ գրվում է անհարկի հատկապես հրամայական եղանակի եզակի երկրորդ դեմքում, օրինակ՝ **Եւ թէ կամիս այդ նշանօքդ արայ զամէննա.... Ուժով կրակ արայ...** (Ասար, 179): **Մաճուն արայ մնկորով...** (Ասար, 201): ... **Դեղ արայ այլուցին... աղայ** և մաղէ ի կազմամբի ջրով... (Ասար, 205): **Գինով եփեայ և լրուր, որ խմէ ..** (Ասար, 207): ...**Չորացոյ և լրուր աւուրն Ա (1) հատ...** (Ասար, 210): ...**Բայց յառաջն կար խմեցոյ, որ միմին կարն յամէ և ի հեր խմեցոյ զդեղդ...** (Ասար, 212): **Թէ նապոյ լրեզմ ...ցակի** (Ասար, 217): **Պարուր է զդրայ ի բաղանեաց կորել...** (Ասար, 183): **Սոցայ վաղջանն զրելին...** (Ազուլեցի, 81): **Սորայ եփապայրը էին բաժանված...** (Ազուլեցի, 91): **Մնաց սորայ մին աղջիկ, անունն Բանաւշահ...** (Ազուլեցի, 92), **Ինչ անեն, կամ ինչ լինամ, յուր լրեսնում աղուր, նայ սիրեն** (Քուչակ, 32):

1.5. Վ-Ռ-Ւ ՀՆՉՅՈՒՆԵՐԻ ՀՆՉՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Զայնավորից առաջ ուն ի սկզբանե արտասանվել է ու, օրինակ՝ հակուած, սկրուեր, պակուիրան, զինուոր: Ու հնչումը աստիճանաբար վերածվում է ն-ի, և ուն-մ՝ որպես ձայնավոր հնչյուն, ձեռք է բերում նաև բաղաձայն վ հնչյունի արժեք, այսինքն՝ արտասանական ուշվ փոփոխությունը հանգեցնում է գրույան փոփոխության, և վերանշյալ բառերը կարդացվում են՝ հարլած, պակուեր, պակուիրան, զինուոր և այլն: Զայնավորից առաջ դասական հայերենում գրվող ու հնչյունը նախ VI, այնուհետև XII դարում սկսում է գրվել և ուով, և վով: Այսպիսով, առաջանում է ձայնավորանախորդ ու-ի գրույան երեք տարբերակ՝ բուի, բվել, բական: Բառավերջում ա, ե, ի ձայնավորներից հետո գրվող և տառանշանը ևս փոխարինվում է վով: Գրույան նմանատիպ գուգածնություններ են նկատվում մեր քննած ժամանակաշրջանի գրիչների ընդօրինակած մատյաններում, ձեռագիր հիշատակարաններում և միջնադարյան աշխարհիկ գրականության մեջ: Ստորև ներկայացնում ենք ընտրված համապատասխան օրինակներ:

Պօյրդ է կանանց ծառ սալվի... (Քուչակ, 65), ...պաղ հովա դիւր բվի իրմա... (ԲՈ, 88), ...Եւ հանց բվի քէ մեռած է... (ԲՈ, 69): **Պակուական** եղբայրներ, ինձ մի՛ մեղաղքեր (Քուչակ, 73): Ցնծուրեամբ և յնդուրեամբ յսմէ՛ր սիրով միաբանական, եղբայրը պակուական (Ն. Հ., 75): Նուռն և յիմծօրն է պակուական (Քուչակ, 81): Կամի ծեր մէջլիսն ավիրել... (Քուչակ, 79), եւ աչաց չի լրտուրին և յսկուրին (ԲՈ, 76), մեզ ողորմի բուոյի հոգւոյմ՝ անմահուրեան հոդը բուրէ (93), ...եւ քէ խառնուածն նօսր լիմի... (ԲՈ, 74), այն որ գէճ խառնվածոց լիմի (ԲՈ, 79): Եւ երբ օծվի նայ, ի բաղնեաց մէջնապունն քող կենայ... (Ասար, 194), բվին Ո-ՇԻՇ յունվարի.. (Ասար, 114), միանք նավի Զուսպիցն (Ազուլեցի, 55), ամէն երկիր բվին դինարայ դինար դիվանի (Ազուլեցի, 77), շառաւիդ յերկինն բուեր... (Քուչակ, 180), զայդ պազդ որ ի քո բերմէն դու բվիր քո սրբի կամով (Քուչակ, 112): Շաքարն իր լիղի բրի (Քուչակ, 214), վասն այնորիկ երբ քսուի, նա առաւել համ առնու և անուշ բուի (Ասար, 99):

1.6. ԳՐԱԲԱՐՅԱՆ ԵՐԿՐԱՐՔԱՌԱՆԵՐԻ, ԵՌԱԲԱՐՔԱՌԱՆԵՐԻ, ԲԱԴԱՎԱՆՆԵՐԻ ՀՆՉՅՈՒՆԱՓՈԽԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻԶԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Գրաբարյան երկրաբառները միջին դարերում ենթարկվում են արտասանական մեծ փոփոխությունների, որոնք անխուսափելիորեն հանգեցնում են ուղղագրական տեղաշարժերի; Այս ամենը հետևանքն էր միասնական գրական լեզվի ճգնաժամի և բարբառային տարրերակվածության խորացման: Ինչպես վերը նշեցինք, **առ** երկրաբառը վերջնականապես վերածվում է **օ** պարզ ձայնավորի, և այս հնչյունակապակցությունը բաղաձայնից առաջ գտնվող դիրքերում սկսում է փոխարինվել **օ** տառով: Հիշյալ փոփոխությունը համակարգային էր, որի շնորհիվ հայերենի այրութենում նոր տառ է առաջանալում՝ Օ, օ: Ընդ որում օտար բառերն ել սկսում են փոխառվել օ ձայնավորի միջոցով՝ **իսրիդ արարիդ Քսոսմրօլ** (Ազուլեցի, 160), **Խոսպրուկ իսամի զլուղն ժողովէ** (Ազուլեցի, 161), **Օնոփրիոսրս զնայ իսամին կաշտոր կասի** (Ազուլեցի, 120): **Աւո** հնչյունական անցումն ավարտվել էր դեռ X դարում, բայց ուղղագրական շփորչ՝ **աւուն**, շարունակվում է շատ երկար: Բերենք բնագրային բնորոշ օրինակ-ներ՝ **թօվանդակ երկիր պեսան** (Ազուլեցի, 64), **յեկով զնացի Կարապեկ Ոհանայ վանըն**, **Ոհանու մասի զերեզմանն համրուրեցի** (Ազուլեցի, 108), **զինչ ելմէ արենէ ի մօրէն** (Քուչակ, 62), **յայս ամի յամի էր Արուլաց մէլիրն Սէլիր-Օվին** (Ազուլեցի, 126), **մահլօրս ի վար կուզի** (Քուչակ, 146), **որ նոսր յարենէ լինի երեսելի է** (Բունիար, 105), **ինելորն ի յանիւլքն մօր** (Ֆրիկ, 86): Հազվադեպ հնարավոր էր նաև **օւու** անցումը կամ **ուշոն՝ Առաջ զնացի Ուշական**, մեր Հայոց բարգմանից զիսր զրոց Մեսրոփ վարդապետի զերեզմանն համրուրեցի (Ազուլեցի, 108), **ողարկեց Սէլվանու անապալն** (Ազուլեցի, 128):

Ու ձայնավորից կազմված հնչյունակապակցություններում **ու-ն** փոխարինվում է կամ բաղաձայն վ-ով, կամ ւ-ով, այսպես՝ **ուաշվա-**ւա գլշական երկրաբառակերպ տարրերակմերով՝ որ առնու **լվացած սրայիկ** (Գրիգորիս, 167), **զիշերտայն բնուրինն հով է, քան ցերեկվանն** (Ասար, 104), **զկերակուրն կէսօրվան ժամին լուր** (Ասար,

215): **Ուիշվիւի**՝ ուռենայ **սպալին** (Գրիգորիս, 167), թէ կրակըն չգեն **սրբին** (Ասար, 190), փորոքնին կալուի և **լցուի**, կալուածքն կոյ քաց-**ի**, կալուածնուն **քայցիկին** զօդուածքն շարժէ (Ասար, 104), նա կու **քաշվի...** (Ասար, 104) որ ի վզին է՝ **լցվին** (Ասար, 106), մէջքն **քացվի** (Ասար, 223), աւզրէ **աչացավի** և **գլխացավի** (Ասար, 120), կապի չվի սպիրակուցն (Ասար, 231): **Ուեշվե/ւե(լ)**՝ բժշկութեան **արուեստին** յա-
ւելիի առաւելութիւն ունի (Ասար, 112), առ հինայ եւ քացիսլ շաղվէ (Ասար, 119), ի քաղմիքն ջրով **շաղվես** (Ասար, 191), շալր եմ **տվել** (Ասար, 233), **ուոշվո/ւո՝ չկոցն** կաշոյն լինի (Գրիգորիս, 167), **ճրճո-
րիր** միրանեն յինքն (Ասար, 112), **աղվոր** յիմանայ զիհւանդին պէտքն (Ասար, 114):

Իւ և եւ երկրարրառների գուգահեն կիրառությունները շարունա-
կում են հանդիպել տարբեր հեղինակների երկերում, բայց նկատվում
են համակարգային փոփոխություններ՝ պայմանավորված այս երկ-
րարրառների արտասանության տարբերակներով: Այսպէս՝ **իւ-ը**
տեղ-տեղ փոխարինվում է **իու-ի**⁷: Ունենք նաև **իւշոյ** սակավագենապ
հնչյունափոխությունը, զրորինակ՝ **հարիւր>հարոյր**, **արիւն>արոյր**,
նիւր>նոյր, **ալիւր>ալոյր**: Միջնադարյան գրականության մեջ վկայ-
ված են նաև **իւ /եւ** երկրարրառների պարզեցման միտումները, որոնց
հետևանքով **իւ/եւ-ը** վերածվում էին **ի ձայնավորի**, օրինակ՝ **քարրա-
մուրինիր** այսր աշխարհի (Պ.Դ., 122) **ե** ձայնավորի՝ ջուրն սպառի եւ
եղն մնայ (Ա. Ա., 180), **ու** ձայնավորի՝ **աղրուր** լրեսայ (Ազուլեցի, 63):

Այ գրաբարյան երկրարրառը միջին դարերում թեև ենթարկվում
է հնչյունափոխությունների, այդ թվում՝ պարզեցման, բայց նաև ընդ-
լայնում է իր գործածության ոլորտները: **Այ** երկրարրառը միջին դա-
րերում ամենատարածվածն էր, որովհետև հոդակապավոր բարդու-
թյունները կամ ածանցավոր բառերը միջին հայերենում, ինչպէս նաև
վաղ աշխարհաբարում սկսում են կազմվել **այ** հնչյունակապակցու-
թյամբ, բացի այդ՝ գրաբարում **ա** ձայնավորով ավարտվող այն բա-
ռախմբերը, որոնք վերջում **յ** չէին ստանում, գերճզբաժնան հետևան-

⁷ Տե՛ս **Ս. Գյուլբուղայյան**, Հայերենի ուղղագրության պատմություն, Եր., 1973, էջ 157:

քով սկսում են ստանալ **յ**, ինչպես օրինակ՝ անձնական կամ ցուցական դերանունները, այսպես՝ կարմրայգոյն լինի, **նայ** յարեան մաղձէն է, և **դեղնայգոյն** թէ լինի, խարդէշ մաղձէն է, եթէ բոլիս, սև մաղձէն է, և թէ **սպիտակայգոյն**, **նայ** ի պլամէն է (Գրիգորիս, 167-168): **Յողնայշարն** (Գրիգորիս, 175) **նայ** լովին վնասայլար մաղձովս (Գրիգորիս, 176), **լուսինն հեռանայ** ի բառայպանաց ասրիճանացն (Գրիգորիս, 201), պալրահէ իրն վերայրերորդին (Գրիգորիս, 211), որ է հաւկոյր, **նայ** է, եթէ շարաւն պաղ լինի և **բանջրայգոյն նայ** ի Կ. օրն **ապայ** պայրի (Գրիգորիս, 210), **զիսայցաւորին** վատ նշան է (Գրիգորիս, 210), **լուսայմուպս** ժամ կայ արձակնայ, բվենայ թէ կու ծիծաղու (Գրիգորիս, 75), **նայ** բարձն և հանգչի և զանուշ թվի (Ասար, 99), **դայ** չէ յումներէ ծնունդ (Կեչառեցի, 49), ու զրողով **նայ** ափսոսիցաւ (Կեչառեցի, 53), **նայ** բուղը ու բանը ուզէր (Կեչառեցի, 56), ամէնն **մեծայմնեծ** մարդ են (Ազուլեցի, 99), հետ սոցայ զնացի (Ազուլեցի, 85): Անգամ գրաբարյան **առնել** բայր դառնում է՝ **այնել**՝ որ ասլրած **այնէլ** մեզի վճար (Ֆրիկ, 91):

Այ երկբարբառը հատկապես բառասկզբում, բայց նաև բառամիջում պարզեցվում էր՝ վերածվելով **է-ի**, այսպես՝ ինձ բաղցած բողել և սիրու **երել** (Ն. Հ., 155), կամ դառնում էր **ա` սիրէ զադ երեր բամիկդ** (Ֆրիկ, 99), քանի մարն զիս բերեր (Քուչակ, 140), **ան զէշէն պազիկ մ'ուզեցի...** ի՞նչ միմնելը կ'ընես **ապ** զիշուն (Քուչակ, 196), ի վերայ կապէ իր վերովս (Ասար, 229):

Ոյ երկբարբառը հիմնականում պարզեցվում է՝ վերածվելով **ու-ի**, արդեն անկախ շեշտից, այսպես՝ **նոր գուծ և մահ յաշխարհն մըրին** (Ա. Սյունեցի, 217), **որպէս կապուլք քարն** (Ասար, 213), երեսին **գուման կարմրացնէ** (Ասար, 225), աշաց **լուսն աւելցնէ** (Ասար, 187), այս **գուման լինի**, որ **արմագուման կրարը՝ մոխրագունն երկի** (Ասար, 187), ծաղկանց դաշտերն **գումրզզուն** (Կ. Ե., 174):

Եա>ե երկբարբառը, որպէս կանոն, պարզեցվում է՝ դառնալով **ե**, հատկապես անցյալ կատարյալ ժամանակի եզակի թիվ 3-րդ դեմքում, գորօրինակ՝ **Դակիր վկայեց** (Կեչառեցի, 66), բուղը **զրեց առ Աղեքսանդրին** (Կեչառեցի, 59), մի բանի օր **պահեց**, **ողարկեց Մէլվանու անապալն** (Ազուլեցի, 128):

Միջին դարերում գրաբարյան եռաբարբառները հիմնականում պարզեցվում են՝ վերածվելով երկրաբառների կամ երկինչյունների, ընդիմուած մինչև ձայնավոր՝ **տյ>ոյ>ու** – սիրելոյ>սիրելու, եաւ>եւ – բարեաւ>բարեւ, եայ>է – հրեայ>հրէ, քրիստոնեայք>քրիստոնէք և այլն:

Պետք է նշել միջնադարյան հայոց ուղղագրության խիստ անմիտինակորյունը, նույն հեղինակը հաճախ նույն տողում կարող էր նույն բառը գրել երկու կամ երեք տարրերակներով, այս համամանքն աներկրա ապացուցում էր միասնական գրական լեզվի, ընդհանուր կրթական մակարդակի անկումը և ժողովրդախոսակցական մի քանի լեզուների՝ բարբառների համաժամանակյա գիրկընդիսառն գործածությունը:

Ինչպես վկայում է Հ. Աճառյանն իր «Հայոց լեզվի պատմության» մեջ, դեռևս Ե-Թ դարերում ձայնավորներին և ձայնորդներին հաջորդող դիրքերում ձայնեղ բաղաձայնները խվանում էին, խսկ խուլերը՝ ձայնեղանում: Բանավոր և գրավոր խոսքերի միջև ճեղքածքն աստիճանաբար խորանում էր եռանկյունու տեսքով, որի սուր ծայրին Ե դարի գրաբարն էր⁸: Այդ ճեղքածքն առավել խորանում է ԺԱ դարից սկսյալ՝ թուրքական ասպատակությունների և դրանց հաջորդած տիրապետության ժամանակ, հայոց բազավորության վերացման շրջանում: Ցիշտ է, ժամանակի ուսայալ այրերը փորձում էին զգուշացնել բաղաձայնների ուղղագրական շփորչից: Ս. Գյուլբուղայանի պնդմամբ՝ Անանուն քերական մեկնիչը, ելեկով բաղաձայնների ուղղագրական շեղումներից, հիշատակում է այն լծորդությունները, որոնց գրությունը գրիշները հաճախակի են շփորչել, 1.թ, պ, փ, մ, 2. գ, կ, թ, խ, 3. դ, տ, թ, 4. զ, ս, ձ, ց, 5. ծ, շ, 6. լ, դ և այլն, որովհետև դա փոխում է բառի իմաստը⁹: Բայց ժամանակը և բարբառային տարրերությունների խորացումը կատարում էին իրենց գործը: Ակսում է տարածվել բաղաձայնների 2-րդ ձայնադարձը. Խոսկերը (պ, կ, տ, ծ, ձ) վեր էին ածվում ձայնեղների (թ, զ, դ, ց), խսկ ձայննեղները (թ, զ, դ, ց)՝ խոսկերի (պ, կ, տ, ծ, ձ), բայց երբեմն նաև շնչեղ խու-

⁸Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Եր., 2013, մաս II, էջ 476:

⁹Հմմտ. Ս. Գյուլբուղայան, նշվ. աշխ., Եր., 1973, էջ 67:

լերի (Փ, թ, թ, ց, չ): Վերջին դեպքերը գրության մեջ առավել լայնորեն էին հանդիպում:

Բերենք այս անցումները վկայող տարրեր օրինակներ՝ ...**չորս** արիհնեց, խաղաղութեամբ (Ազուլեցի, 147), **պօյրդ** է կանանց ծառ սալի... (Քուչակ, 65), գոյման լինի սպիրակ կամ **մրգոյն** (Գրիգորիս, 33), մեր **եխապայր** Սիհամոն (Ազուլեցի, 94), ապայ **դերփեմքերի** էումն առ Ասրուած փողեցավ (Ազուլեցի, 95), կոհի էր երեսանայ **քերփին** վերայ (Ազուլեցի, 95), միհան կէսմ **քարցրաւ** (Ազուլեցի, 113), սոքայ **Արուիսի** կացան (Ազուլեցի, 112), **Ովանէս** անշան եկեղեցին **քսկապն** արարին (Ազուլեցի, 130), ճավան եւր **քարցնէ**, այր ոմն մեծասուն, անունն խոշայ **Ազար** (Ազուլեցի, 85), չումենաս պացիսոն դալողին (Ֆրիկ, 81), **կոզաւ** մի հազմիր կապուր, շակր կարմունճ կապեր գերերուն (Քուչակ, 50), **կրիսակ** մի գինով լլցած (Քուչակ, 148), ևիին ու **խապար** քերին (Քուչակ, 194), զիւր զրոց **Ռևորին** վարդապեկի գերեզմանն համբուրեցի (Ազուլեցի, 108):

Եվ միայն ԺՇ դարից հետո լեզվական այս խառնակությունը, ճգնաժամք զարմանահրաշ մի ուժով հաղթահարվեց, և կատարվեց նորոգության յուրօրինակ «դարձ ի շրջանս իւր», դարձ ի գրաբար: Այս երեսույթը գումեղ բնորոշում է մեր լեզվի պատմության գիտակ Արսեն Այտրնյանը. «Այնպիսի ժամանումը՝ ուր մտաւոր կրթութեան եւ ուսումնասիրութեան դեռ աղոտ ու մքնշաղ, բայց ճշմարիտ այգ մը ծագած էր արեւելք, եւ զիր ու գիտութիւն ընդհանրանալու սկսած, այնպիսի պարագայից մեջ, ուր բերի ու հիւթեղ գրաբարը շատոնց անպտու ու ցամաք կերպով կը յածէր ժողովրդեան սահմաններու մեջ, եւ վերջապէս աշխարհաբար գրելու հարկն ու պատշաճութիւնը կը ստիպէր, ստիպողական կը լլար նաև նոյն կենդանի լեզուին ընդհանուր նորոգութիւն մը, եւ արդէն պատրաստական նիւթն ու կերպը ամենայն առատութեամբ կը մատակարարէր գրաբար»¹⁰: Լեզվական նորոգության այս հետաշրջությունը, որը հստակ դրսնորվեց հատկապես ուղղագրության մեջ, բարձր է զնահատել նաև Հ. Աճառյանը՝

¹⁰ Ա. Այտրնեան, քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, Եր., 1987, էջ 237:

այն անվանելով լեզուների կյանքում չտեսնված մի երևոյթ, որը մեզ համար մեծ բարիք եղավ. «Այդ միջոցով 1) մեր զանազան բարբառները գոնե գրականության մեջ ի մի ձուլվեցին, և հայության երկու հատվածները միայն մի-մի գրական լեզու ունեցան: 2) Ժամանակակից հայր չկտրվեց անցյալից, և Ե դարից սկսած մինչև այսօր՝ հայերեն բառերը գրական լեզվի մեջ անփոփոխ պահեցին իրենց պատկերը: Գրաբար և աշխարհաբարար ուղղագրությունը նույնն է»¹¹: Իհարկե, այս լիարժեք նույնությունը վերաբերում է մինչարելյանական ուղղագրական բարեփոխումների բարդ շրջանին:

1.7. ՄԻԶԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՂԱՁԱՅՑՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԸ ԳՐԱԲԱՐԻ ՀԱՍԵՍԱՏՈՒԹՅԱՄՄ

Միջին հայերենում գրաբարյան բաղաձայնական համակարգն առավել մեծ փոփոխությունների է ենթարկվում, քան ձայնափորականը, ընդ որում, այդ փոփոխությունները նույնաբնույթ չեն եղել միջին հայերենի գարգացման տարբեր փոլերում: Ուսումնասիրողների կարծիքներն այս պարագայում երբեմն իրար հակասող են, պատճառը միջին հայերենի շրջանաբաժանման ըմբռնումների տարբերությունն է: Միջին հայերենով ավանդված տարբեր դարերի և տարբեր տարածքների գրական աղբյուրների ուսումնասիրությունն ակնհայտ է դարձնում այն իրողությունը, որ միայն կիլիկյան ենթաշրջանում կարելի է խոսել ինչ-որ չափով միասնական բաղաձայնական համակարգ ունեցող լեզվի մասին: Կիլիկյան շրջանից հետո, եթե վերանում է պետական կարգափորումը, բարբառային տարբերություններն աստիճանաբար խորանում են, դրանք հատկապես զգալի են բաղաձայնների պարագայում. արևելյան և արևմտյան բարբառախմբերի յուրահատկությունները ասհմանային տարածքներում միախառնվում են, ենթարկվում փոխազդեցությունների: Որպես նրա արդյունք՝ Հ Մուրալյանը նշում է. «Միջին հայերենի մեջ առնվազն կարելի է առանձնացնել հետևյալ չորս համակարգերը՝ եռաստիճան ան-

¹¹ Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 476:

տեղաշարժ, եռաստիճան տեղաշարժ-տեղափոխությամբ, քառաստիճան (կամ եռաստիճան ձայնեղագործկ բառասկզբի դիրքում) և երկաստիճան խալագործկ»¹²: Տեսական գրականության մեջ առավել խորությամբ և համակարգային նկարագրված է կիլիկյան շրջանի միջին հայերենի բաղաձայնական համակարգը, որի առաջին գիտական նկարագրությունը կատարել է Յ. Կարստը: Ի տարրերություն գրաբարի՝ այստեղ ձայնեղ և խոլ պայթականներն ու պայթաշփականները տեղաշարժ-տեղափոխություն են կատարել, շնչել խուերի շարքը մնացել է անփոփոխ:

Միջին հայերենի բաղաձայնական համակարգը բնութագրելիս արմատական տեսակետ է հայտնում Սերոբ Ղազարյանը՝ ամեն կերպ փորձելով միասնական գրական լեզու համարել միջին հայերենն իր զարգացման բոլոր շրջաններում: Նա միջին հայերենի բաղաձայնական համակարգը նույնացնում է արևմտյան բարբառախճրի և արևմտահայերենի բաղաձայնական համակարգի հետ՝ այն բնորոշելով իրքն երկաստիճան խալագործկ¹³:

Մեր շարադրանքում կվորձենք ներկայացնել պայթական, պայթաշփական և շփական, ինչպես նաև ձայնորդ բաղաձայնների այն ամենատարածված հնչյունափոխությունները, որոնք թույլ կտան ընդիհանուր պատկերացում կազմելու գրաբարյան բաղաձայնների հնարավոր հնչյունափոխությունների և տեղաշարժ- տեղափոխությունների մասին: Նշենք նաև այն նոր հնչյունները, որոնք ձևավորվել են միջին հայերենում: Հունական այրութենից փոխառված ֆտառով նշանակվում է խոլ շփական ֆ հնչյունը, որը երկաստիճան շարք է կազմում ձայնեղ վի-հետ՝ վ-ֆ: Այս հնչյունն ամրակայվում է օտար լեզուներից կատարված փոխառությունների շնորհիվ, միջին հայերենի սկզբնական շրջանում դեռ հանդիպում են օտար ֆ-ի փ-ով տառադրածման դեպքեր, բայց աստիճանաբար տարածվում են այդ բառերի ֆ-ով տարրերակները, գուգահեռաբար հայերեն բառերում ևս համարանությամբ սկսում են հանդիպել վ/ֆ հնչյունափոխության դեպքեր, ինչպես օրինակ՝ փռանգ-ֆռանկ, Ափրիկ-Աֆրիկա, դելփին-դել-

¹² Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, Եր., 1972, հ. Ա, էջ 123:

¹³ Տե՛ս Ս. Ղազարեան, Հայոց լեզուի պատմութիւն, Անքիլաս, 2007, էջ 298-299:

ֆին, Նիկոլիփոր-Նիկոլիփոր, Աավր-Աավր, ինչվի-ինչվի և այլն: 11-12-րդ դարերում գրաբարյան դ հնչյունը, որը և ձայնորդի լծորդն էր, կորցնում է ձայնի պարունակությունը՝ վերածվելով խոլ *իւ-ին* զուգադրվող ձայնեղ հնչյունի՝ **դ-իւ**:

1.8. ՉԱՅՆԵԴ ՊԱՅԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՊԱՅԹԱՇՓԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀՆՉՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ա. Ձայնեղ պայքարականները տարբեր դիրքերում շնչեղ խուլերի կարող են վերածվել: Այս անցումն արտահայտվում էր նաև ուղղագրության մեջ, բերենք բնորոշ օրինակներ՝ *բ>փ*, *զ>ք*, *դ>թ*: Այսպես՝ *երբ-երփ*, *միրգ-միրք*, *սարկավագ-սարկավաք*, *փափագ-փափաք*, *քարզմանել-քարզմանել*, *վարդապետ-վարժապետ*, *բերդ-բերք*, *զնալ-զնալ*, *դեղ-քեղ*, *նաղդ-նաղդ* և այլն:

Բ. Ձայնեղ պայքարականներն ու պայքաշփականները կարող են նաև վերածվել պարզ խուլերի՝ *բ>պ*, *զ>կ*, *դ>տ*, *ջ>ճ*, *շ>ժ* և այլն, ինչպես օրինակ՝ *Սմբադր-Սմպադր*, *քարոն-պարոն*, *քազամունգ-քազամունկ*, *այդ-ադ*, *Էդ*, *սանդալ-սանդրալ*, *ործ-ործ*, *խնձոր-խնձոր*, *սանձ-սանձ*, *կամուրջ-կարմունճ*, *քաղաք-քաղաք*, *խարջ-խարճ*:

Գ. Առավել հազվադեպ վկայված են խոլ պայքարականների վերածումը ձայնեղների կամ շնչեղ խուլերի՝ *պ>բ*, *տ>դ*, *կ>զ* կամ *կ>ք*, *ճ>շ* կամ *ճ>չ*, այսպես՝ *պար-քադ*, *պրինց-քրինչ*, *քակել-քազել*, *ընդիր-ընդիր*, *խղճալ-խղջալ*, *զոճի-զոչի*, *կոճակ-կոչակ*, *կաշի-քաշի*, *երդիկ-երդիք* և այլն:

Դ. Երբեմն հնարավոր էր հիմնականում կայուն գրաբարյան շնչեղ խուլերի վերածումը ձայնեղների, այսպես՝ *բուղը-բուխը*, *խորը-խորդ*, *կամաչ-կամաջ*, *ուր-ուդ*, *քար-քադ* և այլն:

1.9. ՇՓԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀՆՉՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ա. Ձայնեղ շփական վ-ն հիմնականում պահպանում է իր ձայնային հատկանիշները, բայց գրության մեջ, բացի *վ-ից*, կարող էր արտահայտվել **ու** և **և** տառանշաններով, ինչպես օրինակ՝ *պարուա-*

կան-պարզական-պարտական, դուիմ-դուիմ-դուիմ, լեզուի-լեզվի-լեզվի, աչվի-աչովի-աչովի և այլն: Այսինքն՝ ձայնորդ և ող միջին հայերենում նոյնանում էր ձայնեղ շփական վ-ի հետ, իսկ ձայնավորից առաջ գտնվող ու-ն դարձել էր վ:

Բ. Որոշ բառերում ձայնեղ պայքականներից առաջ գ-ն վերածվում էր խոլ ս-ի, այսպես՝ *Արդավազդ-Արդավաս, զգեստ-սգեստ, կազդորել-կասդորել, զգենով-սգենով, զգուշանալ-սգուշանալ* և այլն:

Գ. Գրաբարյան դ-ն կամ օտար փոխառությունների դ-ն վերածվում է խոլ խ-ի, ինչպես օրինակ՝ *բուղը-բուղը, բեղ-բեի, ուղեղ-ըղեի, դարիր-խարիր, դալր-խալալ, դոշ-խոշ, զաղքական-զախքական* և այլն:

Դ. Վկայված են նաև **խ-ի** ձայնեղացման դեպքեր՝ խ>η, օրինակ՝ *սխալ-սղալ, վահճան-վաղճան, բախը-բաղը, բախուր-բաղուր, խանդան* և այլն:

Ե. Հենցյունը դառնում է **խ,** ինչպես՝ *նահապետ-նախապետ, հայր-խէր, Հայկ-Խէք, շահնշահ-շախնշախ, հոյակապ-խոյակապ* և այլն:

1.10. ԶԱՅՆՈՐԴՆԵՐԻ ՀՆՉՅՈՒԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Գրաբարյան ձայնորդները միջին հայերենում մեծ փոփոխությունների չեն ենթարկվում: Համակարգային հենցյունափոխություններից նշենք սահմանական ներկայի հոգնակի առաջին դեմքի –մք վերջավորության վերածումը –մք-ի, որի հետևանքով փոխվում է դիմային վերջավորությունը, այսպես՝ *յիշեմք-յիշեմք, ասեմք-ասեմք* և այլն: Մասնակի տարածում ունեին թ, ո և յ ձայնորդների հենցյունափոխության հետևյալ դեպքերը:

Ա. Թեև թ և ո հենցյունները պահպանել էին գրաբարյան իրենց արտասահմական և ձայնային տարրեր որակները, սակայն գրության մեջ արդեն հանդիպում են դրանց նոյնացման դեպքեր, ուղղագրական շփոք, որն ըստ ամենայնի որոշ դիրքերում դրանց արտասահմական մերձեցման հետևանք էր, ինչպես օրինակ՝ *Արհաւակէս-Ոսկա-*

կէս, Խորէն-Խոռէն, առողջ-արոիչ, մոռանալ-մոռանալ, ապարան-շան-ապօնան, արջ-առճ, մազիսրդ-մազիսրդ և այլն:

Բ. Բառասկզբի գրաբարյան **յ**-ն արդեն վերածվել էր **հ-ի**, ուստի գրության մեջ հաճախ ունենք **յ>հ** անցումը, ինչպես՝ *յալուկ-հալուկ*, *յիսուն-հիսուն*, *Յովհաննէլս-Հովհանն*, *յիշել-հիշել* և այլն:

Գ. Բառավերջում **ա** և **ո** տառերից հետո գրվող **յ**-ն միջին հայելքենում այլևս չէր արտասանվում, ուստի հաճախ չէր գրվում, օրինակ, ունենք՝ *երեխայ-երեխա*, *լրայ-լրայ*, *որդոյ-որդո*, *սիրոյ-սիրո* և այլն: Թեև կան հեղինակներ, որոնց գրքերում գերճշգրտումների հետևանքով այդ **յ**-ն ավելացվում է՝ ի հակադրություն գրաբարյան դասական ուղղագրության, ինչպես՝ *նայ, սայ, դայ, սորայ, դորայ* կանոնավոր *սա, դա, նա, սորա, դորա*-ի փոխարեն:

Դ. Ի ձայնորդը ոչ երկարբառային դիրքերում փաստացի վերածել էր **վ-ի**, որի պատճառով, ինչպես արդեն նշեցինք, շատ բառերում **ւ-ի** փոխարեն գրվում էր **վ**: Նորաատեղծ կրավորական ածանցն էլ համապատասխանաբար միջնինայերենյան տարրեր աղբյուրներում ուներ երկգրություն՝ *սիրուլ/սիրվել, աւերուլ/ավերվել, յիշուլ-յիշվել* և այլն: Որոշ դեպքերում հնարավոր է հանդիպել այս ածանցի **ու-վ** գրության դեպքերի, այսպես՝ *սիրուլ, ասուլ, զրուլ*: Նույն իրավիճակն է միջին հայելքենում տարածված **ուի/ւի/վի** հոգնակերտի դեպքում: Ունենք *աշուի/աշվի/աշի* գրության երեք տարրերակները, որովհետև ծայնափորից առաջ գրաբարյան երկարբառակերպ **ու-ն** արդեն վերածվել էր ձայնեղ **վ-ի**: Այս երևույթին առավել մանրամասն անդրադարձել ենք ձայնավորների փոփոխություններին վերաբերող հատվածում:

ԳԼՈՒԽ 2

ՄԻԶԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ

Միջին հայերնի բառապաշտի ուսումնասիրությունը վեր է հանում հայ ժողովրդի մտածելակերպի և աշխարհընկալման այն խորքային փոփոխությունները, որոնք տեղի ունեցան 12-րդ դարից հետո: Քաղաքակրության զարգացումը, որն ուղեկցվում էր գիտության տարրեր բնագավառների առաջընթացով, հաճգեցրեց հայերենի բառային կազմի հարստացման նոր գիտաբառերով, նոր հասկացությունների անուններով, ընդ որում այդ բառային համալրումը կատարվում էր ոչ միայն պարզ փոխառությունների, այլև հայերենի բառակազմական եղանակների և կաղապարների հարստացման ճանապարհով: Միջին հայերենի շրջանում մեր բառապաշտը հարստացավ թե՛ հասարակ անուններով, թե՛ հատկանուններով. տեղանվանական և անձնանվանական բառաշերտերում տեղի ունեցան զգալի տեղաշարժեր, ձևափորվեցին բառակազմական նոր ձևույթներ, ինն ածանցները և կաղապարները ձեռք բերեցին նոր իմաստներ, այսինքն՝ բառապաշտը թե՛ բանակով, թե՛ իմաստային նրբերանգներով և վերախմաստափորումներով էապես հարստացավ:

Ընդունված է միջին գրական հայերենի բառապաշտում առանձնացնել երկու մեծ շերտեր՝ ա. գրաբարյան բառեր և բ. միջին-հայերենյան բառեր: Ինչպես նշում է Մ. Մուրադյանը, հայոց գրական լեզուն միջին հայերենի շրջանում գրաբարից ժառանգել է նրա բառապաշտի ամենակենաւունակ տարրերը հետևյալ երկու ճանապարհներով՝ «1) բնական, այսինքն՝ ռամիկ և ույալ ժողովրդի կենդանի խոսակցական լեզվի միջոցով, 2) արվեստական, այսինքն՝ գիտունների՝ գրաբարից ունեցած գրական ազիցության շնորհիվ»¹⁴: Կենդանի խոսակցական լեզվի միջոցով միջին գրական հայերենը ժառանգել է բնիկ և փոխառյալ մեծարիվ այնպիսի բառեր, որոնք ընդիհանուր են դարձել հայերենի գրեթե բոլոր տարրերակների համար՝ թե՛ գրական, թե՛ բարբառային: Դրանք իմանական բառաֆոնի մեծ մասն են կազմում իրենց՝ բանից ավելի իմաստային դաշտերով

¹⁴ Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Ա, էջ 173:

և լեզվում հանդիպում են իրենց ժամանակին բնորոշ տարրեր հնչյունափոխություններով, ինչպես նաև իմաստաբանական տեղաշարժերով՝ իմաստի ընդլայնում, նեղացում, շրջում և այլն: Բերենք բնորոշ օրինակներ՝ ըստ ամենագործածական իմաստային դաշտերի:

Ա. Ֆիզիկական աշխարհ՝ արեւ/արեգակ, լուս/լիս, կէծակ, ձուն/ձին, աստղ, աղբուր, հով, սար, բլուր, լեռ, անտառ, անապատ, հող...

Բ. Մարդ, ընտանիք և ազգակցություն՝ երիկ, կին/կնիկ, հար/հեր, աղբայր, քուր/քիր, քոռ, մանուկ, զաւակ, որդի, հարս, սկեսուր, սկեսր, տալ, տէգր, քենի, փեսա, ընտանիք, գերդաստան, ընկեր, հարազատ, հարեւան, մամ, պապ, պառաւ, մարդ...

Գ. Բուսանուններ՝ բոյս, գարի, սիսեռ, կաղին, վարդ, մանջակ, շուշան, շաղցամ, պղպեղ, սոխ, կաղամբ, խաղաղ, դեղճ, ծիրան, նուռ...

Դ. Կենդանիներ՝ ած/էծ, գառ, ոչխար, մաքի, որոճ, խոզ, խոճկոր, ձի, քուսակ, գոմէշ, եզ, կով, մոզի, շուն, կատու, կետ, կրիա, կոկորդիլոս, սարեկ, ծիծեռ, մրճիմ, գորտ, մուկ, օձ, իժ...

Ե. Մարմնամասեր և այլն՝ աչք, ականջ, ոտնգ, թերան, ատամ, երես, ճակատ, քունք, ուս, թեւ, արմունկ, ափ, ոտ, եղունգ, լերդ, կող, ոսկոր, գլուխ, երակ, արուն/արոյն, մաշկ, քրտինք, քոր, արցունք...

Զ. Ուսեկիք, ըմպեկիք՝ ալուր/ալոյր, պանիք, խորտիկ, շաքար, կարագ, կաթ, դաշ, ճաշ, մածուն, քան, մեղր, ճարպ, օշարակ...

Է. Կրոն, հավատալիքներ՝ աստուած, եկեղեցի, վանք, խաչ, քարոզ, ծոմ, պաս, զոհ, դրախտ, դժոխք, իրաշք, մեռօն, ստանայ, դեւ, կախարդ, անեծք, օրինել, ալօթել ...

Ը. Տուն, կենցաղի առարկաներ՝ տուն, դուռ, պատուհան, որմ, պատ, թիւ, դոյլ, բաժակ, գաւաք, աման, կուժ, կաթսա, կոնք, հաւան, պնակ, տակառ, ճրագ, պատրոյգ, մուն...

Թ. Ժամանակ՝ ամ, տարի, դար, ամիս, ժամ, գարուն, ամառ, աշուն, ձմեռ, իրիկուն, ցորեկ, րոպէ, կիրակի...

Ժ. Գունանուններ՝ սեւ, սպիտակ/խսպիտակ, ճերմակ, դեղին, կարմիր, շէկ, խարտէշ, կապոյտ, կանանչ, գորշ...

ԺԱ. Կրթություն, արվեստ, մշակույթ՝ առակ, դպիր, դպրանց, զիր, մատեան, երգ, մեղեղի, տաւիդ, քնար, զուսան, նկար, քանդակ, տօմար, վարժիլ, թեատրոն...

ԺԲ. Իրավունք, հասարակական-պետական հարաբերություններ՝ իրաւունք, դատ, դատաստան, իրանան, պատիժ, արսոր, ապահովան, իրամայել, վկա(J), վճռ, պայման, մուրհակ, պատճեն, պաշտպան, ատեն, ծառայութեն, օրենք...

ԺԳ. Թվական, դերանուն, չքերվող խոսքի մասեր և սպասարկութառեր՝ մին/մէկ, երկու, իրեք, չորս, հինգ, վեց, եօթն, ութ, ինն, տասն, հարուր/ հարիր, հազար, աս/էս, ատ/էտ, ան/էն, ալ/էլ, ես, դու, ինք, մենք, դուք, նոր, սա, դա, նա, ով, ոք, ուր, ուրեմն, քանց/քանձ, անգամ, միշտ, նման, պէս...

ԺԴ. Շարժում, տեղափոխություն, ֆիզիկական գործողություններ՝ գալ, երթալ, գնալ, գտնալ/գտնել, ելնուլ/ելնել, մտնոլ/մտնել, տեսնուլ/տեսնել, ցուցնել, այնել/անել, հասնուլ/հասնել, ճայել, հայել, բանել, գործել, քաշել, արկնել, բնակիլ/բնակվիլ, քանդել....

2.1. ՄԻՋԻՆՀԱՅԵՐԵՆՅԱՆ ԲԱՌԵՐ

Միջին հայերենով վկայված գրականության մեջ առանձնանում են այն նորահայտ կամ նորագյուտ բառերը, որոնք վկայված չեն գրաբարյան բազմադարյա մատենագրության մեջ: Միջինհայերենյան կոչվող այս բառերն ընդունված է բաժանել ըստ ծագումնաբանության՝ ա) բնիկ բառեր և բ) փոխառյալ բառեր: Միջին հայերենի բառապաշտարում, սակայն, այսօր էլ կամ բառեր, որոնց ստուգաբանությունը հավաստի չէ, այսինքն՝ բնիկ և փոխառյալ բառերի սահմանները երբեմն միանշանակ չեն, և լեզվաբանության նոր նվաճումների հիման վրա հնարավոր է փոխառյալ կամ անստույգ համարվող բառերի հնդեվրոպական կամ այլ նախատիպերի վերականգնումը:

2.2. ԲՆԻԿ ԲԱՌԵՐ

Միջինհայերենյան բնիկ բառերի էական մասն ունի հնդեվրոպական ծագում, բայց մի զգալի մասն էլ դեռևս հավաստի ստուգաբանված չէ: Բառագետների դիտարկմանք՝ միջինհայերենյան համարվող բառերի մեծամասնությունն ունի վաղնջական ծագում, բայց

դրանք գրաբարյան մատենագրության մեջ վկայված չեն, որովհետև ամենայն հավանականությամբ կիրառվել են գրաբարի խոսակցական, բարբառային տարրերակներում, ինտենապես մեզ ավանդվել են արդեն միջնադարական բժշկարանների, դատաստանագրքերի կամ քնարերգական ստեղծագործությունների շնորհիվ։ Բերենք միջին հայերենի բնիկ բառերի բնութագրական նմուշներ՝ ըստ իմաստային հիմնական դաշտերի բաշխման։

Ա. Ֆիզիկական աշխարհ՝ բարաւ (անձրև), ծմակ (անարև, խոնավ և մուր տեղ), մաղմաղ, մշուշ, մօրտ (ճահիճ), բամի...

Բ. Բուսանուններ՝ աւելուկ, բազուկ, բոլորց, բողկ, բոնչի, զինձ, դեղձ/դեղձենի, ծիլ, ծիրան, կոտեմ, ձմերուկ, մասուտակ, նեխուր, սինձ, վազ, ստեպոյին, տաքրել, տորոն, փշատ...

Գ. Կենդանիներ՝ աւանակ, խաչափար, լվիճ, բոռ, մարի (եզ թռչուն, եզ մեղու), լակու (շամ ձագ), խվեզ, կկու, մորմ, մոզի, որձակ, տիզ, ուրուր, քործ/քերծ (արագավազ շուն)....

Դ. Բժշկություն, մարմնամասեր՝ բոր, բուշտ, գորտնուկ, գուղճ (ուռուցք), ելունի (քարախապալար), խցտուկ, հկք, ջեռոց (ջերմախյուս), ակռայ, աճուկ, բուշ, խալիկ, շի/շինք, միզուկ, շեռ, պոտոնկ, ունք, քարճիկ...

Ե. Ուտելիք, լմագելիք՝ ապուր, բոկեղ (կլոր, փափուկ հաց), զարայ, դոն (երկար, բարակ հաց), լակ (տնային կենդանու ջրալի ուտելիք), երաժան, կարագ, կորկոտ, չիր, սեր...

Զ. Հասարակական-ընտանեկան հարաբերություններ՝ ճիկր (ոխ, քեն), մամ, մանչ, մուրու (խորք մայր), ծլուկ (ծառա), մատաղ, մոնք, տալ, տատ, պնդան (պատժատեսակ), ստակ (դրամ), զոջ (ավագ, մեծ), քուրճիկ (խարերա) ...

Է. Տուն, կենցաղի առարկաներ՝ առեղ (սայլի անվի խարիսխ, առաստաղի մեջտեղի գերան), գորգ, դակուր (ուրագ, կացին), կճուճ, իլուն, շերեփ, տկճոր (տիկ), քքոց/կքոց, օրոցք...

Ը. Ֆիզիկական գործողություններ՝ զահել (ուժգին հարվածել, մտրակել), գերփել (ավերել, հափշտակել), գալել (քաքցնել), խաշել, խոխուալ, հիմել, ճկել, ճղել, պարպել, սղկել...

Թ. Զգայական ընկալումներ, բնավորություն՝ աշել (նայել), մոել (լսել), գոց (փակ), գոլ (բուր), եղի (գաղջ), չարպիկ, շոլոր (խենք, մոլորյալ), շվար/շիտար, տկլող (մերկ, թշվառ), փնթի, սպրիկ (մաքուր), սոպոր (բոփ)...

Ժ. Չափ ու քանակ՝ չափ (չափս), պտղունց, սուլ (էժան), փերք...

ԺԱ. Չքերքող խոսքի մասեր և սպասարկու բառեր՝ զէմ (իրոր), զատ, ծո (կոչական բացականչություն), հիմայ/հիմի/հիմիկ, յերակ/երակ (միշտ), նէ/նեյ (եթե, թե), պիտ/ պիտի/տի...

2.3. **ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

2.3.1. **ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

Սիջին հայերենը բավական փոխառություններ է կատարել պարսկերենից, բայց դրանց մեծ մասն այսօր գործածական չէ գրական հայերենում: Այդ փոխառությունների մանրամասն դասակարգում կատարել է Ռ. Ղազարյանը¹⁵: Պարսկերենից փոխառված բառերի զգալի մասը միջնադարյան հայ բժշկագիտական գրականության և քնարերգության բառապաշտում են գործածված, դրանք ընդգրկում են բավական մեծ թվով իմաստային դաշտեր: Վերլուծելով այս փոխառությունները՝ պետք է ընդգծել կարևոր մի հանգամանք. միջնադարում թուրքերը և արաբները իրենց հերքին բավական մեծաթիվ փոխառություններ են կատարել պարսկերենից: Հայերը շվիվել են այս երեք ժողովուրդների հետ էլ, նրանցից փոխառություններ կատարել, ուստի երբեմն գրեթե անհնար է պարզել, թե տվյալ պարսկական արմատը որ լեզվի միջոցով է անցել միջին գրական հայերենին: Բառարանում նման միավորների կողքին նշվում են երեք լեզուներն էլ իրքի հճարավոր փոխառու առյուղ:

Այժմ ըստ հիմնական իմաստային դաշտերի ներկայացնենք միջնհայերենյան իրանական փոխառությունները:

¹⁵Տե՛ս Ռ. Ղազարյան, Սիջին գրական հայերենի բառապաշտը, Եր., 2001, էջ 114-130:

Ա. Քուսանուններ՝ ազարիոն, գազար, թարխուն, խաշխաշ, մաշ, նարզիկ, նարինջ, շաղգամ, չինար, սպանաղ, սունախ, սուսամբար, քնջուր և այլն:

Բ. Քժշկություն՝ ապիլայ (պղուկ), խնախ/ն (կոկորդաբորբ), դուպայ (ցան), մաշարայ (արյունոտ ուռուցք), սարսամ (ուղեղաբորբ), քալաֆ (պեպեն), քապուս (նղձավանջ, ընկճախստ) և այլն:

Գ. Գեղանյութեր՝ գուլպայ շաքար (շաքարակալած վարդաբերեր), զահր (քոլյա), կուլապ (վարդաջուր), հիլ, մայայ (մերան, շիճուկ), նշատր (անուշաղը), քաֆ (փրփուր) և այլն:

Դ. Ֆիզիկական աշխարհ՝ ալաւ (բոց, հուր), առան (դաշտավայր), դարայ (հովիտ), ֆառայ (խոտ)...

Ե. Պետական-վարչական կյանք՝ աղայ, բէկ, զգիր, բախսթ/թ (թագավորական աթոռ, զսի), խան, միրզայ, շահ, փաշայ, ֆարման (իրովարտակ, իրաման)...

Զ. Հասարակական կյանք, հարաբերություններ՝ արմադան (նվեր), դօստ (մտերիմ, ընկեր), եար (սիրեցյալ), կոնտոդ (անդամալույծ), ուսնչպար, փակալավան (ոյուցազն), փայքար (պայքար, վեճ), փէշքէշ (նվեր)...

Է. Զգայական վերաբերմունք՝ ազիզ (սիրելի), աշքարայ (ակնհայտ), բէզար (ձանձրացած), դարդ, լաղար (նիհար), խօշ (գեղեցիկ), նազ (նազանք), փոշիման (զղացած)...

Ը. Հագուստ, կտորեղեն՝ ապրշում, աստառ, բողէէ, չուխայ, սանտալ, քթան...

Ժ. Ուտելիք և խմելիք՝ երիշտայ, խօշապ (նրգաջուր), մազայ (աղանդեր), շիրայ (օշարակ), չորվայ (ապուր)...

Ճ. Արհեստ, գործիքներ՝ բեշայ/փէշայ (արհեստ), դաստաբար (վարպետ, արհեստագործ), մաքուքայ (մաքոր), նշտար (վիրաբուժական դանակ), չանկալ (կեռ, ճանկ), չոպան...

Ճ. Զգայական ընկալումներ՝ շիրին (քաղցր, անուշ), ալ, գուլստան (վարդագույն), ժանկախ (դեղնականաշ), լազուրի (կապույտ), մախ (երկնագույն), չալ (գունախսառն, վառվուն), ունկ (երանգ, գույն)...

ԺՊ. Չափ ու քանակ՝ գազ (երկարության չափ), դաստի (տրցակ), դիմ (կշռաչափ), թիրէ (պատառ, մաս), թուլիք (ծանրության չափ), չարէք (ամբողջի մեկ քառորդը)...

ԺՊ. Արվեստ, մտածողություն՝ դափ, զուռնայ, նիգար (պատկեր), չանկի (նվազածու), չուզուր (լարային նվազարան), սազ, թօնի (տխմար), դանիշման (գիտուն)...

ԺԵ. Չքերվող խոսրի մասեր՝ ամա (քայց, սակայն), աֆարին (կեցցե, վառք), որուստ, (իրոք), եա (կամ), գերայ/գէրէ (որովհենուն), համ (նաև), շապաշ (կեցցե, հիանալի) և այլն:

Բերենք միջինհայերենյան պարսկական փոխառությունների որոշ օրինակներ ևս, որոնք այս կամ այն հաճախականությամբ գործածական ու հասկանալի են արդի հայերենում՝ *ասլրառ, քարուճ, բրիմծ, գազար, զավ, զիծ, բուրդ, դարդ, դիուլ, երկշրա, բուրակ, լար, լախոր, լաշակ, լուսար, խաչխաչ, խոշա, խուրմա, հիլ, մարխս, մզկիր, նամազ, նարզիզ, շաղզամ, շարջի, ջան, ջուղիսկ, սինի, սպանախ, փարչ, փլավ, քարան, քաշար, քիչ* և այլն:

2.3.2. ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ո. Ղազարյանն իր «Միջին գրական հայերենի բառապաշարը» աշխատության մեջ, անդրադառնալով 12-րդ դարից հետո արաբերենից հայերենի կատարած փոխառություններին, նշում է, որ այդ բառերի գգալի մասը գրական փոխառություններ են, որոնք հայերենին են անցել արաբերենից կատարվող բազմաբնույթ թարգմանությունների միջոցով: Արաբական գիտությունը, միջնադարում հասնելով էական բարձունքների, գգալի դեր է կատարել հայ գիտական մտքի զարգացման համար: Հատկապես բժշկությանը, մաթեմատիկային, աստղաբաշխությանը, ալքիմիային վերաբերող արաբական գիտական երկերը բարգմանվում էին հայ հեղինակների կողմից, և այդ բնագավառների գիտական բառապաշարը՝ արաբական գիտաքառերով հագեցած, փոխառվում էր՝ նկատելի կիրառություն գտնելով հայերենում: Բազմաթիվ բուսանուններ, կենդանանուններ, բժշկությա-

նը, դեղագործությանը, աստղագիտությանը, քիմիային, գյուղատնտեսությանը, ձիաբուծությանը վերաբերող բառեր առ այսօր ել գործածական են հայերենում՝ *բակլա*, *բալասան*, *բաս*, *լորիա* (*լորի*), *խիր*, *կապա*, *կապակ*, *հար*, *հապալաս*, *հինա*, *հոգնա*, *հունակ*, *մարջան*, *մկրաք*, *նոպա*, *նունուֆար*, *շամամ*, *շիր*, *պախրա*, *պայտար*, *ռեհիան*, *սամում*, *սնդուկ*:

Ընտրողաբար ներկայացնենք այդ փոխառություններ՝ ըստ Հ. Աճառյանի և Ռ. Ղազարյանի առանձնացրած հիմնական իմաստային խմբերի:

Ա. Բնություն, բնական երևույթներ՝ ալամ (Երկիր, աշխարհ), ագատ, շամս (արև), ֆալաք (Երկինք, երկնակամար), եաշմ, եասպ, սամում, մարջան:

Բ. Մարդ, մարդու և կենդանիների մարմնամասեր, մարմնական գործառույթներ՝ հարիք (*ընկեր*), խալ, խպիա (կրկնակզակ), կոտոշ, ճիտ, նաֆաս (շունչ):

Գ. Կենդանիներ՝ բլրուկ, դաւաք (ոչխար), դահուճ (թռչուն), մալ (եղ), մեյմուն (կապիկ), պախրա, սակո (ագռավ):

Դ. Երկրագործություն, բուսանուններ՝ աղարիկոն (սունկ), ափիոն, բալ, բակլայ, թարխուն, թուրինջ, լալայ, լորիա, խաշխաշ, զափիրան (քրքում), հիլ, հինայ, շահպրակ (ծաղիկ), սալաք, սանտալ, սմբուկ, սպանախ:

Ե. Վճառապահություն, ձիաբուծություն՝ լկամ, նալ, փալան:

Զ. Գիտություն, ուսում և արհեստներ՝ ալիքմիա, քիմիա, դաշտամ, տաթրար, նաղաշ, դամ (ձայնակցում), նաղարայ (քնքուկ), աճպարար, պայտար, ջուլիակ, փալանտուզ, քասապ (մսագործ):

Է. Վաճառականություն և դրամական գործարք՝ ամանաք (ավանդ), բազազ (կերպասավաճառ), կապակ, կավատ (միջնորդ), մալ, մուլք (հարստություն), նաղտ:

Ը. Շինություն և շենքի մասեր՝ ամարաք, աճառ (տանիք), բաք (դրու), մոլլակ (փական), պուրճ (քուրճ), չափար, փնտուկ (իջևան):

Թ. Հագուստ և զարդեղեն՝ խալխալ (ապարանջան, մանյակ), խիր, կապայ, կումաշ (կերպաս), չմուշկ (պայտած կրունկներով,

սուր քրով մաշիկ), չուխայ, տրեգ (զգեստի կտոր), փարտայ (վարագույր), քրան (կտավ):

ԺԲ. Աւտելիք և ըմպելիք՝ աղիտայ, խահուէ, հերիսայ, նշայ (օսլա), նշաստակ, քուֆտայ:

ԺԱ. Առտնին տնտեսություն, կահկարասի՝ ակիշ, բուխարի, թաս, թափուր, թույ, կառան (պարան), կողպեք, մկրատ, սալա, սնդուկ, քաֆշայ:

ԺԲ. Թիվ, չափ, կշիռ, դրամ՝ դաստայ, բուխը, տրցակ, փարասի:

ԺԳ. Երկիք և պետություն, պաշտոնակարգություն՝ ամիր, գգիր, խալիփայ, շահնայ, ջիհանգիր, ռայխս, սուլտան, ֆառաջ (ոստիկան):

ԺԴ. Պատերազմ, գենքեր՝ թալան, հարամի, խաճրակ, խուխայ (կրիվ), սատիր (տապար):

ԺԵ. Կրոն, նախապաշարմունք՝ կուրան, կուրայ (կուրան կարդացող), հուրի, դադի (դատավոր), մալում (մոլլա), մահտեսի, մզկիք, մլուն (անիծյալ), մեհրապ (մզկիքի խորան), մուլիի, մալիմանակ (մահմեդական), նալաք (նզովք), սունաք, տլսիմ (կախարդանք):

ԺԶ. Սովորական կյանքի բառեր՝ թետար, դրուտ, խեր (բարիք), շառ (խոռվություն), խալատ (սխալ, թերություն), շիւան, սազիլ, սաղրիլ, սղկել, տնազ, կոլոտ, ազապ (ամուրի, շամուսնացած):

ԺԷ. Մակրայ, եղանակավորող բառեր՝ ափսոս, բարէ (գոնեն), թէզ (վաղ, շուտ), ֆուլան (այսինչ՝ անորոշ դերանուն):

2.3.3. ԹՌԻՒՐՔՎԱՐՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հ. Աճառյանը փաստում է, որ դեռևս 13-րդ դարից հայերը սկսել են սովորել թուրք-թաքարական ցեղերի լեզուն՝ մեջբերելով Կիրակոս պատմիչի (1201-1272 թթ.) թերած բառացանկը, որը գիտնականի դիտարկմամբ ճշգրտորեն է արտացոլում մոնուլ-թաքարական լեզվի հնչյունական և իմաստային յուրահատկությունները. «Այլ և խօսք նոցա խժականք եւ անձանօքք ի մէնջ քանիզի կոչէին զանոն ասպրուծոյ թանկըրի եւ զմարդմ՝ էրէ, եւ զկինն ենէ ափակի. եւ զանոն հօր՝ էջրա եւ զմօրն աքա, եւ զեղքայրմ՝ ազա, եւ զրոյրմ՝ աքամի, եւ զգլուխմ՝ բրոն, եւ զաշու՝ նիրոն, եւ զականջու՝ շիրին, եւ զմօրուս՝ սախալ, եւ զերիս՝

յիւղնիուր, և զրերանն՝ աման...»¹⁶: Իբրև Եզրահանգում՝ Հ. Աճառյանը պնդում է, որ քուրքերենից ոչ մի գրական փոխառություն չի կատարվել այն պարզ պատճառով, որ քուրքական մատենագրությունը, բավական ուշ ծևավորվելով, շարձավ հարուստ և բազմաբնույթ՝ ի տարբերություն հայերի հետ շփումներ ունեցած այլ ժողովուրդների՝ պարսիկների, արաբների, ասորիների և հույների գրավոր մշակույթի, որոնց աղբյուրներից հայերենը գրական ճանապարհով մեծարիվ փոխառություններ է կատարել: Թուրքական բոլոր փոխառությունները ժողովրդական փոխառություններ են՝ բանավոր խոսակցությունների արյունք: Դրանք ժողովրդական քուրքերենի բառապաշտի միավորներ են, ուստի ձևով հաճախ տարբերվում են գրական քուրքերենի համարժեք բառերից հնչյունական պատկերով և իմաստային նրբերանգներով: Գրական հայերենի՝ ին շրջանում կատարած քուրքերեն փոխառությունների թիվը Հ. Աճառյանը համարում է 170, բայց արդի հայերենում այդ թիվը խիստ նվազում է՝ հասնելով ընդամենը 20 բառի: Այստեղ պետք է կատարել մի կարևոր վերապահում. քուրքերենը կատարել է արաբական, պարսկական մեծարիվ փոխառություններ, որոնց մի մասը հայերենը վերցրել է հենց միջնորդ քուրքերենից և ոչ թե բուն աղբյուրից: Նման բառերը չեն դիտարկվում որպես քուրքական փոխառություններ, որովհետև ըստ Էուրյան անհնար է առանձին դեպքերում ստույգ պարզել, թե արաբական կամ պարսկական տվյալ ընդհանուր արճատը ինչպես է հայտնվել հայերենի բառապաշտում:

Ո. Ղազարյանը ևս իր «Սիջին գրական հայերենի բառապաշտը» աշխատության մեջ նշում է, որ միայն 13-րդ դարից սկսած՝ մատենագրական մի քանի գործերում սկզբանապես հանդիպող մոնող-քարարական փոխառություններին գուգահեռ՝ հայերենի մեջ աստիճանաբար մուտք են գործում քուրքական բառեր: Իսկ 14-15-րդ դարերի ընթացքում, երբ հիմնվում է Օսմանյան կայսրությունը՝ դառնալով տարածաշրջանի հզոր տերություններից մեկը, քուրքերենի լեզվական ազդեցությունը հայերենի վրա անճախալեալ մեծանում է, և միջին գրական հայերենի զարգացման երկրորդ շրջանի գրավոր հուշարձաններում

¹⁶ Հմմտ. Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մ. II, էջ 258-259:

բուրքական փոխառությունների քանակը զգալի է, ավելին՝ միջինիայելնենյան ուշ շրջանի մեծարիվ փոխառյալ քառեր, որոնք ծագումով արարական, պարսկական և հունական կազմություններ կամ արմատներ են, բուրքերենում ունենալով համարժեք փոխառյալ ձևեր՝ հայերենին անցել են բուրքերենի միջնորդությամբ:

Այժմ ըստ իմաստային խմբերի ընտրողաբար ներկայացնենք Հ. Աճառյանի և Ռ. Ղազարյանի առանձնացրած բուրքական այն փոխառությունները, որոնք, միջին հայերենից սկսած, գործածական են նաև արդի հայերենում կամ բարբառներում:

Ա. Մարդու և կենդանիների մարմնամասեր՝ ազազոն (ատամ), բեղ, բօնազ (կոկորդ), դոշ (կուրծք):

Բ. Գերդաստան, ընտանեկան հարաբերություններ՝ արա (հայր), բիճ (ապօրինի երեխա), դարաւաշ (սպասավոր), դարդաշ (եղբայր, հարազատ), դումայ (ապօրինի կին):

Գ. Կենդանիներ՝ բուղայ (ցուլ), թախտաքիթի (փայտոջիլ), խանտալայ (միջատի տեսակ), դարդայ (ագռավ), մլակ, սազան (ծածան), սառչայ (ճնճղուկ), փիլիճ (վառեկ), փորսուխ (գորշուկ):

Դ. Բույսեր, բույսի մասեր, պտուղներ՝ ելակ, կուկնար, մառօլ (սալար), չամ (սոճի), չօփ (ոստ, շյուղ), պիտեռ (պղպեղ, տարդեղ), պուռչալախ (գազար), քօթ (արմատ):

Ե. Առտնին տնտեսություն՝ բուխերիկ (բուխարի), թաղար, թաւայ (տապակ), խամաճիկ (տիկնիկ), խապախ (կափարիչ), դազան (կարսա), չանախ (լայնարերան կավե աման), չատր (վրան), տոպրակ, օրադ (իջևան), օտայ (սենյակ):

Զ. Ուտելիք և ըմպելիք՝ դրմաճ, երշիկ, լեպելափի (բոված սիսեռ), խալիխար (ձկնկիթ), պաքմազ (դոշաբ), պօրակ (մսով կամ պանրով կարկանդակ), չորպայ (ապուր):

Է. Ռազմական գործ, զինատեսակներ՝ բարան, բարութ, ենիշարի, թօփ (թնդանոր), պօլուկպաշի (խմբապետ, հրամանատար):

Ը. Հասարակական հարաբերություններ՝ ամակ (վաստակ), բարիշել (հաշտվել), խորաթայ (գրույց), չոքել, պէհ (գրավ), սաւաշ (աղմուկ-աղաղակ):

Թ. Պետական կազմ, պաշտոններ՝ աթարեկ, բէկ, խարուն, դան, չառուշ:

Ժ. Հագուստ, զարդեղեն՝ թօփ (գործվածք, կտոր), սուրմա, փարաճիկ (քրքուհու շրջազգեստ), խաղայ (մուշկի յուղ), կապակ (կարճ կապա, վերնազգեստ), ձօք (ծայր, քլանցք):

ԺԱ. Մետաղներ, հանքանյութեր՝ աղութ (հակինք), եաղի (յուղ, ձեր), զմրութ, քուքուրք (ծծումք):

ԺԲ. Քանակ, տարածական հարաբերություններ, չափ, տեղ, ձև՝ բոյ (հասակ, բարձրություն), դիք (ուղղահայաց, ցցված), եան (կողմ), չիֆքայ (զույգ), պուճախ (անկյուն), սաղ (բոլոր):

ԺԳ. Ֆիզիկական աշխարհ՝ իւրդ (արդտավայր), մէշայ (անտառ), չամուռ (ցեխ, տիղմ):

ԺԴ. Խաշնարածություն և գյուղատնտեսություն՝ աղալ (փարախ), խամուր (ձիու լծի կաշին):

ԺԵ. Կրոն՝ աղթարմայ (կարողիկացած, հավատափոխ հայ), արքայոն (քրիստոնյա), կեաւուր (անհավատ), սօֆի (բարեպաշտ, աստվածավախ):

ԺԶ. Չքերվող խոսքի մասեր՝ անճայ (այնչափ), գէնայ (կրկին, նորից), կօրէ (համեմատ, հարմար):

2.3.4. ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայերի շփումը եվրոպացիների հետ, ինչպես փաստում է Հ. Աճառյանը, սկավում է Կիլիկիայում 11-րդ դարի սկզբին, երբ եվրոպացի կրոնավորներն ու ուխտավորները սկսեցին այցելել Երուսաղեան ուխտագնացության և արկածավիրության դրդապատճառներով: Այդ հարաբերություններն առավել սերտացան Խաչակրաց առաջին արշավանքի ժամանակ՝ 1096 թվականին, երբ խաչակրները կեսմիլիոնոց բանակով եկան անցան Կիլիկիայով՝ գորակցություն ստանալով հայ Կոստանդին Ա իշխանից, որին շնորհեցին մարկիզի տիտղոս: Ասորիբում եվրոպացիները հիմնեցին մի քանի ավատական իշխանություններ, որոնցից նշանավոր էին Անտիոքի, Եղեսիայի, Տրիպոլիսի դքսությունները: Երուսաղեամի լատին թագավորների թագուհիները

գրեթե բոլորը հայ էին: Այս և այլ կերպ լատին իշխանները փորձում էին ամրացնել իրենց դիրքերը հայաշատ վայրերում:

Հայ-Եվրոպական շփման գագաբնակետը Ռուբինյան թագավորության հաստատումն էր Կիլիկիայում Լևոն Բ-ի օրոք, որն իր թագը ստացավ երկրորդ խաչակրաց արշավանքի առաջնորդ Գերմանիայի Ֆրեդերիկոս և Հենրիկոս Զ կայսրերից: Լևոն Բ-ն ստեղծեց Եվրոպական համակարգի պետություն՝ Եվրոպական բարքերն ու աստիճանակարգությունը ներմուծելով հայ հասարակական-պետական կյանքի մեջ: Հրավիրվեցին ֆրանսիացի, իտալացի, գերմանացի ու անգլիացի բազմաթիվ պաշտոնյաներ, զորականներ ու դատավորներ, փաստաբաններ, վաճառականներ, որոնք ել իրենց եռանրուն գործունեության շնորհիվ պատճառ դարձան հայերենում փոխառությունների մի նոր շերտի առաջացման: Նոր փոխառությունների աղյուրը Եվրոպական լեզուներն էին, իիմանականում խտալերենն ու իին ֆրանսերենը: Հ. Աճառյանը տվյալ շրջանի բառարաններից ու իրեն հայտնի աղյուրներց քաղում է շուրջ 87 բառ, որոնց մեծ մասը հոգևոր-կրոնական և պետական կյանքին վերաբերող բառեր են, ըստ Էության՝ հայերի համար նոր հասկացությունների անվանումներ: Այս երկու դաշտերի փոխառությունները միավին Հ. Աճառյանի հաշվումներով 51 բառ են, որոնցից 13-ը՝ կրոնական, 38-ը՝ պետական գործունեության իմաստային դաշտերին վերաբերող: Այսինքն՝ Եվրոպական լեզուների ազդեցությունը հայերենի վրա պայմանավորված էր երկու խոշոր գործոններով՝ հոգևոր դաշտում կարողիկ եկեղեցին, աշխարհիկ կյանքում՝ ավատական կարգերը:

Ո. Ղագարյանն իր «Միջին գրական հայերենի բառապաշարը» աշխատության մեջ Եվրոպական փոխառությունները փորձում է զանազանել՝ կատարելով երկու խմբավորում՝ ֆրանսիական և իտալական փոխառություններ, ինչպես նաև լեհական փոխառություններ, բայց վերջին դեպքում հատուկ նշում է, որ լեհական փոխառությունների մեջ շատ են այն բառերը, որոնք բնույթով գերմաններեն, ոումիններեն, ուկրաիններեն և ոուսերեն են, օրինակ՝ դայլառ/դայլար-արծարադրամամ, լող-կշիռ, չափ, ձեխմիսդր-համբարության ալագ (գերմ.), բրբալապ-բերդապահ, պոկար-բաղարային վարչության խորհրդա-

կան (ոռում.), սրադերդ-սփոռոց (ուկր.), ոռորօնոյ-լվացարսան, տրուշ-լաք-քամիչ, օրերուն-խնամակալ (ուսւ.) և այլն¹⁷: Եվրոպական տարբեր լեզուներից կատարված փոխառությունների ներքին տարբերակումը բավական պայմանական է, որովհետև հաճախ անհնար է որոշել, թե, օրինակ, լատինական արմատ ունեցող բառերը ֆրանսերենից, իտալերենից, թե՝ գերմաներենից են փոխառված, կամ ընդհանուր պլավոնական արմատները հայերենին անցել են ուսերենից, թե՝ ուկրաիներենից կամ լեհերենից:

Ներկայացնենք Հ. Աճառյանի և Ռ. Ղազարյանի առանձնացրած՝ Եվրոպական լեզուներից կատարված փոխառություններն ըստ հիմնական իմաստային դաշտերի: Նշենք նաև, որ այդ բառերի մեծամասնությունը չարմատավորվեց հայերենում, որովհետև դրանք ունեին հայերեն համարժեքներ, չմերվեցին մեր բառապաշարին և դուրս մղվեցին: Լեզվաոճական տարրեր շերտերում պահպանվեցին այն հասկացությունների անվանումները, որոնք մեզ համար նոր էին. դրանք հիմնականում Եվրոպական ազնվականների դասային անվանումներ են, կարոլիկ եկեղեցու աստիճանակարգության, Եվրոպական դրամական միավորների անուններ՝ բարոն, մարկիզ, դուքս, գունդարար, կանցլեր, կարդինալ, լեզար, դուկար և այլն:

Ա. Կրոնական բառեր՝ բրաջոր (լատին քարոզիչ), լեկար (պապի նվիրակ), կարդինալ, պրեֆաց (պատարագի նախարան), ֆռա (լատին կրոնավոր):

Բ. Հազուստ և զարդեր՝ գաղցեր (սռնապան), պակ (զարդ), պրացոլ (բազական), ջարրոն (վեղար), սօլեր (կոշիկներ):

Գ. Թիվ և չափ՝ լիվր (դրամ), մարկ (դրամ), ունծայ (կշիռ), սուալ (կրկնակի), սօլ (դրամ), տուգաստ (դրամ):

Դ. Երկիր, պետություն՝ անսիզ (օրենք), բլայթել (դատապաշտանություն անել), բրինձ (պրինց, արքայազն), գունդատապլ (ախունապետ), գոնք (կոնս), մայստոր (խորիրդական), մարտաշախտ, մարգիկ, պայլ (իշխան), պաներ (դատի կանչող), պատրոն, պարոն, ջամբր (դիվանատուն), ջամբուլայն (սենեկապետ), ջանաեր (պաշ-

¹⁷Հմմտ. **Ա. Ղազարյան**, Միջին գրական հայերենի բառապաշարը, էջ 143-148:

տոնյա), տամ (տիկին, դամա), տամոջել (օրիորդ, մաղմոագել), տուկ (դուքս), բումանտուր (հրամանատար), ֆրեր (խաչակիր զինվոր):

Ե. **Երկրագործություն՝** արտիճոնկ (կանկառ, բանջարեղենի տեսակ):

Զ. **Սովորական կյանքի բառեր՝** մարիած (ամուսնություն), ոփա (հարուստ), սայզել (ըմբոնել), տուայր (օժիտ) և այլն:

2.4. ՔԱՌԻՄԱՍԻ ՏԵՂԱԾԱՐԺԵՐԸ ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Գրաբարից ժառանգված շատ-շատ բառեր միջին հայերենում ձեռք են բերել նոր իմաստներ՝ պայմանավորված լեզվական և հարավեզգվական տարրեր հանգամանքներով: Իմաստափոխությունը կարող է լինել մասնակի և լիակատար, բառինաստը կարող է ընդլայնվել կամ նեղանալ, անգամ բառախմաստի շրջում կարող է տեղի ունենալ, սակայն ամենատարածվածը գրաբարյան կամ ընդհանուր հայերեն բառերի իմաստի ընդլայնումն է կամ նեղացումը գիտարար դառնալու պատճառով:

Հին բառերի մեջ նոր իմաստների ձևավորման ամենատարածված պատճառը նոր հասկացությունների առաջացումն է: Լեզուն և լեզվակիրները հաճախ խուսափում են նոր հասկացությունների օտար անվանումներն անմիջաբար փոխարել և իմաստային տարրեր առնչությունների հիման վրա բառապաշտում առկա հին արմատներին հաղորդում են նոր իմաստներ, հաճախ հենց այս ճանապարհով են ստեղծվում գիտարառերը: Օրինակ՝ **եռք** բառը գրաբարյան **եռ** բայրմատի հոգնակին է, որը նշանակում էր **եռումն, այրում**, միջին հայերենում իմաստային առնչակցության հիման վրա այն դառնում է **քոր** ախտաբանական երևույթի անվանումը¹⁸: Կամ **ՆՀԲ-ն բափան** բառի համար բերում է **Անդքնակրուն, միջնակրուն** իմաստները՝ հավելելով, որ ուամկորենում, իմա՞ միջին հայերենում այն նշանակում է **ուղիղ աղի**, որտեղից բափփում է օրգանիզմի կենսագործունեության

¹⁸ Հմտ. **ՆՀԲ**, Եր., 1979, հ.1, էջ 663, նաև **Ա. Ղազարյան, Հ. Ավետիսյան, Միջին հայերենի բառարան**, Եր., 2009, էջ 186:

համար ավելորդ արտադրությունը, իսկ միջին հայերենի բառարանում այս բառն ունի կոնկրետ բժշկագիտական իմաստ՝ **սպամոք** և **փորուղիք**¹⁹: Իմաստափոխությունները կարող են կատարվել նաև օտար լեզուների ազդեցությամբ, սխալ բառօգտագործումների պատճառով, այսինքն՝ բառիմաստի փոփոխությունը, որպես կանոն, լեզվական և արտալեզվական գործոնների հետևանք է: Այժմ ներկայացնենք գրաբարյան բառերի իմաստափոխության մի քանի բնութագրական հետաքրքիր այլ օրինակներ, որոնց հիմքում ՆՀԲ և ՄՀԲ բառահոդվածներն են:

Գիր գոյականը գրաբարում ուներ մի շաբթ նշանակություններ, բայց բոլորը կապված էին տարի, գրչության արվեստի հետ չեզոք դրական իմաստներով՝ լրառն դրոշմեալ, ճշանազիր, ճամակ, բուղը հրովարդակ, մարդեան, ՄՀԲ-ում վկայված է նրա իմաստային զարգացումը սնոտիապաշտական նշումով՝ կախարդական հմայանք:

Գրող բառը ՆՀԲ-ում բացատրվում է որպես գրիչ դպիր, քերական, իսկ ՄՀԲ-ում նշվում են հոգեառ, շար ոգի, մահվան հրեշտակ բացատրությունները:

Երակ գրաբարում նշանակում էր խողովակ, որի միջոցով շրջանառում էր արյունը, նաև նեարդ, յօդ, փոխաբերաբար՝ զեկ, իսկ միջին հայերենում այն իմաստի նեղացմանք սկսում է կիրառվել իրքն պուկ, զարկ, գուգահեռաբար ձեռք է բերում արյուն իմաստը: ՄՀԲ-ում վկայված է նաև **երակ** արմատն իրքեւ մակրայ՝ միշտ նշանակությամբ, իսկ նրա կրկնաբորքը՝ **երակ երակ**՝ ստեպ-ստեպ իմաստով:

Երես բառը ՆՀԲ-ում ունի դէմք, կերպարանք, դեսիլ, երեւոյք, մակերեւոյք, անձն, աչք իմաստները, իսկ ՄՀԲ-ում արդեն արձանագրվում են երեք տերմինային նոր նշանակություններ՝ 1. բորբի երկու կողմերից որևէ մեկը, 2. վկայ, 3. սերունդ, պորտ:

Զրուցել ներգործական սեռի բայր գրաբարում նշանակում էր պակրմել, ճառել, ավանդել, նաև՝ բացալրել, սրուզաբանել և վերծանել, այնինչ միջին հայերենի բառարանում այն վկայված է բամբասել, չարախոսել, հելքից խոսել իմաստներով: Ընդհանրապես

¹⁹ Հմմտ. ՆՀԲ, հ.1, էջ 801, նաև Սիցին հայերենի բառարան, էջ 238:

գրոյց ոճականորեն չեղոք բառը միջին հայերենում ակնհայտ բացասական իմաստ է ձեռք բերում, պատահական չէ, որ Ալիքար Գոշն իր «Խրատք ոգեշունչը»-ում գրում է. «Ծաղրասէր մի՛ լինիր... եւ մի՛ գրոյցասէր»:

Զրկանք գոյականը ՆՀԲ-ում ուներ *անիրաւութիւն, վճաս, լրոյժ բացատրությունը, իսկ ՄՀԲ-ում իմաստային դաշտը մասնավորվում է՝ արտահայտելով հափշրակում, առևանգելլը, գողանալը նշանակությունները, այսինքն՝ իրավական գիտաքրած է դարձել:*

Կարուած բառը գրաբարում նշանակում էր *սրացուածք, ժառանգութիւն, իշխանութիւն, գրութիւն, իսկ ՄՀԲ-ում նշվում է նրա բժշկագիտական նոր նշանակությունը՝ իցանում, կալնում:*

Միս գոյականը ՆՀԲ-ում բացատրվում է որպես *փափուկ մասն մարմնոց կենդանիաց, մարմին, ՄՀԲ-ում իմաստի ընդլայնման տրվում է այս անվան նոր նշանակությունը՝ պարուղների փափուկ միջուկը:*

Սառնօրէն մակրայր միջին հայերենում ձեռք է բերում ածականի արժեք՝ *բյուրեղի հարկություն ունեցող, փայլուն, վճիր, մաքուր իմաստներով:*

Վատութիւն վերացական գոյականը գրաբարում իմաստային մեծ դաշտ ուներ, բայց իմանայինը ծովութիւն, անզործութիւն, դանդաղկուրութիւն, բուլամորքութիւն, երկչուրութիւն նշանակություններն էին, ՄՀԲ-ում այն ձեռք է բերում բժշկագիտական հստակ իմաստ՝ *ցավ, հիվանդութիւն:*

2.5. ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ

Միջինհայերենյան բառակազմական օրինաչափությունները էապես չեն տարբերվում գրաբարյան կաղապարներից ո՞չ բառաբարդման, ո՞չ էլ բառածանցման մակարդակներում, առանձնահատուկ հետաքրքրություն ենթակայացնում են այն նոր արմատները, որոնք գրաբարում կամ չեն հանդիպում, կամ էլ գրաբարում արմատներ չեն, այլ բաղադրյալ կազմություններ կամ բառաձներ,

որոնք միջին հայերենի շրջանում արդեն կորցրել էին իրենց նախնական իմաստները: Այսպես՝ գրաբարում անկախ գործածություն չունեցող որոշ արմատներ միջին գրական հայերենում դառնում են անկախ կիրառություն ունեցող բառեր, ինչպես օրինակ՝ գրաբարում ունեմք **գարկանել** բայր, որի արմատը՝ **գարկ**, միջին հայերենում դառնում է գործածական գոյական, կամ **խարշել** բայի հնչյունափոխված արմատը՝ **խաշ**, դառնում է կերակորի ինքնուրույն անվանում, կամ նույն շարքից է **ապուր** բառը, որը միջին հայերենում ձեռք է բերել **ջրալի կերակոր** իմաստը, գրաբարում այն հանդիպում էր **ապրել**, **ապրանք**, **մազապուր**, **անձնապուր** և այլ կազմություններում: Կամ **պագ/պար** արմատը, որը **պազանել** բայի հիմքում էր, ստանում է ինքնուրույն կիրառություն՝ փոխարինելով **համբոյր** բառին:

Գրաբարյան որոշ բաղադրյալ կապակցություններ ել վերածվում են արմատական միավորների, որովհետև բաղադրիչների առանձին ինքնուրույն իմաստը մրագնում է, դրանք ձուլվում են, զորորինակ՝ **այլվի** կազմությունը, որ նշանակում էր **վերսալիհա, կրկիհա**, գրաբարյան **այլ** և **վայր** բառերի միաձուլումն է: Գրաբարյան **ուղիղ** և **որդ** բաղադրիչներից հնչյունափոխության միջոցով առաջանում է **դորդ/ըղորդ** բառը՝ **իրավացի, ճիշդ** իմաստներով: **Այս, այդ, այն** դերանունները, միավորվելով **սա, դա, նա** ձևերի հետ, ստեղծում են **իսա, իդա, ինա** միջինհայերենյան ցուցականները:

Գրաբարյան հոլովման կամ խոնարհման որոշ ձևեր միջին հայերենում վերածվում են նոր ինքնուրույն բառերի՝ կորցնելով իրենց ձևաբանական բովանդակությունը: Այսպես՝ **ի լուումն** կապակցությունը հնչյունափոխվելով դառնում է **լման**: Որոշ բայերի անցյալ կատարյալի հիմքերը ձեռք են բերում անկախ կիրառություն և իմաստի հստակեցում: **Քանալ** և **քանալ** բայերի արմատները՝ **քաց** և **քաց** ձևերով, դառնում են ինքնուրույն ածականներ՝ **քաց** և **քաց**, որոնցից էլ կազմվում են նոր անորոշ դերբայներ՝ **քացել, քացել: Հանց // հենց**, **ոնց** բառերը գրաբարյան դերանունների հոգմակի սեռական-տրականի ձևեր են՝ *(յ)այնց*:

2.5.1. ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԱԾԱՆՑՆԵՐԸ

Ածանցումը հայերենի զարգացման բոլոր փուլերում ունի համակարգային ընդհանրություններ, ուստի այս բաժնում չենք անդրադառնա ընդհանուր հայկական ածանցներին, որոնք կենտունակ են եղել և այժմ էլ գործուն են հայերենի զարգացման բոլոր գրական և բարբառային փուլերում, սակայն առանձնացնենք բնորոշ մի բանի բառակազմական ձևույթներ, որոնք միջին գրական հայերենի շրջանում առավել կենտունակ դարձան՝ ստեղծելով նորակերտ բառեր:

ՆԱԽԱԾԱՆՑՆԵՐ: Ի սկզբանե ճշենք, որ միջին հայերենում գործուն են բոլոր այն բնիկ նախածանցները, որոնք գրաբարը ժառանգել էր հնդեվրոպական նախալեզվից, իսկ հունարան դպրոցի ստեղծած, հիմնականում գիտաբառեր կերտող նախածանցները բառակազմական մեծ ներուժ արդեն չունեին: Թեև որոշ երկերում՝ հատկապես գրաբարախառն պատմագրական, մեկնողական, իմաստասիրական հազվաբեր բանաստեղծական, կարող ենք հանդիպել **զեր-, համ-, նախ-, պար-, սպոր-** ածանցներով հունարան հետաքրքիր նորակազմությունների, երբեմն անգամ կրկնածանց, զրորինակ՝ **անպարապեր** - անպարփակ, **անասպուելի** - անուրանալի, **զերարնարար** - զերբնականորեն, **զերարույիս** - հորդաբոխ, **զերադրուսպ** - հույժ գովելի, դրվատելի, **համազումակ** - միատեղված, **համազգային** - համընդիհանուր, **հակառ** - հակառակ, **հախամարդկութիւն** - առաջամարտիկ լինելը, **հախավաղվաղ** – վաղնջական, **հախապապ**, **հախակազմել** - նախապատրաստել, նախապես կազմել, **հախազահական** - գերադաս, իշխող, **սպորապ** - ստորակետ և այլն:

12-16-րդ դարերում ամենակենտունակ նախածանցը դարձյալ **սմ-ն** է, որի միջոցով բնիկ և հատկապես պարսկերենից և արաբերենից փոխառյալ արմատներից կազմվել են բազմաթիվ նորակերտ ածականներ, որոնցից էլ՝ գոյականներ, անգամ բայեր: Բերենք բնութագրական օրինակներ՝ քաղված «Միջին հայերենի բառարանից»²⁰:

²⁰ Հմմտ. Ա. Ղազարյան, Հ. Ավետիսյան, Միջին գրական հայերենի բառարան, Եր., 2009, 2-րդ բարեփոխված հրատարակություն:

Ան-անաջալ – վաղաժամ
անսիեսպուրին – անվարժություն
անբախսիլ – բախտը չքերել
անբացական – անբացելի
աննախաղ – նախաղ չունեցող
անմէկ – մեկն անգամ չունեցող
անմեռած – ողջ, կենդանի
անմրոհ – տմարդի
անշաղաւար – անխիղճ, անողորմ
աննապոր – անօգնական
աննոպայ – առանց նոպայի
անպարոն – անիշխան, անտեր
անփաղան – փաղան, համետ չունեցող:

Sև **Ը**- նախածանցները արտադրողական չեն միջին հայերենում, սակայն թերենք մի քանի նորակազմ կամ հնչյունափոխված բառերի օրինակներ ևս:

ყ- **ყղարայգուն** – ավելի տկար
ყրուն – անքուն, զգոն
ყմարոր – տմարդի
ყգեղարանորին - զազրախտություն, աղտեղաբանություն
չ- **չնպիսկոպոս**
չմարդամոյր – չմուրացող
չկրօնաւոր – կրոնականի կոչմանն անարժան
չնման – աննման
չպիկելի – անպիտան

ՄԵԶԱԾԱՆՑՆԵՐԸ: Միջին հայերենում գրաբարյան բայական միջածանցները ենթարկվում են տարբեր հնչյունափոխությունների: Այս տեսանկյունից միջինհայերենյան ածանցափոր բայերը բավական տարբերվում են գրաբարյաններից, ուստի անդրադառնանք դրանց իդմնական տիպերին: Սոսկածանցներն են **ան**, **են/էն**, **ն**, **չ**: Սակայն գրաբարի կենսունակ **ան** սոսկածանցը գրեթե դուրս է մղվում, քանի որ այս ածանցով բայերը երկրորդ միջնաշեշտի առաջացման պատճառով հնչյունափոխվում են՝ վերածվելով **ն** սոսկա-

ծանցով բայերի, որոնք միջին հայերենում դառնում են ամենահաճախադասականը, ինչպես օրինակ՝ **առաջնայ, առողջնայ, աւելնայ, անկնիլ, բաժնել, զիճնայ, գրնել, իշնել, լաւնայ, խոժողնայ, հարստնայ, միքնել, մոռնայ, նօսրնայ, շարնայ, վարնայ, քարնայ** և այլն:

Են/էն ածանցի պարագայում ևս ունենք Ե/Է-ի անկման դեպքեր, այսպես՝ **զիրնայ, լիննայ, ծարաւնայ, կարնայ, մօքնայ, վախնայ, վառնայ, ուննայ, ուրախնայ:**

Չ միջածանցը 12-16-րդ դարերում ավելի նեղացնում է իր արտադրողականությունը. այս ածանցով վկայված միջինհայերենան բայերն ըստ Էոթյան պահպանված գրաբարաբանություններ են՝ բնորոշ միայն գրքային լեզվին, դրամբ ունեն նաև իրենց գուգածնություններն առանց չ ածանցի, օրինակ՝ **բլշիլ – բլել // բլիլ, խիշիլ-խիփիլ/խփիլ, փլչել-փելի, վառչել-վառել/վարիլ** և այլն:

Գրաբարի պատճառական **ուցան** ածանցը սկսում է համակարգային վերածվել **ցն** (ացն/եցն) ածանցի, թեև գրաբարյան հին ձևերը դեռ երկար ժամանակ շարունակվում են գործածվել: Բերենք գուտ միջինհայերենան պատճառական բայերի օրինակներ բառաբանում վկայված իրենց հնարավոր գուգածնություններով՝ **աղէկցնել, աղտորցնել, աճուցնել, իջցնել, լուցնել, լսցնել, լվացվել, լցնել, խմցնել, խրցնել, ձերմկցնել, ձկոցնել, մղցնել, մարդաշցնել, յուշցնել, նօսրցնել, չորցնել-չորցնել, ջերմացնել, սեւցնել, սրացնել, վախցնել, ցաւցնել/ցաւցնել, ցրկացնել, ուցնել, ուրացնել/ուրկցնել** և այլն:

Միջին հայերենի շրջանում բազմապատկան առավել կենսունակ ածանցներն են՝ **ապ, ոպ, կպ, պ:** Այսպես՝ **բշպարիլ, բզկիրիլ, գոփարփել, ծակփել, կոփրփել/կոփրփիլ, ծոկփել/ծոկփիլ, ջերմանուրփիլ, ցաւուրփիլ** և այլն:

12-16-րդ դարերում բառակազմական զգալի արտադրողականությամբ աչքի է ընկնում նորակազմ **ու/նչլ** բայածանցը, որն աստիճանաբար դառնում է սեռանիշ՝ ներգործական բայերը վերածելով կրափորականների: Բերենք գործունակ դարձող այս նոր ածանցի բնութագրական օրինակներ՝ նշելով, որ բավական երկար ժամանակ կրափորականության իմաստն արտահայտելու համար հայերենում **չ**

ածանցը գուգորդվում էր գրաբարյան կրավորականի ցուցիչ ի լծորդի հետ: Այսպես՝ **բաժնուել/բաժնվել/բաժնվիլ, բռնուել/բռնվիլ, զօդուած/զօրված, լցուիլ/լցվել/լցիլ, ջարդուած, պրուիլ/ պրվիլ, վարուիլ/վարվիլ** և այլն:

ՎԵՐՋԱԾԱՆՑՆԵՐ: Միջին հայերենում, ինչպես հայերենի բոլոր շրջաններում, բառակազմական հիմնական միավորները վերջածանցներն են, որոնցով հայերենը միշտ հարուստ է եղել: Գրաբարյան վերջածանցները 12-16-րդ դարերում հիմնականում պահպանում են իրենց արտահայտության և բովանդակության պլանները, թեև շեշտի հետ կապված դիրքային կամ փոխազդեցական հնչյունական մեծ փոփոխությունները ազդում են նաև բառակազմական այս ձևույթների վրա²¹: Հնչյունափոխության պատճառով ձևավորվում են միշտին հայերենում տարածված հետևյալ ածանցային գուգածնությունները՝ **ագույն>ագուն, ածոյ>ածու, եալ>ել, եակ>եկ/էկ, եայ>է, ումն>ուն, ոյց>ուց** և այլն: Բացի հնչյունափոխական տարրերակներից՝ միշտին հայերենում երևան են զալիս բարբառային ծագման որոշ նորահայտ վերջածանցներ, որոնք, անշուշտ, բնորոշ են եղել մեր հին ժողովրդական լեզվին, այդ պատճառով էլ գրաբարով ավանդված հին շրջանի գրավոր հուշարձաններում վկայված չեն եղել, բայց միշտնադարում աստիճանաբար ներթափանցել են գրավոր խոսք: Այդպիսի նորահայտ ածանցներից են՝ **-ա/ժոր, -աշ, -եւան, -ժեռ, -կեկ/կիկ, -ման, -ոչ/օշ -որ, -ուն, -ունց, -չեր:** Բերենք բնութագրական օրինակներ, որոնց զգալի մասը ցայսօր էլ գրոծածական է արդի բարբառային և ժողովրդախոսակցական անգամ գրական լեզվում՝ **նենկածոյր/նենկծոյր, բրուաշ, մարդաշ, զյանեւան, պիրեւան, կարմիրժեռ, բուրրկեկ, կախկեկ, կարճկեկ, ելման, հեծման, վառման, պոկօշ, թլոշ, մօրուր (ծննդյան պահից), ողջուր (ողջ-ողջ), բրդում, պարկում, ածում-մածում, պղուունց, խովչեր (խովհնձի բույլապրության հարկ), կաղանտչէք (ամսագին), փօշամնչէք (հրաժարագին)** և այլն:

Միշտին հայերենում, ի համեմատություն գրաբարի, շատ ավելի մեծ տարածում են ստանում **-ակ, -իկ, -ուկ** ածանցներով կազմությունները, որոնք բնավ ոչ միշտ են նվազական կամ փաղաքշական

²¹ Հմմտ. **Ռ. Ղազարյան**, Միջին հայերենի բառապաշարը, Եր., 2001, էջ 195-218:

իմաստ հաղորդում բառերին, հաճախ ոճականորեն բացարձակ չեղող են և հանդիպում են մասնագիտական տարրեր ուղղվածության՝ բժշկագիտական, գյուղատնտեսական, արհեստագործական, դաստական, ուսումնական երկերում ու փաստաթղթերում, ինչպես օրինակ՝ աժնիկ – արժանի, ալուկ – ալ կարմիր, զաղցիկ – ծածուկ, զանձակ – միզարգելուրյուն, զիրանակ – հնուք, զրիկ – նամակ, հասուկ – հասու, խելամուք, մօրիկ – մերժավոր, վայրակ – լրեղում (անձրիկ), սահուկ – ողորկ, վաճառակ – վաճառական և այլն:

Այժմ բերենք զուտ միջինհայերենյան, տարրեր խոսքիմասային պատկանելուրյան մեծ արտադրողականություն ունեցող վերջածանցներով կաղապարների նմուշներ:

- **ակ** – զանձակ, զիրանակ, երկնդիրակ, լուսակ, ժողովակ, կուրուսակ, զրապանակ, վաճառակ, վայրակ, վրարակ....

- **իկ** – աժնիկ, այրիկ/էրիկ/երիկ, արարիկ/արապիկ, բոպիկ/բոլիկ, զառնադմակիկ, զաւարիկ, զրիկ, զրողիկ, երկնաբացիկ, թիլիկ, ծիծեռնիկ, կարմիրիկ, կիսասակաւիկ, մերկիկ, մօրիկ, նախամարդիկ, ուկենիփորիկ, պազիկ....

- **ուկ** – ալուկ, անցուկ, բարկուկ, բարձուկ, դեղնուկ, երկանուկ, եփուկ, կարմրուկ, հասուկ, հիւանդուկ, մրջմնուկ, ջրջրուկ, վառվոռուկ, սրուկ, ուժափորձուկ....

- **կեկ/կիկ/կուկ** – ամրկեկ, զումրկիկ/զումրկեկ, բուլկեկ, ծանրկեկ, կակղկեկ, կարձկուկ, կարձկեկ, հասրկեկ, բաղցրկեկ...

2.6. ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՏԻՊԵՐԸ

Միջին հայերենում բառաբարյման կաղապարները մեծ տեղաշարժերի չեն ենթարկվում. գրաբարյան բարդությունների հիմնական տիպերը շարունակում են գործունակ լինել, բնիկ և փոխառյալ արմատներից կերտվում են բազմաթիվ նոր հարադրական և համադրական բարդություններ՝ էապես հարատացնելով հայերենի բառապաշարը²²: Հարադրավոր ու զուգադրական բայերը մեծ տարածում են

²² Այս մասին առավել մանրամասն տես՝ **Ռ. Ղազարյան**, Միջին հայերենի բառապաշարը, էջ 160-192:

գտնում, անվանական հարադրությունները ևս կիրառական են թե՝ կրկնավոր, թե՝ բաղիյուսական բարդությունների տարրերակներով, որովհետև նման կառույցները հասուլ են ժողովրդախոսակցական լեզվին, ունեն ոճական հարուստ գունավորում, աշխարհի պատկերավոր ընկալման արդյունք են: Բերենք նորակազմ հարադրությունների օրինակներ՝ *այնեւ անուն, ականձովն ընկնել, զալ երեսն ամորու, դռնէդու ընկնել, ինկնիլ ի սէր, բարկն դալ, իսաղով լինալ, խարճ տոնել, խելաքափիլ ի մեղան, խոռվ կենալ, մերկիկ այնել, դաւանահ այնել, դնագ տոնել, ուժափորձուկ այնել, փօշիման դառնալ* և այլն:

Անվանական հարադրություններից կրկնավորները և բաղիյուսականները (հատկապես ու շաղկապով կազմված) կիրառական լայն ոլորտ ունեին միջինհայերենյան տարրերի ողջ մատենագրության մեջ, դրանք համահունչ են աշխարհաբարյան լեզվամտածոլորթյանը, ինչպես օրինակ՝ *առ ու փախ, աս ու լիս, աղ ու հաց, զող ի զող, զիշեր ու ցորեկ, կուժ ու կրղայ, հօրօս մօրօս, հալ եւ մաշ/ հալ ու մաշ, հալալ ու հարամ, մէկ ու մէկ, յուշիկ յուշիկ, սար ու չոր, սար ու զէն, զում եւ զեղ/զում ու զեղ փառը ու պապի, փառը ու պսակ, բաղցը ու անուշ, բար ու կիր* և այլն:

Համադրական բարդությունների կազմության սկզբունքները միջին հայերենում էական տեղաշարժերի չեն ենթարկվում. որոշակի փոփոխություններ են կատարվում հոդակապավոր և անհոդակապ բարդությունների հարաբերակցության մեջ: **Ա** հոդակապի փոխարեն միավորիչ դեր են ստանձնում **ե/է, ու** և **ի** ձայնավորները, այսպես՝ **իշեպան, մեղսերող, մլրէրուղը: Իսւշ-է** հնչյունափոխությանը զուգահեռ հանդիս է զալիս **իշ-է դարբերակը՝ ապակէզործ, զերէփէր** (գերու տեր), **զարէջոր, զերէփարուրին** (գերեվարություն), **զոճէմայր, զորէքնո, փոշէրաքին** և այլն:

Նոյն բաղադրիչներով համադրական բարդությունը միջին հայերենով ավանդված մատենագրության մեջ հաճախ վկայված է տարրեր զուգածություններով, անհոդակապ բարդությունների տեսակարար կշիռը նկատելի ածում է, ինչպես օրինակ՝ **ասպուածմուացուրին/ասպուածամուացուրին, արինիսառնի/արինահասո-**

Աիլ, արևնիում/արևնախում, գարշեռդիլ/գարշահոդիլ, մօրոյր-/մօրուր, մօրոյրորդի/մօրարոյրորդի, գայլիուր, գեղքերան, գարշքերան, դեղզին, յօժարգնաց, ջրպուս:

Չուգահեռաբար ա հոդակապը սկսում է բարդություններ կազմել յ ձայնակապի հետ՝ **գեղայրար, գեղնայիշչպ, գիշայցաւ, բրայցաւ, ճերմակայզոյն** ևայլն:

Հարադրական բարդությունների բաղադրիչների իմաստային, շարահյուսական կապի առավել սերտացման շնորհիվ ձևավորվող կցական բարդությունները միջին հայերենում աշխարհաբարի համեմատությամբ բավական սակավաթիվ են, բայց թվականների և դերանունների դեպքում բավական տարածված: Այս բարդությունները որոշիչ-որոշյալ, հատկացուցիչ-հատկացյալ շարահյուսական կառույցների միաձուլման հետևանք են, ինչպես օրինակ՝ **այդքեղ, հանչաք, հեմչափ, մէկալ, մէկուկէս, իօրամատունիինգ/նօրամատունիինգ, պասներկու, քասներկու, հինգհարուր, իննիարուր, ուրիշար, իրերհազար, ուրիշեղ, ինչուր** և այլն:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՑԱՆԿ

1. Ա. Այտընյան, Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Եր., 1987:
2. Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Ա., Եր., 1972:
3. Աճայշյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մաս II, Եր., 2013:
4. Ղազարյան Ռ., Ավետիսյան Հ., Միջին գրական հայերենի բառարան, Եր., 2009, 2-րդ բարեփոխված հրատարակություն:
5. Ղազարյան Ռ.Ա., Միջին գրական հայերենի բառապաշարը, Եր., 2001:
6. Ղազարյան Ս., Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Եր., 2006:
7. Մալխասեանց Ստ., Հայերեն բացատրական բառարան, հ. 1-4, Եր., 1944-1945:
8. Մկրտչյան Է., Խաչատրյան Լ., Հայոց լեզվի պատմության դասընթաց, Եր., 2016:
9. Նոր բառզիրք հայկագեան լեզուի, հ. Ա, Բ, Եր., 1979-1981:

ԳԼՈՒԽ 3

ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԶԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱԿՐԳԸ

Հոլովման քերականական կարգը հայերենում ընդհանրապես կապվում է անվան, դերանվան, որոշ դերբայների և փոխանվանաբար գործածված բառերի հետ: Ըստ անունների և դերանունների հոլովման առանձնահատկությունների՝ տարբերակվում են անվանական և դերանվանական հոլովումներ: Անվանական հոլովումը ներառում է գոյականները, ածականները, թվականները և դերբայները: Միջին հայերենում, ի տարբերություն գրաբարի, հոլովման է ենթարկվում իիմնականում միայն գոյական անունը, քանի որ ածականները, թվականները, դերբայները, կորցնելով գոյականի հետ թվով և հոլովով համաձայնելու շարահյուսական առանձնահատկությունը, զրկվել են հոլովման սեփական հարացույցներից, ուստի հոլովում են միայն փոխանվանաբար:

Կիլիկյան հայերենում նախադաս ածականով կառուցվածքը հաստատվում է որպես միակ հնարավոր ձև: գոյականից առաջ դրվող, նրա հետ մի միասնական հասկացության վերածող որոշիչ ածականը դառնում է չիոլովվող²³:

Անվանական հոլովման հարացույցի մեջ իրենց արտահայտությունն են գտնում հոլովի, թվի և որոշյալության քերականական կարգերը, իսկ դերանվանական հոլովման մեջ ավելանում է նաև դեմքի քերականական կարգը: Մրանք միջին հայերենում ընդհանուր գծերով ունեն գրեթե նույն դրսորումները, ինչ գրաբարն ու արդի հայերենը²⁴: Կիլիկյան հայերենի հոլովումը պահպանել է դասական հայերենում ավանդված բնույթը: այն ունի եզակի և հոգնակի, բայց չունի երկակի թիվ: Բացի այդ՝ կիլիկյան հայերենը պահպանել է հոլովական նախամասնիկները. **գ-ն՝** որոշյալ հայցականի համար, **ի-ն՝** բա-

²³ Տե՛ս Յ. Կարսոս, Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն, Եր., 2002, էջ 362:

²⁴ Տե՛ս Է. Մկրտչյան, Լ. Խաչատրյան, Հայոց լեզվի պատմության դասընթաց, Եր., 2016, էջ 233:

ցառականի համար²⁵: Սակայն միջին հայերենի հոլովման համակարգն ունի որոշակի առանձնահատկություններ. գրաբարի համեմատությամբ միջին հայերենը բնորոշվում է կցականության տարածմամբ և թերականության ու համադրականության սահմանափակմամբ: Մասնակիորեն վերացնելով անկանոնությունները՝ լեզվի համակարգը զգալիորեն ձգտում է պարզեցման: Սակայն քանի որ լեզուն դեռևս կայունացած չէ, իր թերականական ձևերի մեջ, այդ պատճառով միջին հայերենի հոլովման համակարգը աչքի է ընկնում ներքին անմիօրինակությամբ, թերույթների բազմազանությամբ: Միջին հայերենում գորեք վերանում են խառը հոլովումները: Ժամանակ ցույց տվող բազմաթիվ բառեր ենթարկվում են նորակազմ վաճ հոլովման: -**Ավ** վերջավորությամբ գործիականը, որ սկզբում սահմանափակված է եղել **ո** իմքով, տարածվում է մնացած ծայնավորական հոլովումների վրա²⁶, իսկ մի շարք բառերի գործիականն արտահայտվում է **օմ** վերջավորությամբ, որի **մ**-ն հոլովակազմիչ գործառույթ էր ստացել՝ **ոսպն-ոսպօմ, ձուկն-ձկօմ:** Ներգոյական հոլովի նոր ձևավորումը՝ **ում** վերջավորությամբ, հետագայում դառնում է աշխարհաբարի երկու գրական տարրերակների իմնական սահմանագատիչ հատկանիշներից մեկը²⁷: Միջին հայերենում որոշ դեպքերում վերանում է անվանական և դերանվանական հոլովումների միջև եղած տարբերությունը:

3.1. ՀՈԼՈՎԻ ՔԵՐԱՎԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Հոլովի թերականական կարգը նկարագրելիս պետք է նկատի ունենալ, որ միջին հայերենում հոլովական թերույթների թիվը շատ ավելի մեծ է հոլովման իմաստների թվից. միևնույն հոլովը տարրեր բառերի դեպքում կարող է տարբեր ձևավորում ստանալ՝ պայմանավորված իմքի ձևական, իմաստային և այլ առանձնահատկություններով: «Միևնույն հոլովի՝ ձևականորեն իրարից տարբերվող ցուցիչնե-

²⁵ Տե՛ս 3. Կարստ, նշվ. աշխ., էջ 140:

²⁶ Նոյն տեղում:

²⁷ Տե՛ս Ականրկներ միջին գրական հայերենի պակամության, հ. Բ, Եր., 1975, էջ 9:

ըր հանդես են գալիս որպես մեկ լճղիանուր նշանակությամբ օժտված և քերականական նույն արժեքը ունեցող թերույթի տարրերակներ, որոնք որոշակի դեպքերում կարող են փոխարինել միմյանց առանց իմաստի փոփոխություն առաջացնելու»²⁸:

«Միջին հայերենում գրաբարի և բարբառերի տարրերը հանդես են գալիս միասնաբար, երբեմն գրաբարը մնում է անփոփոխ և պահպանվում մինչև վաղ աշխարհաբար, իսկ երբեմն էլ, կամ ավելի հաճախ, բարբառային տարրերը դառնում են իշխող, իմնական և սկիզբ դնում աշխարհաբարի համար: Եվ պատահական չէ, որ միջին հայերենը չհասավ լեզվական միօրինակության, դրա համար էլ միջին հայերեն ենք համարում քերականական այն երևույթները, որոնք գրաբարյան չեն»²⁹:

Ընդունված է միջին հայերենում առանձնացնել հինգ հոլով՝ ուղղական, մեռական-տրական, հայցական, բացառական, գործիական: «Միջին հայերենի հոլովներն ունեն իրենց հոլովակերտ մասնիկները՝ հոլովակազմիչները, որոնք իրենց կիրառությամբ և դրանում եղանակով զգալիորեն տարրերվում են և՝ գրաբարի, և՝ ժամանակակից հայերենի հոլովակազմիչներից, քեն ձևով նույն են: Միջին հայերենի, գրաբարի ու ժամանակակից հայերենի հոլովակազմիչների մեջ նկատվող ձևական միակ տարրերությունն այն է, որ միջին հայերենում գործիական հոլովն ունի նաև **օֆ** հոլովակազմիչը»³⁰:

3.1.1. ՈՒՂՂԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎ

Եզակի ուղղական և հայցական հոլովները միջին հայերենում ձևաբանորեն չեն տարրերվում և առանձնացվում են միայն հոգնակի հոլովման հարացույցի հիման վրա: Ինչպես գրաբարում և աշխարհաբարում, այնպես էլ միջին հայերենում առունելի եզակի ուղղականը որևէ ձևաբանական ցուցիչ չի ստանում և մյուս թեր հոլովնե-

²⁸ Տես Ալմարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Բ, Եր., 1975, էջ 63:

²⁹ Թ. Չափկերյան, Գրական հայերենի պատմության դասընթաց, պատմական ձևաբանություն, մաս 1, Եր., 2018, էջ 70:

³⁰ Ս. Ղազարյան, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Եր., 2006, էջ 244:

րին, ինչպես նաև հոգնակի ուղղականին հակադրվում է հոլովի և թվի գրո ձևույթով³¹: Այսպիսով, ուղղական հոլովից հիմքի ձևափոխություններով և վերջավորությունների հավելումով կազմվում են եզակի թեր և հոգնակի բոլոր հոլովները, ընդ որում, որոշ ձևեր կազմվում են անմիջականորեն ուղղականից, իսկ մյուսները՝ սեռական-տրականից(սովորաբար ներքին թերումների դեպքում): Հոգնակի ուղղականը եզակից տարբերվում է միայն բվանից ձևույթներով: Այն նոյնապես հոլովանից ձևույթներ չի ստանում՝ որպանով հակադրվելով հոգնակի թեր հոլովներին:

3.1.2. ՀԱՅՑԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎ

Միջին հայերենում եզակի հայցական հոլովը նոյնապես հոլովանից ձևույթ չի ստանում և ձևականորեն ուղղականից տարբերվում է միայն **գ** նախադիր ստանալու հատկանիշով: Ինարկե, այդ հատկանիշը հայցականն առանձին հոլով համարելու հիմք չի տալիս, քանի որ կան նաև այլ նախադրավոր կազմություններ, որոնք հոլով չեն համարվում: Հոգնակի ուղղականը ստանում է բազմազան հոգնակերտ ձևույթներ, որոնց մեծամասնությունը հայցականում նոյնությամբ պահպանվում է: Ուղղական և հայցական հոլովները ձևականորեն տարբերակվում են միայն **թ** հոգնակերտի դեպքում, որը կարող է հանդես գալ ինչպես առանձին, այնպես էլ այլ բաղադրյալ հոգնակերտների կազմում՝ որպես վերջին բաղադրիչ: Այս դեպքում հոգնակի հայցականը հոգնակի ուղղականի **թ-ի** դիմաց ստանում է **ս** մասնիկը, որը հանդես է գալիս և՝ որպես հոգնակերտ, և՝ որպես հոլովակազմից թերույթ: Եվ քանի որ **թ-ն** ամենալայն կիրառություն ունեցող հոգնակի կերտն է, ապա պարզ է, որ **ս-ով** հայցականը նոյնապես դեռևս գործուն հոլովածն է: Սակայն լինում են դեպքեր, երբ հայցական հոլովի հոգնակում **թ-ն ս-ի** չի փոխվում, թեև արտահայտվում է հայցականի իմաստը: Դեռ ավելին, միջին հայերեն մատենագրության մեջ հանդիպում է նաև **ս** մասնիկով հոգնակի ուղղական, որը

³¹ Տե՛ս Աղմարկմահ միջին գրական հայերենի պակամության, հ. Բ, էջ 64:

թեև ձևով համընկնում է գրաբարյան հայցականին, բայց դիտվում է որպես ելակետային ձև և նույնիսկ իր հերթին ստանում է հոլովանիշ այլ ձևույթներ՝ ենթարկվելով հոլովման ընդհանուր օրինաչափություններին, օրինակ՝ **երկուս** – երկուսի, երկուսով, երկուսաց: Սա նշանակում է, որ վաղուց արդեն սկավել էր ուղղական և հայցական հոլովների ձևական նույնացման գործընթացը:

3.1.3. ՄԵՌԱՎԱՆ - ՏՐԱՎԱՆ ՀՈԼՈՎ

Գրաբարի սեռական և տրական հոլովները միջին հայերենում թե՝ կազմության, թե՝ շարակյուսական կիրառության առանձնահատկությունների առումով նույնացել են և հանդես են զայս որպես մեկ հոլով: Եզակի սեռական-տրական հոլովաձևով միջին հայերենում որոշվում են հոլովման տիպերը, որոնք բաժանվում են 2 հիմնական ձևական խճբերի՝ արտաքին թեքման հոլովումներ և ներքին թեքման հոլովումներ: Ինչպես նշում է Լ. Հովսեփյանը, բացի թերված տիպերից՝ միջին հայերենով գրված գրականության մեջ հանդիպում են նաև սեռական-տրականի որոշ հոլովաձևներ, որոնք առանձին տիպեր չեն կազմում և դիտվում են որպես շեղումներ ընդհանուր օրինաչափություններից: Այս շեղումները կա'ն հոլովման որևէ տիպի ենթատիպն են (հնչյունական զուգաձևությունը), և այս դեպքում սրանք կարելի է դիտել որպես խիստ բարբառային երանգ ունեցող կազմություններ, ինչպես՝ **բազուիկ, արէն** և այլն, կա'ն մնաւ են մեկուսի, հոլովման տիպերից ու հարացույցներից դուրս, ունեն սահմանափակ գործածություն, քանի որ վկայված է միայն դրանց սեռական-տրական հոլովաձևը, իսկ մնացած հոլովները կազմվում են ըստ տարածված օրինաչափությունների: Սրանք արդեն գիտակցվում են որպես գրաբարից մնացած քարացած կադապարներ, ինչպես՝ **կար մի մեղու, մեծի և փորու, գրեառն Ասպուծոյ** և այլն³²:

Հոգնակի սեռական-տրականը նույնպես միջին հայերենում աշքի է ընկնում հոլովարվանիշ թեքույթների առատությամբ և բազմա-

³² Տե՛ս Աղմարկման միջին գրական հայերենի պակամության, հ. Բ, էջ 66:

գանությամբ: Դրանք բաժանվում են 3 տիպի: Առաջին տիպի թերույթներն են՝ **աց** (եաց, եց), **ից**, **ոց**, **ուց**, **անց**, **ց**, որոնք համադրականորեն արտահայտում են և՛ թվի, և՛ հոլովի գաղափար: Մրանցից առաջին իինքը գործածվում են արտաքին թեքման հոլովումների սեռական-տրականը կազմելու համար, իսկ վերջինը՝ ներքին թեքման հոլովումների համար՝ **աց**՝ ազգի-ազգաց, **ից**՝ աղօթի-աղօթից, **եաց**, **եց**՝ բարոյ-բարեաց, այգոյ-այգեց, **ոց**՝ գեսոյ-գեսոց, հայու-հայոց, **ուց**՝ արիծու-արիուծուց, **անց**՝ մսի-մսանց, կնոջ-կանանց, երիցու-երիցանց, մանկան-մանկանց, **ց**՝ մկան-մկանց, ակին-ականց, տարության-տարութեանց, տարեր-տարերց, հօր-հարց, աւոր-աւորց:

Հոգնակի սեռական-տրականի երկրորդ տիպի թերույթները **բաղադրյալ** կազմություններ են՝ կազմված 2 ձևույթից, որոնցից առաջինը արտահայտում է **թվի** իմաստ, երկրորդը՝ **հոլովի**: Թվի իմաստ արտահայտող բաղադրիչները ուղղականի հոգնակերտներն են՝ **եր**, **ներ**, **վեր**, **տի**, **նի**, **վի**, **վնի**, **վտի**, **ան**, **ստան**, **անի**, **իկ**, **երնի**, **երվի**, **ստներ**: Ինչպես տեսնում ենք, սրանք **թ** ձևույթ չեն պարունակում, բացի այդ՝ բաղադրյալ թերույթների կազմի մեջ մտնելով՝ արանցից մի քանիսը կարող են ենթարկվել շեշտից կախված հնչյունափոխության (անսիզնի-**անսիզնոյ**): Հոլովի իմաստ արտահայտող բաղադրիչներն են եզակի սեռական-տրականի հոլովանիշ 3 ձևույթները՝ **ոյ**, **ու**, **ի**: Բերենք օրինակներ՝ ազ + **եր** + ոյ - **ազգերոյ**, աչ + **եր** + ու - **աչերու**, զող + **եր** + ի - **զողերի**, անսիզ + **նի** + ոյ - **անսիզնոյ**, ծաղիկ + **նի** + ու - **ծաղկնու**, կարաս + **եր** + ոյ - **կարասներոյ**, մեղու + **եր** + ու - **մեղուներու**, քոյր + **վտի** + ոյ - **քոյրվտոյ**, ականց + **վեր** + ոյ - **ականջվերոյ**, ձի + **ան** + ու - **ձիանու**, լեղի + **ստան** + ու - **լեղեստնու**, գայլ + **ենի** + ու - **գալենու**, երեց+անի+ու - **իրիցանու**, ոտ+վնի+ու - **ոտվնու**, զիդ + **երնի** + ու - **զդերնու**, իր + **վի** + ոյ - **իրվոյ**, այրիկ + **տի** + ոյ - **այրկտոյ** և այլն³³:

Երրորդ տիպի թերույթները նույնական բաղադրյալ են՝ **եր+աց**, **հնիներաց**, **սագերաց**, **սօլերաց**, **վաներաց**, **(ի)կ+աց**՝ մարդկաց, **այվ(ի)+ոց**՝ կանայվոց, **վտ(ի) + ոց**՝ քոյրվտոց, **իկ+անց**՝ մարդկանց,

³³ Տե՛ս Աղմարկներ միջին գրական հայերենի պակամության, հ. Բ, էջ 69:

անից՝ կնանից: Նկատելի է, որ այս թեքույթներն ավելի սակավ գործածություն ունեն, քան նախորդները:

Միջին հայերեն գրականության մեջ վկայված են նաև հոգնակի սեռականի կազմության երկու այլ տիպեր, որոնք եզակի կիրառություն ունեն: Դրանցից մեկը դեռևս գրաբարից ավանդված **մարդկան** ձևն է, մյուսը՝ **տիրոջոց** ձևը՝ վկայված Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագրքում»: Այս կազմության մեջ բաղադրյալ թեքույթի առաջին բաղադրիչը եզակի սեռական-տրականի ցուցիչն է՝ **ոզ**, երկրորդը՝ հոգնակի սեռական-տրականինը՝ **ոց**:

3.1.4. ԲԱՑԱՌԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎ

Բացառական հոլովը, գրաբարի համեմատությամբ պահպանելով հանդերձ իր իմաստային և կառուցվածքային առանձնահատկությունները, ի հայտ է բերում նաև միջին հայերենին հատուկ որոշ առանձնահատկություններ: Միջին հայերենում այն դեռևս հիմնականում հանդես է գալիս **ի** նախորդի ուղեկցությամբ:

Միջին հայերենով գրված գրականության մեջ հաճախաղեալ է նաև կրկնանախոյի գործածությունը, որի պատճառը թերևս նախորդի իմաստի ոչ հստակ գիտակցումն էր: Բայց պետք է նշել, որ հատկապես միջին հայերենի երկրորդ ենթաշրջանում արդեն թիշ չեն նաև առանց նախորդի գործածությունները: Բացառական հոլովի ցուցիչներն են՝ **ի/յ** նախորդը՝ համակցված մի կողմից **է**, **ոյ**, **այ**, **ի**, **ու** վերջավորությունների, մյուս կողմից՝ հիմքի հերթագայությունների հետ: Վերջին 4 վերջավորությունները, փաստորեն, եզակի սեռական-տրականի ցուցիչներն են, և **ի** նախորդի բացակայության դեպքում չեղոքանում է եզակի սեռական-տրականի և բացառականի հակադրությունը, և բացառականը ճանաչվում է՝ միայն համատեքստից ելնելով³⁴:

³⁴ Ավելի մանրամասն տես *Աղնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության*, հ. Բ, էջ 70:

Եզակի բացառականի կազմությունը կարելի է բաժանել 2 տիպի՝ Է վերջավորությամբ և առանց Է-ի: Միջին հայերենի անունների մեծ մասն ունի Է վերջավորությամբ բացառական, որը կարող է կցվել իմքի տարրեր տիպերի:

1. ուղղականի մարուր կամ հնչյունափոխված իմքին: Բացառականի այս կազմությունը իմնականում հատուկ է արտաքին թերման Ի հոլովմանը և Ա, Ո հոլովմներին պատկանող շատ բառերի, որոնք միաժամանակ հոլովմում են նաև Ի հոլովմամբ՝ **բանի-ի բանե,** **ամսոյ-յամսէ, մահու-ի մահէ:**

2. Եզակի սեռական-տրական հոլովաձևին: Այս տիպի կազմությունը հատուկ է արտաքին թերման ան, եան, ոչ, վան՝ կնկան-ի կնկենի, կորատեան-ի կորատենէ, կնոջ-ի կնոջէ, ցորեկվան-ի ցորեկվընէ, և ներքին թերման ա, եա, օ, ի հոլովմներին՝ աերման-յաւերմանէ, արեան-յարենէ, մօր- ի մօրէ, գառին-ի գառնէ: Այս տիպի բացառականով են վկայված նաև արտաքին Ո հոլովման պատկանող մի քանի բառեր՝ **յահուէ,** **ի խրատուէ,** **ի խորուէ,** **ի կաշուէ,** **ի մարդուէ,** **յիրիցվէ:** Ե ձևույթից առաջ սեռական-տրական հոլովաձևի վերջին վանկի վանկարարը ենթարկվում է շեշտից կախված հնչյունափոխության՝ ըստ ընդհանուր օրինաչափությունների՝ **եա>ե,** **եան>են,** **վան>վըն,** **ան>ըն** և այլն³⁵:

Եզակի բացառականի կազմության 2-րդ տիպը բնորոշվում է Է հոլովակազմիշ տարրի բացակայությամբ: Փաստորեն բացառականի այս տիպը համընկնում է Եզակի սեռական-տրականի հետ, և այստեղ տարրերակման գործառույթը կատարում է Ի(յ) նախդիրը: Այս տիպը հատուկ է արտաքին թերման Ո, Ու, Ա, մասամբ նաև Ի հոլովմուներին՝ **եկեղեցյ-յեկեղեցյ,** **վնասու-ի վնասու,** **Մարայ-ի Մարայ,** **կարողիկէի-ի կարողիկէի,** երբեմն էլ հանդիպում է ներքին թերման ա, եա հոլովմուներին պատկանող բառերում՝ **ջերման-ի ջերման,** **տաքութեան-ի տաքութեան:**

«Միջին հայերենի հոգմակի բացառականը կազմվում է գերազանցապես նոր եղանակներով: Բանն այն է, որ փոփոխության էր

³⁵ Տե՛ս Աղմարկներ միջին գրական հայերենի պակամության, հ. Բ, էջ 71:

Ենթարկվել գրաբարի հոգնակիի կազմությունը. այն արտահայտվում էր նոր առաջացած կամ հճյունափոխսպած հոգնակերտ մասնիկներով, հետևաբար դրանք կազմվում են եզակիի նման, իսկ հոգնակիի խմասոր դրսնորվում է մասնիկավորմամբ»³⁶: L. Հովսեփյանը առանձնացնում է հոգնակի բացառականի կազմության չորս տիպ, որոնց մեջ գրծառական ամենամեծ ծանրաբեռնվածությունը ունեն առաջին և երկրորդ տիպերը: 1. Առաջին տիպը ընդգրկում է հոլովի և թվի գաղափար արտահայտող **աց** (եաց, եց), **ից**, **ոց**, **ուց**, **անց**, **ց** ցուցիչները՝ ազգի-յազգաց, դստեր-ի դստերաց, եկեղեցու-յեկեղեցեաց, որդոյ-յորդեց, տնկոյ-ի տնկոց, առիւծու-յառիւծուց, ծաղկի-ի ծաղկանց, տիկնոց-ի տիկնանց, աւոր-յաւորց, տարեր-ի տարերց, եղբօր-յեղբարց:

Երկրորդ տիպը բացառականի բաղադրյալ թեքույթներով կազմությունն է, որտեղ բաղադրիչներից առաջինը, ինչպես սեռական-տրականում, արտահայտում է թվի գաղափար, իսկ երկրորդը՝ հոլովի: Թվի գաղափար արտահայտող բաղադրիչները ուղղականի հոգնակերտներն են, իսկ բացառական հոլովի խմաստ արտահայտությունները՝ **ի(j)** նախայիրը և **ոյ**, **ու**, **է** վերջավորությունները՝ **յաղջկներոյ** (ներ+ոյ), **ի ծաղկներու(ներ+ու)**, **ի լեռներէ** (ներ+է), **յազգերոյ(եր+ոյ)**, **ի քոյրլսոյ(վի+տի+ոյ)**, **յաշվերոյ(վի + եր+ ոյ)**, **ի տեղեստնոյ(ստան+ոյ)** և այլն:

Երրորդ տիպը ուղղականի հոգնակերտների միացություններն են առաջին տիպին պատկանող ձևույթների հետ: Դրանք երեքն են՝ **երաց** (եր+աց)` **ի տներաց**, **ենաց** (եան+աց)` **ի գրենաց**, **վաց** (վի + աց)`**յիրվաց**:

Հոգնակի բացառականի կազմության չորրորդ տիպը, որ յուրահատուկ կազմություն է բացառականի համար, ընդգրկում է հոգնակի բացառականի **աց**, **ոց**, **եց**, **անց** վերջավորությունները և եզակի բացառականի **է ցուցիչը՝ աց +է՝ ի պարոնացէ, եց+է՝ յորդեցէ, ոց+է՝ ի տեղոցէ, անց +է՝ յերիցանցէ**: 3-րդ և 4-րդ տիպի թեքույթները խիստ սահմանափակ կիրառություն ունեն 1-ին և 2-րդ տիպի թեքույթների համեմատությամբ³⁷:

³⁶ Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Բ:

³⁷ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 72-74:

3.1.5. ԳՈՐԾԻԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎ

Ի տարրերություն սեռական-տրական և բացառական հոլովների՝ միջին հայերենում գործիական հոլովը չունի բազմազան ձևույթներ: Եզակի գործիականի հիմնական հոլովանիշ ձևույթները նույնն են, ինչ որ գրաբարում՝ **ւ (վ)** և **թ: թ** ձևույթը պահպանվել է սահմանափակ կիրառությամբ՝ ներքին թերման **ի, ա, եա, աւու** հոլովումների համար՝ **անձին-անձամբ, արեան-արեամբ, դատման-դատմամբ, աւտր-աւտրը**, իսկ առաջինը միջին հայերենում դադարել է առանձին գիտակցվելուց որպես հոլովակերտ և միանալով հոլովիչին՝ հանդես է գալիս որպես եզակի գործիականի ձևավորման միաձույլ թերույթ³⁸:

Այսպիսով, եզակի գործիականի թերույթներն են՝ **աւ, իւ, ով:** **Աւ** վերջավորությունը գործիական է կազմում արտաքին թերման **ա** և ո-րոշ չափով **ի** (գրաբարյան **ի-ա** խառը) հոլովումներին պատկանող անուններից՝ **Աղամայ-Աղամաւ, դատաստանի-դատաստանաւ, իւ** վերջավորությունը գործածվում է արտաքին թերման **ի** հոլովման պատկանող մի շարք անունների գործիականը կազմելու համար՝ **բանի-բանիւ:** Մինչդեռ **ով** վերջավորությունը գրաբարյան **ո-ով** հիմքերից տարածվել է նաև այլ հիմքերի վրա և միջին հայերենում այլևս դիրքային սահմանափակում չունի: **Ով** վերջավորությունը գործիական է կազմում համարյա բոլոր հոլովումներին պատկանող բառերից՝ ազգի-ազգով, արողյ-արողով, գաճառ-գաճառվ, աճկեան-աճկիւնով, ական-ակնով: Այս երևույթը պայմանավորված է եզակի թվում **ո** հոլովման աշխուժացմամբ, հոգնակի թվում՝ **ց** մասնիկի հոգնակի իմաստի մթագնմամբ ու նոր հոգնակերտների զանգվածաբար հանդես գալով³⁹: Հ. Աճառյանը բերում է օրինակներ, որտեղ բոլոր բառերն ել -**ով** են ստացել. **ի** հոլովում՝ պոմնով (պայմանով), պլիճով, արոյնով (արթինով), ձոյնով, գրաւկընով, պացինով, սրան են խառնված նաև **ի-ա** հոլովման և ընդհանրապես բոլոր հոլովումների որոշ բառեր. **ո** հոլովում՝ անսուն - անսոնյ - անսոնվ, ձի - ձիոյ - ձիով, գինի - գինոյ - զի-

³⁸ Տե՛ս Տե՛ս Աղամարկներ միջին գրական հայերենի պալտուրյան, հ. Բ, էջ 74:

³⁹ Տե՛ս Թ. Շահվերդյան, նշվ. աշխ., էջ 71:

նով, տարի - տարոյ - տարով: **Ո** հոլովման բառերի **ոյ-ը** միջին հայերենում արտասանվել է [ո]:Ի հանգով բազմավանկ բառերի մեջ էլ **-ոյ,** **-ով** վերջավորությունները գրվել էին իրենց [ւ] ձայնից և դարձել [ոյ], [ով], իսկ որոշ բառերի գործիականի **եաւ** ձևը նմանողության օրենքով արդեն դարձել էր **-ով,** հետո էլ՝ **-ով** (զինի > զինեաւ > զինով > զինով), պատասխանով, ուկրով, ալյորով (ալյոր)⁴⁰:

Միջին հայերենի համար յուրահատուկ երևոյթ է **օմ** վերջավորությամբ գործիականը, որը թեև ծագումնաբանորեն կապվում է **ամբ-ի** հետ, սակայն հնչյունապես նրանից բավական հեռանալով՝ այլևս չի կարող գիտակցվել որպես նրա տարբերակը⁴¹: Այս վերջավորությունը ստանում են թիւ թվով անուններ՝ բաղաձայն+ **ն** ձայնորդ հանգով: Որոշ դեպքերում նկատվում է այդ **ն-ի** անկում հատկապես ուշ շրջանում՝ **անձօմ, ձեռօմ, կարօմ, ուրօմ, մատօմ:**

Հոգնակի գործիականն ունի կազմության տարրեր տիպեր: Առաջին տիպը ընդիմանուր է գրաբարի հետ. **թ** հոգնակերտը կցվում է եղակի գործիականի թերույթներիմ՝ **օթ, իթ, ովթ, ութ, ամբթ//ամբ:** Պետք է նշել, որ ի հակադրություն եզակիում տարածված **ով** ձևույթի՝ հոգնակիում գործառական ամենամեծ ծանրաբեռնվածություն ունի **օթ** վերջավորությունը՝ հրամանի-հրամանաւ-**հրամանօթ**, ծառոյ-ծառով-**ծառօթ**, զարդու-զարդով-**զարդօթ**, ծննդեան-ծննդով-**ծնննօթ**:

Իթ, ովթ, ամբթ//ամբ վերջավորությունները հիմնականում համընկնում են եզակիի **իթ, ով,** **ամբ** թերույթներիմ՝ սրտի-սրտի-**սրտիթ,** պտղոյ-պտղով-**պտղոնթ,** որդոյ-որդով-**որդոնթ,** եղեգան-եղեգանք-**եղեգամթթ,** ակն-ակին-**ակամթ,** իսկ **ութ** վերջավորությամբ կազմվում է հիմնականում անեղական անունների հոգնակի գործիականը՝ վարդ-**վարութ:**

Հոգնակի գործիականի կազմության 2-րդ տիպը բաղադրյալ թերույթներով է և ուղղականի հոգնակերտների (հիմնականում՝ **եթ, նի, ան, վնի**) և եզակի գործիականի թերույթների համապատճեն է՝

⁴⁰ Տե՛ս Հ. Աճառյան, *Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի*, հ. 3, Եր., 1957, էջ 537:

⁴¹ Տե՛ս Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Բ, էջ 75:

Եր+աւ՝ շնչերաւ, **Եր+ով՝** ջրերով, **Վի+ճի+ով՝** իրվնով, **Ան+ով՝** ձիանով:

Ներգոյական հոլովի հարցը: Ներգոյական հոլովը միջին հայերենի ամբողջ պատմության ընթացքում խիստ սահմանափակ կիրառություն ունի և տիրապետող է դառնում միայն վաղ աշխարհաբարի շրջանում: Միջին հայերենում ներգոյականի ինաստը հիմնականում արտահայտվում է դեռևս գրաբարում լայնորեն տարածված կազմությամբ՝ **ի նախտիր+** եզ. սեռ.-տրական և հոգմակի հայցական:

Միջին հայերենում եզակի ներգոյականը ունի 2 տիպի վերջավորություն՝ 1. **ում** վերջավորություն, որը վկայված է դեռևս գրաբարից՝ *միում, առաջնում, միսում, այլում, իմում, մերում* և այլն: Սկզբնապես **ում**-ը տարածվել է տեղ և ժամանակ ցույց տվող մի քանի բառերի վրա՝ **ամսում, եկեղեցում, ի կենցաղում, ի շաբաթում**, ապա ընդիհանրացել է և հաստատվել արդի հայերենում: 2. Նույնական գրաբարից վկայված, բայց սահմանափակ կիրառությամբ **ոզ** վերջավորությունը, որը ձևով ու ծագումով համընկնում է **ոզ** հոլովնան եզակի սեռական-տրական հոլովի ցուցիչ հետ, սակայն տարբերվում է նրանից իր կիրառությամբ: Սեռական-տրականի **ոզ** վերջավորությունը հիմնականում վերապահվում է անձ և ազգակցական կապեր նշանակող անուններին, որոնք ներգոյական հոլով չունեն և այն կազմում են նկարագրական եղանակով: Մինչեւ այն անունները, որոնք եզակի ներգոյականում ստանում են **ոզ** վերջավորությունը, մեծ մասամբ տեղի և ժամանակի գաղափար են արտահայտում, իսկ որպես ձևական ընդիհանուր հատկանիշ՝ հիմնականում ունեն հիմքի **ի հանգը՝ ի կղզոց, ի տարոց, ի տեղոց, յայգոց**⁴²: Կարևոր է իմանալ, որ այս բառերը եզակի սեռական-տրականում երբեք հանդես չեն գալիս **ոզ** վերջավորությամբ: Թե՛ **ում**, թե՛ **ոզ** վերջավորությունները գործածվում են միայն եզակի թվի ներգոյականը կազմելու համար: Հոգմակի ներգոյականն արտահայտվում է **ի նախտիրի և հայցականի համադրությամբ:**

⁴² Տե՛ս Աղմարկման միջին գրական հայերենի պակամության, հ. Բ, էջ 78:

3.2. ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎՈՒՄ. ՀՈԼՈՎՄԱՆ ՏԻՊԵՐԸ

Սիզին գրական հայերենում անունների հոլովումը իրագործվում է նյութական ձևույթների կցման և իմքի հնչյունական հերթագայությունների միջոցով: Հայերենում ձևույթները կցվում են բառի վերջից, իսկ հնչյունական հերթագայությունների ենթարկվում է իմքի վերջին վանկի վանկարար տարրը:

Սիզին հայերենում տարբերվում են ներքին և արտաքին հոլովումներ: Ներքին թերմամբ հոլովված բառը մեկ ամբողջություն է, որը չի կարելի տրոհել ինքնուրույն ձևաբանական իմաստ ունեցող միավորների, իսկ արտաքին թերման դեպքում, ընդհակառակը, մասնիկավորման միջոցով ստեղծվում է իմքի և վերջավորության հակադրություն. հոլովների ձևավորման գործառույթը կատարում են վերջավորությունները, իսկ իմքը մնում է անփոփոխ կամ հնչյունափոխվում է⁴³: Ի տարբերություն գրաբարի՝ միզին հայերենում անունների մեծ մասը պատկանում է արտաքին թերման, իսկ ներքին թերումը պահպանվել է իմնականում այն բառերի համար, որոնք կա՛մ ընդհանուր են միզին հայերենում ու գրաբարում, կա՛մ նորաբանություն լինելով հանդերձ՝ ստացել են գրաբարի հատուկ բառափոխական ածանցներ (ումն, ութիւն)⁴⁴:

Սիզին հայերենում հոլովման տիպերի դասակարգումը, ըստ սեռական-տրական հոլովաձևի, ունի հետևյալ պատկերը. **Ներքին թերում – Ա** - ակն-ական, **Ի** - բեռն-բեռին, **Ե-մելլր-մելլեր**, **Օ** - մայր-մօր, **Եա** - ձիւն-ձեան, **Աւու** - օր-աւոր: **Արտաքին թերում – Ի** - ձայն-ձայնի, **Ո** - կուժ-կոյ, **ՈՒ** - առիւծ-առիւծու, **Ա** - Բագարատ-Բագարատայ, **Ան** - գարուն-գարնան, **Եան** - հանգիստ-հանգստեան, **ՈՉ** - ըմկեր-ընկերոց, **Փան** - ցորեկ-ցորեկվան:

Ս. Ղազարյանը միզին հայերենում առանձնացնում է իմնակ հոլովում՝ **ի**, **ու**, **ո**, **ա**, **ե**, որոնք տարբերվում են եզակիում, իսկ հոգնակիները իմնականում ենթարկվում են **ո** հոլովման⁴⁵:

⁴³ Տե՛ս **Ակնարկներ միզին գրական հայերենի պատմության**, հ. Բ, էջ 10:

⁴⁴ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 16:

⁴⁵ Տե՛ս **Ս. Ղազարյան**, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Եր., 2006, էջ 249:

Միջին հայերենի հոլովման համակարգի լիարժեք և սպառիչ նկարագրության համար, ինչպես նշվեց, կարևոր է բառի թեքմանն ուղղեկցվող հնչյունափոխությունը: Միջին հայերենում կարող են հնչյունափոխվել գրեթե բոլոր ձայնավորները, իսկ **ա**, **ո**, **ե** ձայնավորները միավան հիմքերի դեպքում չեն հնչյունափոխվում: Այսպիսով, կարող են հանդիպել միևնույն հիմքի և անհնչյունափոխի, և հնչյունափոխված տարրերակներ: Ներկայացնենք միջին հայերենի հոլովման համակարգին հասուլ հնչյունափոխությունների տիպերը.

ի>ը – գին-գնոյ, միս-մսոյ,

ի>օ – կնիկ-կնկան, տեսիլ-տեսլեան, տիկին-տիկնայ,

ա>ը – ատամ-ատմնի, դատաստաճ-դատստներ, խանրակ-խանրկի, բամպակ-բամպկի, ջաղաց-ջաղտելոյ,

ա>օ – աճառ-աճռու, դանակ-դանկի, լեղակ-լեղկան, ծարաւծարու, պառաւ-պառու, ջաղաց-ջաղջն, քաղաք-քաղքն, քյացախ-քյացխու,

ու>ը – գալուստ-գալստեան, գուղձն-գղձան, խունկ-խնկան, ծնունդ-ծննդեան, սուգ-սգոյ, ուղու-ըղուու,

ու>օ – անկունն-անկման, աշուն-աշնան, գարուն-գարնան, կերակոր-կերակրու, մանուկ-մանկան, պտուղ-պտողի,

ու>վ – լեզու-լեզվի,

է>ի – դէզ-դիզի, դէհ-դիհու, երէց-երիցու, ձէք-ձիքոյ, տէր-տիրոջ, է

է>ը – գերեսէր-գերետրոջ, ըլ- գերեսէր-գերետրոջ,

է/ե >օ – զոմէշ-զոմշի, ասեղն-ասղան, փածեղն-փածղան, սիւնոն-սիսուան, ըղեղ-ըղղան,

ե>ը – ճակնդեղ-ճակնդի,

ո>ը – բորբոս-բորբսի, կորկոտ-կորկտի,

ո>օ – ժողով-ժողվի, խալիոր-խալիրու, կեղծաւոր-կեղծաւրու, կօղօվ-կօղվու, հոռոմ-հոռմին, պարոն-պարնութիւն,

ի>ե – գիւղ-գեղջի, պաղութիւն-պաղութենի,

եա>ե – գերեալ-գերելոյ, եղեամն-եղեման, սեմեակ-սեմեկի,

ոյ>ու – բոյս-բուսոյ, լոյս-լուսու, պատրոյգ-պատրուզի,

ոյ>ը – բոյր-բրոջ,

ուս>ու – Աստուած-Աստուծոյ⁴⁶:

ԱՐՏԱՔԻՆ ԹԵՔՈՒՄ

3.2.1. Ի արդարին հոլովում

Սիջին հայերենում գործածման հաճախականության տեսանկյունից աչքի է ընկնում արտարին թերման Ի հոլովումը, որը կարող է նորանոր անուններ ընդունել իր մեջ մանավանդ միջին հայերենում, եթե այն հարատանում էր մի կողմից օտար փոխառություններով, մյուս կողմից՝ այլ հոլովումներից թափանցող անուններով⁴⁷: Այսպիսով, ի տարբերություն մյուս հոլովումների՝ ի հոլովման պատկանող անունները բաց խումբ են կազմում՝ նվազագույն սահմանափակումներով: «Քանի որ իին հայերենի ի հոլովումը գոնե սեռական-տրականում և եզակի բացառականում ընդգրկել է գոյականների մեծամասնությունը (երեք բառորդի չափ), բնական է, որ լեզվի պատմության մեջ տիրող անալոգիայի օրենքի ներգործությամբ այս հոլովումն աստիճանաբար տարածել է: Այսպիսով, կիլիկյան ի հոլովումն ընդգրկել է ոչ միայն գոյականների մի խումբ, որոնք դասական լեզվի մեջ դեռևս հետևել են ի կամ ու հոլովմանը, այլ թափանցել է նաև բաղադայնական իմքերի շրջանը և դուրս մղել ու փոխարինել թ իմքերին, ինչպես նաև բազմաթիվ և իմքերի նախնական թերմանը»⁴⁸: Սիջին հայերենում Ի հոլովման ենթարկվում են.

1. -ա-ով վերջացող բազմարիվ բառեր՝ աբեղայ-աբեղայի, վկայ-վկայի, տղայ-տղայի և այլն:

2. Ենթակայական և հարակատար դերբայները՝ պահող-պահողի, զրկող-զրկողի, մկրտած-մկրտածի, մեռած- մեռածի, սպանող-սպանողի, կերող-կերողի և այլն,

⁴⁶ Լ. Հովսեփյանն այս ցուցակում առանձնացնում է նաև **ու >ե-Եգիպտոս-Եգիպտեայ և էս > թ-Դիմնիդէս-Դիմնիդա** (տես Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պարմուրյան, հ. Բ, էջ 14):

⁴⁷ Ավելի մանրամասն տես նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 10-18:

⁴⁸ Յ. Կարսոն, նշվ. աշխ., էջ 140:

3. -**տր**, -**ավոր** ածանց ունեցող բառերը՝ թագոր-թագորի, հեծելոր-հեծելորի, գործադր-գործադրի և այլն,

4. միջնադարյան փոխառությունների մեծ մասը՝ խիար-խիարի, զաֆրան-զաֆրնի, ֆալաք-ֆալաքի, սուսան-սուսանի և այլն,

5. հասարակ անուններ, որոնց մի մասը գրաբարում այլ հոլովման է ենթարկվել՝ բերան-բերանի, խնձոր-խնձորի, պայման -պոմանի, կաքաւ-կաքաւի, ուկոր-ուկորի, մեղր-մեղրի⁴⁹...:

Ի հոլովման բառերը եզակի սեռականում և տրականում ունեն -ի, բացառականում՝ -ե, գործիականում՝ -ով, հոգնակիում՝ -երոյ, -երով վերջավորությունները: Ներկայացնենք միջին հայերենի արտարիմ թերման ի հոլովման պատկանող անունների հարացույցի օրինակ՝

Եզակի բիլ

Ուղղ.	ազգ,	բան,	ծառ
Սեռ.-Տր.	ազգի,	բանի,	ծառի
Հայց.	(զ)ազգ,	(զ)բան,	(զ)ծառ
Բաց.	յազգէ,	ի բանէ,	ի ծառէ
Գործ.	ազգով/աւ,	բանով,	ծառով

Հոգմակի բիլ

Ուղղ.	ազգը/ազգեր,	բաներ,	ծառը/ծառեր
Սեռ.-Տր.	ազգաց/ազգերոյ(ու,ի),	բաներոյ,	ծառերոյ
Հայց.	(զ)ազգս(ը)/ազգեր,	(զ)բաներ,	(զ)ծառս/ծառս
Բաց.	յազգաց, յազգերոյ(ու,է),	ի բաներոյ,	ի ծառերոյ
Գործ.	ազգօր/ազգերով,	բաներով,	ծառերով

Այսպիսով, թեև ի հոլովման պատկանող բառերի մեջ կարելի է առանձնացնել որևէ ընդհանուր հատկանիշով օժտված անունների որոշ խմբեր, սակայն ընդհանրապես, ի հոլովման տարածման սահմաններն ավելի ճիշտ կլիներ որոշել բոլոր այն անուններով, որոնք չեն պատկանում մյուս հոլովումներին:

⁴⁹ Տե՛ս **Ս. Դագարյան**, նշվ. աշխ., էջ 249:

Արևելահայ բարբառներում հոգնակի թվի հոլովիչը ձուլվում է ց հոլովակազմիչին (նրա մեջ ց-ն այլս հոգնակիի ձևույթ չէ, քանի որ առաջացել էին **եթ**, **ներ** հոգնակերտ մասնիկները), ըմբռնվում է իբրև հոլովական վերջավորություն և սկսում գործածվել նաև եզակի թվում (սրտից, սրտերից): Այս օրենքը ևս հայտնաբերել է Արարատ Ղարիբյանը և անվանել անվանական հոլովման զարգացման 2-րդ իմաստավորման օրենքը: -**Ից** վերջավորությունը նույնությամբ անցնում է արևելահայ գրական լեզվին: Այժմ բացառականը ունի իբրև կայուն վերջավորություն՝ -**ից** մասնիկը, իսկ **ու** հոլովման բառերի համար՝ -**ուց** մասնիկը⁵⁰:

3.2.2. **Ո և ՈՒ արտաքին հոլովումներ**

Արտաքին թերման հոլովումների մեջ **Ի** հոլովումից հետո ամենագործունը **Ո և ՈՒ** հոլովումներն են: Յ. Կարատը նշում է, որ ձայնավորական **ո** հոլովումը բոլոր հոլովներում պահպանել է իր նախնական բնույթը: Ինչպես դասական հայերենում, գործիականի վերջավորությունը մնում է -**ով**, մնացած թեք հոլովներինը՝ -**ոյ**: Սակայն արդեն միջին հայերենում նախադրյալներ կան իին **ո** և **ու** հոլովումների նույնացման համար, և արդեն վաղ նոր հայերենում ամենուրեք - **ոյ** վերջավորությունը դարձել է -**ու**, և իին **ո** հոլովման սեռականատրականն ու գործիականը ձևով համընկել են **ու** հոլովման համապատասխան հոլովների հետ, իսկ բացառականը համարանության օրենքով փոխարիննել է -**է** վերջավորությամբ բացառականով⁵¹:

Այսպիսով, **Ո և ՈՒ** հոլովումների տարածման ոլորտները իրենց ծավալի զգալի մասով համընկնում են. **Ո** հոլովման ենթարկվող բառերի մեծ մասը ենթարկվում է նաև **ու** հոլովման, քանի որ միջին հայերենի **ու** հոլովման ենթարկվող անունների մեծ մասը ծագումնարանորեն կապվում է գրաբարյան **ո** հոլովման հետ, մինչդեռ գրաբա-

⁵⁰ Տե՛ս **Թ. Շահվերդյան**, Գրական հայերենի պատմության դասընթաց, պատմական ձևաբանություն, մաս 1, Եր., 2018, էջ 80:

⁵¹ Տե՛ս Յ. Կարատ, նշվ., էջ 148:

թի **ու** հոլովման ենթարկվող անուններից միայն մի քանիսն են պահպանել իրենց հոլովման տիպը, մյուսներն անցել են **ի** հոլովմամ⁵²:

Միջին հայերենում **Ո** հոլովման ենթարկվում են՝

1. մի շարք հասարակ անուններ՝ ազուա-ազռաւոյ, արոռ-արռոյ, աղախին-աղախնոյ, ամպ-ամպոյ, անսուն-անսունոյ, բերան-բերանոյ, խոց-խոցոյ,

2. անորոշ դերբայը՝ կտրել-կտրելոյ, պակասել-պակասելոյ, վճարել-վճարելոյ,

3. քիչ թվով փոխառություններ և հատուկ անուններ՝ պայլ-պայլոյ, անսիզ-անսիզոյ, զաֆրան-զաֆրանոյ, Հերում-Հերումոյ, տիւանպաշի-տիւանպաշոյ,

4. **ի**-ով վերջացող միավանկ և բազմավանկ բառերի մեծ մասը՝ աղամորդի-աղամորդոյ, այլազգի-այլազգոյ, արժանի-արժանոյ, թիրիոյ, ձիթենի-ձիթենոյ, մրտենի-մրտենոյ, սրբուի-սրբուիոյ, վարդենի-վարդենոյ,

5. բոլոր հոգնակինները՝ բացառությամբ **-թ** -ով հոգնակիի՝ շահեր-շահերոյ, բանջրնի-բանջրնոյ, տնվի-տնվոյ, տեղեստան-դիեղեստանոյ:

Այս հոլովման պատկանող բառերի մեծ մասը եզակի թվում անցնում է **ի** հոլովման: Ի-ով վերջացող բառերը և անորոշ դերբայը դառնում են **ու** հոլովման: Այսպիսով՝ գրաբարի **ո** հոլովման դիմաց կան երկու հոլովումներ՝ **ու** և **ի** (բացառություն է **սեթ** բառը)⁵³:

Ներկայացնենք միջին հայերենի արտաքին թեքման **Ո** հոլովման պատկանող անունների հարացույցի օրինակներ.

Եզակի թիւ

Ուղդ.	ամիս,	անսիզ,	ձոր
Սեռ.-Տր.	ամսոյ,	անսիզոյ,	ձորոյ
Հայց.	(զ)ամիս,	(զ)անսիզ,	(զ)ձոր
Բաց.	յամսոյ/է,	յանսիզոյ/է,	ի ձորոյ
Գործ.	ամսով,	անսիզով,	ձորով

⁵² Տե՛ս Ալմարկներ միջին գրական հայերենի պակրության, հ. Բ, էջ 17:

⁵³ Տե՛ս Թ. Շահվերդյան, նշվ. աշխ., էջ 83:

Հոգմակի թիվ

Ուղր.	ամիսը,	անսիզնի,	ձորեր
Սեռ.-Տր.	ամսոց,	անսիզնոյ/ու,	ձորերոյ
Հայց.	(q)ամիսս(ք),	(q)անսիզնի,	(q)ձորս
Բաց.	յամսոց,	յանսիզնոյ/ու,	ի ձորերոյ
Գործ.	ամսօր,	անսիզնով,	ձորերով

Ու հոլովման ենթարկվում են մի շաբք հասարակ անուններ՝ այծ-այծու, երեց-իրիցու, ժամ-ժմու, խրատ-խրապու, կոռոնկ-կռնկու, հաւ-հաւու, մատաղ-մալդու, վաճռկան- վաճռկնու, ուրբար-ուրբարու և այլն: Այս հոլովման ենթարկվող բառերի մի մասը ենթարկվում էր նաև **ի** հոլովման:

Ու հոլովման ենթարկվող բառերի բացառականը ունենում է **-ե**, իսկ գործիականը՝ **-ով** վերջավորություն, որը շեղում է իին հայերենի համապատասխան հոլովումից. «...ու հիմքերի սեռ.-տր. հոլովն արդեն կիլիկյան հայերենում շատ նման է **ո** հիմքերի համապատասխան հոլովածներին: Դրա հետևանքով երկու հոլովների գործիականի ձևերն ել իրար նման են դարձել: Անհարմար, սեռական-տրականի հետ համընկնող և, ըստ երևույթին, որպես գործիական արդեն չգիտակցվող **-ով** վերջավորությամբ գործիականի տեղը գրավել է **ո** հիմքերի **-ով** վերջավորությամբ համապատասխան հոլովը»⁵⁴: Ներկայացնենք միջին հայերենի արտաքին **ու** հոլովման պատկանող անունների հարացույցի օրինակներ.

Եզակի թիվ

Ուղր.	այզի,	զլուխ,	ծով
Սեռ.-Տր.	այզու,	զլուու,	ծովու
Հայց.	(q)այզի,	(q)զլուխ,	(q)ծով
Բաց.	յայզուէ,	ի զլուէ,	ի ծովէ
Գործ.	այզեաւ/ով,	զլուով,	ծովով

⁵⁴ Յ. Կարսոս, նշվ. աշխ., էջ 154:

Հոգնակի թիվ

Ուղ.	այգիք,	գլխնի,	ծովեր
Սեռ.-Տր.	այգեաց/եց,	գլխնու,	ծովերոյ
Հայց.	(զ)այգիս(ք),	(զ)գլխնի,	(զ)ծովս
Բաց.	յայգեաց/եց,	ի գլխնու,	ի ծովերոյ
Գործ.	այգեօր,	գլխնով,	ծովերով

Ա արտաքին հոլովում

Միջին հայերենում **Ա** արտաքին հոլովումը գրաբարի համեմատությամբ զգալիորեն նվազել է, քանի որ այս հոլովման պատկանող անունների մի մասը անցել է **ի** հոլովման, **ա** հոլովիչը դուրս է մղվել թե՝ **ի** խառը հոլովումից, թե՝ **ի** -ով հիմքերի **ո** խառը հոլովումից⁵⁵: Սրցին հայերենում, ինչպես և գրաբարում, **ա** հոլովման են պատկանում անձի հասուկ անուններ և մասամբ տեղանուններ՝ Արամայ, Աճափայ, Բագարատայ, Հայրապետայ, Վարագայ, Վասակայ, Վարդանայ, Եսայեայ, Մարայ, Մրտանայ, Չինումաշինայ և այլն: **Ա** հոլովման են պատկանում նաև մի քանի հասարակ անուններ, որոնք, սակայն, կարող են հոլովվել նաև այլ հոլովումներով՝ սուլթան-սուլթանայ, տիկին-տիկինայ: **Ա** հոլովումը միջին հայերենում դեռ չի մասհանում. «...ճրա ակտիվությունն ապացուցվում է թեկուզ այն հանգամանքով, որ հասուկ անուններին փոխարինող «ֆուլան»՝ «այսինչ» արաքերեն փոխառությունը հետևում է այդ հոլովմանը»⁵⁶: Ներկայացնենք հոլովման օրինակ.

Ուղ.	Վասակ
Սեռ.-Տր.	Վասակայ
Հայց.	(զ)Վասակ
Բաց.	ի Վասակայ
Գործ.	Վասակաւ

⁵⁵ Տե՛ս Յ. Կարսոն, նշվ. աշխ., էջ 155:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 155:

3.2.4. Ան արտաքին հոլովում

Արտաքին **Ան** հոլովման պատկանող անունների մեծ մասը ունի ձևական ընդիհանուր հատկանիշ՝ հիմքի **իկ**⁵⁷, **ակ**, **ուկ** համգր: Բացի այդ հիմքերից՝ **Ան** հոլովման կարող են ենթարկվել նաև **գարուն**, **աշուն**, **խունկ**, **ուղեղ** (ըղեղ, դուղ), **կոլինջ** և այլ բառեր, ինչպես՝ աղբերկան, աղջկան, այրկան, անձկան, աշճան, գարճան, Գորգկան, երեցկմկան, երիկաման, լրեղան, լեղիկան, լուսնեկան, խնձկան, ծիծեռնեկան, կնձկան, կոլճջան, մանկան, պտղան, փռան: Ըստ Ա. Յուգրաշյանի՝ դասական գրաբարն ունեցել է **ան** արտաքին հոլովում, որին ենթարկվում էին՝ ա) **իկ**, **ուկ**-ով վերջացող գոյականները, բ) **իստ**, **ուստ**, **ուրդ**, **ունդ**-ով վերջացող գոյականները, գ) **աշուն**, **գարուն** բառերը, դ) **պաշտամն**, **մահ** բառերը, ե) ժամանակ ցույց տվող որոշ բառեր: Ըստ Երա՝ թվարկված ձևային տարրերակմանը գոյականները գրաբարում պետք է դիտարկվեն որպես **ան** արտաքին հոլովում⁵⁸: Այս մոտեցման դեպքում միանշանակորեն կարող ենք ասել, որ միշտին հայերենը գրեթե նույնությամբ (բացառությամբ բ), դ), ե) կետերի) ժառանգել է գրաբարի **ան** արտաքին հոլովումը:

Ներկայացնենք միջին հայերենի **ան** հոլովման պատկանող անունների հարացույցի օրինակներ.

Եզակի բիկ

Ոսդր.	աղջիկ,	կնիկ
Սեռ.-Տր.	աղջկան,	կնկան
Հայց.	(զ)աղջիկ,	(զ)կնիկ
Բաց.	յաղջկնէ,	ի կնկանէ
Գործ.	աղջկնով,	կնկով

⁵⁷ -**Իկ** վերջածանց ունեցող մի շաբթ բառեր Ս. Ղազարյանը տեղադրում է, **ա** ներքին հոլովման պատկանող բառերի մեջ (տե՛ս **Ա. Լազարյան**, նշվ. աշխ., էջ 252):

⁵⁸ Տե՛ս **Ա. Յուգրաշյան**, «Դասական գրաբարի ձևաբանական նորմերը և նրանց պատմական զարգացումը» (Հոլովական համակարգ), «Հայերենագիտուրյան իմնահարցեր և զարգացման հետանկարներ», միջազգային գիտաժողովի գեկուցումների ժողովածու, Եր., 2015, էջ 166:

Հոգմակի թիւ

Ուղր.	աղջկունք, աղջկներ,	կնկտի
Սեռ.-Տր.	աղջկանց, աղջկներոյ/ու,	կնկտոյ
Հայց.	(զ)աղջկունս(ք), (զ)աղջկներ, (զ)կնկտիս(ք)	
Բաց.	յաղջկանց, յաղջկներոյ/ու,	ի կնկտոյ
Գործ.	աղջկօք, աղջկներով,	կնկտով

3.2.5. Եամ արդարիա հոլովում

Արտաքին թերման եամ հոլովումը ունի սահմանափակ կիրառություն **իստ, ուստ, ունդ, ուրդ** վերջավորությամբ մի քանի կիմքերի դեպքում: Այս բառերը գրաբարում նույն ձևով էին հոլովվում⁵⁹: Այսպես՝ գալուստ-գալստեան, քագուստ-քագստեան, ժողովուրդ-ժողովդեան, ծնունդ-ծննդեան, կորուստ-կորստեան, հանգիստ-հանգստեան, սնունդ-սննդեան, տեսիլ-տեսլեան⁶⁰: Բերենք հոլովման օրինակ՝

	<i>Եզակի թիւ</i>	<i>Հոգմակի թիւ</i>
Ուղր.	Ծնունդ	ծնունդք
Սեռ.-Տր.	ծննդեան	ծննդոց
Հայց.	(զ) ծնունդ	(զ) ծնունդս(ք)
Բաց.	ի ծննդնել	ի գիշերներոյ/ն
Գործ.	ծննդեամբ/ով	ծննդօք

3.2.6. ՈՉ արդարիա հոլովում

Արտաքին թերման **ՈՉ** հոլովումը գրաբարի համեմատությամբ նորակազմություն է միջին հայերենում, թեև **Չ** հոլովակազմիչ տարրը վկայված է դեռևս գրաբարից՝ հանդես գալով որպես սեռական, տրա-

⁵⁹ Տե՛ս **Ա. Աբրահամյան**, Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 1976, էջ 33:

⁶⁰ Գրաբարում **ունդ, ուստ, ուրդ** վերջածանց ունեցող մի շարք բառերի հոգմակին, օրինակ՝ **ծնունդ, սերունդ, սովորաբար լինում** է **ո հոլովիչով՝ ծննդոց, սերնդոց, խսկ տեսիլ** բառի հոգմակին՝ **տեսիլք** (Տե՛ս **Ա. Աբրահամյան**, նշվ. աշխ., էջ 33):

կան, բացառական հոլովների ձևաբանական ցուցիչ՝ **ո** կամ **ո/ա** հիմքով մի քանի անունների դեպքում՝ **կիմ**⁶¹, **մի**, **տեղի**, **այգի**, **կղզի** և այլն: **Ո** հոլովիշին միացած է զ ընդարձակող տարրը, որը պետք է դիտել որպես ներգոյականի նախնական վերջավորությունը⁶²: Միջին հայերենում զ հոլովակազմիչը, միանալով **ո** հոլովիչ ձայնափորին, առաջացրել է **ոզ** արտաքին հոլովումը, որին պատկանող անունները խմբավորվում են իմաստային ընդիանուր հատկանիշով (անձանց անուններ, ազգակցական կապեր նշանակող բառեր՝ **այրոց**, **այրականոց** (ամուսնացած կին), **գերէպրոց**, **ընկերոց**, **իրիցականոց**, **կնոց**, **յարոց**, **ունեկիրոց**, **դիկանոց**, **դիրոց**, **բուրոց**): Այդ խմբին միացել է նաև **կիմ** բառին հճչունական առումով շատ նման **գիմ** բառը: Մյուս կողմից, **կիմ** բառից առաջացած **տիկիմ** բարդությունը ներքաշել է այդ դասի մեջ ձևի և կազմության առումով նման **տէր** բառը: Վերջապես, նշանակությամբ առնչակից լինելով՝ այդ խմբին կարող էին միանալ **ընկեր** և **բոյր**⁶³ բառերը: Բերենք հոլովման օրինակ՝

	<i>Եզակի թիվ</i>	<i>Հոգմակի թիվ</i>
Ուղ.	տէր, քոյր	տէրեր, քուրվտի
Սեռ.-Տր.	տիրոց, քուրոց	տէրերու, քուրվտոյ
Հայց.	(զ)տէր, (զ)քոյր	(զ)տէրեր (զ)քուրվտի
Բաց.	ի տիրոցէ, ի քուրոցէ	ի տէրերու, ի քուրվտոյ
Գործ.	տիրոցով, քուրոցով	տէրերով, քուրվտով

⁶¹ Արդեն ուշ դասական գրականության մեջ **կիմ** գոյականը կազմում է **կի-ոզ-աւ** ընդարձակ մի գործիքական **ոզ-աւ** վերջավորությունը **ոզ-ով** ձևի նախորդն է (Տես Յ. Կարսոն, նշվ. աշխ., էջ 153):

⁶² Տես նոյն տեղում, էջ 152:

⁶³ «Ընկեր» և «բոյր» բառերի հետ կապված՝ Յ. Կարսոն գրում է. «...Եթե այստեղ իրոք որոշիչ են եղել ձևի և իմաստի հետ կապված պատճառները, ապա ինչո՞ւ այդ խմբի մեջ չի մտել «դուստր» բառը: Այն նոյնակես ազգակցություն ցույց տվող բառ է և վերջանում է -ր բաղաձայնով: Այդ պատճառով ես ենթադրում եմ, որ պատճական զարգացումից բացի, այստեղ կարևոր դեր են խաղացել նաև իմ բարբառային առանձնահատկությունները, և որ կիլիկյան հայերենի մայր բարբառն արդեն ավելի ուժեղ հակում է ունեցել դեպի հոլովման այդ ձևը, քան դասական հայերենը» (Տես Յ. Կարսոն, նշվ. աշխ., էջ 154):

3.2.7. Վանագումարի հոլովում

Արտաքին թերման Վան (ուան, ւան) հոլովումը նույնպես միջին-հայերենյան նորակազմ հոլովում է, որ սկզբնական շրջանում խիստ սահմանափակ կիրառություն ուներ, նույնիսկ այդ հոլովման պատկանող անունների մի մասը միջին հայերենի զարգացման առաջին ենթաշրջանում սեռական-տրական հոլովածուվ չի հանդիպում և վերականգնվում է բացառականի միջոցով⁶⁴: Այս հոլովումն ընդգրկում է ժամանակ ցույց տվող անուններ՝ *զիշերվան, եգուցվան, իրիկուան, վաղվան, տարվան, ցորեկվան, օրվան*: Այս հոլովման է պատկանում նաև դեռևս գրաբարից վկայված մահ բառը՝ մահ-մահուան: Բերենք օրինակներ.

	Եզակի թիւ	Հոգմակի թիւ
Ուոր.	զիշեր	զիշերներ
Սեռ.-Տր.	զիշերվան	զիշերներոյ/ու
Հայց.	(զ)զիշեր	(զ)զիշերներ
Քաց.	ի զիշերվան	ի զիշերներոյ/ոն
Գործ.	զիշերով	զիշերներով

ՆԵՐՔԻՆ ԹԵՔՈՒՄ

3.2.8. Եա և երրիմ հոլովում

Ներքին թերման հոլովումների մեջ գործառական ծանրաբեռն-վածության առումով առաջին տեղում է **Եա** հոլովումը, որին պատկանում են **իւն, ուրիւն**⁶⁵ հաճագով հիմքերը՝ *առողջութիւն, արքմութիւն, զիջութիւն, զիւրութիւն, երկարկենանութիւն, նեղութիւն, շարադրութիւն, արիւն, ձիւն: Եթե սրանցից առաջնները թվով քիչ են, ապա վերջինները հայերենի զարգացման բոլոր շրջանների համար ան-*

⁶⁴ Տե՛ս *Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պարմուրյան*, հ. Բ, էջ 28:

⁶⁵ Ս. Ղազարյանը -ուրիւն ածանց ունեցող բառերը քննում է ներքին թերման և հոլովման մեջ (տե՛ս **Ս. Ղազարյան**, նշվ. աշխ., էջ 252):

սահմանափակ խումբ են կազմում, քանի որ **-ութիւն** ածանցը մեր լեզվի ամենագործուն ածանցներից է:

Ներկայացնենք միջին հայերենի ներքին թեքման **Եա** հոլովման պատկանող անունների հարացույցի օրինակ.

Եզակի թիվ

Ուղր. հիւնդութիւն, շինութիւն

Սեռ.-Տր. հիւնդութեան, շինութեան

Հայց. (զ)հիւնդութիւն, (զ)շինութիւն

Բաց. ի հիւնդութենէ, ի շինութենէ

Գործ. հիւնդութենով, շինութենով

Հոգնակի թիվ

Ուղր. հիւնդութիւններ, շինութեներ

Սեռ.-Տր. հիւնդութեններոյ, շինութեններոյ

Հայց. (զ)հիւնդութիւններ, (զ)շինութեններ

Բաց. ի հիւնդութեններոյ, ի շինութեններոյ

Գործ. հիւնդութեններով, շինութեններով

3.2.9. Ներքին թեքման Ա, Ի, Ե հոլովումներ

Ներքին թեքման **Ա, Ի, Ե** հոլովումների ենթարկվող բառերը գրաբարի համեմատությամբ միջին հայերենում ունեն սահմանափակ կիրառություն: Այս բառերը, ինչպես նշում է Լ. Հովսեփյանը, հիմնականում պահպանել են հոլովման գրաբարյան պատկերը. այդ հոլովման պատկանող անուններն ունեն ձևական ընդհանուր հատկանիշ՝ հիմքի վերջին բաղաձայն + ճայնորդ կապակցություն: Ներքին թեքման **Ա** հոլովումը մյուսների համեմատությամբ ավելի կենսունակ է և նույնիսկ իր մեջ է առել գրաբարում **ի-ա** հոլովմամբ հոլովվող որոշ բառեր⁶⁶, եզրին-եզան, զառին, զառան, լերին-լեռան և այլն: Բերենք օրինակներ.

⁶⁶ Տե՛ս **Աղմարկներ միջին գրական հայերենի պակամության**, հ. Բ, Եր., էջ 29:

3.2.10. Ա ներքին հոլովում

Եզակի թիվ

Ուղր.	տուն,	ձուկն,	շուն
Սեռ. -Տր.	տան,	ձկան,	շան
Հայց.	(գ)տուն,	(գ)ձուկն,	(գ)շուն
Բաց.	ի տնէ,	ի ձկնէ,	ի շանէ
Գործ.	տննվ/տամբ,	ձկօմ,	շննվ

Հոգնակի թիվ

Ուղր.	տննվի,	ձկների,	շննվի
Սեռ. -Տր.	տննվոյ,	ձկներոյ,	շննվոյ
Հայց.	(գ)տննվի,	(գ)ձկներս,	(գ)շննվի
Բաց.	ի տննվոյ,	ի ձկներոյ,	ի շննվոյ
Գործ.	տննվով,	ձկներով,	շննվով

Ա. Ղազարյանը նկատում է, որ **Ա ներքին հոլովման** բառերի հոգնակիում թեքականությունն ընդիհանրապես վերացել է, իսկ եզակի հոլովմներում՝ մասնակիորեն պահպանվել: Եզակի գործիական հոլովի **օֆ** վերջավորությունը մի շարք բառերում առաջացել է երկու գործոնների հետևանքով. այդ հոլովի **ա** հոլովիչը արտասանվել է **օ**, որն ազդել է **թ** հոլովակազմիչի անկման վրա, որի հետևանքով **թ** հոլովակազմիչի գործառույթն անցել է արմատական **ն** բաղաձայնին, և այն **թ-ի** ազդեցությամբ դարձել է **մ**⁶⁷: Միջին հայերենում այս հոլովումներին պատկանող բառերի մի մասը կարող է միաժամանակ հոլովվել նաև արտարին թերման հոլովումներով:

Թ. Շահվերդյանը նշում է, որ միջին հայերենում վերանում է (բացառական, գործիական, ներգոյական հոլովմներում) հոլովիչի և հոլովակազմիչի լմբոնումը, հետևաբար **-ան** մասնիկը (ձուկ(ն) - ձկան, ուսում(ն) - ուսման) լմբոնվում է իրեն առանձին հոլովում: Այսպիսի փոփոխությունը դառնում է օրինաչափ նրանով, որ գրաբա-

⁶⁷ Տե՛ս **Ա. Ղազարյան**, նշվ. աշխ., էջ 253:

րի -(ը)ն-ով և նախորդող բաղաձայնով վերջացող բառերը կորցնում են - անչույթը, սակայն սեռականում այն պահպանվում է, և փաստորեն բառի երբեմնի անբաժանելի վերջնահնչույթը՝ -ն-ն, միանում է նախկին **ա** ներքին թեքույթին, և սրանք միասին ձևավորում են նոր հոլովում՝ **ան** (համանուն հոլովիչով): Գրաբարի **ա** ներքին թեքման դիմաց աշխարհաբարն ունի երկու հոլովում՝ **ա** ներքին **և** **ան** արտաքին հոլովումներ՝⁶⁸:

3.2.11. Ի ներքին հոլովում

Ի ներքին հոլովման պատկանում են՝ **ակն,** **անձն,** **քեռն,** **բոռն,** **լետն,** **կարն,** **հարսն,** **մասն,** **մարդ** և այլ բառեր: Բերենք օրինակ.

	<i>Եզակի թիվ</i>	<i>Հոգմակի թիվ</i>
Ուղ.	անձն	անձինք/անձներ
Սեռ.-Տր.	անձին	անձանց/անձներոյ/ու
Հայց.	(զ)անձն	(զ)անձինս(ը)/անձներ
Բաց.	յանձին	յանձանց/յանձներոյ/ու
Գործ.	անձամբ/անձօմ	անձամբը/անձներով

3.2.12. Ե ներքին հոլովում

Ներքին **Ե** հոլովման պատկանում են հետևյալ բառերը՝ **ալիր-**ալեր, **ալրիր-ալրեր,** **դուսրիր-դարեր,** **սարդ-սարեր,** **լիդր-լիդեր,** **ուկր-ուկեր,** **մեղր-մեղեր,** **փոքր-փոքեր:** Բերենք օրինակ.

	<i>Եզակի թիվ</i>	<i>Հոգմակի թիվ</i>
Ուղ.	տարր	տարերք
Սեռ.-Տր.	տարեր	տարերց
Հայց.	(զ)տարր	(զ)տարերս(ը)
Բաց.	ի տարերէ	ի տարերց
Գործ.	տարերք	տարերքք

⁶⁸ Տե՛ս **Թ. Շահվերդյան,** Աշվ. աշխ., էջ 77:

3.2.13. O ներքին հոլովում

Օ Ներքին հոլովման պատկանող անուններն ունեն ձևական և իմաստային ընդհանուր հատկանիշ՝ նեղ ազգակցական կապեր նշանակող և **այր հաճգր ունեցող՝ եղբայր-եղբօր, աղջկմայր-աղջկմօր, խոստովանահայր-խոսկովանահօր, կնքահայր-կնքահօր։ Ս. Ղազարյանը նկատում է, որ **հայր**, **մայր**, **եղբայր** և դրանցով բաղադրված բառերը միայն մասնակիորեն էին պահել ներքին բերում⁶⁹։ Սեռականում առկա է դասական հայերենի նույն ձևը՝ միայն հնչյունական զարգացման ավելի հին աստիճանով՝ **հաւր**, իսկ գործիականում հնացած -**արբ**-ի տեղը գրավում է -**ով**-ը՝ հօրով⁷⁰։ Բերենք օրինակ։**

	<i>Եղակի թիւ</i>	<i>Հոգմակի թիւ</i>
Ուղ.	հայր	հայրք/հարք
Սեռ.-Տր.	հօր	հարանց
Հայց.	(q)հայր	(q)հայրով(ը)
Բաց.	ի հօրէ	ի հարանց
Գործ.	հօրով	հարամքք

3.2.14. Առու մերքին հոլովում

Լ. Հովսեփյանը առանձնացնում է այս հոլովումը, որը սահմանափակվում է **օր** բառով։ Նա, սակայն, նշում է, որ այս առումով, թերևս նաև այն պատճառով, որ ուղղականի և սեռական-տրականի հիմքերը միշյանցից խիստ տարրերվում են, այս տիպը կարելի է համարել անկանոն հոլովում⁷¹։ Ս. Ղազարյանը նկատում է, որ **օր** բառի բացառականի վեճ վերջավորությունը ենթադրում է **վա (վան)** հոլովումը, որը միջին դարերից սկսած գոյություն է ունեցել հայերենում իբրև ժամանակ ցույց տվող մի շարք բառերի հոլովական վերջավո-

⁶⁹ Տե՛ս **Ս. Ղազարյան**, նշվ. աշխ., էջ 253։

⁷⁰ Տե՛ս **Յ. Կարսոն**, նշվ. աշխ., էջ 161։

⁷¹ Տե՛ս **Աղմարկմեր միջին զրական հայերենի պարմուրյան**, հ. Բ, էջ 31։

րություն⁷²: Այդ հոլովման հետքերը կան նաև գրաբարում⁷³: Բերենք հոլովման օրինակ.

	<i>Եզակի թիվ</i>	<i>Հոգմակի թիվ</i>
Ուղղ.	օր	աւորք /օրեր
Սեռ.-Տր.	աւոր	աւորց /օրերոյ
Հայց.	(զ)օր	(զ)աւորս(ը)
Բաց.	յօրէ /օրվճէ	յաւորց / յօրերոյ
Գործ.	աւորք	աւորքք /օրերով

Ինչպես արդեն նշվել է, միջին հայերենում անունների բաշխումը հոլովման տարրեր տիպերի միջև քարացած բնույթ չի կրում: Բազմաթիվ բառեր կարող են միաժամանակ հոլովվել մեկից ավելի հոլովումներով, հատկապես **ի** հոլովումով: Այսպիսով, միջին հայերենի հոլովման համակարգը գրաբարի համենատուրյամբ նոր որակ էր դրսորում, բայց և չէր նույնանում ժամանակակից հայերենի հոլովման համակարգին: Այն պայմանավորված էր հայերենի զարգացման միջին շրջանին հատուկ այնպիսի օրենքներով, որոնք շատ արտահայտություններով տարբերվում էին ինչպես գրաբարի, այնպես էլ ժամանակակից հայերենի զարգացման օրենքներից⁷⁴:

3.3. ԹՎԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Թվի քերականական կարգը հատուկ է հայերենին նրա ամբողջ պատմության ընթացքում: Միջին հայերենում պահպանվել է թվի քերականական կարգի հիմնական իմաստային հակադրությունը՝ եզակի-հոգմակի: Գրաբարում կային հավաքական իմաստ ունեցող ձևույթներ, որոնք միջին հայերենում վերածվել են հոգնակիակերտների և տարածվել նաև հավաքականություն շարտահայտող անուն-

⁷² Խորք բացառականի հետևյալ ձևի մասին է՝ **յօր-վճ-է** կամ **յ-աւր-վլճ-է** (տե՛ս **3. Կարսություն**, նշվ. աշխ., էջ 162):

⁷³ Տե՛ս **Ս. Պապայան**, նշվ. աշխ., էջ 253:

⁷⁴ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 254:

ների վրա: Բացի հատուկ անուններից՝ այլ անհոգնական անուններ գրեթե չեն պահպանվել, իսկ անեղականները հիմնականում հանդես են գալիս որպես հնաբանություններ կամ փոխառություններ գրաբարից:

Եզակի թիվը հոգնակիին հակադրվում է քերականական թվի զրո ձևույթով: Միջին հայերենում հոգնակին կազմվում է հոգնակիակերտ բազմարիվ ձևույթներով՝ **թ, եր, եար, ան, նի, տի, վի, վտի, ստան, ներ**: Սրանց մեջ կամ այնպիսիք, որոնք գործածվել են նաև գրաբարում, օրինակ՝ **ան-իշան, անի-ամրոցանի, եան-քերդեան, եար-** բանեար: Միջին հայերենում անունների մեծ մասը հոգնակին է կազմում չորս հիմնական ձևույթներից որևէ մեկով՝ **թ, եր, ներ, նի**⁷⁵: Մնացած հոգնակիակերտներն ունեն սահմանափակ կիրառություն: Կիրառման հաճախականության տեսանկյունից Լ. Հովսեփյանը հաջորդ խմբում առանձնացնում է **ունթ, վի, անի, ստան, այթ, որայթ** հոգնակերտները, որոնք հոգնակերտներն ունեն կազմում մեկ տասնյակից մինչև մի քանի տասնյակ անուններից, սրանց հաջորդում են **իթ, տի, աթ, ան, ենի, արեթ, իկ, եան, որ, ոնթ, ունար,** եթ հոգնակերտները, որոնց գործածության ոլորտը կարող է սահմանափակվել նույնիսկ մեկ քառով: Բաղադրյալ հոգնակերտներ են կազմում **թ, եր, նի, ներ, վի, անի, անթ, ստան, այթ, տի, ան, իկ, եան** ձևույթները, որոնցից ամենամեծ ակտիվություն ունի **վի** ձևույթը, որը կարող է զուգորդվել ինը այլ ձևույթների հետ: Ե՛վ պարզ, և՛ բաղադրյալ հոգնակերտները ավելանում են իմքի վերջից, որը կարող է մնալ անփոփոխ կամ հնչյունափոխվել:

Թ հոգնակերտը թեև գրաբարի համեմատությամբ դրսնորում է գործածության ավելի նվազ հաճախականություն, սակայն դեռևս ունի լայն կիրառություն: Այն կարող է համարյա առանց սահմանափակման դրվել ցանկացած բառի վրա և փոխարինել մյուս հոգնակերտներին: Սակայն նշենք, որ նրանով կազմվել է գլխավորապես

⁷⁵ Յ. Կարսոր առանձնացնում է միջնայերենան հոգնակիակազմության երկու տիպ՝ միայն միջին հայերենին հատուկ հոգնակիակերտներ՝ **-եր, -նի, -վի, -տի, -ան, -ստան**, և գրաբարյան **-թ** վերջավորությամբ ձևեր (տե՛ս Յ. Կարսոր, Կիլիկյան հայերենի պատմական թերականություն, Եր., 2002, էջ 166):

ա-ով, ի-ով և ե-ով վերջացող բառերի հոգնակին՝ ծառայ-ծառայր, բազէ-բազէր, պախրէ-պախրէր, որդի-որդիր, զինի-զինիր⁷⁶: Հոգնակի թ-ն մի շարք դեպքերում կորցրել էր հոգնակիի իմաստը և վերածվել ածանցի՝ ձեռք, զրկանք և այլն:

Մյուս երեքը՝ **եր, ներ, նի**, ավելի նվազ գործածություն ունեն: **Ք** ձևույթն առանց բացառության հանդես է գալիս միայն վերջում, բանի որ այն, դրվելով որևէ հոգնակերտից առաջ, չի պահպանում հոգնակիության իր իմաստը, այլ ձեռք է բերում բառակազմական արժեք, ինչպես՝ **աչքեր, ունիքեր, հավքեր** և այլն⁷⁷: Թե՛ պարզ, թե՛ բաղադրյալ հոգնակերտները կցում են իմքի վերջից, որը կարող է մնալ անփոփոխ կամ կարող է հնչյունափոխվել:

Եր հոգնակի վերջավորության սկզբնական ձևը եղել է **եար**, որով գրաբարում կազմվել են մի շարք բառերի հոգնակիները, ինչպես՝ **բանեար** (խոսքեր), **իշեար** և այլն: Հետազայում, հայերենի հնչյունափոխական կանոնների համաձայն, **եա** երկբարբառը ենթարկվել է պատմական հնչյունափոխության և դարձել **ե**, որի հետևանքով ստացվել է **եր** հոգնակի վերջավորությունը⁷⁸: Միշին հայերենում չի տարբերվել միավանկ և բազմավանկ բառերի հոգնակին կազմելու եղանակը. և՝ միավանկ, և՝ բազմավանկ բառերի հոգնակին կազմվել է **եր** վերջավորությամբ՝ տուն-տներ, վաճռկան-վաճռկներ, գրագիր-գրագրեր, բժշկապետ-բժշկապետեր: Հետազայում, երբ սկսել է զի-

⁷⁶ Յ. Կարստը -**թ** վերջավորությամբ հոգնակի ձևերը բաժանում է 3 ենթախմբի՝ 1. պարզ -**թ-ով** հոգնակի, որ ստանում են -**ի** վերջնահանգով անձնանիշ գոյականներ և -**է** վերջնահանգով որոշ գոյականներ, ազգակցության իմաստ արտահայտող բառեր՝ **որդի-որդիր, տանեցի-տանեցիր, բրիսոննի-բրիսոններ, եղբայր-եղբարը**: 2. **-Ք** վերջավորությամբ ընդարձակ հոգնակի՝**-այր** և -**իր** վերջավորությամբ՝ **իշխան-իշխանայր, ծանօթ-ծանօթիր, -անը և -ունը** վերջավորությամբ՝ **ապրանք, հապանանը, իմունք**: 3. **-Ք** վերջավորությամբ բարդ հոգնակի՝ **եղեղ-եր-այ-ք, վկայ-նի-ք, մարդ-իք** (ավելի մանրանան տես Յ. Կարստ, նշվ. աշխ., էջ 194-202, Ա. Արաշյան, Հայերենի հոդվական համակարգի բնունումը և պատմական զարգացումը հայ բերականացիության մեջ, Եր., 2006, էջ 214-216):

⁷⁷ Ավելի մանրանան տես Աղնարկներ միջին գրական հայերենի պարտության, հ. Բ, էջ 36-39:

⁷⁸ Յ. Կարստը գրում էր, որ -**եար** վերջավորությամբ հոգնակին զարգացել է -**եար** վերջավորությամբ իին հավաքական գոյականներից: Այդ հոգնակի՝ սկզբում եղակի լինելը երևում է հրանից, որ համար -**եար** վերջածանցին միանում է նաև -**թ** հոգնանիշ տարրը՝ **իշեար** (տես Յ. Կարստ, նշվ. աշխ., էջ 175):

տակցվել նաև **ներ** հոգնակի վերջավորությունը, միավանկ բառերի հոգնակին կազմվել է **եր**, իսկ բազմավանկ բառերինը՝ **ներ** վերջավորությամբ: Ս. Ղազարյանը այս տարբերակման համար նշում է մի շարք պատճառներ, ինչպես այն, որ միջին դարերում բազմավանկ բառերի մեծ մասի հոգնակին, բացի **եր**-ից, կազմվում էր նաև նյուս հոգնակերտ մասնիկներով: Բացի այդ՝ դեր են խաղացել նաև բարեհնչյունության պահանջը և մեր ազգային լեզվի հիմքում ընկած բարբառում **ներ** հոգնակերտի տարածված լինելու հանգամանքը⁷⁹: Հոգնակերտ **եր** վերջավորությունը, հետագայում գործածվելով **նի** հոգնակի մասնիկի հետ, կազմել է **ներ (նի+եր)** հոգնակին:

Նի մասնիկը **անի** ձևով եղել է նաև գրաբարում՝ **ազատանի, աւագանի, նամականի**⁸⁰ և այլն: Միջին հայերենում հոդակապի դեր կատարող **ա-ն ընկել** է: **Նի** հոգնակերտով միջին հայերենում կազմվել է հայերեն և նոր փոխառված երկվանկ բազմաթիվ բառերի հոգնակին՝ **ակռայնի, բժշկնի, բարարնի, իրիցնի, գուլխնի, գրաստնի, նշաննի, պտղնի** և այլն: Միջին դարերից արդեն **նի** հոգնակերտը կորցնում է հոգնակիության իմաստը, և **նի-ով** կազմվող բառերը սկսում են ընդունել նաև **եր** վերջավորությունը, որը ծովում է **նի-ի** հետ և կազմում **ներ** հոգնակերտը⁸¹, **բանջրնի-բանջրներ, գրաստնի-գրաստներ:** Այսպիսով, «...նոր հայերենի բազմավանկ հիմքուով -**ներ** հոգնակին բարդ հոգնակի է, որ կազմված է միջին հայերեն -**նի** հոգնակից + նոր հայերենի կանոնավոր -**եր** վերջածանցը»⁸²:

Կիրառման հաճախականության տեսանկյունից հաջորդ խումբն են կազմում **ունը, վի, անի, ստան, այր, որայր** հոգնակերտները, ապա՝ **իր, տի, ար, ան, ենի, արեր, իկ, եան, որ, ոնը, ունար, եր,** որոնք հոգնակի են կազմում մեկ տասնյակից քիչ բառերից, երբեմն միայն մեկ բառից:

⁷⁹ Տե՛ս **Ս. Ղազարյան**, նշվ. աշխ., էջ 246:

⁸⁰ Յ. Կարսոր նշում է, որ բուն դասական գրականությունը գրեթե առանց բացառության սահմանափակվում է միայն **ազատանի** և **աւագանի** բառերով, որոնք արտահայտում են հավաքական իմաստ (տե՛ս Յ. Կարսոր, նշվ. աշխ., էջ 181):

⁸¹ Տե՛ս **Ս. Ղազարյան**, նշվ. աշխ., էջ 246:

⁸² Տե՛ս **Յ. Կարսոր**, նշվ. աշխ., էջ 184:

Միջին հայերենում՝ որպես էական տարբերություն գրաբարից, պետք է նշել երկակի թվի որոշ դրսորումներ, որոնք արտահայտվում էին **վի** հոգնակերտի միջոցով՝ **աչվի**, **ձեռվի**, **ոտվի**, **դռվի** և այլն: Բայց այս կանոնը ընդհանրական չէր, քանի որ կային նաև այդ վերջավորությամբ հոգնակի կազմող այլ բառեր՝ **տնվի**, **շնվի**⁸³: Այս հոգնակերտը նույնպես սկսում է կորցնել իր իմաստը և ձուլվել բառին, որի պատճառով հաճախ այդ վերջավորությանը ավելանում են նաև այլ հոգնակերտ մասնիկներ՝ **ձեռութեներ**, **աչվեներ**⁸⁴ և այլն:

Ան, տի, վտի, ստան հոգնակերտները գործածվում էին շատ քիչ բառերի հետ՝ **բուրվտի**, **մանկտի**, **իշան**, **ձվան**: **Ան** հոգնակերտը երբեմն կազմվում է կենդանիներ նշանակող գոյականներից՝ **իշան**⁸⁵, **ձիան**:

Հին հայերենում **տի** վերջավորությամբ հոգնակիի իմաստ են ունեցել **մանկտի**, **երկտի** (**երկ-** թվականի իմքից) բառերը՝ նախնական հավաքական անուններից: համապատասխանաբար կիլիկյան հայերենում **կ-ով** վերջացող, հատկապես **-իկ** վերջածանցի օգնությամբ կազմված իմքերն ունենում են **-տի** վերջավորությամբ հոգնակի, ինչպես՝ **ծակ-ծակտի**, **այրիկ-այրիտի**, **կնիկ-կնիկտի**: Իսկ **-վտի** կիլիկյան հոգնակերտը հին հայերենի միավանկ **թ** իմքերից կազմված հավաքական հոգնակիների շարունակությունն է. ուսկրոտի, փորոտի,

⁸³ Յ. Կարստը նշում է, որ **շնվի** հոգնակին թեն մի անգամ արդեն վկայված է հին հայերենում, սակայն դրանից չի հետևում, որ **-վի** հոգնակիի կազմությունը սահմանափակված է **շուն** և **տուն** գոյականներով, քանի որ չկա ձևային և իմաստային նմանություն: Ըստ ավելի հավանական է **-վի** հոգնակիի եպսկետը որոնել մարմնի գոյց մասեր նշանակող գոյականների մեջ: Նոր հայերենում **-ներ** վերջավորությամբ ընդուրմակված հոգնակին գրեթե առանց բացառության կազմվում է մարմնի մասեր նշանակող գոյականներից՝ **ընթուի-ներ**, **ձեռութեներ**, **մատութեներ** (տե՛ս նոյն տեղում, էջ 186):

⁸⁴ Տե՛ս **Ս. Պազարյան**, նշվ. աշխ., էջ 247:

⁸⁵ Այս ձևին հաճախ փոխարինում է **իշեան** հոգնակին՝ կազմված **-եան** վերջածանցի օգնությամբ, որը ներկայացված է հին հայերեն որոշ հավաքական հոգնակիներում և ուժեղացված է **-թ** վերջավորությամբ՝ **թերղեան**, **զիւղեան**, **խողեան**, **մողեան**...Նոր հայերենի բարբառներում այս հոգնակին ավելի մեծ որբան է ընդգրկել և գրավել միավանկ **ի** և **ու** իմքերը՝ **լուան**, **դիան**, **ձուան** (տե՛ս Յ. Կարստ, նշվ. աշխ., էջ 189):

սակայն այս վերջածանցը ավելի շուտ պետք է ներկայացնել որպես **վի + տի**⁸⁶:

Հիմ հայերենում **ստան** հոգնակիակերտը կազմում է բաղադրյալ բառեր՝ առարկաների հավաքման կամ գտնվելու տեղը ցույց տվող՝ Հայաստան, ծառաստան: Հատուկ միջին հայերեն հոգնակիների նման այդ հավաքական նշանակությունից է ձևավորվել բուն հոգնակիի իմաստը: -**Ստան** հոգնակերտ վերջավորությունը կիլիկյան հայերենում որոշ դեպքերում հիմ -ք վերջավորության տեղն է գրավել⁸⁷:

Ըստ Ա. Ղազարյանի՝ **ստան** հոգնակիակերտ վերջավորությունը կազմված է հոգնակիություն ցույց տվող մի բանի ածանցներից՝ **սից**, **տից** և **անից**: Սակայն Ա. Արաջյանի կարծիքով՝ այս մասնիկը հիմ պարսկերենից փոխառնված **օրպան** արմատն է, որը հիմ հայերենում վերածվել է ածանցի. իին պարսկերենում **օրպան** նշանակում էր **քնակակայր, քնակակարիզի:** Հայերենում **օրպանը** բառասկզբի ճայնավորի կորստով վերածվեց ստան-ի, և դրանով սկսեցին կազմել երկրի անունները, առաջին հերթին՝ հենց պարսկելերի երկրի անունը՝ **Պարսկաստան**, ապա՝ և հայերի երկրի անունը՝ **Հայաստան** և այլն⁸⁸: Միջին հայերենում այս վերջավորությամբ կազմվել է գլխավորապես **ի-ով**, երբեմն էլ **ի+ք-ով** վերջացող բառերի հոգնակին՝ **խմելեստան, հայրենեստան, մնրեստան, ոսկեստան** և այլն: Այս օրինակներից երևում է **սի** ծագումը: «Հայերենում **ք** ունեցող մի շարք բառեր ածանցվելիս կամ բաղադրվելիս **ք-ն** փոխել են **ս-ով**, այսինքն՝ բաղդադրվել են հայցական հոլովով, ինչպես ծախը-ծախս, օրենք-օրենսդիր, մեղք-մեղսակից և այլն»⁸⁹: Յ. Կարստը նշում է, որ **-ստան** ածանցի նախնական իմաստն է առարկաների հավաքման վայր՝ **Հայաստան, Հնովի-ա-ստան**: Այս վերջավորությունը սկսում է նշանակել մի տեղում հավաքվող առարկաների բազմություն՝ հոգնակիություն: Ըստ հետինակի՝ միջին հայերենում **-ստան**-ով հոգնակիները կազմվում են **-ի-ով** իիմքերից՝ **տեղեստան-տեղի-ա-ստան, հայրենես-**

⁸⁶ Տե՛ս Յ. Կարստ, նշվ. աշխ., էջ 187-188:

⁸⁷ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 191:

⁸⁸ Ա. Արաջյան, Հայերենի հոլովական համակարգի բնրոնումը և պատմական զարգացումը հայ բերականափառության մեջ, Եր., 2006, էջ 229-230:

⁸⁹ Ա. Ղազարյան, նշվ. աշխ., էջ 248:

տաճ-հայրենի-ա-ստան՝ բացառությամբ միավանկ բառերի՝ **ձի**, և կենդանի և անձ նշանակող բազմավանկ բառերի՝ **որդի**: Լեհահայ բարբառում արձանագրում է **քերեստաճ-բառը**⁹⁰:

Միջին հայերենում երբեմն նույն բառը կարող էր ստանալ մեկից ավելի հոգմակերտներ՝ **արտեր-արտորայր**, **գետր-գետեր**, **դուրք-դուռնի-դռներ**, **կանքեղը-կանքեղանի**, **միսք-մսեր-մսանը**, **իրք-իրվի-իրվան-իրվտանը**, **ձուք-ձվեր**⁹¹:

3.4. ՈՐՈՇՅԱԼԻ ԵՎ ԱՆՈՐՈՇԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Միջին հայերենում նույնպես, ինչպես հայերենի բոլոր փոլելում, որոշյալության քերականական կարգը պայմանավորված է որոշիչ հոդերի առկայությամբ: Գրաբարում որոշյալության իմաստն արտահայտվում էր **ս, դ, ն** հոդերի միջոցով, որոնցից առաջին երկուսը սահմանափակ կիրառություն ունեին այս տեսանկյունից: **Ս, դ, ն** հոդերը նախապես ունեին «դիմա-ցուցական» առում, քանի որ դրանք առաջացել են եռաշարք ցուցական դերանուններից՝ նրանց ուրույն կիրառություններով պայմանավորված⁹²: Գրաբարում **ս, դ, ն** հոդերը բազմիմաստ էին և կարող էին ստանալ անձնական, ցուցական և ստացական դերանունների իմաստ՝ կամ փոխարիմնելով համապատասխան դերանուններին, կամ վերջիններիս հետ զուգահեռ⁹³: Միջին հայերենում արդեն ստացականության իմաստը սկսում է կապվել իմնականում **ս, դ** հոդերի հետ, իսկ որոշյալության արտահայտման գործառույթ է կատարում **ն** հոդը, թեև երկրորդաբար կարող է ունենալ նաև ստացականության և ցուցականության իմաստ: Միջին գրական հայերենը փոփոխություններ է մտցնում որոշյալ առման քերականական արտահայտություններում: Միջին հայերենի կազմավորման շրջանում **ն** որոշյալ հոդի հետ միասին գործածվում է

⁹⁰ Տե՛ս Յ. Կարստ, նշվ. աշխ., էջ 192:

⁹¹ Ավելի մանրամասն տես Աղմարկներ միջին գրական հայերենի պակամուրյան, հ. Բ, էջ 34-41:

⁹² Տե՛ս Հ. Պետրոսյան, Ակնարկներ հայերենի պատմական ձևաբանության. հոդային կարգ, Եր., 1976, էջ 41:

⁹³ Տե՛ս Աղմարկներ միջին գրական հայերենի պակամուրյան, հ. Բ, էջ 78-79:

նրա ձևաբանական տարրերակը՝ **թ** հոդը, որի ծագումը Հ. Աճառյանը բացատրում է -**(թ)Ա** վերջահանգ բառերի (մուկ/թ/ն, դուռ/թ/ն) և -**Ա** հոդով բաղաձայնավարտ բառերի, որ նոյնպես բառավերջում -**(թ)Ա** արտասանությունն ունեին, **Ա** բաղաձայնի անկմամբ, որի հետևանքով բաղաձայնավարտ բառերում հոդի արժեք է ստացել **թ** ձայնավորը: Սրանով պայմանավորված՝ նոյն հնչմամբ երբեմնի արմատական **Ա** վերջնահնչյունը ևս սկսում է գիտակցվել որպես հոդ՝ ձայնավորից հետո կամ բաղաձայնից հետո և ձայնավորից առաջ, և **Ա**-ին համարժեք հոդի դեր է ստանձնել նրան նախորդող **թ** ձայնավորը ևս՝ բաղաձայնավարտ բառերի մեջ: «Հայերենի մեջ -ըն հանգով բառերն անշեշտ հնչման պատճառով կորցնում են իրենց վերջին /ն/ ձայնը. այսպես ձուկն > ձուկը > ձուկ, եօթն > եօթը > յոթ: Սրա համեմատ էլ բաղաձայնահանգ բառերը իրենց ծայրի որոշիչ ն հոդը դարձրին /ը/»⁹⁴: Սովորաբար բաղաձայնահանգ բառերը ստանում են **թ** ենթաձևույթը, ձայնավորահանգները՝ **Ա**, թեև այս սկզբունքը ավելի ուշ է հստակ ձևավորվում: Գրաբարի նման միջին հայերենում հասուկ անունները իմանականում առանց հոդի են գործածվում: Թե՛ հոդով և թե՛ առանց հոդի են գործածվում բնության մեջ եզակի առարկաների անունները (իհարկե, հոդով տարրերակը գերակշռում է), հոգնակի բառերը, ինչպես նաև գրաբարում հոդ չստացող այլ հասարակ գոյականներ⁹⁵: Որոշիչ հոդը միշտ կցվում է բառավերջին և դրվում է հոդովարքանիշ ձևույթից հետո՝ կցվելով ցանկացած հոդվածի՝ լինի եզակի թե հոգնակի, սակայն բոլոր հոդվածերի հետ որոշիչ հոդի կիրառությունը նոյն հաճախականությունը չտնի:

Միջին հայերենում արդեն անորոշություն արտահայտելու համար հասուկենու նկատվում է **մի** թվականի գործածությունը՝ **Թագուր մի** կայր, աշուին էր խաժ:

Ըստ Հ. Պետրոսյանի՝ միջին հայերենում փոխանուն սեռականը ևս գործում է, օրինակ՝ զի այս բանս մարդուն բնութիւնն է, այլ կենդանույն չէ: Միջին հայերենում գրեթե աննշան է դիմավոր բայաձների հոդառությունը⁹⁶:

⁹⁴ Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 987:

⁹⁵ Տե՛ս Հ. Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 127:

⁹⁶ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 129:

3.5. ԳԵՐԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎՈՒՄ

Հայերենի դերանունները միջին հայերենում, ինչպես գրաբարում, ունեն միևնույն արմատները, սակայն հոլովական ձևերում հաճախ են դրսնորում տարրերություններ: Ինչպես գրաբարում, միջին հայերենի դերանուններն ունեն եզակի և հոգնակի թվի, ինչպես նաև ուղիղ և թեր հոլովածների տարրամատուրյուն, նույնիմաստ հոլովածների տարրերակների առատուրյուն: Միջին հայերենում դերանունները հոլովկում են երկու ձևով՝ մի մասը՝ անվանական հոլովմանը (գոյական անունների նման), մյուս մասը՝ դերանվանական հոլովմանը⁹⁷: Դերանվանական հոլովման մեջ բացակայում է ներգոյական հոլովը, իսկ սեռական և տրական հոլովները հաճախ նույնանում են ձևով: Ըստհանրություններ են նկատվում նաև հայցական և ուղղական, հայցական և տրական հոլովների միջև: Դերանվանական հոլովման մեջ բացառական հոլովը կարող է հանդես գալ նաև առանց **ի(j)** նախորի:

Ի տարրերություն անվանական հոլովման՝ հայերենի դերանվանական հոլովման առանձնահատկություններից է նաև այն, որ որոշ դերանուններ ունեն միայն ուղղական և չեն հոլովկում, ինչպես՝ **իրք**, **մեկ մի**, **մարդ**, **զին** անորոշ դերանունները, իսկ **իսա**, **իտա**, **ինա** ցուցական դերանուններն ունեն ունեն միայն եզակի ուղղական և հայցական հոլովներ (այս երևույթը հատուկ է նաև արդի հայերենի **այս**, **այդ**, **այն** դերանուններին): Կան նաև պակասափոք դերանուններ, որոնց հոլովման հարացույցներում առկա են պակասող ձևեր, ինչպես **իրաց**, **միմեաց** փոխադարձ դերանունները, **ոլ** հարաբերական դերանունը և այլն: Սա բացատրվում է այն հանգամանքով, որ միջին հայերենում հետզինտեն վերանում է որոշիչ-որոշյալի՝ դեմքով, թվով և

⁹⁷ Դավիթ մեկնիչը նշում էր, որ դերանվան մեջ հոլովների կարգը անունից ավելի կատարյալ ձևով է հանդես գալիս, քանի որ եթե անվան հոլովման մեջ կարելի է շփոթություն տեսնել տրականի և սեռականի, հայցականի և ուղղականի միջև, ապա այս տեղ դրանք պարզ կերպով տարրերում են (տե՛ս **Գ. Զահորելյան**, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները ինը և միջնադարյան Հայաստանում, Եր., 1954, էջ 146):

հոլովով համաձայնելու՝ գրաբարին հասուկ շարահյուսական առանձնահատկությունը⁹⁸:

Հետևելով ավանդական քերականությանը՝ Լ. Հովսեփյանը կատարում է միջին հայերենի դերանունների հետևյալ իմաստային դասակարգումը⁹⁹:

1. անձնական- **ես-մեր, դու-դուր, ինք-իրենք,**
2. ցուցական՝ (ա) **սա, դա, նա, (սորա, դորա, նորա), բ) այս, այդ, այն (այսոր, այդոր, այնոր), գ) իսա, իդա, ինա,**
3. փոխադարձ՝ **իրաց, միմեաց (միմենց),**
4. ստացական՝ **իմ, քո, մեր, ձեր, իւր (իր),**
5. հարցական՝ **ո՞վ, զի՞նչ,**
6. հարաբերական՝ **ով, որ, զինչ,**
7. անորոշ՝ **մարդ, որ, մէկ մի, այլ, մէկայլ, միւս,**
8. որոշյալ՝ **ամէն, ամէն մէկ:**

Դեմքի քերականական կարգը հասուկ է անձնական, ցուցական և ստացական դերանուններին: Ցուցական դերանունների մեջ դիմային իմաստն արտահայտվում է **ս, դ, ն** բաղաձայնների միջոցով: Դերանունների մեջ ուղիղ հոլովների դեպքում որպես եզակի և հոգնակի թվերի հակադրության միջոց է **թ ձևույթը**: Ըստ հիմքի կրած փոփոխությունների՝ Լ. Հովսեփյանն առանձնացնում է դերանունների կազմության չորս տիպ¹⁰⁰, որոնցից առաջին երկուսը ընդգրկում են անձնական և հարցահարաբերական, իսկ վերջին երկուսը՝ ցուցական դերանունները:

1. Մարուր հիմքով կազմություններ՝ **դու-դուր, որ-որը, ով-ովք:**
2. Հիմքի տարարմատություն՝ **ես-մեր, ինք-իրեն:**

⁹⁸ Լ. Հովսեփյանը նշում է, որ պակասավորներից պետք է տարբերել այն դերանունները, որոնց հոլովնան հարացոյցի որևէ անդամ ուղղակի վկայված չէ սկզբանդրյութներում, սակայն դրանց հաճակարգային առանձնահատկությունները հավաստի վերականգնման հնարավիրություն են ընձեռում, ինչպես օրինակ՝ անձնական և ցուցական որոշ դերանունների գործիական հոլովածները: Կան նաև սահմանափակ կիրառություն ունեցող գրաբարյան հնարանություններ՝ **ի ձենք, այնք, նորին, դոցին, ամենեցուն** (տե՛ս *Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պալմության*, հ. Բ, էջ 84):

⁹⁹ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 85:

¹⁰⁰ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 85-86:

3. Հոգնակիում հիմքի և թվանիշ ձևույթի միջև ձայնավորի կամ ձայնավոր + ձայնորդ բաղադրության ավելացում՝ այս-**այս+(նն)թ**, այդ-**այդ+(նն)թ**, այն-**ն(նն)թ**, ինք+**եան+թ**:

4. Եզակիի հնչյունափոխած հիմքի վրա **թ** թվանիշ ձևույթի ավելացում՝ աս-**սորա**, դա-**դորա**, նա-**նորա**/**նարա**:

Որոշյալության քերականական կարգն արտահայտվում է հիմնականում անվանական հոլովման ենթարկվող դերանունների մեջ՝ առանց դիրքային սահմանափակման, բոլոր հոլովածների համար՝ **զամէնն, յամէնէն** և այլն: Քանի որ շատ դերանուններ, իրենց կիրառման առանձնահատկություններով պայմանավորված, խոսրի մեջ մատնանշող արժեք ունեն, ինքնին առկայացնում են առարկան, իսկ անորոշ դերանունների իմաստն արդեն ներառում է անորոշության գաղափարը¹⁰¹: Անվանական հոլովակազմություն ունեցող դերանուններն են փոխադարձ (միմեանց, իրաց), որոշյալ (ամէն, ամէն մէկ) և ստացական (իմ, քո, իր, մեր, ձեր) դերանունները: Բացառական և գործիական հոլովման հիմնականում կազմվում են տրական հոլովածներ՝ **է** և **ով** հոլովանիշ թեքույթների օգնությամբ: Դերանվաճական հոլովում ունեցողների մեջ հոդերը երբեմն գործածվում են բացառական և գործիական հոլովմանում՝ **ինձէն, ի թեզէն, նոյնովն** և այլն:

Անորոշ դերանունների իմաստի մեջ արդեն իսկ առկա է անորոշության գաղափարը, և այն հատուկ ձևական արտահայտության կարիք չունի:

Քերենք միջին հայերենի դերանունների հոլովական հարացույցները: Հոլովական տարբերակները բերվում են ըստ L. Հովսեփյանի ներկայացրած խմբավորման¹⁰²:

3.5.1. Անձնական դերանուններ

Անձնական դերանունների 1-ին և 2-րդ դեմքերի (**ես, ոու**) ուրբական և մյուս հոլովման ունեն տարբեր հիմքեր և հոլովում են գրաբարից զգալիորեն տարբեր ձևերով:

¹⁰¹Տե՛ս *Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության*, հ. Բ, էջ 90:

¹⁰²Ինչպես նշում է հեղինակը, բաց են բողնիում միայն խիստ բարբառային երանգ ունեցող և ուշ շրջանի ձևերը (տե՛ս նոյն տեղում, էջ 91-100):

	<i>Եզակի րիւլ</i>	<i>Հոգմակի րիւլ</i>
Ուղղ.	ես	մենք
Սեռ.	իմ	մեր
Տր.	ինձ//ինձի//ինձիկ	մեզ
Հայց.	զիս	զմեզ
Բաց.	յիսմէ//յիսմէ//ինձէն//յինէն	մեզանէ//ի մեզէ//ի մե-նէնէ//ի մեզնէ//ի մեզմէ
Գործ.	իսմով//իսմով	մեզմով//մեզնով
	<i>Եզակի րիւլ</i>	<i>Հոգմակի րիւլ</i>
Ուղղ.	դու//դուն	դուք
Սեռ.	քո//քոյ//քու	ձեր
Տր.	քեզ//քեզի//քեզիկ//քէ	ձեզ
Հայց.	զքեզ	զձեզ
Բաց.	ի քեզնէ//ի քեզմէ//ի քեննէ//ի քեզանէ//ի քեզէ	ի ձեզնէ//ի ձեզմէ//ի ձե- զանէ
Գործ.	քենով//քենով//քեզնով	ձեզմով//ձեզնով

Ինչպես տեսնում ենք, անձնական **ես**, **դու** դերանունների ուղղական և մյուս հոլովներն ունեն տարբեր հիմքեր և հոլովվում են գրաբարից զայլորեն տարբեր ձևերով: Քացառական և գործիական հոլովները հիմնականում կազմվում են տրականից, սակայն **ես** դերանվան բացառականը և գործիականը կազմվում են հայցականից՝ **յիսմէ**, **իսմով**: Այսպիսով, բացառական և գործիական հոլովները պարզացել են և ավելի մոտեցել գոյական անունների հոլովական վերջավորություններին¹⁰³:

Նա

	<i>Եզակի րիւլ</i>	<i>Հոգմակի րիւլ</i>
Ուղղ.	նա	նոքա, նաքա
Սեռ.	նորա, նարա, նրա	նոցա, նացա
Տր.	նորա, նարա, նմա	նոցա, նացա
Հայց.	զնա	զնոքա, զնաքա, զնոսա

¹⁰³Տե՛ս **Ս. Ղազարյան**, Աշխ., էջ 259:

Բաց.	ի նորմե, ի նարմե	ի նոցմե, ի նացմե, ի նոցանե
Գործ.	նովա	նացմով

Անձնական դերանվան Յ-րդ դեմքը նոր երևույթ էր հայոց լեզվի գարգացման պատմության մեջ, քանի որ գրաբարում այն ուներ տարրեր հոլովում և տարրեր կիրառություն: Այն գործածվում էր 1-ին և 2-րդ դեմքի դերանունների հետ՝ ավելի ընդգծելով դրանց իմաստը՝ **ես ինքն, որո ինքն**¹⁰⁴. **Ինքն** դերանվան սեռական և տրական հոլովների **իր** և **իրեն** ձևերն առաջացել են **իւր** դերանունից՝ **ւ-ի** կորստով և **են** ածանցի ավելացմամբ: Հոգմանի թվի սեռական և տրական հոլովներում հանդես եկող **ց-ն** միաժամանակ արտահայտում է հոլովի և թվի իմաստ:

Ինքն	
Եզակի թիվ	Հոգմանի թիվ
Ուղղ.	ինք
Սեռ.	իր/իրեն
Տր.	իր/իրեն
Հայց.	զինք/զիրենք
Բաց.	յիրմե/յիրմե/
	ինքմե/յինքենենե
Գործ.	իրմով/իրմով

3.5.2. Յուցական դերանուններ

Յուցական դերանուններից միջին հայերենում տարածված են **սա, դա, նա**¹⁰⁵, **այս, այդ, այն, իսա, իդա, ինա** դերանունները: Մրանք կազմված են **ս, դ, ն** արմատներից և համապատասխան մասնիկներից, որոնք հայերենի գարգացման ընթացքում ենթարկվում են մի-

¹⁰⁴ Տե՛ս **Ս. Պազարյան**, նշվ. աշխ., էջ 260-261:

¹⁰⁵ Ս. ‘Լազարյանը բերում է նաև **սարա, դարա, սարա, դարա, ի սացմե, ի դացմե** ձևերը (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 262): Ըստ Լ. Հովսեպյանի՝ մարուր իհմքը օրինաչափորեն վկայված ենք գտնում միայն **նա** դերանվան համար՝ **նարա** (տե՛ս **Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պարմուրյան**, ի Բ, էջ 88):

շարք փոփոխությունների: Մեռական և տրական հոլովների եզակի թվում հանդես է գալիս **թ** տարրը, հոգնակի թվում՝ **ց** մասնիկը՝ ստեղծելով եզակի և հոգնակի թեր հոլովների հակադրություն: Բացառական և գործիական հոլովները կազմվում են տրականից: Բացառականի վերջավորությունն է **է**, գործիականինը՝ **ով**: Պետք է նշել, որ **այս**, **այդ**, **այն** ցուցական դերանունների հոգնակի բացառականում կարող է բացակայել **է** վերջավորությունը՝ **յայսոց**, **յայդոց**, **յայնոց**¹⁰⁶:

Մյուս ցուցական դերանունները՝ **իսա**, **իդա**, **ինա**, ունեին միայն ուղղական և հայցական հոլովները՝ **իսա**, **իտա**, **ինա**, **զիսայ**, **զինայ**, թեև հանդիպում են նաև մնացած հոլովների համար առանձին, բայց չտարածված ու ընդիանուր գործածություն չգտած ձևեր, ինչպես՝ **իտվօր**, **իսվօր**, **իսվօրմէն**, **իսվօրմով**, **իտվօրմով**, **իտոր**, **ինոր** և այլն: **Իսա**, **իդա**, **ինա** դերանունները կազմվել են **այս**, **այդ**, **այն** դերանուններից՝ **այ** երկրարբառի հնչյունափոխմանք, ինչպես որ գոյականի մեջ է դա կատարվել (**այգի-իգի**, **այրիկ-իրիկ**):

Սա

	<i>Եզակի թիվ</i>	<i>Հոգնակի թիվ</i>
Ուղ.	սա	սոքա
Մեռ.	սորա	սոցա
Տր.	սորա, սմա	սոցա
Հայց.	զսա	զսոքա
Բաց.	ի սմանէ	ի սոցանէ
Գործ.	սովաւ	—

Դա

	<i>Եզակի թիվ</i>	<i>Հոգնակի թիվ</i>
Ուղ.	դա	դոքա
Մեռ.	դորա	դոցա
Տր.	դորա, դմա	դոցա

¹⁰⁶ Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պալրմության, հ. Բ, էջ 261, նաև՝ նոյն տեղում, էջ 89:

Հայց.	զդա	զդոքա, զդոսա
Բաց.	—	ի լոցանէ
Գործ.	—	—

Նա

	<i>Եզակի թիվ</i>	<i>Հոգմակի թիվ</i>
Ուղղ.	նա	նոքա, նաքա
Սեռ.	նորա, նարա, նրա	նոցա, նացա
Տր.	նորա, նարա, նմա	նոցա, նացա
Հայց.	զնա	զնոքա, զնաքա, զնոսա
Բաց.	ի նորմէ, ի նարմէ	ի նոցմէ, ի նացմէ, ի նոցանէ
Գործ.	նովա	նացմով

Այս

	<i>Եզակի թիվ</i>	<i>Հոգմակի թիվ</i>
Ուղղ.	այս	այսոր//այսոնք
Սեռ.	այսոր	այսց
Տր.	այսոր	այսց//ասոնց
Հայց.	զայս	զայսոր//զայսոնք
Բաց.	յայսորմէ//յայսորէ	յայսց//յայսցէ
Գործ.	այսով, այսիւ	այսովք

Այդ

	<i>Եզակի թիվ</i>	<i>Հոգմակի թիվ</i>
Ուղղ.	այդ	այդոր//այդոնք
Սեռ.	այդոր	այդ(տ)ց
Տր.	այդոր	այդ(տսս)ց
Հայց.	զայդ	զայդոր//զայդոնք
Բաց.	յայդոր//յայդորէ	յայդց
Գործ.	այդով	այդովք

Այն

	<i>Եղալիքի թիւ</i>	<i>Հոգմակի թիւ</i>
Ուղղ.	այն	այնոր// այնոնք
Սեռ.	այնոր// անոր	այնոց
Տր.	այնոր//անոր	այնոց
Հայց.	զայն	զայնոր//զայնոնք
Բաց.	յայնորէ//յայնորմէ	յայնոց
Գործ.	այնով//անով, անիւ	այնովք

3.5.3. *Փոխադարձ դերանուններ*

Փոխադարձ դերանուններից գործածական են **իրար**, **միմեանց** և **մեկզմեկ** դերանունները¹⁰⁷: Սրանք անվանական հոլովակազմություն ունեն: Բնականաբար չեն կարող ունենալ ուղղական հոլով և իմաստի բերումով գուրկ են եզակի հոլովաձներից:

Իրար	Միմեանց	Մեկզմեկ
Ուղղ.	—	—
Սեռ.	իրար, իրաց, իրե- րաց	միմեանց
Տր.	իրար, իրերաց	միմեանց
Հայց.	զիրար, իրուր	զմիմեանս
Բաց.	յիրացմէ, յիրարմէ	ի միմեանց, ի մի- մենց
Գործ.	իրով	—

¹⁰⁷ Ա. Ղազարյանը վիխադարձ դերանուններից միջին հայերենում գործածական է համարում իրար և մեկզմեկ դերանունները: Վերջինը ունի **մեկը զմեկի** (հայց.), **մեկը մեկու**, **մեկմեկու**, **մեկմեկի** (սեռ., տր.), **մեկը մեկէ**, **մեկմեկէ**. (բաց.) հոլովաձները (տես նշվ. աշխ., էջ 263):

3.5.4. Ստացական դերանուններ

Անվանական հոլովակազմություն ունեցող ստացական դերանունների (իմ, քո, իւր, մեր, ձեր) հարացույցից նույնպես պակասում են եզակի և հոգմակի որոշ հոլովածներ, որոնք, հնարավոր է, ընդհանրապես դուրս են մղվել գործածությունից: Ստացական դերանունները հոլովվում են արտաքին թերման և հոլովմամբ:

	Իմ	Քո
	<i>Եզակի քիլ</i>	<i>Հոգմակի քիլ</i>
Ուղղ.	իմ	—
Սեռ.	իմոյ	քոյին
Տր.	իմոյ, իմում	—
Հայց.	զիմ	—
Բաց.	յիմնէ	յիմոց
Գործ.	իմով	իմովք

	Իւր	Հոգմակի քիլ
	<i>Եզակի քիլ</i>	<i>Հոգմակի քիլ</i>
Ուղղ.	իւր	—
Սեռ.	իւրոյ	իւրոց
Տր.	իւրում	իւրոց
Հայց.	զիւր	—
Բաց.	ի յիւրոյն	յիւրոց
Գործ.	իւրով	իւրովք

	Մեր	Ձեր
	<i>Եզակի քիլ</i>	<i>Հոգմակի քիլ</i>
Ուղղ.	մեր	ձեր
Սեռ.	մերոյ	մերոց
Տր.	մերում	—
Հայց.	—	—

Բաց.	ի մերմէ	—	ի ձերմէ	—
Գործ.	մերով	—	ձերով	ձերովք

3.5.5. Հարցահարաբերական դերանուններ

Միջին հայերենի հարաբերական, հարցական, ինչպես և փոխադարձ, ստացական դերանունները իրենց հոլովական դրսորումներով և կիրառությամբ քիչ են տարրերվում ժամանակակից հայերենի համապատասխան դերանուններից: Հարցահարաբերական դերանուններից միշտին հայերենում գործածական են **ով** և **որ** դերանունները: Իրուս հարցական դերանուն՝ գործածվում է նաև **զինչ** դերանունը, որի սեռական հոլովն ունի **իր** և **հիր** ձևերը: Մնացած հոլովները գործեածության են¹⁰⁸:

L. Հովսեփյանը **զինչ** դերանունունը համարում է անհոլով¹⁰⁹:

	Ով		Որ
	<i>Եզակի թիվ</i>	<i>Հոգնակի թիվ</i>	<i>Եզակի թիվ</i>
Ուղղ.	ով	ովք	որ
Սեռ.	ում	—	որոյ//որու
Տր.	ում//յում	—	որոյ//որում
Հայց.	զով	—	զոր
Բաց.	յումնէ//յումէ	—	յորմէ
Գործ.	յումով	—	որով

3.5.6. Անորոշ դերանուններ

Միջին հայերենի անորոշ դերանուններն են՝ **իրք**, **մարդ**, **մէկ մի**, **ոք**, **այլ**, **մէկայլ**, **միւս**¹¹⁰, որոնցից առաջին երեքը չեն հոլովվում:

¹⁰⁸ Տե՛ս **Ս. Ղազարյան**, Աշվ. աշխ., էջ 263:

¹⁰⁹ Տե՛ս **Ակնարկներ** միշտին զրական հայերենի պալրության, հ. Բ, էջ 98:

¹¹⁰ Ս. Ղազարյանը միշտին հայերենի համար գործածական է համարում **ինչ**, **իրք**, **մի** բառերը, որոնցից ամենատարածվածը **մի** դերանունն է (տե՛ս Աշվ. աշխ., էջ 264):

	Ար		Այլ	
	<i>Եզակի թիվ</i>	<i>Հոգմակի թիվ</i>	<i>Եզակի թիվ</i>	<i>Հոգմակի թիվ</i>
Ուղ.	ոք	ոմանք	այլ	այլք
Սեռ.	ումեք	ոմանց	այլոյ	այլոց
Տր.	—	ոմանց	—	—
Հայց.	զոք	յոմանսն	զայլ	յայլք, զայլս
Բաց.	—	—	յայլոյ//յայլէ	—
Գործ.	—	—	—	—

	Մէկայլ		Միւս	
	<i>Եզակի թիվ</i>	<i>Հոգմակի թիվ</i>	<i>Եզակի թիվ</i>	<i>Հոգմակի թիվ</i>
Ուղ.	մէկայլ//մէ-	—	միւս	—
	կալ			
Սեռ.	մէկայլի//-	—	միւսոյ, միւ-	—
	մէկալի		սի	
Տր.	մէկայլի//-	—	միւսոյ, միւ-	—
	մէկալի		սում	
Հայց.	զմէկայլ	—	—	—
Բաց.	—	—	—	—
Գործ.	—	—	միւսով	—

3.5.7. Որոշյալ դերանուններ

Որոշյալ դերանունները անվանական հոլովակազմություն ունեն, անհոգնական են և ենթարկվում են արտաքին ի հոլովման:

	Ամէն		Ամէն մէկ	
	<i>Եզակի թիվ</i>	<i>Հոգմակի թիվ</i>	<i>Եզակի թիվ</i>	<i>Հոգմակի թիվ</i>
Ուղ.	ամէն	ամենք	ամէն մէկ	—
Սեռ.	ամէնի	—	ամէն մէկի	—
	ամենոյ			
	ամենու			
Տր.	ամէնի	—	ամէն մէկի	—

	ամենոյ			
	ամենու			
Հայց.	զամէն	—	զամէն մէկ	—
Բաց.	յամէնէն	—	յամէն մէկէ	—
Գործ.	—	—	—	—

3.6. ԱԾԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆ

Ի տարբերություն գրաբարի՝ միջին հայերենում ածականն արդեն չի հոլովվում, քանի որ ածականի համաձայնության օրենքը վերացված է¹¹¹: Միջին հայերենում ածականի բաղդատական ու գերադրական աստիճանների կազմությունը տարբերվում է գրաբարից: Բաղդատական աստիճանը կազմվում էր **այլ** մակրայով, որը դրվում է ածականի դրական աստիճանի վրա՝ **այլ անուշ, այլ խիստ, այլ բանձր, այլ սպիրակ, այլ ծանդր**¹¹² և այլն: Հետագայում **այլ-ը** դառնում է **ել**, միջին հայերենում **այլ-ի** փոխարեն կարող են ուրիշ բառեր էլ գործածվել՝ **դիս, ջիլիզ**: Համեմատելի բառը (այն միշտ հայցականով է դրվում) ստանում է **քանց** կամ **քան** նախադրությունը: Այսպիսով, **քանց/քան + համեմատելի բառի հայցական** կառույցը կարող է դրվել թե՝ ածականից առաջ, թե՝ ածականից հետո: Օրինակ՝ **այլ աղէկ քան զայլ շինած վանձնարսն** (// վագնատ = շոռ, լոռ), **քան զիր զինին այլ աղէկ** և այլն: Միջին հայերենում բաղդատական աստիճանը կարող է կազմվել նաև առանց **այլ + ածականի դրական աստիճան** կառույցի: Այս առումով Յ. Կարստը գրում է. «Այն դեպքում, եթե համեմատության առարկան պարզորոշ կերպով անվանած է, բաղդատական աստիճանի արտահայտության համար բավական է նաև պարզ դրական աստիճանը, օրինակ՝ **նա իրավունք չդառն սամրչերն, քանց սամրչերն այլ իրք չդառն**»¹¹³:

¹¹¹ Մամրամասն տես շարակուտության բաժնում:

¹¹² Այս և հաջորդող օրինակները թերված են «Անսիզ Անտիոքից», **Գոշի** «Դատաստանագրից» և «Գիրք վաստակոցից»:

¹¹³ Յ. Կարստ, նշվ. աշխ., էջ 365:

Գերադրական աստիճանի համար միջին հայերենը յուրահատուկ ձև չունի: **Այլ** մակրայր դրվում է **հոդառու ածականի** դրական աստիճանի վրա, օրինակ՝ **այլ աղէկան** նշանակում է «ամենալավը»: Ա. Այտընյանը նշում է, որ XII դարից արդեն ածականի վրա դրվում է **խիստ** բառը՝ կազմելով գերադրական աստիճան, օր.՝ **խիսր ամուր:** Այս բառը դրվում է նաև բայի վրա՝ **խիսր ուրախացաւ**¹¹⁴: Միջին հայերենում **խիստ, պինդ, շատ, ամեն** բառերով կազմվում է բացարձակ գերադրականը, օրինակ՝ **շատ աղվոր, խիստ աղէկ, ամենախոնարի և այլն**¹¹⁵: Այս շրջանում **-գոյն** ածանցով բաղադրված ածականներն սկսում են ըմբռնվել իրքն գերադրական աստիճանի ձևեր: Շարունակում է մնալ նաև գերադրականի բարարթյալ կազմությունը (**կարի, շատ, սաստիկ**): Գրաբարի բայարմատներից բարդված բազմաթիվ բառածներ միջին հայերենում սկսում են ըմբռնվել իրքն ածականի գերադրականի ձևեր. այսպես՝ գրաբարն ունի **ամենա - բաղադրիչով և բայարմատով բաղադրված բարդություններ**, օրինակ՝ **ամենիմաց, ամենագէտ:** Միջին հայերենի շրջանում այս և նման բարդություններում առաջին բաղադրիչը իր՝ հայցականի քերականական ըմբռնումից անցնում է բացառականի իմաստի (**ամենագէտ – ամենից գիտուն**): **Հետագայում** սրանց նմանությամբ սկսեցին բառեր կազմվել ածականներից (**ամենաշատ – ամենից շատ**): Այսպիսով՝ ձևականությունը ածականի գերադրական աստիճանի մի նոր տարրերակ (լավ – լավագոյն – ամենալավ):

3.7. ԹՎԱԿԱՆ ԸՆՈՒՆ

Ինչպես գիտենք, թվականները գրաբարում չորս տեսակ են՝ **բացարձակ, դասական, բաշխական, անձններական:** Ըստ Հ. Աճառյանի՝ բացարձակ թվականը ցույց է տալիս, թե առարկան քանի հատ է, դասականը ցույց է տալիս առարկայի կարգը, բաշխականը՝ ամեն մե-

¹¹⁴ Տե՛ս **Ա. Այտընյան**, Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Եր., 1987, էջ 28:

¹¹⁵ Հմտ. Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 1, Եր., 1952, էջ 114, **Ս. Ղազարյան**, Հայոց լեզվի համաստ պատմություն, Եր., 2006, էջ 255:

կին քանի հատ է ընկնում, իսկ անձներականը՝ քանիսն են մասնակցում գործողությանը¹¹⁶: Միջին հայերենում անձներական թվականներ այլս չկան, և ինչպես Յ. Կարստն է գրում, «իին անձներական թվականը անհետացել է ինչպես նոր հայերենում, այնպես էլ Կիլիկյան միջին հայերենում և փոխարինվել է դերանվաճական վերջածանցով որոշվող քանակական թվականով, օրինակ՝ երկուրմ «երկուսն էլ», իրեքն «երեքն էլ», չորսն «չորսն էլ»։ առանձին դեպքերում այդ ձևով կազմված անձներական թվականին ավելանում է այլ քառը՝ երկուրմ այլ»¹¹⁷: Միջին հայերենն ունի քանակական, դասական, բաշխական, կորորակային, բազմապարկական, կրկնական (մակրայական) թվականներ։

Քանակական թվականներ: Միջին հայերենում գրաբարի համեմատությամբ մեկից բանն քանակական թվականները ենթարկվել են հետևյալ փոփոխություններին։ Գրաբարյան մի թվականի փոխարեն գործածվում է միկո/մեկ ձևը, որն առաջացել է միակ (մի+ակ) բառից։ Իսկ ինչո՞ւ մի-ն չի կիրառվում։ Պատճառն այն է, որ մի-ն գրաբարում գործածվում էր նաև որպես անորոշ հոդ։ Եվ անհրաժեշտություն առաջացավ թվականի համար նոր ձև ստեղծել¹¹⁸։ Քանի որ երկու թվականը վաղուց կորցրել էր երկակի թվի եռթյունը, միջին հայերենում այն երեք և չորս թվականների ազդեցությամբ ստացել է թվականից ազդական պատճեն։ Նշենք, որ երկու և երկուրմ ձևերից առաջինը գործածվում է գոյականի հետ՝ որոշչի պաշտոնում, իսկ երկրորդը՝ անկախ (օրինակ՝ երկու տարի, երկու քոյր, երկուրմ ընդ իրար)¹¹⁹։ Գրաբարյան երեք թվականը դարձել է իրեք, իսկ չորք-ը՝ չորս (գրաբարյան հայցականի ձևը, որն այստեղ արդեն ուղղական է)։ Հինգ թվականն ունի նաև հինգ ձևը, իսկ գրաբարյան երթի-ը՝ հաւթեն, քանի որ եւ երկրաբարյան կիլիկյան հայերենում երբեմն համապատասխանում է իսու-ը¹²⁰։ Ի տարբերություն գրաբարի՝ միջին հայերենում բարդ թվա-

¹¹⁶Տե՛ս Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 239-240։

¹¹⁷Յ. Կարստն, նշվ. աշխ., էջ 212։

¹¹⁸Հմամատ.՝ Յ. Կարստն, նշվ. աշխ., էջ 210; Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 247։

¹¹⁹Տե՛ս Յ. Կարստն, նշվ. աշխ., էջ 210։

¹²⁰Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 75։

կանների կազմությանը մասնակցում է ոչ թե **եւ**, այլ **ու** շաղկապը: 11-19-ը թվականների կազմությունը ևս տարբերվում է գրաբարից: Եթե գրաբարում նախ գրվում է միավորը, ապա տասնավորը (մելուսան, երկուրասան և այլն), միջին հայերենում հակառակն է՝ **դասնավոր + ու + միավոր՝ տասնումեկ, տասնուերկու/երկուք, տասնուիրեք, տասնուչորս, տասնուիինկ, տասնուվեց, տասնուիարն/տասնիարն, տասնուուք/տասնուք, տասնուինն/տասնինն:** Հ. Աճառյանը նշում է, որ **ու** շաղկապը պահպանում է իր արտասանությունը բաղաձայնահաջորդ դիրքում (տասնումեկ, տասնուչորս, տասնուվեց և այլն), իսկ եթե **ու-ին** հաջորդում է ձայնավոր, կարդացվում է **վ** (տասնվերկու, տասնվինն և այլն): Սրա համար իմմք է գրչությամբ ավանդված **դասնավարն-ը**¹²¹: Յ. Կարստի կարծիքով 20-100-ի միջն ընկած թվականների կազմության ձեզ (քսան եւ մի, երեսուն եւ հինգ և այլն) հետազյում տարածվել է տասնմեկից տասնինը թվականների վրա¹²²: Շարունակելով Յ. Կարստին՝ Հ. Աճառյանը գրում է. «Միջին հայերենը ընդհանրացրել է այս երևույթը և ամեն տեղ էլ տասնյակները գրել է առաջ, միավորները՝ հետո: Այս երևույթը չկա պարսկերենում, չկա նաև արաբերենում. ուստի գուտ հայկական է և առաջացած պետք է լինի ընդհանրացման օրենքով՝ 21-99 թվականների կազմության օրինակով»¹²³: Միջին հայերենում բոլոր քանակական թվականները հոլովկում են եզակի բով և ի հոլովմամբ: **Երկուք, իրեք, չորս** թվականները, կորցնելով իրենց հոգնակի արժեքը, նույնպես դիտվում են եզակի:

Դասական և բաշխական թվականներ: Ի տարբերություն գրաբարի՝ միջին հայերենում դասական թվականները, բացի **առջի** թվականից, կազմվում են **ում** վերջածանցով, որն ավելանում է քանակական թվականի վրա՝ **իրեքում, չորսում, վեցում, տասնուվեցում** և այլն: Հ. Աճառյանը այս **ում** մասնիկը նույնացնում է հայերենի տրական և ներգոյական հոլովմերի **ում** վերջավորության հետ, որով կազմվել է դասական թվականների ներգոյականը նաև գրաբարում՝

¹²¹ Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, նշվ. աշխ., էջ 248:

¹²² Տե՛ս **Յ. Կարստ**, նշվ. աշխ., էջ 211:

¹²³ **Հ. Աճառյան**, նշվ. աշխ., էջ 248:

ի վեցերորդում, յոթերորդում և այլն: Վերջիններիս մեջ կրծատվել է -երորդ ածանցը, և -ում-ը իր վրա է վերցրել դասական թվականի գործառույթը¹²⁴:

Բաշխական թվականները կազմվում են քանակականների կրկնությամբ, ինչպես գրաբարում: Սակայն Յ. Կարստը նշում է, որ -ական վերջածանցով կազմությունը պետք է լիներ կիլիկյան հայերենում, թեև վկայություններ չկան: Սակայն այն կա լեհահայ բարբառում¹²⁵:

Կոտորակային թվականներ: Յ. Կարստը միջին հայերենի կոտորակային թվականներ կազմելու հետևյալ ձևերն են մատնանշում. ա) **կէս** և նոր պարսկերենից փոխառված **չարեկ** «մեկ քառորդ» բառերը, բ) զուտ հայերեն **-ակ** վերջավորությամբ ձևեր՝ *երեքակ, հնակակ*, տասնակ, գ) նկարագրական եղանակով կազմություններ՝ *յիրեք քածնէն գերկուրճ, ի չորս քածնէն մէկն, ի վեց քածնէն մէկ քածնէն*: Կարող է կազմվել նաև առանց **բաժին** բառի՝ *յիրեքէն մէկն, ի հինգն մէկն, ի դասն մէկն*¹²⁶:

Բազմապատկական թվականներ: Միջին հայերենում բազմապատկական թվականներ կազմվում են՝ ա)-**տակ** վերջածանցով՝ **միատակ** «մի անգամ», **չորստակ** «չորս անգամ», բ)- **պատիկ** վերջածանցով՝ բարձր թվերի համար, օր.՝ *հինգ պատիկ, Ե պատիկ* «յոթնապատիկ»¹²⁷, գ) նկարագրական ձևով՝ **ընդ մեկէ**, օր.՝ *հինգ ընդ մեկէ* «հինգ անգամ» (այսինքն՝ հինգ՝ մեկի փոխարեն), դ) **քանակական թվական + հանչաք կապակցությամբ**, որն արտահայտում է «այսքան անգամ այնչափ» հասկացությունը, դիցուր՝ *2 հանչաք շաքար՝ երկու անգամ այնչափ շաքար*»¹²⁸: **Հանչաք** բառը կազմված է **այն** և **չափ** բառերից **ի(j)** նախորդով և **թ-ի** հավելումով, ե) ֆրամատերենից փոխառյալ **դուալ/տուալ** բառը՝ **կրկին** նշանակությամբ, օրինակ՝ հինգ տուալ «հինգ անգամ կրկին»¹²⁹:

¹²⁴ Տե՛ս Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 290:

¹²⁵ Տե՛ս Յ. Կարստ, նշվ. աշխ., էջ 213:

¹²⁶ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 213:

¹²⁷ Նոյն տեղում, էջ 215:

¹²⁸ Նոյն տեղում, էջ 216:

¹²⁹ Տե՛ս Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 306:

Կրկնական (մակրայական) թվականներ: Կիլիկյան հայերենում կրկնական թվականը կազմվում է՝ ա) **քանակական թվական + հետ** («անգամ») կապակցությամբ՝ *հետ մի այլ՝ «մի անգամ էլ»*, երկու ու երեք հետ, երեք չորս հետ, բ) **քանակական թվական + տարպայ** («անգամ») կապակցությամբ՝ *դարպայ մի՝ «մի անգամ»*, երկու կամ երեք դարպայ։ **Տարպայ** բառը փոխառություն է արարերենից (նշանակում է հարված)։

Այսպիսով, միջին դարերում հայերենի թվական անուններն ունեին իրենց արտահայտման ու կազմության ուրույն կանոնները, որոնք զգալիորեն տարրերվում էին ինչպես գրաբարի, այնպես էլ ժամանակակից հայերենի թվականների կազմության առանձնահատկություններից։

3.8. ՄԻԶԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԳՐԱԲԱՐԻ ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻՑ

Հ. Աճառյանը «Հայոց լեզվի պատմություն» աշխատության 2-րդ հատորի (Երևան, 1951), ինչպես նաև «Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի՝ համեմատությամբ 562 լեզուների» (Երևան, 1959, 1961, հ. 4, Ա, Բ) աշխատություններում տալիս է միջին հայերենի բայի և նրա խոնարհման համակարգի ամփոփ նկարագրությունը՝ նշելով, որ իմք է ունեցել գերմանացի հայագետ Կարստի աշխատությունները։ Ըստ Հ. Աճառյանի՝ հայերենի խոնարհման համակարգի փոփոխությունները կարելի է ամփոփել հետևյալ կետերի մեջ։

1. գրաբարի ստորադասականի ջնջումը,
2. գրաբարի ապառնիի ջնջումը,
3. գրաբարի ներկայի փոխանցումը ստորադասական ներկային,
4. «կու» ձևով նոր ներկայի կազմությունը միջին հայերենում,
5. սրա հետևանքով կու ձևով անկատարի կազմությունը։ Այս բոլորի վրա պետք է ավելացնել գրաբարի **ած** վերջավորությամբ բառերի հետագա վերաճումը բայաձևի և հարակատար բայաձևերի

կազմությունը, այլև նորակազմ ներկա-անկատար ձևի՝ պայմանականի իմաստով կիրառությունը:

«Միջին հայերենում բայերը պահպանել են այն բոլոր հատկանիշները, որոնք եղել են գրաբարում և հայերենի բարբառներում, բայց այդ հատկանիշները դրսուրելու եղանակներով նրանք տարբերվում են և գրաբարից, և բարբառներից»¹³⁰: Այդ փոփոխություններից են **ա** ձայնավորի անկմամբ որոշ՝ հատկապես միարժմատ **ան** սոսկածանց ունեցող բայերի խոնարհման փոփոխությունը՝ **իջանելիջնուլ, գտանել-գտնուլ**, միջին հայերենում կրավորական սեռի համար **ու, վ,** և առանձին ածանցի ստեղծումը, որը դերբայների ու դիմավոր ձևերի առաջացումը, անկամոն բայերի փոփոխությունը կամ վերացումը:

3.8.1. ԱՆՈՐՈՇ ԴԵՐԱՎՅ

Հայերենում բայերը բաժանվում են երկու խմբի՝ անդեմ բայեր կամ դերբայներ և դիմավոր բայեր: Դիմավոր բայերն ունեն եղանակի, ժամանակի, դեմքի, թվի քերականական կարգեր: Անդեմ բայերը գորկ են այդ հատկանիշներից և դիմավոր բայերի հետ՝ որպես ընդհանուր հատկանիշ, ունեն սեռ և բայիմաստ:

Հայերենի անդեմ բայերի կամ դերբայների ուսումնասիրությունը կատարել է Ա. Աքրահամյանը¹³¹: Անորոշ դերբայը բայի ընդհանուր և ելակետային ձևն է: Այն միջին հայերենում շարունակում է ենթարկվել **ո** հոլովման, բացառականում ունի **-ոյ** վերջավորությունը՝ **ի գրելոյ:** Սակայն միջին հայերենի 2-րդ շրջանի (15-16-րդ դդ.) գրավոր աղբյուրներում **ոյ>ու** հնչյունափոխությամբ անորոշը սկսում է ենթարկվել **ու** հոլովման: Անորոշ դերբայը չունի հոգնակի թիվ: Պատահում են **գնալներս, գնալներդ, գնալները** ձևերը, որոնցում հոգնակի ձևույթը ոչ թե գործողության հոգնակիության ցուցիչն է, այլ դրա՝ մեկից ավելի մասնակիցների ցուցիչը, որը, միանալով համապատաս-

¹³⁰ **Ս. Ղազարյան**, նշվ. աշխ., էջ 264:

¹³¹ Տե՛ս **Ա. Աքրահամյան**, Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Եր., 1953:

խան ստացական հոդին, արտահայտում է եզակիության իմաստ՝ ձևավորելով առանձնական եզակի թիվ¹³²:

Միջին հայերենում պահպանվել են գրաբարի բոլոր 4 լծորդությունները՝ իրենց պարզ և ածանցավոր ձևերով: Անորոշի հիմքը լինում է պարզ արմատական կամ բաղադրյալ (ածանցավոր): Վերջիններս գրաբարում, ըստ քերականական նշանակության, երեք տիպի են՝ սոսկական, բազմապատկական և պատճառական: Անորոշ դերքայոլ միջին հայերենում ենթարկվում է որոշակի փոփոխությունների. միջին հայերենի համար ավելի բնորոշ է ածանցավոր բայերի ան ածանցի ա ձայնավորի աղումը՝ **սպանելել, խածնել, ելնել, անցնել, շատնալ, մեծնալ**: Պետք է նկատի ունենալ, որ **-ենալ** ածանցի մեջ ե ձայնավորի աղումը սովորական չէ՝ **երևենալ, մերձենալ** և այլն: Ինչպես նշվեց, ե խոնարհման 4 բայեր միջին հայերենում ենթարկվել են բայական փոխանցման և պատկանել **ու** խոնարհման՝ գտամել-գտնուլ, մտանել-մտնուլ, իշանել-իշնուլ, տեսանել-տեսնուլ: Միջին հայերենի երկրորդ շրջանում հանդիպում են նաև **տեսնալ, մտնալ** ձևերը:

Ինչպես հայտնի է, գրաբարում **ի** խոնարհման պարզ և ածանցավոր բայերն անորոշ դերքայում ունեն **-ել** վերջավորություն, բայց ինտդասական շրջանում **ի** խոնարհման բայերը հանդիպում են **-իլ** վերջավորությամբ՝ **խոնարիիլ**, և միջին հայերենը ձգտել է պահպանել այս երևույթը՝ **ի** խոնարհման բայերը արտահայտելով **-իլ** վերջավորությամբ՝ **ապրիլ, լինիլ, կամիլ, նստիլ** և այլն: Միջին հայերենի երկրորդ շրջանում **ի** խոնարհման բայերի անորոշի ձևը վերջնականապես կայունանում է, և միջին հայերենն իր այս առանձնահատկությունը ժառանգում է արևմտահայ գրական լեզվին:

Միջին հայերենում կրավորականը ստանում է հատուկ ձև՝ ի տարրերություն գրաբարի: Հին հայերենի **դարձուած, յօրինուած, շինուած** բառաձևերում եղած **-ուած** մասնիկ-վերջավորությունից սկիզբ է առնում **-ուիլ** կրավորական վերջավորությունը: Սակայն առանձին

¹³² Տե՛ս **Գ. Գյուղատյան**, Գրական արևելահայերենի քերականության իմունքներ, Եր., 2016, էջ 62-71:

դեպքերում կրավորական սերի բայն ունենում է -ուել վերջավորությունը՝ պասկուել, բաժնուել:

Ու խոնարհման և պարզ, և ածանցավոր բայերը միջին հայերենում գործածական են՝ **հեղուկ, առնուկ, կալնուկ, ջեռնուկ**:

Պատճառական բայերը հավասարապես հանդես են գալիս և գրաբարյան **-ուցանել**, և **-ցնել** տարրերակով՝ **դարձուցանել, ապրեցնել, յաւելցնել**, բայց առաջինը ավելի շատ ստվորույթի ուժով է գործածվում: Յ. Կարստը նշում է, որ իհն հայերենի պատճառական հիմքը, որ կազմված է կատարյալի հիմքից + **ուցանեմ**, պահպանվել է միջին հայերենում, սակայն փոփոխված հնչյունական ձևով՝ **ու ձայնավորի անկումով** և **ա> լ թուլացմամբ**¹³³.

Միջին հայերենի ուշ շրջանում (15-16-րդ դդ.) լայն կիրառություն են ստանում թուրքերեն-արաբերեն բառերով և հայերենի **առնել, իփնիլ, տալ, մնալ** և այլ օժանդակ բայերի հարադրությամբ կազմվող բայաձևերը, ինչպես՝ **բարմիշ անել, շարք առնել, հայրան մնալ, մահրում մնալ** և այլն: Այս շրջանի հեղինակներից շատերը հաճախ անհարկի են օգտագործում թուրքերենն ու պարսկերենը՝ վերացնելով գրավոր-գրական լեզվի և խոսակցականի միջև եղած տարրերությունը: Այս լեզվական ազատամտությունը հետագայում աղտոտեց մեր լեզուն թյուրք-թաքարական ուժեղ նստվածքով, որի դեմ անհրաժեշտ եղավ տասնյակ տարիներ պայքարել Ա. Այտընյանի պատկերավոր արտահայտությամբ՝ «անշափության հասած չափի» փոխառյալ բառերը դուրս փուրելով մեր լեզվից և նրանց փոխարեն օգտագործելով մոռացության տրված հայերեն բառեր ու արտահայտությունները¹³⁴:

3.8.2. ԱՆԿԱՏԱՐ ԴԵՐԲԱՅ

Միջին հայերենի առաջին շրջանում **-ում** վերջավորությամբ անկատար դերբայ չի հանդիպում՝ բացի մեկ-երկու վկայություններից,

¹³³ Տե՛ս Յ. Կարստ, նշվ. աշխ., էջ 257:

¹³⁴ Տե՛ս Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պակության, հ. Ա., էջ 365:

քանի որ այս դարերի միջին հայերենը առավելապես ներկայացնում է կիլիկյան հայերենը: Սակայն 17-րդ դարի կեսերից սկսած՝ իրար ժամանակակից երկու հեղինակներ՝ Զաքարիա Ազուլեցին և Նաղաշ Հովհաննելը, իրենց լեզվում լայնորեն գործածել են **-ում** և **-իս** վերջավորությամբ անկատար դերբայի և ներգոյական հոլովի բազմաթիվ ձևեր¹³⁵: Հայտնի է, որ **ում** վերջավորությամբ անկատար դերբայը նոյնական է ներգոյականի **-ում** վերջավորության հետ: Հայագիտության մեջ ընդունված տեսակետ կա, որ **-ում** ձևույթը նախապես ավելացել է անորոշ դերբայաձևի վրա՝ **գրելում, կարդալում**¹³⁶: Երկար ժամանակ կիրառվելով՝ անորոշ դերբայի վերջավորություններն ընկել են՝ **ուզելում-ուզում, թերելում-թերում**:

Ն. Հովհաննականի մոտ հանդիպում ենք նաև **-իս** մասնիկով անկատար դերբայաձևին, որը և ճյուղի բարբառների ազդեցության հետևանք է¹³⁷: Այս հեղինակի մոտ **-իս** մասնիկով անկատար դերբայը գործածվում է.

ա) Հիմնական գործողության հետ գործակող կատարվող գործողություն արտահայտելու իմաստով՝ ծածուկ **մնալիս**, սէրդ **մոռանալիս**, երես **բանալիս**: Անկատար դերբայի այս կիրառությունը **ՈՒՄ** ճյուղի բարբառներից անցել է արևելահայերենին:

բ) **-իս** վերջավորությամբ անկատար դերբայը օժանդակ բայի հետ կազմում է ներկա ժամանակ՝ Է՞ր ես ինձնի հեռանալիս, սիրտս է դողալիս:

3.8.3. ԱՊԱՌՆԻ ԴԵՐԲԱՅ

Միջին հայերենում ապառնի դերբայը շատ հարուստ դրսնորումներ ունի: Այն, ինչպես գրաբարում, մեծ մասամբ գործածվում է **-ոց**

¹³⁵ Անկատար դերբայի մասին (միջին հայերենում) ավելի մանրամասն տես՝ Աղմարկներ միջին գրական հայերենի պալմության, հ. Ա, էջ 365-370:

¹³⁶ **-Ում** մասնիկի ծագման մասին ավելի մանրամասն տես՝ Ա. Մարգարյան, Հայերենի հարավիր բայերը, Եր., 1966, Ա. Վայրենյան, Քննական թերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Եր., 1987:

¹³⁷ Ա.Ղարիբյան, Հայ բարբառագիտություն, Եր., 1953, էջ 286:

Վերջավորությամբ, որի ո-ն անորոշ դերբայի հոլովիչն է, **ց-ն՝** հոգնակի սեռականի հողովակազմիչը: **Ի** խոնարհման բայերում ապառնի դերբայի ի խոնարհիչը փոխվում է ե-ի՝ **խօսելոց եմք, լինելոց է:** -**Ոց** վերջավորությամբ ապառնի դերբայից կազմվում են միայն բաղադրյալ ժամանակներ՝ **գալոց ես, ապրելոց էք:** Գրաբարի ապառնին հետագայում պահպանվում է -ի վերջավորությամբ, որը խիստ սակավ կիրառություն ունի (**գովելի է, դիտելի է, ճանաչելի է**), իսկ -**ոց** վերջավորությամբ ձևերը, որոնք գրաբարում ազատորեն գրծածվում են օժանդակ բայի հետ և կազմում էն բաղադրյալ ժամանակային ձևեր (գրելոց եմ, գրելոց իցեն), վերանում են: Քանի որ գրաբարի՝ -ի վերջավորությամբ ապառնին բայական դիմավոր ձևեր չի կազմում, ուստի միջին հայերենում և աշխարհաբարում պահպանվում է անփոխիս իր անվանական նշանակությամբ: Մինչդեռ -**ոց** վերջավորությամբ ապառնու տեղը բարբառներում, աշխարհաբարում ավելանում են նոր ձևեր, որոնցով կազմվում են բաղադրյալ ապառնի ժամանակներ: Այսպես՝ միջին հայերենում իբրև ապառնու նոր ձև գործածվում է անորոշ դերբայի սեռականից առաջացած **ոյ** վերջավորությամբ ձևը (վագելոյ եմ), իսկ ավելի ուշ՝ պատմական հնչյունափոխության ենթարկված, այն է՝ **ու-ով** ձևերը (խաղալու եմ)¹³⁸:

Ապառնի դերբայի -**ոց** վերջավորությունը դուրս է նովել և փոխարինվել -**ոյ** վերջավորությամբ, որը սկզբում անորոշ դերբայի տրականն էր, օրինակ՝ **ուտելոյ անսուն, հալելոյ դեղերն**¹³⁹, որն ավելի շատ ուներ ածական-որոշչի կիրառություն: Առանձնացվում են միջին հայերենում -**ու** վերջավորությամբ ապառնի դերբայի կիրառության հետևյալ դեպքերը¹⁴⁰.

ա) պարագայական կիրառություն՝ Գլուխսն է գեր, ոտքըն փափուկ, անդամքն աղեկ է **խորվելու:** Խիստ փոշիման ի վայր մնաց, պաշար չունէր՝ հետ տանելու// Ֆրիկ, զարթիր ի խոր քընոյդ, երազ արա քեզ գրնալու:

¹³⁸ Տե՛ս **Թ. Չահկերոյան**, նշվ. աշխ., էջ 163:

¹³⁹ Տե՛ս **Յ. Կարսան**, նշվ. աշխ., էջ 326:

¹⁴⁰ Տե՛ս **Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պալմության**, հ. Ա, էջ 306:

բ) Որոշային կիրառություն՝ Եւ զայդ ի գողալուն ատենէ սկիզբն արա:

գ) Ժամանակակերտ դերբայ ապառնի բաղադրյալ ժամանակում՝ Երբ որ յեզուց մեռնելու ես, քեզ ճար արա, ի՞նչ կու նայիս: Ժանգոս պղինձ ենք հաւասար, ներքեւ հողին ենք փրտելու: Նա դու ասս, թէ մի՛ ցավիք, հիւանդս աս լաւնալու է:

դ/ Դերբայ-ստորեգելիական վերադիր՝ ... լերութ ինձ խնամի, զի դուստր իմ կարգելու է: Նոյնագէս պատելու է այն մարդն, որ զընկերն զովէ¹⁴¹:

Միջին հայերենի երկրորդ շրջանում **-ոց** և **-ի** վերջավորությամբ ապառնի դերբայի գործածությունը ընդհանրապես նվազում է, իսկ **-ոյ > ու** վերջավորությամբ ապառնի դերբայը շարունակում է գործածվել և որպես պարագա, և՝ որպես որոշիչ: Մեր մատենագրության մեջ առաջին անգամ Ա. Ամասիացու ստեղծագործության մեջ հանդիպում են նաև **ու** կրավորական մասնիկով ապառնի դերբայներ՝ **կախուելու, քաշուելու, շատ են նաև ու** վերջավորությամբ ապառնի դերբայով սահմանական բաղադրյալ ժամանակների կիրառությունները¹⁴², կիսելու ես, մտնելու ես, գնալու ենք և այլն:

3.8.4. ԱՆՑՅԱԼ ԴԵՐԲԱՅ

Միջին հայերենով ստեղծագործող բոլոր հեղինակները իրենց երկերում օգտագործում են գրաբարի անցյալ դերբայի բոլոր կիրառությունները վաղակատարի նոր ձևերի հետ կողք կողքի՝ **լրկցեալ** է ի թրու զուր, և իր մարմինն **բանձրացեալ** է և **արգիեալ** գրուխարմ: Գրաբարի անցյալ դերբայի վերջավորությունը միջին հայերենում հնչյունափոխվել և դարձել է **-ել** (-եալ>-ել): Ըստ Ա. Այտընյանի՝ **-ել-ը**, անհոլով մնալով, կազմում էր բաղադրյալ ժամանակներ եմ և **լինիմ** օժանդակ բայերի հետ, իսկ **-եալ-ը** գործածվում էր միայն որպես ածական: Այս երկու ձևերը կողք կողքի գործածվել են մինչև 14-րդ դա-

¹⁴¹ Բնագրային օրինակները բերված են «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության» Ա. հասորից:

¹⁴² Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 371:

ըլլ¹⁴³: Ըստ նրա՝ միջին հայերենում **-եալ** վերջավորությունը ստանում էին միայն գրաբար բառերը, իսկ նոր՝ ժողովրդական բառերը ստանում էին **-ել** ձևը: Օրինակ՝ չեն ասի՝ ուզեալ կամ ուզեցեալ եմ, այլ կասեն՝ ուզել եմ¹⁴⁴: Նույնիսկ գրաբարյան **հեծեալ** բառի փոխարն ԺԲ դարում գործածում էին որպես գոյական **հեծել** բառը (չիսալոր իմաստով), **մեռեալ-ի** փոխարեն՝ **մեռել** (ոյի, մեռած մարդ իմաստով)¹⁴⁵: Այս օրինակների կողքին Հ. Աճայանն ավելացնում է **քավել, անցել** բառերը¹⁴⁶:

Եթե գրաբարում այս ձևով արտահայտվում էր և՝ ներգործական, և՝ կրավորական սեռի իմաստ (ասվածը վերաբերում է անցողական բայերին), ապա միջին հայերենում **-ել** ձևն ունի միայն ներգործական սեռի իմաստ, քանի որ արդեն կար կրավորականի իմաստն արտահայտող մասնիկ՝ **ու:** Անցյալ դերբայի կրավորականի համար արդեն կար **-ուել** վերջավորությամբ ձևը¹⁴⁷: Ա. Աբրահամյանը նշում է, որ 17-րդ դարի քերականներ Կ. Գալանոսից և Հ. Հոլովից եկող այն պնդումները անցյալ դերբայի մասին, թե **-եցեալ-ով** կազմվածները կրավորական են, իսկ առանց **-եց-ի** կազմվածները՝ ներգործական, կամ թե դրանց միջև գոյություն ունի իմաստային տարրերություն՝ ննջեալ-ննջեցեալ, կարելի է համարել սխալ և փաստազորկ: Նա գրում է. «Այս դերբայի **-եալ** մասնիկը ընդհանուր է բոլոր սեռերի համար: Ներգործական սեռի բայերն այս դերբայում ընդհանուր նշանակություն ունեն: Սրանք ևս, հասարակ (deponent) բայերի նման, մի ձևով ունենում են և՝ ներգործական, և՝ կրավորական նշանակություն: Սակայն թիշ չեն այն քերականները, որոնք ներգործական և կրավորական սեռերի միջև անցյալ դերբայում ձևական տարրերություններ են տեսնում: Նրանք որոշակիորեն անցատում են (լուս ձևի) այդ սեռերի դերբայը: Կրավորական սեռի համար դերբայը վերցնում են **-եց** բաղադրիչով... Այս բայերի անցյալ դերբայը **-եց** բաղադրիչով, իհար-

¹⁴³ Տե՛ս **Ա. Այտքնյան**, Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, էջ 103:

¹⁴⁴ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 103-104:

¹⁴⁵ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 104:

¹⁴⁶ Տե՛ս **Հ. Աճայան**, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 4, Բ գիրք, Եր., 1961, էջ 215:

¹⁴⁷ Տե՛ս **Յ. Կարստ**, Աշխ., էջ 331:

կե, կարող է լինել, բայց այն միայն կրավորական սեռ համարելը սխալ է»¹⁴⁸: -Եց բաղադրիչով կազմված դերբայների մի մասը չեղոք սեփի է՝ **աճեցեալ, մեղկացեալ, հայեցեալ, նայեցեալ**: Ուրեմն սրանք չեն կարող կրավորական լինել, հետևաբար, -եցեալ-ով անցյալ դերբայի կրավորական լինելու տեսակետը ինչ-որ չափով ժխտվում է: ...Միջին հայերենում, ինչպես և բարբառերում, գրաբարի անցյալ դերբայը իմաստի նեղացում է ապրում և պահում է միայն իր վաղակատարի նշանակությունը՝ իրքն ավարտված գործողություն, որը հետևանքին ուշադրություն չի դարձնում, իսկ գրաբարի անցյալ դերբայի հետևանքային նշանակությամբ հայերենում առաջանում են նոր ձևեր՝ հարակատարով ձևեր¹⁴⁹:

Ինչպես գրաբարում, միջին հայերենում նույնպես անցյալ դերբայաձևը **լինիմ** բայի հարաբիր խոնարհմամբ արտահայտում է կրավորականության գաղափար, օրինակ՝ ...հում պալղամն ի շատ բոլիմայէ **լինի հաւաքեալ** ...զի զճրութիւնն ընկղմեալ **լինի**: Միջին հայերենում այլևս չեն հանդիպում անցյալ դերբայի դիմավոր իմաստով գործածությունը, **եմ** բայի ստորադասական ձևերով կազմված բաղադրյալ ապառնի ժամանակը (մեռեալ իցէ), անցյալ դերբայի բայական հավելաբրությունը (մարտ եղեալ կռուին)¹⁵⁰:

Միջին հայերենի երկրորդ շրջանում նախորդի համեմատ սակավ են անցյալ դերբայի կիրառությունները, գրեթե չեն հանդիպում **-եալ** վերջապարությամբ անցյալ դերբայով և **լինիմ** բայով բաղադրյալ ժամանակի կիրառություններ:

Ս. Անքոյանը առանձնացնում է այս շրջանի հեղինակների կողմից անցյալ դերբայի հետևյալ կիրառությունները՝

ա) դերբայական ամկախ գործածություն՝ **լցեալ մեղօր**...,

բ) յածական որոշի կիրառություն՝ **ծաղկեալ** ծառ...,

գ) գոյականական կիրառություն՝ հարիւր հազար **հեծել** (հնչյունավոյնաված ձևով):

¹⁴⁸ **Ա. Աքրահամյան**, նշվ. աշխ., էջ 168:

¹⁴⁹ Տե՛ս **Թ. Չահկերյան**, նշվ. աշխ., էջ 167:

¹⁵⁰ Տե՛ս **Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պալղմության**, հ. Ա, էջ 307:

¹⁵¹ Միայն երկու բառ կա, որ որպես գոյական են գործածվում: Մասն վերաբերյալ Ա. Այտղմանը նշում է. «**Եալ** անցեալէն իրեւա գոյական անոն ունեին իիները (ԺԲ

Վաստակոց գրքում **-ել** վերջածանցով դերբայը չի կիրառվում, և դրա փոխարեն ամենուրեք դրվում է **-եալ** վերջածանցով դերբայը: **-ել** վերջածանցով դերբայը, բնականաբար, եղել է արդեն կենդանի լեզվի մեջ, քանի որ Մ. Հերացու մոտ կարելի է գտնել նրա կիրառության հետևյալ օրինակները՝ բռնել (=դաս. բռնեալ), դատել (=դաս. դատեալ), յաղթել (=դաս. յաղթեալ), յիշել (=դաս. յիշեալ) և այլն¹⁵²:

3.8.5. ՎԱՂԱԿԱՏԱՐ ԴԵՐԲԱՅ

Սիջին հայերենում վաղակատար դերբայը հանդիպում է և **-ել**, և **-եր** վերջավորությամբ: Այս վերջավորություններն ունենում են նաև կրավորական և պատճառական բայերը: Հայտնի է, որ **-ել** վերջավորությունն առաջացել է գրաբարի անցյալ դերբայի **-եալ** վերջավորությունից՝ **եա** > **ե** հնչյունափոխությամբ, իսկ **լշր** ձայնորդմերի հնչյունափոխությամբ առաջացել է **-եր** վերջավորությունը: Չի կարելի ասել, թե միջնադարի այս կամ այն հեղինակը նախապատվորյունը տալիս էր դրանցից մեկին: Շատ հաճախ նույն հեղինակը երկուսն էլ գործածում էր, երբեմն՝ նույնիսկ նույն նախադասության մեջ: Սակայն միջին հայերենի շրջանում «դեռ վաղ է վաղակատար դերբայների այս երկու տարրերակների այնպիսի զատորոշված կիրառություն փնտրել, ինչպիսին գտնում ենք հիմա՝ մի կողմից արևմտահայ գրական լեզվում և **կը** ճյուղի բարբառներում (թ վերջավորությամբ), մյուս կողմից՝ արևելահայ գրականում և **ում** ճյուղի բարբառներում (լ վերջավորությամբ)»¹⁵³:

Բացի **եմ** օժանդակ բայի հետ վաղակատար ժամանակներ կազմելոց՝ վաղակատար դերբայը **լինիմ** և **կամ** բայերի հետ կազմում է երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներ՝ գրաբարի բաղադրյալ ժամանակների նմանողությամբ՝ Եթ թէ որդիքն մեռել **լինին** բա-

դար) **հեծել** (սեռ. **հեծեի**, գրք. **հեծեայ**) ձիատոր. և մեզի մնացեր է իմայ մեռել գոյականը (զրբ. **մեռեալ**) դի, մեռած մարդ (սեռ Ա. **Վյորմյան**, Քննական բերականորյուն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, էջ 104):

¹⁵² Տե՛ս Յ. Կարսան, 62վ. աշխ., էջ 330:

¹⁵³ Աղմարկներ միջնա գրական հայերենի պալմության, հ. Ա, էջ 374:

գաւորին..., ...ըմպելիքն տաք և չորային **լինի խմել** և շատ հոգս լինի տարել...: **Լինիմ** բայի բաղադրությամբ կազմված ժամանակներում վաղակատարն արտահայտում է հարակատարի իմաստ: Միջին հայերենում վաղակատարն ունի ածական-որոշչի իմաստ՝ մի բան, որ հատուկ չէ ոչ արևելահայ, ոչ արևնտահայ գրական լեզուներին, ոչ էլ բարբառներին¹⁵⁴, **Տառապել** մարդոյ գիրք...:

3.8.6. ՀԱՐԱԿԱՏԱՐ ԴԵՐԱՎՅ

Հարակատար դերբայը ընդհանրապես վաղակատարից տարբերվում է կատարված գործողության հետևանք արտահայտելու առանձնահատկությամբ: «Հարակատար դերբայը նույնպես ցույց է տալիս կատարված գործողություն, ինչպես և վաղակատարը, սակայն այն իիմնական տարբերությանք, որ միաժամանակ արտահայտում է այդ ավարտված գործողության հետևանքը իբրև մնայուն, հարատևող արդյունք»¹⁵⁵: Այս դերբայը հանդիպում է 11-12-րդ դարերից սկսած: Հայերենում հարակատար դերբայը կազմվում է դերբայական **-ած** և **-ուկ** մասնիկների միջոցով: Նշենք, որ **-ուկ** մասնիկը առավելապես գործածվում է Մշո, Վանի, Մոկաց և մի շարք այլ բարբառներում, իսկ **ած** վերջավորությամբ տարբերակը հայերենի բոլոր՝ և՛ խոսակցական, և՛ գրական տարբերակներում լայն կիրառություն ունի:

Միջին հայերենում հարակատար դերբայը հանդես է գալիս որպես գոյական, ածական և որպես ժամանակակերտ դերբայ: Հայագիտության մեջ հայտնի է, որ հարակատար դերբայը ներգործական սեռի բայերի դեպքում արտահայտում է կրավորական սեռի իմաստ՝ առանց կերպային դրսեորման՝ *Եկեղեցին բարձր էր և լայն// Անսին շինած էր, անզերան*: Այս առումով Յ. Կարստը նշում է, որ **-ած** վերջածանցով անցյալ դերբայը միջին հայերենում կրավորական կամ անանցողական բնույթ է կրում և կազմվում է բոլոր ներգործական սեռի բայերից, օրինակ՝ *շինած, ջրած, քրջած, ծածկած, ծեծած, կշռած*,

¹⁵⁴ Տե՛ս *Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պալրմության*, հ. Ա, էջ 310:

¹⁵⁵ **Գ. Սեսկի**, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Եր., 1955, էջ 298:

ճամշած, դարցած, ցաւած, փորչած, քամած և այլն: Նա միաժամանակ ընդգծում է -**ած** վերջածանցով դերբայի երկու գործառույթը՝ բայական և անվանական: Ըստ բնագրային աղբյուրների՝ հարակատար դերբայի ինքնուրույն, անվանական կիրառությունը գերակշռում է¹⁵⁶: Միջին հայերենի առաջին շրջանում հարակատար դերբայի բայական կիրառության վերաբերյալ մի շատ հետաքրքիր դիտարկում ունի Արտեն Այտրնյանը: Նա գրում է. «Հին ուամկօրէնի մէջ սովորաբար **ել** (**եր**) անցեալը ներգործական կը շինէր, իսկ **ած** կրաւրական. **զրած** է զկնի, ետին գրուած է, **բռնած ես**, բռնուած ես, և այլն: **Ունիմ** բայն ալ յարակատար եւ գերակատար կը ձեւացընէր **-ած** անցեալով. զրադարձ առած ունէին: Ասով մեր ԺՔ. դարուն լեզուն կերպով մը արդի եւրոպական լեզուաց նկարագիրն առած կ' ըլլար »¹⁵⁷: Այսինքն՝ **ունիմ** օժանդակ բայր հարակատար դերբայի կողըին ներգործական սերի իմաստ էր արտահայտում, իսկ **եմ-ը՝** կրավորական սերի, օր՝ **առած ունիս** նշանակում է առած ես, իսկ **առած ես՝** առնված ես¹⁵⁸:

Միջին հայերենում հարակատար դերբայը հանդիպում է.

ա) Գոյականական կիրառությամբ՝ երբեմն **թ** մասնիկով՝ Զրադարձը եւ այսպիսի **շինուածք** ազատ է: ...աշխարհիս ամէն **վայելվածք** երազի նման է և անցաւոր: Ամենայն որ **զմկրտածն** մկրտէ, նա կորսնէ զկարգն, եւ որ **ձեռնարրածն** ձեռնարդէ նա նոյն է...:

բ) Ածականական կիրառությամբ՝ Նա դր ծառ ես **ծաղկած**:

գ) Հարակատար գլխավոր և բաղադրյալ ժամանակների կազմությամբ՝ **եմ**, **կամ**, **լինիմ**, **ունիմ** օժանդակ բայերով՝ Ոչ **եմք մեռած**: ...վերուստ է ամեն **պատրաստած**: ...Ի մարմինն **արգիլած կան**: ...Լուացած լինի բաղդր ջրով: ...Ի ներքսէ **պահած ուներ**: Գերակշռում են, անշուշտ, **եմ** օժանդակ բայի հետ կազմված ժամանակները, և այս դեպքում, ինչպես վերևում նշվեց, ներգործական սերի բայերը արտահայտում են կրավորական սերի իմաստ, որտեղ **վ** ածանցը չի արտահայտվում: Նույնիսկ այս դեպքում **վ** ածանցի կիրառությունը ավելորդ է, քանի որ հարակատար դերբայի բուն իսկ առանձնահատ-

¹⁵⁶ Տե՛ս Յ. Կարստ, նշվ. աշխ., էջ 332-335:

¹⁵⁷ Ա. Այտրնյան, նշվ. աշխ., էջ 96:

¹⁵⁸ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 97:

կուրյունը՝ գործողության հետևանքի, ժամանակավոր կամ տևական հատկանշի գաղափար արտահայտելը, ավելորդ է դարձնում այն, որովհետև Ա ածանցը այդ նույն իմաստը պետք է հաղորդեր դերբայաձնիմ¹⁵⁹:

Միջն հայերենի երկրորդ շրջանում, ի տարբերություն առաջինի, ներգործական սեռի բայերի հարակատար ժամանակների (նաև դերբայի) կիրառության բազմաթիվ դեպքեր կամ՝ Գոհանամք զատուծոյ, որ զայս ամէն նա Է պարզեած: Իմ սիրելին ինձ վարդ Է քաղաքած: Ներգործական սեռի բայերի՝ հարակատար ժամանակների՝ իրենց բուն իմաստով կիրառելը, բնականաբար, պահանջ առաջացրեց, որ կրավորական սեռով գործածվելու դեպքում բայաձն ունենա կրավորականի մասնիկ: Եվ երկրորդ շրջանում ենք թե՛ հարակատար դերբայի, թե՛ հարակատար ժամանակների կրավորական ու մասնիկով բազմաթիվ ձևեր¹⁶⁰, իհարկե, ավելի շատ են անվանական կիրառությունները, ինչպէս՝ Զարդարւել ես զինչ գարնան քուած վարդ, ինքն խառնուած Է ի հակառակ բնութիւնն:

3.8.7. ԵՆԹԱԿԱՅԱԿԱՆ ԴԵՐԲԱՅ

Ենթակայական դերբայը գրաբարում հանդես է գալիս -ող կամ -իշ վերջավորություններով, որոնցից վերջինը համարվում է ավելի հին: «...Իշ և -ող, -օղ մասնիկների միջև տարբերությունը այն է, որ -իշ-ող կազմված բատերի դերբայական նշանակությունը թույլ է, բայց երկու ձևով վերջավորվող դերբայներն ել սեռականով են խնդիր առնում՝ մի բան, որը բայականությունը մթագնում է»¹⁶¹:

Իշ վերջավորությամբ ենթակայական դերբայի նոր կազմություններ միջին հայերենում գրեթե չեն հանդիպում¹⁶². Եղածները գրաբա-

¹⁵⁹ Աղմարկներ միջին գրական հայերենի պալմության, հ. Ա, էջ 312:

¹⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 375:

¹⁶¹ Թ. Շահմերդյան, նշվ. աշխ., էջ 176:

¹⁶² Ա. Այտմյանը գրում է. « Քանի մը գրաբար ընդունելութիւններ իիմայ սուկ հասարակ (ածական կամ գոյսկան) անոն են. Կարող (կցող), տնասմող (մարգարէ). մանաւանդ -իշ ընդունելութիւնը. փրկիշ երգիշ...Քայց գիտնալու է, որ ամեն բայց -իշ ընդունելութիւնը չի կրնար ունենալ. չ'սուտիր՝ յաղրիշ, իսպացիշ դմիշ եւ այն, իսկ բուն աշխարհաբար բայերեն եւ ոչ մէկը կրնայ -իշ առնուլ՝ ինչպէս են՝ զոցիւ, ուզեւ, ըսեւ,

րից ուղղակիորեն անցած ձևեր են: Իսկ **-ող/-օղ** վերջավորությամբ ենթակայական դերքայները միջին հայերենում շատ ավելի լայն կիրառություն ունեն, քան գրաբարում՝ **պահող**, **կերող**, **զբրկող**, **խնդացող**, **լացող**: Կիլիկյան հայերենում պահպանված **-օղ** (-աւղ) վերջավորությամբ դերքայը կազմությամբ փոքր-ինչ տարրերվում է գրաբարից: Դերքայական այս վերջավորությունն ավելանում է ներկայի հիմքին, օրինակ՝ **այնօղ**, **գտնօղ**, **սպաննօղ**, **առնօղ**, իսկ **ա լծորդության** բայերի դեաբրում՝ կատարյալի հիմքին, ինչպես՝ գնացող, հոգցող¹⁶³: Սակայ բացառություններ են Ֆրիկի մոտ հանդիպող **ատեցող** և **Հերացու՝ այրեցող** ձևերը՝ կազմված անցյալի հիմքից: Առավել շատ կիրառվում են պատճառական բայերից կազմված ենթակայական դերքայներ՝ **բուցնօղ**, **խոշորացնօղ**, **մարսեցնօղ**, **սահեցնօղ**:

Կիրառական իմաստով **-ող** և **-օղ** մասնիկներն իրարից տարրերություն չունեն, առավելապես **աւ>օ** և **օ>օ** պատմական հնչյունափոխությամբ բոլորովին նույնացել են: Ի տարրերություն գրաբարի՝ միջին հայերենում ենթակայական դերքայ կազմվում է ցանկացած բայից: Միջին հայերենում ենթակայական դերքայը **եմ**, **լինիմ** և այլ օժանդակ բայերի հետ կազմում է բաղադրյալ ժամանակներ: Ենթակայական դերքայը ենթարկվում է **ի** հոլովման և հանդես է գալիս անկախ, որպես գրյական, նաև որպես ստորոգելիական վերադիր՝ **ստեղծող**, **նախշող**, **լրսող էիր**, **տուող է**:

Համշենի բարբառում ենթակայական դերքայով և օժանդակ բայով կազմվում են սահմանական եղանակի ապառնի ժամանակ-ները¹⁶⁴: Ես քեզի **առնօղ իմ**:

3.8.8. ԺԽԱՏՎԱՆ ԴԵՐՔԱՅ

Ա. Աքրահամյանը սահմանում է. «Ժխտական դերքայը ցույց է տալիս մի գործողության կամ եղելության գաղափար, որի կատարումը ժխտվում է օժանդակ բայի ժխտական ձևով»¹⁶⁵:

փակուղ և այլն» (առև Ա. Այտրեման, Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Եր., 1987, էջ 101):

¹⁶³ Տե՛ս Յ. Կարսոն, նշվ. աշխ., էջ 325:

¹⁶⁴ Ա. Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 400:

Միջին հայերենում ժխտական դերբայը կազմվում է անորոշ դերբայից և ժխտական չ մասնիկով կազմված օժանդակ բայի ներկայի և անցյալի ձևերից՝ **չէ ի գիտել, չէր ի գիտել**¹⁶⁶ և այլն:

Ս. Անքոսյանն առանձնացնում է միջին հայերենում ժխտական դերբայի կիրառության չորս տեսակներ՝ ա) ի նախղրով և անորոշ դերբայով (սահմանական ներկա, անցյալ անկատար և պայմանական ապառնի ժամանակներով): Զի ամեննեին օրենքս չէ ի տալ (քույլ չի տալիս), որ բիճն երեց լինի: Ապա անուանեցին ի յայն տեղին, որ չէ ի յերեւենալ (չի երևում), չեմ ի հասնիլ (չեմ հասնի), ... չէր ի հանգչիլ (չէր հանգչում): Ե խոնարհման բայերը կրավորական իմաստով գործածվելիս ենթարկվում են ի խոնարհման և ունենում են կրավորական Վ ածանց՝ ... չէր ի բացվուիլ (չէր բացվում): բ) Ի նախղրով և անորոշ դերբայի Լ ձայնորդի՝ թի-ի հնչյունափոխված ձևով՝ Նա չէր ի տար հալաւիկ մի (չէր տալիս): Ես չեմ ի տար (չեմ տալիս) հանց պատասխան: գ) Օժանդակ բայի ժխտականով և անորոշ դերբայով (առանց ի նախղրի): Զի տալ (քույլ չի տալիս) հրաման օրենքս...: Որդունքն չեն ինձ ողորմիլ (չեն խոդա): դ) Օժանդակ բայի ժխտականով և անորոշ դերբայի Լ ձայնորդի թի-ի հնչյունափոխված ձևով (առանց ի նախղրի): Զես ուրանար զքո Աստուած¹⁶⁷:

Միջին հայերենի երկրորդ շրջանում առաջին երկու ձևերն այլևս գործածական չեն, ամենից շատ տարածված է վերջին ձևը, որը տիրապետող է դառնում արևմտահայ գրական լեզվում:

¹⁶⁵ **Ա. Արքահամյան**, Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Եր., 1953, էջ 261:

¹⁶⁶ Յ. Կարսող նշում է, որ հատուկ ժխտական խոնարհում դասական լեզուն չունի, և ժխտական ձևերը տարբերվում են հաստատականներից միայն նախադրյալ ոչ մասնիկով, որի վիմարքեն ուշ դասական և հետդասական շրջանում երևում է՝ չ կրաստ մասնիկի: «Չ մասնիկով այդ ուշ ձևերից ներկայի համակարգից դորս կանգնած որոշ ձևերը, ինչպես նաև նրանց հաստատական համապատասխանությունները անփոփոխ են» (Տ. Կարսոն, նշվ. աշխ., էջ 346):

¹⁶⁷ Աղմարկներ միջին հայերենի պարմուրյան, ի. Ա., էջ 316:

3.9. ԲԱՅԻ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ

Միջին հայերենում գրաբարի համեմատությամբ բայն ունի երեք նոր եղանակներ՝ ըղձական, պայմանական, հարկադրական: Այսինքն՝ միջին հայերենում բայն ունի 5 եղանակ՝ սահմանական, հրամայական, ըղձական, պայմանական, հարկադրական, հրամայական:

Թեևս միջին հայերենում գրեթե բոլոր հեղինակների մոտ հանդիպում են գրաբարյան ներկա և անկատար ժամանակներ, սակայն ընդհանրապես ներկա և անցյալ անկատար ժամանակները կազմվում են **կու, կը, կ** մասնիկներով: Հաճախ միևնույն նախադասության մեջ կարող են գործածվել ներկայի կազմության երկու ձևերն էլ: **Կու** և **կը** մասնիկները դրվում են բաղաձայնով սկսվող բայաձներից առաջ՝ **կու գնայ, կու բուսնի, կը դողամ:** Խոկ ձայնավորով սկսվող բայաձներից առաջ հիմնականում դրվում է **կ** մասնիկը՝ **կենէ:** Սակայն **կու** մասնիկը ևս կարող է դրվել ձայնավորով սկսվող բայաձներից առաջ՝ **կու անկանի:** **Կու** մասնիկով սահմանականի ներկայի և անկատար անցյալի կազմությունը միջին հայերենի լեզվամտածողության մեջ այնքան ամուր է, որ այն դրվում է նաև պիտիմ և զիտեմ բայաձների վրա՝ **կու պիտիս, կու գիտէ**¹⁶⁸:

3.9.1. ԵՂԱՆԱԿԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

3.9.2. ՍԱԿՍԱՆԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

Եղանակի քերականական կարգը արտահայտում է խոսողի տեսանկյունը գործողության կատարման նկատմամբ, դրանորվում է սովորաբար դիմաժամանակային հատկանիշների հետ¹⁶⁹: Սահմանական եղանակը ցույց է տալիս ստույգ կատարված, կատարվող, կատարվելիք գործողություն, «այդ պատճառով նրա ժամանակաձները՝ մյուս եղանակների ժամանակաձների համեմատությամբ, հաճախս-

¹⁶⁸ Տե՛ս Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պալրմության, հ. Ա., էջ 383:

¹⁶⁹ Տե՛ս Հ. Պետրոսյան, Հայերենագիտական բառարան, Եր., 1987, էջ 194:

դեպ են: Այս եղանակի գործածության շրջանակները մի քանի անգամ գերազանցում են մյուս եղանակները նաև այն պատճառով, որ լընդգրկում է քերականական բոլոր ժամանակները՝ ներկա, անցյալ, ապառնի»¹⁷⁰: Նախկին սահմանականի ձևերը եղանակային վերագործածվելով դարձան ստորադասական, իսկ նույն ձևերը կու եղանակիչ մասնիկով գործածվեցին սահմանականի նշանակությամբ¹⁷¹: «Դեմքի վերջավորություններից փոփոխվել են եզակի 3-րդ դեմքը, իսկ ա լծորդության բայերում J-ն դուրս է ընկել: Ու թեն միջին հայերենում և ավելի ուշգրաբարյան ուղղագրությամբ այս -J-ն շարունակվում է գրել, բայց ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ միջին հայերենում չի կարդացվել: Հոգմանի առաջին դեմքում երկար ժամանակ -Թ-ը վերջավորությունը մնում է, բայց արան գուգահեռ միջին դարերում սկսում է գործածվել -Թ- ն, որն առաջանում է առնմանությամբ: Հոգմանի երկրորդ դեմքի -J-ն նույն կանոնով դուրս է ընկնում (խաղաք-խաղաք)¹⁷²: Յ. Կարատը նշում է, որ -Թ-ը վերջավորությամբ հոգմանի I դեմքի կիրառության դեպքերը սուկ դասական են, քանի որ ուղղի խոսքի մեջ, որտեղ ամենամաքուր ձևով արտացոլվում է կիլիկյան ժողովրդական լեզուն, երևան է գալիս միայն -Թ-ը վերջավորությամբ նոր ձևը..., եզակի 3-րդ դեմքում գրության մեջ գրեթե կանոնավոր ձևով պահպանվող J տառը մեռած նշան է, որ վաղուց կորցրել է իր հնչյունական արժեքը: Նույնը կարելի է ասել հոգմանի 2-րդ դեմքի թ-ից առաջ դրվող J-ի մասին, որն անհետացել է բոլոր ժամանակակից բարբառներում¹⁷³:

Միջին հայերենում սահմանական եղանակն ունի 9 ժամանակ՝ ներկա, անցյալ անկատար, ապառնի, անցյալ ապառնի, վաղակատար, անցյալ վաղակատար, հարակատար, անցյալ հարակատար և անցյալ կատարյալ: Գրաբարի համեմատությամբ այսուղ ունենք 6 նոր ժամանակներ՝ համապատասխանաբար կազմված ապառնի,

¹⁷⁰Տե՛ս Թ. Շահվերդյան, նշվ. աշխ., էջ 187:

¹⁷¹Տե՛ս Հ. Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 194:

¹⁷²Տե՛ս Թ. Շահվերդյան, նշվ. աշխ., էջ 190:

¹⁷³Տե՛ս Յ. Կարատ, նշվ. աշխ., էջ 291:

վաղակատար և հարակատար դերայներից և օժանդակ բայի ներկա և անցյալ անկատար բայաձների ավելացումով:

Սահմանական ներկա և անցյալ անկատար – Միջին հայերենը, 12-րդ դարից սկսած, ստեղծեց ներկա և անցյալ անկատարի համար բոլորովին նոր ձև՝ գրաբարյան ներկա-անկատար ձևերի վրա ավելացնելով կու մասնիկը, իսկ գրաբարյան ներկան ու անցյալ անկատարը, ինչպես նշվեց, օգտագործեց ստորադասական եղանակի իմաստով, քանի որ այլս անգործածական էին գրաբարի ստորադասական 1-ին և 2-րդ ապառնի ձևերը: «Հին ստորադասականի ներկայի և կատարյալի (= ապառնի) կորուստը և կու մասնիկով բաղադրյալ ժամանակի առաջացումն իրենից ներկայացնում է հայերենի բայի զարգացման մի կարևոր ժամանակաշրջան և միաժամանակ ամենակարևոր բաժանման կետերից մեկն է մի կողմից ին լեզվի, և մյուս կողմից միջին և նոր հայերենի միջն»¹⁷⁴: Ըստ Ա. Այտրնյանի՝ գրաբարը հասուկ ստորադասական անկատարի ձև չուներ, և այդ պատճառով էլ սահմանականի անկատարն այդ դերն ինքն էր կատարում¹⁷⁵: Ծիշտ է, միջին հայերենում դեռ գործածվում էին գրաբարյան ներկան և անցյալ անկատարը և հաճախ նոյն նախադասության մեջ նոր ձևերի հետ կողք կողքի, ինչպես՝ Աչքն խորանայ, և կոպքն բուլանան, գերդ մարդոյ, որ կրնայ..., սակայն հետագայում կու մասնիկով ներկան ու անկատարը համատարած կիրառություն են գտնում:

Կու¹⁷⁶ մասնիկը, որն Ա. Այտրնյանը համարում է «արդի լեզուին կերպարանափոխ ընողն», սահմանազատում է գրաբարն ու միջին հայերենը: «Քանի որ ստորադասականն ու ապառնին մէջտեղէն քաշուելու վրայ էին, հարկ էր, որ ուրիշ կողման դարձան մ'ըլլար այն խառնակութեան և անորոշութեան՝ որ կը ծագէր երկու էական եւ էապէս իրարմէ տարբեր եղանակներուն (սահմանականին եւ ստորադասականին) նոյնանալին: Այն անորոշութեան մէջ որոշիչ կ'ըլլար

¹⁷⁴ Յ. Կարստ, Վիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն, Եր., 2002, էջ 288:

¹⁷⁵ Տե՛ս Ա. Այտրնյան, նշվ. աշխ., էջ 74:

¹⁷⁶ Կու մասնիկի ծագման մասի առավել մանրամասն տե՛ս Ա. Այտրնյան, նշվ. աշխ., Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն, հ. 4, Եր., 1959:

կու մասնիկը, իբրեւ կնիք սահմանականի, եւ կը դրուեր նոր ստորագլանական ներկային եւ անկատարին վրայ, եւ իրարմէ կ'որոշուեին երկու եղանակները: Ուրեմն **կու** մասնիկը կը սկսի այն ատեն, երբ իին սահմանականը ստորադասականին եւ ապառնոյն տեղն անցած էր»¹⁷⁷: Թեև միջինահայերենյան հեղինակները գործածում են գրաբարյան ներկայի ձևեր հաճախ ավելի շատ, սակայն նրանցից ոչ մեկը չի խուսափել այս մասնիկից՝ սկսած Ծնորհալուց մինչև Ֆրիկ ու հետագա մեր մյուս տաղերգուները, որոնք թե՛ ձայնավորով, թե՛ բաղաձայնով սկսվող բայաձներից առաջ դնում են -կու՝ **կուգայ**, **կու կանչէ**, **կու երթան**: Որոշ հեղինակների մոտ հանդիպում ենք -կու մասնիկի **կ** հնչյունափոխության, երբ -կ մասնիկը հանդես է գալիս ձայնավորից առաջ՝ **կասեն**, **կերևնայ**: Հայ բարբառների ընձեռած փաստերից երեսում է, որ -կու մասնիկը հետագայում **ու** ձայնավորի հնչյունափոխությամբ տվել է **կը**, **կի**, իսկ նոր ժամանակներում՝ **կ'**, **կ:** Հետաքրքրի է, որ Վ. Այգեկցու առակներում **կու-ի** փոխարեն ունենք -կոյ մասնիկը՝ **կոյ վարեմ**, **կոյ վաստակիմ** և այլն: Ենթադրվում է, որ -կու մասնիկի **ու** ձայնավորը սկզբում սղվել է **ու** ձայնավորով սկսվող բայաձներից առաջ՝ **կից վանկերի** նույնության անբարեհնչյունության պատճառով՝ կու ուզեմ-կուգեմ, կու ուտեմ - **կուտեմ** և այլն, իսկ հետագայում այս երեսույթը տարածվել է ընդհանրապես ձայնավորով սկսվող բոլոր բառերի վրա: **Կու** մասնիկով սահմանականի ներկա և անկատար կազմելու լեզվամտածողությունն այնքան է ամրանում հեղինակների մոտ, որ **գիտեմ** և **պիտիմ** բայաձների վրա էլ է դրվում՝ **կու պիտիս**, **կու գիտէր**¹⁷⁸: Բերենք բոլոր 4 խոնարհումների բայերով խոնարհման տախտակ.

Ե Խոնարհում

Անկատար ներկա	Անկատար անցյալ
I դ. – կու գրեմ	I դ.- կու

I դ. – կու գրեմ // գրենք

I դ. – կու գրէի

I դ.- կու գրէար

¹⁷⁷ **Ա. Այտքնյան**, նշվ. աշխ., էջ 75:

¹⁷⁸ Տե՛ս **Աղմարկներ** միջին գրական հայերենի պալումության, հ. Ա, էջ 326:

II դ. – կու զրես	II դ. – կու զրէք	II դ. – կու զրէիր	II դ. – կու զրէիք
III դ. – կու զրէ	III դ. – կու զրեն	III դ. – կու զրէք	III դ. – կու զրէին

Ի խոնարհում

Անկատար ներկա	Անկատար անցյալ
I դ. – կու խօ- սիմ	I դ. – կու խօ- սիմք// խօսինք
II դ. – կու խօ- սիս	II դ. – կու խօ- սիք
III դ. – կու խօ- սի	III դ. – կու խօ- սին

Ա խոնարհում

Անկատար ներկա	Անկատար անցյալ
I դ. – կու գնամ	I դ. – կու գնա- գնամք// գնանք
II դ. – կու գնաս	II դ. – կու գնաք
III դ. – կու գնայ	III դ. – կու գնան

ՈՒ խոնարհում

Անկատար ներկա	Անկատար անցյալ
I դ. – կու թո- ղում	I դ. – կու թո- ղումք//թողունք
II դ. – կու թո- ղուս	II դ. – կու թո- ղուք
III դ. – կու թո- ղու	III դ. – կու թո- ղուն

Ապառնի և անցյալ ապառնի ժամանակներ – Ապառնի և անցյալ ապառնի ժամանակները կազմվում են ապառնի դերբայի -ոյ և -ու վերջավորությամբ ձևերի վրա եմ օժանդակ բայի ներկա և անկա-

տար անցյալ ձևերի ավելացումով։ Գերակշռողը **ու** վերջավորությամբ ապառնի դերքայն է, որը ածանցավոր բայերի դեպքում հանդես է գալիս անորոշի հնչյունափոխված ձևով՝ մեծանալ-մեծանալու։ Ահա 4 խոնարհումների բայերի ապառնի ժամանակի պատկերը.

Ե խոնարհում

Ապառնի

I դ. – զրելու եմ	I դ. – զրելու եմք
II դ. – զրելու ես	II դ. – զրելու եք
III դ. – զրելու է	III դ. – զրելու են

Ապառնի անցյալ

I դ. – զրելու եմ	I դ. – զրելու էի	I դ. – զրելու
եար	էիր	էիր
II դ. – զրելու ես	II դ. – զրելու եք	II դ. – զրելու
III դ. – զրելու է	III դ. – զրելու են	III դ. – զրելու էին

Ի խոնարհում

Ապառնի

I դ. – խօսելու եմ	I դ. – խօսելու եմք
II դ. – խօսելու ես	II դ. – խօսելու եք
III դ. – խօսելու է	III դ. – խօսելու են

Ապառնի անցյալ

I դ. – խօսելու	I դ. – խօսելու	I դ. – խօսելու
էար	էիր	էիր
II դ. – խօսելու	II դ. – խօսելու	II դ. – խօսելու
եար	էիր	էիր
III դ. – խօսելու	III դ. – խօսելու	III դ. – խօսելու
էին	էր	էին

Ա խոնարհում

Ապառնի

I դ. – գնալու եմ	I դ. – գնալու եմք
II դ. – գնալու ես	II դ. – գնալու եք
III դ. – գնալու է	III դ. – գնալու են

Ապառնի անցյալ

I դ. – գնալու	I դ. – գնալու	I դ. – գնալու
էար	էիր	էիր
II դ. – գնալու	II դ. – գնալու	II դ. – գնալու
եար	էիր	էիր
III դ. – գնալու	III դ. – գնալու	III դ. – գնալու
էին	էր	էին

ՈՒ խոնարհում

Ապառնի

Ապառնի անցյալ

I դ. – քողելու			
եմ	եմք	էի	եար
II դ. – քողելու			
ես	եք	էիր	էիք
III դ. – քողելու			
է	են	էք	էին

«Պետք է նշել, որ սահմանական եղանակի ապառնի ժամանակներով ձևեր միջին հայերենը քիչ է օգտագործում, անհրաժեշտության դեպքում ավելի շուտ հարկադրական ապառնիի ձևեր է օգտագործում, սակայն ապառնի ժամանակի՝ տարբեր դեմքերով ու թվերով հանդես գալը վկայում է, որ նա հաստատում տեղ ունի միջին հայերենի բայի խոնարհման համակարգում»¹⁷⁹:

Վաղակատար և անցյալ վաղակատար ժամանակներ – Ի տարբերություն ապառնի և հարակատար դերբայների՝ վաղակատարը ժամանակերտ դերբայ է, որը ձևափոխում է -ել կամ -եք վերջավորություն ունեցող բայաձևի վրա եմ օժանդակ բայի ներկա և անցյալ անկատարի ավելացումով: **Ե** և **ի** խոնարհման պարզ բայերի վաղակատարը կազմվում է ներկայի հիմքից՝ բացառությամբ **ասել** բայի, որ ունի **ասացել** ձևը: Օժանդակ բայը հաճախ դրվում է դերբայից առաջ, հատկապես բանաստեղծական խոսքում՝ «...է մնացել», «...են բուտուցել» և այլն: 15-17-րդ դարերի հեղինակների մոտ, ի տարբերություն առաջին շրջանի, կան վաղակատար ժամանակի **ու** կրավորականով կիրառության բազմաթիվ դեպքեր՝ **լցուել է, կալուել է:** Պատճառն այն է, որ առաջին շրջանի հեղինակները վաղակատարի կրավորականի լեզվամտածողությունն արտահայտում էին անցյալ դերբայով և **լինիմ** բայով կազմվող երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներով: Բացի այդ՝ բարբառային տարբերի աշխուժացման հետևանքով վաղակատար դերբայի հետ դրվող օժանդակ բայը ենթարկվում է տարբեր հնչյունափոխությունների¹⁸⁰, **տվել այ, բացվել**

¹⁷⁹ Աղնարկներ միջին գրական հայերենի պարմության, հ. Ա, էջ 385:

¹⁸⁰ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 386:

Ա: Ներկայացնենք 4 խոնարհումների բայերի վաղակատար ժամանակի պատկերը.

Ե խոնարհում

Վաղակատար ներկա

I դ. – գրել եմ	I դ. – գրել	I դ. – գրել էի	I դ. – գրել էաք
II դ. – գրել ես	II դ. – գրել էք	II դ. – գրել էիք	II դ. – գրել էիք
III դ. – գրել է	III դ. – գրել են	III դ. – գրել էր	III դ. – գրել էին

Վաղակատար անցյալ

Ի խոնարհում	Վաղակատար ներկա	Վաղակատար անցյալ
I դ. – խօսել եմ	I դ. – խօսել	I դ. – խօսել էի
	ենք	էաք
II դ. – խօսել ես	II դ. – խօսել էք	II դ. – խօսել էիք
III դ. – խօսել է	III դ. – խօսել են	III դ. – խօսել էր
		էին

Ա խոնարհում

Վաղակատար ներկա

I դ. – գնացել	I դ. – գնացել ե-	I դ. – գնացել	I դ. – գնացել
եմ	մք	էի	էաք
II դ. – գնացել	II դ. – գնացել	II դ. – գնացել	II դ. – գնացել
ես	էք	էիք	էիք
III դ. – գնացել	III դ. – գնացել	III դ. – գնացել	III դ. – գնացել
է	են	էր	էին

Վաղակատար անցյալ

ՈՒ խոնարհում	Վաղակատար ներկա	Վաղակատար անցյալ
I դ. – քողել եմ	I դ. – քողել ե-	I դ. – քողել էի
	մք//ենք	էաք
II դ. – քողել ես	II դ. – քողել էք	II դ. – քողել էիք
		էիք

III դ. – թողել է III դ. – թողել են III դ. – թողել եր III դ. – թողել
էին

Հարակատար և անցյալ հարակատար ժամանակներ – Միջին հայերենում հարակատար ներկա և հարակատար անցյալ ժամանակները կազմվում են հարակատար դերքայի և **եմ** օժանդակ բայի ներկայի և անցյալի ձևերով: Միջին հայերենում ներգործական սեռի բայեր չեն կազմվում՝ ի տարբերություն արևմտահայերենի: Ավելին, արևմտահայերենում հարակատար և անցյալ հարակատար ժամանակները ներգործական սեռի բայերի դեպքում գործածվում են վաղակատարի և անցյալ վաղակատարի վիճակըն՝ գնած է (գնել է), տեսած է (տեսել է):

Միջին հայերենում առավելապես հանդիպում են **ե**, **ի**, **ա** խոնարհումներով հարակատար ժամանակաձևեր՝ **իեռացած են**, **խառնած են**, **բորբսած ե**, խսկ **ու** խոնարհմանք և պատճառականի հարակատարի ձևեր չկան¹⁸¹: Միջին հայերենում առավելապես հանդիպում են **ե**, **ի**, **ա** խոնարհումներով հարակատար ժամանակներ, խսկ **ու** խոնարհմանք և պատճառական կերպի հարակատարի ձևեր չեն հանդիպում: Պատկերը ամբողջական դարձնելու նպատակով բերենք 3 բայերի հարակատար ներկա և հարակատար անցյալ ձևերը:

Ե խոնարհում

Հարակատար ներկա		Հարակատար անցյալ	
I դ. – սիրած եմ	I դ. – սիրած եմք//ենք	I դ. – սիրած էի	I դ. – սիրած էաք
II դ. – սիրած ես	II դ. – սիրած եք	II դ. – սիրած էիր	II դ. – սիրած էիք
III դ. – սիրած ե	III դ. – սիրած են	III դ. – սիրած էր	III դ. – սիրած էին

¹⁸¹ Տե՛ս Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պակրմուրյան, հ. Ա, էջ 330:

Ի Խոնարհում

Հարակատար ներկա	Հարակատար անցյալ		
I դ. – խօսած	I դ. – խօսած	I դ. – խօսած	I դ. – խօսած
եմ	եմք	ի	եար
II դ. – խօսած	II դ. – խօսած	II դ. – խօսած	II դ. – խօսած
ես		էիր	էիր
III դ. – խօսած	III դ. – խօսած	III դ. – խօսած	III դ. – խօսած
է	են	էր	էին

Ա Խոնարհում

Հարակատար ներկա	Հարակատար անցյալ		
I դ. – գնացած	I դ. – խօսած	I դ. – գնացած	I դ. – գնացած
եմ	եմք	էի	եար
II դ. – գնացած	II դ. – խօսած	II դ. – գնացած	II դ. – գնացած
ես	էք	էիր	էիր
III դ. – գնա- ցած է	III դ. – խօսած	III դ. – գնա- ցած էր	III դ. – գնա- ցած էին

Հարակատար դերբայով կազմվում են նաև երկրորդական բա-
ղադրյալ ժամանակներ լինիմ և այլ բայերի հարադրությամբ՝ **մեռած
լինի, ծնած լինին, գրած կայ:**

3.9.3. ԱՆՑՅԱԼ ԿԱՏԱՐՅԱԼ

Միջին հայերենում և աշխարհաբարում անցյալ կատարյալն իր եղանակային և ժամանակային իմաստներով մնում է անփոփոխ: Սակայն բնական է, որ տարբեր խոնարհումների բայեր ունեն նաև ո-
րոշակի առանձնահատկություններ: Ըստ Յ. Կարստի՝ միջին հայե-
րենում ևս անցյալ կատարյալ ժամանակը կազմվում է անցյալ կա-
տարյալի հիմքից, որը լինում է պարզ և բաղադրյալ: Կատարյալի
պարզ հիմքը նույնական է բայարմատի հետ ու մաքուր ձևով առկա է

անցյալ կատարյալի 3-րդ դեմքում¹⁸²: «Հետևյալ բայերն անկանոն ձևով են կազմում պարզ անցյալ կատարյալի հիմքը. **գամ-եկ-, տրամիմ-լրար-, ունիմ-կալ-, ուղեմ-կեր-, դամ-լրու-, երդում-երդու-**, այնիմ-արար- և այր-. դրանք բոլորն ել հին լեզվից եկած և հետագայում նոր հայերենին անցած հիմքեր են՝ բացառությամբ կալ- հիմքի, որ նոր հայերենում փոխարինվում է **ունիմ** բայից կազմված անցյալ կատարյալի հիմքով»¹⁸³:

Յ. Կարստի՝ կիլիկյան հայերենում առանձնացրած պարզ անցյալ կատարյալին վերաբերում են նաև պատճառական բայերը, որոնք մինչև նոր հայերենի շրջանը պահել են անցյալ կատարյալի կանոնավոր հիմքը՝ **-ուց** կամ **-ցուց** վերջածանցով՝ ուսցնեմ-**ուսուց**, սնցնեմ-**սնուց**՝ ի տարրերություն ներկայի հիմքի, որն ընդունել է ավելի նոր հնչյունական ձև: Երկրորդը կազմվում է բաղադրյալ հիմքից՝ բայարմատին ավելացնելով **աց, եց, եաց** կամ **ց** վերջածանցները: Տարրերությունը պարզ և բաղադրյալ անցյալ կատարյալների միջև միայն հիմքի տարրերությունն է¹⁸⁴:

Ե Խոնարհման պարզ բայերը հիմնականում պահպանում են գրաբարյան վերջավորությունները՝ **-ի, -եր (-իր), -եաց (եց), -ար, -եք (-իք), -ին:** Սակայն, ինչպես տեսնում ենք, եզակի թվի 3-րդ դեմքում գերակշռող **-եաց** վերջավորության հետ միասին՝ **իրամայեաց, կարգեաց, անարգեաց** և այլն, հանդիպում է նաև **-եց** հնչյունափոխված վերջավորությունը՝ **ծախսեց, ուզեց, զրեց:** Իսկ եզակի 2-րդ դեմքում հետագայում գրաբարածն են **-եր-** վերջավորության փոխարեն ավելի տիրապետող է դառնում **-իր** վերջավորությունը (նաև պատճառական կերպի բայերում)` **մնացիր, փորեցիր:** **Ասել, գիտել, կարել, ածել, հանել** բայերը նույնպես գրաբարակերպ են խոնարհվում, (ասաց, գիտաց, կարաց, ած, երեր): **Ասել** բայը գործածվում է և՝ բաղադրյալ-ցոյնական՝ **ասաց,** և՝ արմատական ձևերով՝ **ասիր, ասաւ,** իսկ **հանել** բայը հետագայում հանդիպում է նաև կանոնավոր ձևով՝ ցոյնական հիմքով՝ **հանեցիր:** Ըստ անհրաժեշտության՝ ե խոնարհման ներգոր-

¹⁸² Տե՛ս Ալեւարկներ միջին գրական հայերենի պակրմության, հ. Ա, էջ 295:

¹⁸³ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 297:

¹⁸⁴ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 295:

ծական սերի բայերը խոնարհվում են նաև կրավորակերպ՝ ունենալով՝ **-այ,** **-ար,** **-աւ,** **-աք,** **-այր,** **-ան** վերջավորություններ, ինչպես գրաբում՝ **կարգեցաւ, անարգեցաւ:**

Ե Խոնարհման ածանցավոր բայերը միջին հայերենում ևս ունեն արմատական հիմք, սակայն գրաբարի համեմատությամբ կորցնելով կերպի վերջավորությունները, միջին հայերենում դրվում են և՛ ներգործական, և՛ չեզոք սերի բայերի վրա՝ **տեսայ, ելաւ, անցաւ, հարցայ, իջաւ** և այլն: Նկատելի է, որ է և ե նախահավելվածները ևս կորցրել են իրենց գործածության հիմքը, և է նախահավելվածը դրվում է նաև բաղաձայնով սկսվող բառերի վրա՝ **Էստեղծ:** Հնդեվրոպական նախահավելվածն արդեն հին հայերենում էական դեր չի խաղում, քանի որ նախահավելված ձևերի կողքին հանդիպում են նաև առանց հավելումի ձևեր, ինչպես՝ **եկաց-կաց, ելից-լից:** Ավելի շատ է տարածվում հայոց լեզվի պատմության միջով անցնող միավաճկ բայաձաներից խուսափելու սկզբունքը, անհետանում են անցյալ կատարյալի եզակի 3-րդ դեմքի առանց նախահավելվածի միավաճկ ձևերը, և հին հավելումն արդեն շարունակվում է որպես միավաճկ ձևերի կազմության պարտադիր գործոն՝ **էառ, եկարկ**¹⁸⁵: Հետագայում ի հայտ է գալիս նոր աճական՝ **ի՝ իլաց, իխած, իխան** և այլն:

Այսպիսով, միջին հայերենում **ե խոնարհման** և՛ ներգործական, և՛ չեզոք սերի **ածանցավոր բայերը** ստանում են՝ **-այ, -ար, -աւ, -աք, -այր, -ան** վերջավորությունները: Միջին հայերենում սկսված այս երևույթը տիրապետող դարձավ մեր գրական լեզվի 2 տարրերակներում: Պատճառական բայերը կրավորական կազմությամբ չեն հանդիպում և խոնարհվում են գրաբարի նման՝ **-ի, -եր (-իր), -եաց (-եց), -աք, -եր (-իր), -ին:**

Ի խոնարհման պարզ բայերը գրաբարի համեմատությամբ առանձնահատկություններ չունեն. և՛ պարզ, և՛ ածանցավոր բայերն ունեն կրավորակերպ վերջավորություններ, ընդ որում, պարզ բայերը, բացի **նատել** բայից, ունեն ցոյական-բաղադրյալ հիմք՝ **կամեցաւ, խօսեցաւ,** իսկ **ածանցավորները՝** արմատական հիմք՝ **ընկաւ, բուսար:**

¹⁸⁵ Տե՛ս *Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության*, հ. Ա, էջ 304:

Գրաբարյան **ի** թույլ բաղադրիչը անցյալ կատարյալում չի արտահայտվում՝ **բռպր, փախաւ:**

Ա խոնարհման թե՛ **պարզ,** թե՛ **ածանցավոր** բայերն անցյալ կատարյալում ունեն **բաղադրյալ-ցոյսական իիմք՝ հաւատացին...**: **Պարզ բայերն** ունեն գրաբարի նման **-ի, -եր, --, -ար, -էր (-իր), ին,** իսկ **ածանցավորները՝ -այ, -ար, -աւ, -ար, -այր/-արուր, -ան** վերջավորությունները: **Ա խոնարհման** ներգործական սեռի բայերի կրավորակերպ վերջավորություններով ձևեր միջին հայերենում չեն հանդիպում, մինչդեռ գրաբարում կրավորական սեռի բայ ստանալու միակ հնարավոր եղանակն է դա: **Ա խոնարհման** ածանցավոր բայերի հիմքերը հանդես են գալիս միջին հայերենի հնչյունափոխական ընդհանուր օրենքին համապատասխան՝ շատանալ-շատնալ, թուլանալ-թուլնալ: Որպես հեղինակային լեզվի առանձնահատկություն՝ պետք է դիտարկել այն երևույթը, որ այս խոնարհման բայերի, ինչպես և ընդհանրապես եզակի 3-րդ դեմքի **-աւ** վերջավորությունը Վ. Այգեկցու մոտ գտնում ենք **օ հնչյունափոխակած ձևով՝ զդացօ և անկօ** առաջի սրբութեանց աստուծոյ: Սա, ըստ երևույթին, կապված է **աւ>օ հնչյունափոխության** հետ¹⁸⁶:

Ու խոնարհման բայերում ևս պարզ բայերի կրավորակերպը վերացել է, և կրավորականությունն արտահայտվում է **վ մասնիկով՝ թողվար /թողնվեց/:** Պարզ բայերն ունեն գրաբարակերպ վերջավորություններ: Ընդհանրապես այս խոնարհմանք թիչ բայեր են պահպանված, իսկ այդ քչերն ել մատենագրության մեջ սակավ են արտահայտվում: **Ի** թույլ բաղադրիչ ունեցող բայերում բաղադրիչը խախտված է: կան դեպքեր, երբ հանդես է գալիս՝ **հանգեաւ,** սակայն ավելի շատ են այն դեպքերը, երբ հանդես չի գալիս՝ **փախսաւ, զարթաւ, կորաւ:**¹⁸⁷

Պատճառական բայեր – Պատճառական բայերը անցյալ կատարյալում չեն հանդիպում: Ներգործակերպ խոնարիումը նման է գրաբարիմ՝ **-ի, -էր (-իր), --, -ար, -էր (-իր), -ին՝ վազցուցի, հասուցի...**: Պատճառական բայերի խոնարհման պատկերը հետևյալն է՝

¹⁸⁶ Տե՛ս *Ալմարկներ միջին գրական հայերենի պակրմության*, հ. Ա, էջ 334:

¹⁸⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 335:

հղակի թիվ

- I դ. – վազուցիք
II դ. – վազուցիք/-եր/
III դ. – վազուցյուն/

հոգմակի թիվ

- I դ. – վազուցաք
II դ. – վազուցիք/-եր/
III դ. – վազուցին

Այսպիսով, անցյալ կատարյալ ժամանակի դրսնորումների մասին փաստերն ամփոփելով՝ կարելի է ասել, որ մեր լեզվի այս շրջանում դեռևս շատ են բազմազանությունները, գրաբար և աշխարհաբար զուգահեռ դրսնորումները։ Գրաբարի համեմատությամբ նկատվում են հետևյալ դրսնորումները։

1. Կրավորակերպ **-այ,** **-ար,** **-աւ** վերջավորությունները կորցրել են իրենց իմաստը, դրվում են իմշպես չեզոք (*ելաւ, եկաւ*), այնպես էլ ներգրծական սեռի պարզ բայերի վրա (*զիւսցաւ*)։ Կրավորակերպ խոնարհում չեն ունենում **և** խոնարհման ածանցավոր, **ա,** **ու** խոնարհման պարզ և պատճառական բայերը։ Այս խոնարհումներում կրավորական սեռը արտահայտվում է կրավորական **վ** ածանցով։ Դեռևս **և** խոնարհման բայերը կրավորական են դառնում՝ **ի** խոնարհման ենթակվելով։ Սակայն հաճախ կրավորակերպ խոնարհվող բայը ևս ստանում է կրավորական ածանց՝ **սպանվաւ, պսակուեցաւ**։

2. **Ի** բույլ բաղադրիչով բառերն իրենց լմբոնումը կորցրել են (*ուռեցաւ, զարբաւ*)։

3. Գրաբարի բայաձևը կրել է հնչյունական փոփոխություններ՝ **փսխեց, խմեց, խմցուցին, ընկաւ**։

4. Կազմվել են նոր բայաձևեր (ուզեց, խալսեցաւ)։ Այս բոլորի հետ մեկտեղ կան ձևեր, որոնք նոյնանում են գրաբարի հետ (*սկսան, անկան, քրիզնեցաւ, խառննեցին*)։ Սի խոսքով, մեր լեզվում միօրինականցած, կուր համակարգի վերածված խոնարհման համակարգ դժվար է գտնել։ Այն պիտի առաջանար ավելի ուշ՝ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին¹⁸⁸։

¹⁸⁸ Անցյալ կատարյալ ժամանակաձևի մասին առավել մանրամասն տեսն **Ա. Արագյան**, Անցյալ կատարյալ ժամանակը հայերենում, Եր., 2015։

3.10. ԸՊՉԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

Ինչպես նշվեց, ըստ Հ. Աճառյանի՝ հայերենի խոնարհման համակարգի փոփոխություններից է գրաբարի ստորադասական եղանակի վերացումը: Իհարկե, միջին հայերենում ըստ անհրաժեշտության գործածվում են նաև գրաբարի ստորադասական 1-ին և 2-րդ ապանիները: Սակայն, ինչպես ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, սրանք ավելի շատ գործածվում են գրաբարամետ հեղինակների շարադրանքի դեպքում: Պետք է հաշվի առնել, որ այս շրջանի մատենագիրները հիմնականում ստանում էին գրաբար կրթություն և հատկապես կրտսարավանաբանական հարցեր քննելիս իրենց ոճին տալիս էին գրաբարյան լեզվատական երանգներ, օրինակ՝ Սմբատ Գունդստաբը իր «Դատաստանագրքում» գրում է . «...ի վերայ այդր շինեցից գեկեղեցի իմ», կամ ...ի ձեռաց նոցա խնդրեցից, ...հարցէ զնա օճն եւ սպանեցի:

Կան հեղինակներ, սակայն, որոնք անհարկի գործածում են գրաբարյան ձևերը, ինչպես օրինակ Վ. Այգեկցին, որի առակներում առավել հաճախ են գործածվում ստորադասականի ձևերը: Միջին հայերենի համար բնորոշ, ստորադասականի արտահայտման նոր ձևերն են ըղձական, պայմանական և հարկադրական եղանակները:

Ըղձական եղանակն ունի 2 ժամանակ՝ ապառնի և անցյալ ապառնի: Ըղձական եղանակը իմաստով համապատասխանում է արդի հայերենի ըղձականին: Միջին հայերենում ըղձական եղանակի կազմության համար օգտագործվում են գրաբարյան սահմանական ներկա և անցյալ անկատար ժամանակները: Գրաբար լեզուն ստորադասականի անցյալ ապառնու համար ձևեր չուներ, այսինքն՝ խոսելու էի, խոսեի, կխոսեի, պիտի խոսեի ժամանակներն արտահայտող առանձին բայաձևներ չկային, այլ գործածվում էր անցյալ անկատարը՝ ըստ ցանկության այս իմաստներից մեկնումնեկն արտահայտելու համար: Ինչպես որ անցյալ անկատարը արտահայտում էր ստորադասականի անցյալ ապառնու գաղափար, համարանության օրենքով ներկան էլ արտահայտեց ստորադասականի ապառնու գա-

ղափար¹⁸⁹: Միջին հայերենում լղձական եղանակը այդ բազմածնությունը որոշ չափով պահպանել է: Միջին հայերենի երկրորդ շրջանում առավել հաճախ են հանդիպում լղձականի ձևերը: Այս շրջանի հեղինակների գրվածքներում հանդիպում ենք գրաբարյան 4 խոնարհումների բայերի լղձական եղանակի երկու ժամանակների բազմաթիվ կիրառությունների, ինչպես՝ Եւ զայս գիրքս շինեցար, զի որը կարդան՝ հեշտութեամբ յիմանան: Եղբայրը, յորժամ բազմիք սեղան, //Չընի շատ խմեր, դառնաք բոց, // Եւ սահմանէք կրի, տնկոց, // Գլուխ ծակեք արիւն ի ծոց, // Զեր ծնողաց սիրտն շինեք խոց:

Միջին հայերենի երկրորդ շրջանում լղձական անցյալի ապառնու կիրառության լավ նմուշ է Քուչակի հետևյալ հայրենիլ. Ես ձագ ծիծեռնակ պիտի, զօրն ըգբո տուն միրնոյի, //Ան բարձր մօյտան չարտախտ ես ի հոն բուն մի շինեի, //Ոնց որ մուրն մրանայր, ցածնայի ծոցդ մտնուի, Ոնց որ լուսն լուսանայր, բարձրանայի բունս մտնուի, //Ես ապրշմէ խուչախ (գոտի), զօրն զրո միջաց գիրկ ածեի, //Կամ քաղցրը նուան գինի, զօրն զրո վարչդ պիտի, //Առնիր ու բերնիդ դընիք, ցածնայի դունչդ պագնեի, //Կամ ապրշմէ կոճակ, որ շնիցդ գիրկ ածեի¹⁹⁰:

Ըղձական եղանակի բայաձները հաճախ հանդես են զալիս բող եղանակից բառով: Այս ձևերը գործածական են առաջին և երրորդ դեմքի համար՝ **Թող մաշիս** ի յայս հոգս եւ խիստ **հնանասէ**: Ով որ տեսնու զիմ սիրտս ի բաց՝ **բող** գայ լուէ զիմ զանգըտնին:

Ըղձական բայաձները հատկապես ստորադասական նախադասություններում հանդես են զալիս նաև **որ**, **թէ**, **երք**, **երէ** և այլ շաղկապներով ու եղանակավորող բառերով՝ **թէ զաս**, որ կապեմ զբեզ..., Ողորմութեամբդ քո ես մնամ, //**Որ տաս** դու ինձ համբերութիւն, **որ** սատանին գերի չընամ:

Միջին հայերենում լղձական եղանակի բայաձների պայմանական եղանակի իմաստով կիրառության բազմաթիվ դեաբեր կան՝ ...**թէ** տանիմ զբեզ ի դրախտն, դու **համբերէ՞ս** (կիհամբերէ՞ս). Եւ

¹⁸⁹ Աղնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Ա, էջ 343:

¹⁹⁰ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 393:

ասաց թէ՝ ե՞րբ **լինի** (կլինի) այդ»: Դրանք օգտագործվում են նաև կրավորականի ձևերով՝ ...եւ թէ **ուսուի**, ճղէն ի մէջ **գունուի**, **բացուի**, **փոփոխի** ի գումէն: Զգուշութիւն թեզ գրեցի, որ **չխաբուիս** հոռոմ պառուի...:

Միջին հայերենի երկրորդ շրջանում Ա. Ամասիացին և Քուչակը լղձականը հաճախ գործածում են **նա/նէ/** եղանակավորող բառով, ինչպէս՝ ...յորժամ մարդ զինքն **ուտէ նա**, բնական տարրութենէն աւելի երեցնէ...: ...որ **յիմացուի նա**: Թէ ես **լամ նա** հազ ունիմ: Դափթ մարգարէն ասաց՝ թէ չարկամ **ունիս նա**` սիրէ: Ամենայն ծառ պտուղ կու տայ, թէ ուղին **չի տայ նա**՝ համ ի՞նչ: Սակայն միջին հայերենի երկրորդ շրջանի համար լղձական եղանակի կիրառության կարևոր առանձնահատկությունը, ի տարրերություն առաջին շրջանի, ապառնի ժամանակում ե խոնարհման շեզոր և ներգրածական սեռի բայերի եզակի Յ-րդ դեմքի -ի վերջավորությունն է, օրինակ՝ Եւ թէ մեղրով խառնես եւ տաս, չի թողոր, որ շուտ **հարքի** մարդն...: Շահն մարդ դրկեց, **բուրքացնի**, անունն **փոխի**...: Լաւ է՝ քո պարոն կենդան չի, // Քեզ տեսնողն ո՞նց ամանչի, // Քանի քո զկեսուր տան չի, // Եկ այ- վանն, բեր սեղանն, // խմի, Քեզ հետ տաղեր կանչի Յովնաթանն¹⁹¹:

3.11. ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ԿԱՄ ԵՆԹԱԳՐԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

Պայմանական եղանակն ունի 2 ժամանակ՝ ապառնի և անցյալ ապառնի: Այն նույնանում է արդի հայերենի պայմանական կամ ենթադրական եղանակին, կազմվում է գրաբարյան ներկա բայաձների վրա **կու** մասնիկի հավելմամբ, կազմությամբ չի տարրերվում միջին հայերենի ներկայից, և նախադասությունից դրւոս հնարավոր չէ զատել դրանք իրարից: Մ. Արենյանը **կը-ով** կազմված ապառնի ձևերը դնում է մի ընդհանուր եղանակի տակ՝ այն անվանելով ենթադրական:

Կու եղանակիչը դրվում է և՛ բաղաձայնով, և՛ ձայնավորով սկսվող բայերից առաջ՝ **կու սպաննենք**, **կու երթամ**, բացի այդ՝ կարող է

¹⁹¹ Տե՛ս Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պակոմուրյան, հ. Ա, էջ 393:

լինել հնչյունափոխսված ձևով՝ կ¹⁹², կոյ՝ կոյ մտանեմ, կելանեմ։ Կու մասնիկը կ հնչյունափոխսված ձևով կարող է դրվել բայաձևին կից։ Կու նախնական լրիվ ձևը բարեհնչյունության համար պահպանվել է գամ, տամ, լամ բայերի մոտ¹⁹³։

3.12. ՀԱՐԿԱԴՐԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

Հարկադրական եղանակը միջին հայերենում արտահայտվում է պիտի եղանակիչի միջոցով։ Այս պիտի ձևը սկզբնապես պիտիմ բայի սահմանական ներկայի եզակի 3-րդ դեմքի ձևն է և միջին հայերենի շրջանում դարձել է եղանակիչ բառ, որը ստորադասականի բայաձևներին տալիս է հարկադրաբար կատարվելիք գործողության իմաստ¹⁹⁴։ Ա. Այտրնյանը գրում է. «...Պիտի իին դիմագորկը, որ հիմա միայն ստորադասականով մնելու կը բանի ապառնի շինելու, իին ուամկորենի մէջ սկսավ որ շաղկապով գործածուի. այսպես՝ պիտի որ լինի»¹⁹⁵։ Եվ քանի որ հայերենում սովորական է ստորադասական նախադասություններում շաղկապների սղումը, ուստի մնում է միայն պիտի եղանակիչը համապատասխան բայաձևի հետ՝ պիտի ասեմ, պիտի գնամ և այլն։

Պիտի եղանակիչը հաճախ հանդիպում է պիտ, տի հնչյունափոխսված ձևերով՝ պիտ ապաշխարէ։ Սիջին հայերենի երկրորդ շրջանում գնալով ավելի հաճախանում են տի եղանակիչով կազմված բայաձևները՝ «...այս մեկ գիշերս ինչ պի լինայ», «Յորժամ յարութիւն լինի, փողն երկու ձայնի պի գոչէ»։ Հնչյունափոխսված ձևերի կիրառությունը վկայում է, որ եղանակիչը բավական հնորդյուն ունի, քանի որ մաշվածության այս երևույթը չէր կարող շատ շուտ

¹⁹² «Արդեն կիլիկյան միջին հայերեն գրվածքներում ձայնավորով սկսվող բայաձևից առաջ կու նախամասնիկի փոխարեն հաճախ առանձին դեպքերում դրվում է կ գեղշված ձևը՝ կերրաս, կուտեն, կատնոյր» (Յ. Կարսոն, նշվ. աշխ., էջ 284)։

¹⁹³ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 285։

¹⁹⁴ Ավելի մանրամասն տես Աղնարկներ միջին գրական հայերենի պարմուրյան, հ. Ա, էջ 346։

¹⁹⁵ Ա. Այտրնյան, Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, էջ 97։

լրանորվել: Քանի որ **պիտիմ** բայի եզակի 3-րդ դեմք լինելու իմաստը թուլացել էր, **պիտի** ձևը կորցնում է վերջավորության **ի** ձայնավորը, որը բայի գրաբարյան լմբոնմամբ և խոնարհիչն է, և՝ դեմքի ու թվի ցուցիչը¹⁹⁶:

Միջին հայերենի 2-րդ շրջանում **պիտի** եղանակիչով կազմված հարկադրական եղանակի բայաձերի կիրառությունն ավելի է աշխատմանում և տիրապետող է դառնում գրեթե բոլոր գրողների մոտ: Ինչպես նշում է Ս. Անքոյանը, Ա. Ամասիացու լեզվին հատուկ է պիտի եղանակիչով ստորադասական նախադասությունների գործածությունը՝ **պիտի** որ փորձեն, **պիտի** որ եփէ և այլն¹⁹⁷:

3.13. ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

Հրամայականը միջին հայերենում արտահայտվում է երկու ձևով՝ բուն հրամայականով և ժխտական կամ արգելական հրամայականով: Հորդորական հրամայականը միջին հայերենում չկա, բայի որ այլս գործածական չէ գրաբարի ստորադասական երկրորդ ապառնի ժամանակը, որի հոգնակի 2-րդ դեմքից էր կազմվում հորդորական հրամայականը: Գրաբարում ևս հորդորական հրամայականը առավելապես ոճական արժեք ունի, ահա ինչու գրաբարի շատ քերականներ այդ ձևը չեն լնդունում կամ համարում են ստորադասականի տարրերակված ձևն¹⁹⁸:

Բուն հրամայական: Ե խոնարհման պարզ բայերի եզակի հրամայականում հանդես է գալիս անցյալի հիմքը՝ շեշտի տակ **ց** հնչյունի անկումով՝ **խնդրեա՝, օգնեա՝, կանգնեա՝**, թեև միջին հայերենի համար օրինաչափական է հրամայական եզակիի **եացէ** հնչյունափոխված վերջավորությամբ ձևերի օգտագործումը, որը հետագայում տիրապետող դարձավ գրական արևմտահայերենում և բարբառներում՝ **մաղէ՛, շփէ՛, յիշէ՛, արձակէ՛, ճարէ՛**: Ե խոնարհման պարզ բայե-

¹⁹⁶ Տե՛ս Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պակրմության, հ. Ա, էջ 346:

¹⁹⁷ Տե՛ս նոյն տեղում էջ 396:

¹⁹⁸ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 336:

թի հնչյունափոխված այս ձևը հետագայում տարածվեց նաև **ի խոնարհման բայերի վրա՝ խօսէ, հայէ**¹⁹⁹:

Հանել, ածել, բերել բայերի հրամայականի եզակին ունի **հա՛ն, ա՛ծ, բե՛ր** ձևերը: **Ասել** բայր եզակիում հանդիպում է **ասա՛**, հոգնակիում՝ **ասէ՛ք** ձևով:

Ե խոնարհման ածանցավոր բայերի եզակի հրամայականում հանդես է գալիս շեշտված արմատական հիմքը՝ **ա՛րի, տե՛ս, հա՛ս**: Սակայն **ցուցանել** բայր սպասելի **ցո՛յց** ձևի փոխարեն ունի **ցուցո՛** ձևը: Հետագայում առավել հետաքրքրական են **Ե** խոնարհման թե՛ պարզ, թե՛ ածանցավոր բայերի եզակի հրամայականի -**իր** վերջավորությամբ ձևերը՝ **եփիր, գտիր, խոստվանիր**: Հայտնի է, որ հրամայականի այս վերջավորությունը հետագայում տիրապետող դարձավ արևելահայ գրական լեզվում:

Ե խոնարհման բայերի հոգնակի հրամայականը կազմվում է բայահիմքի վրա -**իր** վերջավորության ավելացումով՝ **պատուեցէ՛ք, պատռեցէ՛ք, հատէ՛ք, արկէ՛ք**: Ի տարբերություն առաջին շրջանի՝ միջին հայերենի երկրորդ շրջանում ավելի շատ գործածվում են հոգնակի հրամայականի ոչ ցոյական ձևերը՝ **ածէ՛ք, կանչէ՛ք, խմէ՛ք**:

Ե խոնարհման պարզ և ածանցավոր բայերում ներգործական սեռի բայերի կրավորածն խոնարհման շենք հանդիպում:

Ի խոնարհման բայերի հրամայականի կազմությունը նման է գրաբարին՝ **նայեաց, հայեաց**, որ հաճախ հնչյունափոխված է հանդես գալիս՝ **հայեա, ողորմեա**:

Ա խոնարհման պարզ բայերում, ինչպես գրաբարում, շեշտի տակ անցյալի հիմքի **ց** բաղադրիչն ընկնում է՝ **աղա՛, լուա՛**: Ածանցավոր բայերի եզակի հրամայականը ևս կազմվում է գրաբարի նման՝ անցյալի հիմքի վրա -**իր** վերջավորության ավելացումով՝ **իմացիր, բարձրացիր**: **Գառնալ** բայի մեջ ունենք **ց>ձ** հնչյունափոխություն՝ **դարձիր, բանալ** բայի հրամայականը լինում է **բաց, իսկ իմանալ** բայը եզակի հրամայականում ունի նաև **իմա՛** ձևը: Հոգնակիում ան-

¹⁹⁹ Ս. Անքոսյանը նշում է, որ Հ. Թլկուրանցու մոտ հանդիպում է նաև **կամիմ** բայի **կամեց** հնչյունափոխված ձևը (տե՛ս *Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատության*, հ. Ա, էջ 389):

ցյալի հիմքի վրա ավելանում է -եր վերջավորությունը՝ **աղացեր**, **իմացեր**: Այսպիսով, **ա խոնարհման** բայերում ևս կրավորակերպ խոնարհման չենք հանդիպում:

Ու խոնարհման բայերի հրամայականի գործածության հետևյալ դեպքերը կան՝ **առ, լից, կալ**: **Լետու** բայն ունի **լեսէ** ձևը: **Ի** բոյլ բարդադիշ ունեցող բայերի միայն եզակի դեմքով կիրառություններ կան՝ **զարրիր, հանգիր, փախիր**²⁰⁰:

Միջին հայերենի պատճառական բայերի եզակի հրամայականը ունի ինչպես գրաբարյան -ո վերջավորությամբ՝ **անուշացո՛**, **ուրախացո՛**, այնպես էլ նոր՝ **-ուր** վերջավորությամբ ձևեր՝ **նստեցուր, զօրացուր**²⁰¹: Իհարկե, աստիճանաբար տիրապետող է դառնում վերջինը:

Արգելական հրամայական²⁰²: Միջին հայերենում արգելական հրամայականը բազմազան դրսերություններ ունի: Այն և պարզ ու ածանցավոր, և՝ պատճառական, և՝ անկանոն բայերի դեպքում նախ և առաջ գրաբարի հետևողությամբ կազմվում է բայի սահմանական եղանակի ներկայի երկրորդ դեմքից **մի՛** արգելականով: Եզակի թվում բայի դիմային **և** վերջավորությունը փոխարինվում է **ր-ով**:

Ե խոնարհում - եր, -եր

Ի խոնարհում -իր, -իր

Ա խոնարհում -ար, -այր

Ու խոնարհում -ուր, -ուր

Միջին հայերենում արգելական հրամայականը կազմվում է նաև **մի՛** արգելականի և անորոշ դերբայի միջոցով, որի դեպքում ստացվում է մեղմական արգելական՝ **մի՛ սիրել, մի՛ բարկանալ, մի՛մոլորդիլ**²⁰³:

²⁰⁰ Տե՛ս *Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պականության*, հ. Ա, էջ 339:

²⁰¹ **Ա. Վմափացու** մոտ **-ուր** վերջավորության **թ** հնչյունը արդեն մաշվել է՝ **եղու՛**, **կաթեցու՛**: Բայց **կպուցանել** բայն ունի **կպու՛** ձևը (տե՛ս *Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պականության*, հ. Ա, էջ 391):

²⁰² Սա իհարկե բայի ժխտականի ձև է, բայց մենք հյուրի դյուրմնկալության համար նպատակահարմար ենք գտել արգելական հրամայականը քննել բուն հրամայականից անմիջապես հետո:

²⁰³ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 358:

Ինչպես նշում է Ս. Անքոսյանը, արգելական իրամայականի կազմության մի յուրահատուկ ձև է առկա Մ. Հերացու «Զերմանց մխիթարութիւն» աշխատության մեջ: **Մի՛** արգելականը ավելանում է գրաբարյան ներկայի եզակի երկրորդ դեմքին՝ **մի՛ արգելես, մի՛ տաս:** Այսպիսի որոշ ձևեր Ա. Այսրնյանը նշում է նաև 5-րդ դարի համար՝ **մի՛ շտապիս, մի՛ պատրիս**²⁰⁴: Արգելական իրամայականի այս ձևերն իրենց իմաստով նման են լղձականի ժխտական ձևերին՝ **շտապես, չխարվես**: Քանի որ գրաբարում ստորադասականի այս ձևերը կազմվում էին **մի՛ արգելականով**, ուստի վերոնշյալ կազմություններն ել ստորադասականին իմաստով մոտ լինելու հետևանքով կազմվել են **մի՛ արգելականով**²⁰⁵:

3.14. ԺԽՏԱԿԱՆ ԽՈՆԱՐՀՈՒՄ

Հատուկ ժխտական խոնարհում դասական լեզուն չունի, և ժխտականի ձևերը հաստատականներից տարրերվում են նախադրյալ չ մասնիկով՝ սիրեմ-ոչ սիրեմ, սիրեցի-ոչ սիրեցի, սիրեցից-ոչ սիրեցից: **Ոչ** ձևի փոխարեն ուշ դասական և հետդասական շրջանում երևում է չ կրծատ մասնիկը: Այդ ձևերը, ինչպես և հաստատական համապատասխանությունները անվոփոխ ձևով անցել են միջին հայերենին՝ չառի, չեկիր, չէ ընդունած²⁰⁶: Սիջին հայերենում բայի ժխտական ձևերը կազմվում են հաստատականի վրա **ոչ, չի, չ, մի՛** բացասական մասնիկների ավելացումով: Սիջին հայերենում գրաբարակերպ ներկայի ժխտականը կազմվում է.

Ա) գրաբարակերպ ներկայի բայաձևերի վրա չ ավելացնելով՝ **չընդունի, չքողու և այլն**: Չ մասնիկն ավելանում է ինչպես ձայնավորով, այնպես էլ բաղաձայնով սկսվող բառերի վրա: Ս. Անքոսյանը որպես հեղինակային լեզվի առանձնահատկություն է դիտում Գրիգորիսի մոտ հանդիպող **յ** ինչյունի հավելումը չից հետո՝ չյկշտանայ, չյգիտէր²⁰⁷:

²⁰⁴ Տես Աղմարկներ միջին գրական հայերենի պակրմության, հ. Ա, էջ 359:

²⁰⁵ Տես նոյն տեղում, էջ 359:

²⁰⁶ Տես Յ. Կարսոս, նշան. աշխ., էջ 346:

²⁰⁷ Տես Աղմարկներ միջին գրական հայերենի պակրմության, հ. Ա, էջ 353:

Բ) Գրաքարակերպ ներկայի մխտականը կազմվում է նաև **չի** մասնիկով, որը հիմնականում ավելանում է բաղաձայնով սկսվող բառերի վրա, բայց պատահում է նաև ձայնավորից առաջ՝ **չի կարէ, չի դառնաս, չի ընդունի:**

Նույն ձևով կազմվում է լղճական ապառնիի և անցյալ ապառնիի մխտականը՝ **չի խցկի:**

Գ) Եթե չ և **չի** մասնիկները հավասարապես դրվում են թե՛ ներկա և թե՛ լղճական բայաձների վրա, ապա **ոչ** մխտականը դրվում է միայն սահմանական ներկայի և անցյալ անկատարի վրա՝ **ոչ ունենայ, ոչ կալնուին:**

Միջին հայերենում մխտականի այս բոլոր ձևերը հավասարապես գործածվում են՝ հաճախ նույնիսկ նույն նախադասության մեջ. «Ամենայն խոց, որ ոչ չորանայ, չողջանայ»:

Այսպիսով, սահմանական եղանակի ներկան և անցյալ անկատարը միջին հայերենում ունեն մխտականի 7 դրսեռում՝ 4 դերբայափոր և 3 մասնիկափոր: Ապանի, վաղակատար և հարակատար ժամանակների մխտական ձևերը կազմվում են օժանդակ բայի վրա չ մասնիկի հավելումով: Ի տարրերություն հաստատական ձևերի՝ մխտականի դեպքում օժանդակ բայն անցնում է դերբայից առաջ՝ **չէ թժկել, չեմք ասել:** Վաղակատար ներկա և անցյալ ժամանակների մխտականը հանդիպում է նաև **ոչ** մասնիկով: Այս դեպքում ևս օժանդակ բայը դրվում է դերբայից առաջ՝ **ոչ ենք տեսեր, ոչ եմ արկել:** Ի տարրերություն արդի հայերենի՝ հարակատար ժամանակների մխտականի կազմության դեպքում օժանդակ բայը միշտ դրվում է դերբայից առաջ՝ **չես դրած, չէ գնացած:** Նկատելի է, որ հարակատար ներկայի եզակի երրորդ դեմքում է օժանդակ բայը չի հնչյունափոխվում:

Ս. Անթոսյանը նշում է, որ Նաղաշ Հովհանքանը և Զաքարիա Ագուլեցին երբեմն վաղակատարում և հատկապես հարակատարում գործածում են իրենց բարբառին հատուկ մխտականի ձևեր. օժանդակ բայը դնում են դերբայից հետո՝ առել չեր, փտած չեր: Զ. Ագուլեցին իր բարբառին հոտուկ ձևով անցյալ կատարյալի մխտականը

կազմում է ոչ մասնիկով՝ այն դնելով բայաձևից հետո՝ **բացին ոչ, բռ-դեց ոչ**²⁰⁸:

Անցյալ կատարյալի ժխտականը կազմվում է թե՛ ձայնավորով, թե՛ բաղաձայնով սկսվող բայերի դրական ձևի վրա չ մասնիկ ավելացնելով՝ **չասացին, չամաշեց, չտեսաւ**: Բաղաձայնով սկսվող բայաձևերը ունենում են նաև **չի մասնիկ՝ չի շինեցի, չի հասաւ**: Անցյալ կատարյալում ժխտականի երրորդ ձևը ստացվում է բայաձևից առաջ ոչ մասնիկի ավելացումով՝ **ոչ կերպեցեր, ոչ լցւաւ**:

Միջին հայերենի 2-րդ շրջանում **չի** մասնիկը հազվադեպ է դրվում ձայնավորով սկսվող բայաձևերից առաջ: Համեմատաբար նվազ կիրառություն ունի ներկայի և անցյալ անկատարի, ինչպես նաև լրջական ապառնու և անցյալի ձևերի վրա ավելացող չ մասնիկը: Այս շրջանում սահմանական եղանակի դերբայափոր կազմությամբ ներկա և անկատար ձևերի երևան գալու հետևանքով չ մասնիկը, դրվելով **եմ** օժանդակ բայի ներկա և անցյալ ձևերի վրա, կազմում է ժխտական նոր ձևեր՝ **չես երևում, խոսում չես**²⁰⁹: Եզակի 3-րդ դեմքում է օժանդակ բայը կարող է հնչյունավորխավել ի-ի կամ մնում է անփոփոխ:

Պայմանական եղանակի ապառնիները ևս սակավ կիրառությամբ կարող են ունենալ չ և **չի** ժխտական մասնիկները:

3.15. ԱՆԿԱՆՈՒ ԵՎ ՊԱԿԱՍԱՎՈՐ ԲԱՅԵՐ

Դեռևս մեր լեզվի հին շրջանում խախտվել էր որոշ բայերի անցյալի հիմքից կազմվող ձևերի գրաբարյան օրինաչափությունը: «Բայական զարտուղությունները հայերենում հիմքակազմության, խոնարհման տիպերի, դրական ու ժխտական ձևերի հիմքերի ու դիմարվաճիշ վերջավորությունների գուգրորումների՝ տվյալ տարածքում կամ պատմական զարգացման տվյալ շրջանում հարաբերակա-

²⁰⁸ Տե՛ս *Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պակրմության*, հ. Ա, էջ 404:

²⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում էջ 402:

նորեն ամրակայված ձևերից շեղումներն են »²¹⁰: Գրաբարի անկանոն բայերն են՝ **ածել**, **առնել**, **ասել**, **բանալ**, **բառնալ**, **բերել**, **գալ**, **գրալ**, **գիտել**, **դառնալ**, **դնել**, **երդնով**, **երթալ**, **զգենով**, **ըմպել**, **ընթեռնով**, **ընկենով**, **թանալ**, **լինել**, **լնով**, **լսել**, **խիթալ**, **խնով**, **կարել**, **հանել**, **հականել**, **հեղուսել**, **ճանաչել**, **մարթել**, **մեղանչել**, **մերկել**, **յանցանել**, **յառնել**, **յենով**, **յուսալ**, **նատել**, **ուտել**, **տալ**, **փութալ**²¹¹: Վերոհիշյալ բայերից, օրինակ, **յանցանել** բայր միջին հայերենում առանձին չի գործածվում, այլ հանդես է զայխ հարադիր կիրառությամբ: Ավելի սակավ է կիրառվում **մեղանչել** բայր, որն ունի վաղակատարի ձև՝ **մեղանչել է**, իսկ անցյալ կատարյալում իշխող են այս բայրի գրաբարյան ձևերը: Հետագայում **մեղանչել** բայր պարզեցման պատճառով դարձավ կանոնավոր:

Միջին հայերենում ևս անկանոն բայերը անցյալ կատարյալի հիմքից կազմվող ձևերում դրսնորած առանձնահատկությունների համապատասխան՝ կարելի է բաժանել 2 խմբի: Առաջին խմբի մեջ կմտնեն **առնել**, **դնել**, **լսել**, **երդնով**, **հարկանել**, **ճանաչել**, **յառնել**, **տանել**, **տալ** բայերը, որոնց անցյալ կատարյալի հիմքը չի կազմվում այլ արմատից, այլ նույն բայրից՝ յուրահատուկ հնչյունական փոփոխությունների դրսնորումով: **Յառնել** բայր միջին հայերենում շատ ավելի սակավ կիրառություն ունի և հանդիպում է հիմնականում անցյալ կատարյալ և հրամայական ձևերով՝ **յարեալ**, **արի**: Միջին հայերենում սովորական է նաև **արի** և **եկ** բայաձևերի միացությունից առաջացած **արիեկ**, ապա **արեկ** հրամայականի ձևը:

Ճանաչել բայս ունի հնչյունափոխված **ճանչել** ձևը, իսկ անցյալ կատարյալում ավելի բնորոշ է **ճանաչեց** ձևը: **Լսել** բայր անցյալ կա-

²¹⁰ Գ. Հանաճյան, Հին հայերենի բայական գարտուղությունների հետագա դրսնորումները, «Հայերենագիտության հիմնահարցեր և զարգացման հեռանկարներ». Սիցազգային գիտաժողովի գելուցումների ժողովածու, Եր., 2015, էջ 99:

²¹¹ Թվարկված բայերը անկանոնություններ են դրսնորում կատարյալի հիմքում և նրանից կազմվող ժամանակներում: Այս շարքում ընդգրկել ենք նաև այնպիսի բայեր, որոնք մասնակի շեղումներ ունեն խնարհման ընդհանուր օրինաչափությունից (օր.՝ արմատականի փոխարեն ունեն ցյուկան կմիք. լնով, խնով, զգենով, ընթեռնով, ընկենով, յինով) կամ, հակառակը, ածել, թիրել հանել հեղուսել, նարել, ներգործակերպի փոխարեն կրաքրակերպ գրալ, խիթալ, յուսալ, փութալ կամ, հակառակը, առնով, բանալ, բառնալ, լնով, բանալ լնով, խնով և այլն):

տարյալը կազմվում է կանոնավոր կերպով, ինչպես՝ **լսեցի**, **լսեց**, **լսեցին**, իսկ հրամայականում տարածված են **լսէ**, **լսեա՛**, հետո՝ **լսեցէք**, **լսէք**: Հանդիպում են նաև գրաբարյան ձևեր, ինչպես՝ **լուայ**, **լուարուք**: Ընդհանրապես, նկատելի է բայաձևերի վերջավորությունների կազմության պարզեցում, որը հետազայտմ օրինաչափ դարձավ, և այս խճիքի **լսել**, **ճանաչել**, բայերը դարձան կանոնավոր բայեր: **Լսեմ** և **ճանաչեմ** բայերի անցյալ կատարյալի հին ձևերը՝ **լուայ**՝ **լու-** հիմքով և **ժանակայ**՝ **ժանիշ-** հիմքով դրուս են մղվել և փոխարինվել անցյալ կատարյալի նոր՝ ներկայի հիմքից կազմված բաղադրյալ հիմքերով՝ **ժանաչեց- և լուեց**²¹²:

Միջին հայերենում լայն կիրառություն ունեն **առնել** և **դնել** բայերի վաղակատար և հարակատար ժամանակները՝ **արել ենք**, **դրել են**, **դրած է**, **առած ունեին** և այլն: **Դ-նել** բայը միջին հայերենում ներկա և անցյալ անկատար ժամանակներուն հանդես է զայիս գրաբարաձև՝ **դնէ**, **դնէր**: Հնչյունափոխված զանազան ձևերով է հանդես զայիս **առնել** բայը (**անել**, **այնել**, **այրնել**): Փոփոխությունները դրսնորվում են առավելապես անցյալ կատարյալ և հրամայական ձևերում՝ օրինակ՝ **առնել** և **դնել** բայերի անցյալ կատարյալում տարածված են **արի**, **արիք**, **արեց**, **կամ արաւ**, **դրիք**, **դրիք**, **դրին**, **երես**, **երես** բայաձևերը, հրամայականում՝ **արա՛**, **արէք**, **դի՛ք**, **դրէք** նոր ձևերը: «Որպես անցյալ կատարյալի յուրահասուկ միջին (և նոր) հայերեն ձև՝ երևան է զայիս **դիր-** դ-ն-են ներկայից՝ հին հայերենի **դի-** կամ հավելումով **եղի-** հիմքից: Անցյալ կատարյալի **դասր-** և **դիր-** հիմքերը կազմված են միևնույն սկզբունքով, այն տարրերությամբ, որ առաջինն ընդունված է արդեն դասական հայերենում, իսկ վերջինն ընդհանուր է դառնում միայն միջին հայերենի շրջանում»²¹³: «ԺՄ դարեն ետքը **առնեմ** զարտուիին կանոնաւոր կամ կէս-զարտուիի եղած է: Ահաւասիկ հին, միջին եւ նոր ձևերը. հին՝ **արարի**, **արարէր**, **արար**, **արարար**, **արարէք**, **արարին**. միջին՝ **արի**, **արիք**, **արաւ**, **արար**, **արիք**, **արին**. նոր՝ **դրի**, **դրիք**, **դրիս**, **դրինք**, **դրիք**, **դրին**: Միջին եւ ստորին դարուց սեպ-

²¹² Տե՛ս **Ա. Այտրենյան**, Քննական թերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, էջ 71-72:

²¹³ **Յ. Կարստ**, նշվ. աշխ., էջ 297- 298:

հական զարտուղիներ են՝ **պուի,** **պուիր,** **երևի,** **պուար,** **պուիր,** **պուիհա.** **պուեալ.** դրի, դրիր, երեղ կամ եղիր, դրաք, դրիր, դրիհա: Եւ դարձյալ միեւնոյն բառն այլեւայլ ձեւերով կ'երեւայ. ինչպէս եկա, եկ, երեկ, եկա՝ միեւնոյն նշանակութեամբ. նոյնպէս ալ եղ, եղիր, երեղ. **եղեալ-դրեալ,** **դրել,** **դրեր,** կրաւ. **դրած»**²¹⁴.

Անկանոն բայերի 2-րդ խմբի մեջ մտնում են գալ, երքաւ, ըմպել, լինել, ունել, ուտել բայերը, որոնց անցյալի հիմքում հանդիս է գալիս մեկ այլ արմատ՝ գալ-եկ, երքալ-չոգ, ըմպել- արք, լինել-եղ, ունել-կալ, ուտել-կեր: Այս խմբի բայերից միջին հայերենում առավել գործածական են գալ, երքաւ, լինել, ուտել: Սրանք բոլորը ներկա և անցյալ անկատար ժամանակներում միջին հայերենի խոնարհման համակարգին համապատասխան ունենում են կու (կոյ, կ) եղանակից՝ կու գայ, կու լինիմք: Վերոհիշյալ բայերից սակավ են հանդիպում ըմպել և ունել բայերը, իսկ ըմպել բայը անցյալ կատարյալում հանդիպում է ըմպեաց ձևով: **Գալ** բայն անցյալ կատարյալում ունի և գրաբարաձև եկիր, և եկան ձևերը, իսկ հոգնակի հրամայականում՝ եկէր: **Գալ** բայի անցյալ կատարյալում առավել հաճախադեպ են -այ, -ար, -աւ վերջավորությամբ ձևերը՝ **եկաւ, եկան** և այլն, իսկ եզակի հրամայականում՝ **եկո՛, եկու՛:** **Տալ** բայի անցյալ կատարյալում հետևողականուն ունենք տուի, տուիր, տոււաւ խոնարհման նոր ձևերը, իսկ հոգնակի հրամայականում՝ **տուէր:** **Երքաւ** բայն անցյալ կատարյալում ունի չոգ հիմքը՝ չոգաւ: **Ունել** բայը անցյալ կատարյալում ուներ կալաւ ձևը: Ուշագրավ է, որ այս բայը ներկայում կու եղանակից չի ունենում, այլ հանդիս է գալիս գրաբարաձև՝ **ունին, ունէի** և այլն:

Միջին հայերենի խոնարհման համակարգին համապատասխան՝ **գալ, լինել և ուտել** բայերի անցյալի հիմքից կազմվում են վաղակատար և հարակատար ժամանակներ՝ **եկել է, եկած է, կերել է, կերած է** (Ենթակայականը՝ կերոյ): «Միջին եւ ստորին դարուց սեպհական զարտուղիներ են՝ **եկայ, եկար, երեկ, եկաք, եկիր, եկիհա, եկեալ.** Եւ դարձյալ միեւնոյն բառն այլեւայլ ձեւերով կ'երեւայ. ինչպէս

²¹⁴ **Ա. Այտքնյան**, նշվ. աշխ., էջ 71-72:

Ակա, եկ, երեկ, եկաւ՝ միեւնոյն նշանակութեամբ»²¹⁵: **Գալ, տալ** միավանկ բայերն ունենում են **գալիս, տալիս** անկատար դերբայի ձևեր, որոնցից էլ կազմվում են սահմանական եղանակի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակները՝ Մարդ կա՝ մեղաց մեջ **տալիս** է լոդի: Իսկ անկանոն խոնարհման այլ բայեր ունենում են **-ում** վերջավորությամբ անկատար դերբայ և նրանից կազմված ներկա և անկատար ժամանակներ, ինչպես՝ ...որ կրի էին անում: «Կիլիկյան հայերենում ավելի շատ են երևան գալիս նախահավելվածով ձևերը. իհն հավելումն այստեղ շարունակվում է որպես անց. կատարյալի եզակի 3-րդ դեմքի միավանկ ձևերի կազմության կանոնավոր ու պարտադիր մի գործոն»²¹⁶: Ըստ Կարստի՝ միջին հայերենում **գալ, դնել, տալ** բայերի անցյալ կատարյալի ձևերն այլևս չեն գիտակցվում նախահավելվածավոր ձևեր և եզակի 3-րդ դեմքում նրանք երկրորդ անգամ են ընդունել նախահավելվածը, որի հետևանքով **եկա, եկը** և **եղ** հիմն ձևերը միջին հայերենին տվել են հատուկ նոր կազմություններ՝ երեկ «եկավ», երես «տվեց», երեդ «դրեց»²¹⁷: Միայն **դնեմ, գամ, տամ** բայերն են, որ այդ նախահավելվածը ստանում են նաև առաջին և երկրորդ դեմքերում (**եղ-ի, եղ-իր, եղ, եղ-ար, եղ-իր, եղ-իմ**. **եկ-ի, եկ-իր, եկ-իմ, եկ-ար, եկ-իր, եկ-իմ**. **եղ-ու, եղ-ուր, եկ-ու, եղ-ուր, եկ-ում**)²¹⁸:

Անցյալ կատարյալ ժամանակում **լինել** բայը ունի **-այ, -ար, -աւ...** վերջավորությունները՝ **եղայ, եղար, եղան**, իսկ եզակի հրամայականում ունի **եղիք** ձևը: «Եղրամ բայի անցյալ կատարյալի **չոզայ** /**չորայ** ձևը միջին հայերենում վկայված չէ: Նոր հայերենին այդ հիմքի ծանոր չինելը վկայում է այն մասին, որ վերջինս հնացած է եղել արդեն կիլիկյան հայերենում: Նույն ձևով դասական **արք-ի** անցյալ կատարյալը (**արք-** հիմքից) պետք է անհետացած լիներ արդեն կիլի-

²¹⁵ Ա. Այտքանյան, նշվ. աշխ., էջ 71-72:

²¹⁶ Յ. Կարստ, նշվ. աշխ., էջ 303-304:

²¹⁷ Լ. Հովսեփյանն էլ նշում է, որ **եղ, եկ, եկը-ը**, գիտակցվելով իրեն արմատական ձևեր, ստացել են երկրորդ աճականը, որից հետո երկու **եկի** միջև յ-ի միջնորդությամբ ավելացել է բ-ն հորանջից խոսափելու համար (Լ. Հովսեփյան, ԺԳ դարի հայերեն ձևագրերի հիշատակարանների լեզուն, Եր., 1997, էջ 68-69):

²¹⁸ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 303 - 305:

կյան հայերենում, ինչպես նաև **բժնդիմ** հին ներկան դուրս է մղվել **խմել բայով»²¹⁹:**

Գրաբարի **պակասավոր բայերից** (Եմ, կայ, գոլ, գոզ, պարտիմ, չիր) միջին հայերենում գրեթե չեն գործածվում գոլ և գոզ բայերը. առաջինը փոխարինված է **լինել բայով**, իսկ 2-րդը մեծ մասամբ երկրորդ ապառնիով էր գործածվում: **Եմ** (Եմ, ես, Է, եմք, Էք, են, Էի, Էիր, Էք, Էաք, Էիք, Էին), **կամ** (կայ, կան կայր, կային, հետագայում նաև՝ 2-րդ դեմքի՝ **կաս** ձևը), **պարտիմ** (պարտիմ, պարտիս, պարտի, պարտիմք, պարտիք, պարտին, պարտէի, պարտէիք, պարտէր, պարտէաք, պարտէիք, պարտէին, պարտէին) բայերն ունեն միայն սահմանական ներկա և անցյալ ժամանակներ:

3.16. ՄԱԿԲԱՅ

Մակրայր չքերվող խոսքի մաս է, այդ պատճառով, որ դարերի ընթացքում այն էական փոփոխությունների չի ենթարկվել: Ա. Այտընյանը գրում է. «Ե դարեն մինչեւ ԺԹ դարս... երևելի տարրելութիւն չենք գտներ, այլ ընդհանրապէս այնչափ միայն, որչափ լեզուի մը զուտ բառական մասը դարէ. ի դար փոփոխութիւն առնելու ենթակայ է, այսինքն՝ քանի մը ձեւերու եւ նշանակութեանց փոփոխութիւն»²²⁰: Ինչպես գիտենք, ըստ իրենց արտահայտած իմաստի՝ գրաբարի մակրայները լինում են **տեղի, ժամանակի, ձևի, չափի և աստիճանի**: Իհարկե, կան նաև այնպիսի մակրայներ, որոնք միաժամանակ արտահայտում են և՛ ժամանակի, և՛ ձևի, և՛ չափի իմաստներ: Դրանց անվանում են **ընդհանրական** մակրայներ: Միջին հայերենում ևս մակրայներն ըստ իմաստի լինում են չեղի, ժամանակի, լրեղի և չափի: Գրաբարի նման միջին հայերենում էլ կան ընդհանրական մակրայներ՝ **ամենեւին** (=բոլորովին)²²¹, դեռ, իսկոյն, իսպառ, լման (=լրիվ,

²¹⁹ **Լ. Հովսեփյան**, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզուն, Եր., 1997, էջ 299- 301:

²²⁰ **Ա. Այտընյան**, Քննական թերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Եր., 1987, էջ 124-125:

²²¹ Բատերի բացատրությունը տրվում է ըստ հետևյալ բառարանների՝ **Ա. Պազարյան**, **Հ. Ավետիսյան**, Միջին հայերենի բառարան, Եր., 2009, **Ս. Մալսասեանց**, Հայերէն

ամբողջ, ամբողջապես), **կրկին**, **հանապազ**, **յայն պահն**, **յառաջ**, **յար** (= շարունակ, միշտ, անդադար), **յարաժամ** (= միշտ, շարունակ, անդադար, անընդիատ), **յետ** (= հետո), **շուտով**, (**ի**) **տականց** (=տակից), **փոքրիշատէ**, **թիշ-թիշ** և այլն: Տեղի և ժամանակի մակրայները, ի տարրերություն ձևի և չափի մակրայների, ինքնին տեղի և ժամանակի գաղափար արտահայտող բառեր են:

Միշին հայերենի **դրեղի մակրայներն են՝ անդ, անդէն, անդը** (= այնտեղ), **անկից** (=այնտեղից), **անտանօր** (=այնտեղ), **անտի** (= այնտեղից), **այտի** (= այդտեղից), **առջեւ, ասկից** (= այստեղից), **աստ**, **աստի**, **աստէն** (= այստեղ), **աստանօր** (= այստեղ), **աստուած** (= այստեղից), **ի բաց** (= դրասը, հեռու), **դրուցեւ** (= դրասը, դրսի կողմը), **դեհ ի դեհ** (= այս ու այն կողմ) // **իդեհիդեհ**, **ընդոր** (= ուր, դեպի ո՞ր կողմ), **ի դուրս**, **ի վայր**, **ի վեր**, **կշտին, հետ** (= անգամ)²²², **հեռուած** (= հեռու տեղից, հեռվից), **յետոյառաջ**, **յուստ** (= որտեղից), **ներքսեւ, վայր, վեր, ցներքս** (= ներսը) // **ցներքսեւ, ուստի** (=որտեղից), **ուրեր** (= որևէ տեղ) և այլն:

Միշին հայերենի **ժամանակի մակրայներն են՝ այժմ, այսօր, առաւօսուոց, արդ, զիշեր ու ցերեկ, դիա** (= դեռ, դեռևս), **երբեմն** (= մի ժամանակ), **երեկ, զինի** (= հետո), **զօրն** (= ամբողջօրը), **թէզ** (= շուտ, շտապ, խսկույն) // **թէզ մի** // **թէզ մը**, **կանուխ** (= վաղ, վաղաժամ), **հիմա** // **հիմի** // **հիմիկ** // **հիմի էլ, միշտ, յարակայ** (= միշտ), **յայժմիկ, յաւէտ, յախտեան, յետոյ, յէգուց, յամենայն ատեն** (=միշտ, ամեն ժամանակ), **յայնժամ** (= այն ժամանակ), **յորժամ** (= երբ), **նախ, շուտ, շուտով**, **պահ մի, վաղն, վաղէն** (= առավոտյան), **վաղին** (= հաջորդօրը), **վաղվնիքն** // **վաղուենէ** (= առավոտվանից, վաղ առավոտյան), **տիւ եւ զիշեր, ցորեկով, ուշ, օրգաւուր** (= օրեցօր), **օր մի երկու** (= մի երկու օր), **օր բան զօր** (= օրլստօրէ) և այլն:

բացատրական բառարան, հ. 1-4, Եր., 1944-1945, **Ա. Ղազարյան**, Գրաբարի բառարան, հ. 1, 2, Եր., 2000, **Գ. Աւետիքեան, Խ. Սիրմելեան, Մ. Աւերեան**, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 1-2, Վենետիկ, 1836-1837:

²²² **Հետ-ը գործածվում** է բայկանմերի հետ, օր.՝ **երկու հեկը նշանակում** է երկու անգամ (բնագրային օրինակները տես՝ **Ա. Ղազարյան, Հ. Ավետիքյան**, Միշին հայերենի բառարան, Եր., 2009, էջ 424):

Միջին հայերենի չեկի մակրայներն են՝ **այլուայր** // **այլվայր** // **այլումվայր** // **այլվի** (=նորից, դարձյալ), **աղեկ** (=լավ, պիտանի, օգտակար), **ամենայն**, **ամենովտ** (=ամեն կերպ), **ամօթերես**, **անգուման** (=անկասկած, անակնկալ, անսպասելի), **անդադար**, **անդրուր** (=անդադար), **անյապաղ**, **առանձին**, **առժամայն**, **արտասուզգին**, **բարկ** - **բարկ**, **բարով**, **բացիբաց**, **դարձեալ**, **երազ-երազ** (=արագ - արագ), **եռընդեռ** (=տաք - տաք), **զիարդ**, **զատիզատ**, **ընդէր**, **բուաքար**, **ժամժամ**, **ինքնաստիճնքն**, **իյետ**, **լախառն** (=լալագին, լալով), **խոլոր** (=խոժոռ, խեթ), **խիտառխիտ**, **խեռովխսատ** (=խոռված, նեղացած), **խելազնաց** (=ոչազնաց), **ծակ-ծակ**, **ծին-ծին** (=կետ - կետ), **կամկար** (=հանգիստ, հանդարտ), **կամաց**, **կոռոր-կոռոր**, **կում-կում**, **կաղընդկաղ**, **հանց/հայնց** (=այնպես), **մաս-մաս**, **մէն** (=) // **մէն-մէն**, **միասին**, **միքսոմիոչէ**, **մէջընդմէջ**, **միատակ** (=ամբողջովին, լրիվ), **մէկ** **բերան**, **մուրատով** (=փափագով, բաղձանքով), **յաճախ**, **յանկարծ**, **յերեսաց** (=առերես), **նօսր-նօսր**, **շուտ-շուտ**, **սաստկազին**, **սոէպ** (=հաճախ) // **սոէպ-սոէպ**, **սրտի մտօր**, **վազ-վազ**, **վեր-վեր**, **տկուկ-տկուկ** (=ծալ - ծալ, տակ առ տակ), **տաք-տաք**, **տեղով-տանով**, **տիքայ - տիքայ** (=պատառ-պատառ, կտոր - կտոր), **ուշիկ-ուշիկ** (=կամաց - կամաց), **փախիփախի** և **այլն²²³**: Զեկի մակրայներ կազմվում են նաև մակրայակերտ ածանցներով(-բար, -պէս, -օրէն): Այս պատճառով էլ նրանք թվաքանակով գերակշռում են:

Չափի մակրայները միջին հայերենում ավելի սակավաբիզ են՝ **այլ** // **այլ աւելի** (=ավելի, ավելի եւս), **առաւել**, **գլխովին**, **եւսքանգեւս** (=ավելի, էլ ավելի), **խիստ** (=շատ), **կարի** (=սաստիկ), **հեղ** (=անգամ) // **հեղ մի**, **հետ** (=անգամ) // **հետ մի**, **ճիճն** // **ի ճիճն** (=հաճախ), **մէկ-մէկ**, **մէկ այլ**, **յոյժ** (=շատ, խիստ, սաստիկ), **յոլով** (=շատ, առավել), **ոտին մի** (=մի անգամ), **չաք** (=շափ), **սակաւ-սակաւ** (=քիշ-քիշ, կամաց-կամաց, սաստիճանաբար), **սերտ** (=սաստիկ), **տուալ** (=կրկնակի)²²⁴ և **այլն**:

²²³ Հնմտ. Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պարուրյան, հ. Ա., Եր., 1972, էջ 422-423:

²²⁴ Տեղի, ժամանակի, ձևի ու չափի թվարկված մակրայների ցանկում ընդգրկված են միջինհայերենյան մատենագրությամբ ավանդված մակրայները, որոնց մի մասը մի-

Ինչպես նկատում ենք, ձևի և չափի մակրայների մեջ կան տարբեր խոսքի մասերի կրկնությամբ կազմված մակրայներ (տեղի և ժամանակի մակրայների մեջ չկան այդպիսիք), օրինակ՝ ժամ - ժամ, կտոր - կտոր, բարկ - բարկ, եանայ - եանայ, ծակ - ծակ, ծին - ծին, կում - կում, մաս - մաս, նօսր - նօսր, շուտ - շուտ, տկուկ - տկուկ, ստէպ - ստէպ, երագ - երագ, տաք - տաք, տիբա - տիբա, սակաւ - սակաւ, մէկ - մէկ և այլն:

Ըստ կազմության մակրայները լինում են՝ **պարզ կամ արմագական, բարդ, ածանցավոր, քերականական հողովաչներից առաջած և նկարագրական**: Փաստենք, որ նշված տեսակները առկա են թե՝ գրաբառում, թե՝ միջին հայերենում և թե՝ աշխարհաբարում: Բնականաբար, արմատական մակրայները սակավաբիվ են: Միջին հայերենի պարզ մակրայների մի մասը գրաբարյան է (*արդ, այժմ, ասկ, ամդ, ասկի, այլի, ամդի, ասկուն, ամդէն, բնաւ, բարով, դեռ, դարձեալ, երրենն, զկնի, զիա՞՞ր, է՞՞ր, կարի, կրկին, յոյժ, յաւէպ, հուսկ, յար, յեւոյ, վայր, վաղի, ուշ, ուրե՞ւ²²⁵ և այլն), իսկ մյուս մասը՝ նորակազմություն: Մինչ միջին հայերենին բնորոշ պարզ մակրայները թվարկելը նշենք, որ սրանց մեջ կան ածանցավոր ու բարդ բառեր, որոնք այս ժամանակահատվածի համար չեն գիտակցվում որպես այդպիսիք: Միջին հայերենի նորակազմ պարզ մակրայներն են՝ *առցեւ, այլուվայր // այլվայր // այլուայր // այլվա // այլվի* (=նորից, վերստին, կրկին), *աղէկ* (= լավ, կատարյալ կերպով, ինչպես հարկն է), *ընցգուն* (=այնպիսի), *ընդոր* (=ուր, դեպի որ կողմը), *լման* (=լիովին, ամբողջովին), *կամկար* (= հանգիստ, կամաց, հանդարտ, զգույշ), *կամաց, հոս, հոն, հիմա(յ) // հիմի // հիմիկ, հայնց // հանց* (= այնպես, այնպիսի), *հեկ,* *n՞նց* (= ինչպես, ինչ կերպով), *ուսկամ // ուսկայ // հուսկայ // օսկայ* (= այժմ, հիմա) և այլն²²⁶:*

²²⁵ Չին հայերենը ժառանգել է գրաբարից: Հետագա շարադրանքում առանձին ցանկով կներկայացնենք միջին հայերենում առաջացած մակրայները:

²²⁶ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 409: Թվարկվածների մեջ կան այնպիսիք, որոնք գրաբարում կազմությամբ բարդ են կամ ածանցավոր (օրինակ՝ *այժմ, զիսր, կրկին, վաղի, որեր* և այլն), իսկ միջին հայերենում նրանք արդեն աճտրոնելի են:

²²⁷ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 410:

Եթե նորակազմ պարզ մակրայները միջին հայերենում սակավաբիվ են, ապա բարդ մակրայները օգալի թիվ են կազմում, քանի որ մակրայների, գոյականների, ածականների, թվականների ու բայահիմքերի, ինչպես նաև գրաբարյան նախորդներով (առ, զ, ընդ, ըստ, ի) և արմատի կրկնությամբ բարդված մակրայները հենց միջինհայերենյան նորակազմություններ են: «Բարդ մակրայների մեջ ավելի շատ են անխական բարդությամբ կազմվածները, իսկ վերջիններիս մեջ՝ նախորդներով կապակցվող, ապա և որոշիչ-որոշյալ կապակցությամբ հանդես եկող մակրայները»²²⁷: Կրկնավոր բարդությունների դեպքում բաղադրիչներից մեկը կարող է հոլովված լինել: Թվարկենք կրկնավոր բարդությունները՝ ըստ խոսքիմասային պատկանելության. ա) գոյական + գոյական՝ դաս-դաս, երես-երես, ժամ-ժամ, ծիածիան, կրտոր-կրտոր, կում-կում, մաս-մաս, յօրէօր, բ) ածական + ածական՝ բարկ-բարկ, ծակ-ծակ, յերկան - յերկան, նօսր - նօսր, չար-չար, պինդ-պինդ, դրաք - դրաք, փոքր-փոքր, քիչ - քիչ, զ) մակրայ + մակրայ՝ երազ - երազ, մէն - մէն, յուշիկ - յուշիկ, կրկուկ-կրկուկ, ուշիկ - ուշիկ, շուտք - շուտք, սակաւ - սակաւ, սրբէպ - սրբէպ, դ) թվական + թվական՝ մէկ - մէկ, մին-մին, ե) բայահիմք + բայահիմք՝ վազ-վազ²²⁸:

Բարդ մակրայների մեջ մեծ թիվ են կազմում նաև նախորդներով կազմված մակրայներ՝ այլոնդայլ, այլ ի (= երբեմն), այլ ի յեկ (= հետ), առժամայն, բացիրաց, զիշերսիրուն, դարիվայր, դէպ ընդ երեկածքն (= երեկոյան դեմ), եռընդեռ (= տար - տար), երեսնիվայր, երեսադիվեր, զար ի (= բացի), զարիզար, զօրն, օրմիրուն // զօրմիրուն, ի լման (= ամբողջությամբ), ի կշուելից (= կուշտ ժամանակը), ի պակասն (= առնվազն), ինքնըսիրինքն, (ի) վայր, (ի) վեր, ծաղիկնիւր, ծովնիվայր, կաղընդկադ, միջարմիոցէ, փախիփախն, օրուարորէ²²⁹ և այլն: Որոշիչ-որոշյալ կցական բարդությամբ կազմված մակրայներից են՝ այսօր, ամօրերես, յայնժամ, յորժամ, պարզերես, մէկ-իրեն²³⁰:

²²⁷ Աղնարկներ միջին գրական հայերենի պարմության, հ. Ա, Եր., 1972, էջ 414:

²²⁸ Հմմտ. նշվ. աշխ., էջ 414-415:

²²⁹ Հմմտ. նոյն տեղում, նաև Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 5, Եր., 1965, էջ 262-268:

²³⁰ Տե՛ս Աղնարկներ միջին գրական հայերենի պարմության, հ. Ա, Եր., 1972, էջ 415:

Միջին հայերենի մակրայակերտ ածանցներն են՝ -(ա)քար, -(ա)-պէս, -օրէն, -ազին, -ակի, -ովի, -ին։ Բերենք օրինակներ՝ անհաւարար, անըննարար, ասպուածարար, զաղարար, զօրեղարար, բշնամարար, խոհեմարար, յանկարծարար, համառուարար, վիճարար, գեղեցկապէս, յայլանապէս, զայլօրէն, արքայօրէն, արդատուազին, ողորմազին, առանձնակի, զլխուին, ամենենին, կշրին, կրկին, վերսրին և այլն։

Միջին հայերենում ևս կան տարբեր հոլովաձներից (ի(j), ց + հայցական, բացառական, գործիական, ներգոյական) առաջացած մակրայներ։ Դրանք են՝ ի ներս, ի վայր, ի վեր, յուսկ, ցներքս, յանօրուց // յանօրից // անօրից (= անօրի, քաղցած), յերեսաց (= առերես), առաւուրուց, վաղուենէ // վաղվընէ (= առավոտվանից, վաղ առավոտյան), ի փականց (= ծալքից, տակից), հեկրէն (= հետոն), հիմնէն (= հիմնովին), բարով, բնաւ, ցորեկով, մուրաւով, ամենովիր (= ամեն ինչով, ամեն կերպ), սակաւ և այլն։

Նկարագրական եղանակով կազմված մակրայներից են՝ *հազար քերան, յայն պահն* (= անմիջապես), *յամենայն ալրին* (= միշտ, ամեն ժամանակ), *մինչեւ հիմայ, էնորուց յեւր* (= այնուհետև), *մոյն ժամայն, մէկ այլ* (= նորից), *տեղով-լրանով, միշտ յարակայ* (= մշտնչնական), *մէկ քերան* (= մեկ անգամ), *օր մի երկու* (= մի երկու օր)²³¹ և այլն։

Ստորև ներկայացնում ենք միջին հայերենում ստեղծված մակրայները²³². *աղէկ, ամենովիր // ամենովիր* (= ամեն կերպ, ամեն ինչով), *ամենայն դիմօր* (= ամեն կերպ), *ամենս* (= բոլորս միասին), *անդուր* (= անդադար), *այլ* (= ավելի), *այլ ի* (= երբեմն), *այլ աւելի, և այլ* (=դարձյալ), *այլվայր // այլումվայր // այլուվայր // այլույր* (= նորից, դարձյալ), *այն օր, անձարակ* (= անկասկած, անշուշտ, անհրաժեշտարար), *անդից, առջեւ, ասրից, բահրակ* (= մանաւանդ, ամենից ավելի), *բնիկ* (= բոլորովին, իսպան), *բռանց* (= բռնի կերպով), *գէնա* (=նորից, կրկին), *դար ի վեր* (= զատիվեր, դեպի վեր թերքված), *դէմ* (= ընդդեմ), *դէպի դուրս, դէպ ընդ երեկածքն, դեռ* (= հենց

²³¹ Տե՛ս Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պարտուրյան, հ. Ա, էջ 418-421:

²³² Ցանկը կազմել ենք ըստ Հ. Աճայանի բերած ցուցանի, ըստ «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պարմուրյան» գրքի և «Միջին հայերենի բառարանի»:

նոր), *դրուցիւ* (= դրւաը, դրսի կողմը), երես ընդ երես (= երես առ երես, դեմ հանդիման), *զար ի, զէրդ // զէր* (= պես, նման, օրինակի համար), *էզուց*, *էնկուց յեկ*, *ընչո՞ւ* (= ինչո՞ւ, ինչի՞ համար), *ընդոր* (=ուր, դեալի որ կողմը), *բուաքար* (= միամիտ, անհոգ), *ի լման* (=լիովին, ամբողջովին), *ի կշպելեց* (= կուշտ- կուշտ), *ի ներդ* (= ներսում, ներսում), *իսկի // իսկիկ* (= ճշմարիտ, իրոք), *իմչուի* (= մինչև), *լաւ-խառն* (= լալազին, լալով), *լոկ*, *ինկազմաց* (= ուշագնաց), *իհսոր* (=շատ, հույժ), *կամկար* (= հանգիստ, կամաց, հանդարտ, զգույշ), *կեզդուայ* (= արտաքանից լվանալ), *կիսկաւար* (=կիսով չափ կատարված), *հազար քերան*, *հաղ* (= անգամ), *հայնց//հանց//հենց* (= այնպիս), *հայերեն*, *հաւասար* (= առհասարակ, բոլորը միասին), *հեկ* (= անգամ), *հետէն* (= հետոն), *հեռու, հիպրաց* (= իրար հետ), *հոգի* (= հոգատարությամբ), *հու // հոկ // հոն, ճիճն // ի ճիճն, միճնակ // միճնակ, մէկուեղ* (= միասին), *միալրակ* (= ամբողջովին, լիովին), *միաչար* (=միաչափ), *միալար* (= շարունակ, անդադար), *միճնեւ հիմայ, միշշր յարակայ, մէկ այլ, մէկ քերան, յամենայն ատեն, յայն պահն, յայսկի* (=այստեղից), *յեկ // ի յեկու // ի յեկու* (= հետոն), *ներքեւ* (= տակը), *շակրուտ // շոյկ, ուրին մի* (= մի անգամ), *շուկով քէզ, ուժով* (=բոնի), *ուսկամ // ուսկայ // հուսկայ // օսկայ* (= այժմ, հիմա), *ուսկից* (=որտեղից), *ոչինչ դիմօր* (= ամեննին, ոչ մի կերպ), *ուր, չար* (= չափ), *պարապար* (= հավասար) *սերդ* (= սաստիկ), *սլորեւ* (= տակը), *վերեւ, վերջեւ // յերջեւ, վարահի* (= իրոք, ճշմարիտ), *վրեզով-լուսնով, ցայձ* (= այնչափ), *ցուր* (= քանի որ, մինչև որ), *փոխան* (= փոխանակ), *քաւէլ* (= քացի, միայն թե), *քիչ* (= սակավ) // *քիշիկ* (= սակավիկ), *քով* (= կողքին, նոտ) :

Ինչպես տեսանում ենք, գրաքարի մակրայներից շատերն անցել են միջին հայերենին՝ կրելով որոշակի փոփոխություններ. ա) տեղի է ունեցել հնչյունների անփոփում (կրծատում), օրինակ՝ առաջեաւ> առաջեն// առջեւ, յետեաւ > յետեն//հետեւ, վերջեաւ >վերջեւ, սոորդեաւ> սոորդեւ, դրուցեաւ > դրուցեւ, ներքեաւ> ներքեւ, զիարդ> զերդ,

մինչեւ ի >ինչողի²³³, փոխանակ>փոխան²³⁴, թ> հոլովածնի դրսնորում՝ շուտով, ի դրացէ, ի մօսն է²³⁵, աստից, անտից²³⁶:

3.17. ԿԱՊ

Ինչպես լեզվական այլ իրողությունները, կապ խոսքի մասը նույնապես գրաբար-միջին հայերեն պատմական անցման ընթացքում մի շարք փոփոխություններ է կրել: Ծագումնաբանորեն միջին հայերենի կապերի մեծագույն մասը գրաբարյան նախադրություններն են՝ ժամանակի ընթացքում տարբեր բնույթի փոփոխուններ կրած ու գարգացած:

Այստեղ մենք գերծ ենք մնացել կապերի դասակարգման ավանդական մոտեցումից՝ խկական, անխական կապեր և կապական բառեր: Նույնիսկ ժամանակակից հայոց լեզվի քերականական աշխատություններում հստակ բաժանում չկա անխական կապերի ու կապական բառերի միջև: Դրանց բնութագրումներն ու ցանկը միօրինակ ու ամբողջական չեն, քանի որ տարբերակումը ամուր քերականական իմքը չունի: Զափազանց դժվար, եթե չանձք անհնարին է լիովին պարզել, թե կապերը, որոնց մեծ մասն առաջացել է նյութական խնաստ արտահայտող խոսքի մասերից, արդյոք լրիվ առանձնացել են վերջիններից կամ որքան են պահպանել դրանց հատկանիշներն ու կիրառությունները:

Ինչպես նշում է Մ. Ասատրյանը, կապերի մի մասը մի կապակցության մեջ կարող է կիրառվել նյութական, մի այլ կապակցության մեջ՝ հարաբերության իմաստով, և շատ դժվար է որոշել՝ երբ է բարի մեջ լրիվ մարել նյութական նշանակությունը: Լեզվաբանը հավելում է

²³³ **Ինչեւ** բառի ն-ն առաջացել է **մինչեւիձնից**(ի նախորդը միացել է **մինչեւ** բառին, ինչպես դա տեղի է ունեցել **բացի**, **դէպի** բառերի դեպքում), բառակզրի ն-ն ընկել է հաջորդող ն-ի տարնմանուրյամբ: Նոյն ձևով էլ **մինչ-ը** դարձել է **ինչ**, իսկ **մինչ** որ կապակցությունն էլ՝ **ինչոր//ինչուր**(տե՛ս **Ա. Վյուրնյան**, նշվ. աշխ., էջ 128, **Հ. Աճառյան**, Լիսպատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 5, Եր., 1965, էջ 266):

²³⁴ Հնան. **Ա. Վյուրնյան**, նոյն տեղում, էջ 128, **Յ. Կարսոն**, Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն, Եր., 2002, էջ 244:

²³⁵ Տե՛ս **Ա. Վյուրնյան**, նոյն տեղում:

²³⁶ Տե՛ս **Յ. Կարսոն**, նշվ. աշխ., էջ 233:

նաև, որ անխսկական կապերի և կապական բառերի տարրերակման համար չի կարող քերվել մի հաստատուն քերականական չափանիշը²³⁷: Ուստի մենք միջինհայերենին կապերը քննելիս առաջնորդվել ենք նրանց ունեցած քերականական իմաստով և շարահյուսական կիրառությամբ: Այսպիսով՝ **առարկային վերաբերող զանազան տեսակի հարաբերությունները արտահայտող այս բառերը անվանել ենք կապեր՝ ընդունելով դրանց անքակտելի կապը գրաբարյան նախադրությունների հետ (չնայած որ կապ գիտաբառը առաջ է քաշում Մ. Աբելյանը արևելահայերենի համար «Աշխարհաբարի քերականություն» գրքում):**

Գրաբարում նախադրություններն իրենց իմաստային գործառույթները կիսում էին նախադրությունների հետ՝ նրանցից տարրերվելով իրենց միարժույթությամբ՝ իրենց հետ կապվող խնդրի նկատմամբ մեկ հաստատուն հոլովի պահանջով: Միջին հայերենում շարունակում են կիրառվել գրաբարի նախադրություն՝ ինարկե դրսուրելով ոճական, կիրառության հաճախականության տարրերությունները: Ավելին, ի տարրերություն գրաբարի, որտեղ նախադրությունը կիրառվում են տարբեր հոլովների հետ՝ աչքի ընկնելով բազմիմաստությամբ, միջին հայերենում դրանց կիրառությունը տարբեր հոլովների հետ խիստ սահմանափակ է: նախադրությունների նման նախադրություն էլ կարծես փորձում են կանոնարկել իրենց հետ կապվող բառի հոլովը: Օրինակ՝ *ընդ ըստ* նախադրությունը առավելապես գործածվում են սեռական-տրական հոլովի հետ: *Զ* նախադրի կիրառությունը բացառական, գործիական հոլովների հետ՝ պատմական, պարառական հոլովներ անվանմամբ, գրեթե վերանում է: «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության» աշխատության մեջ նշված *զ+ գործիական* միակ օրինակը (Ծնողը աղէխորով դէմ զաւակաց լան, *Անկեալ զպարանցաւ* նոցին հեկեկան) կարելի է համարել ոչ այնքան պարառական հոլովի գիտակցված կիրառություն, որքան *անկանել զպարանցաւ* գրաբարյան հարադրավոր բայի՝ սովորությի ուժով կիրառության օրինակ²³⁸:

²³⁷ Տե՛ս **Մ. Վաստրյան**, Ժամանակակից հայոց լեզվի քերականության հարցեր, հ. Ա, Եր., 1970, էջ 340-349:

²³⁸ Տե՛ս *Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության*, հ. Ա, Եր., 1972, էջ 428:

Միջին հայերենում կապերի շարահյուսական գործառույթն ավելի է ընդլայնվում: Գրաբարի նախադրություններին զուգահեռ առաջանում են նոր կապեր, որոնք մեծապես լրացնում են հոլովների թերին և հատկանշվում են բազմատեսակ շարահյուսական պաշտոններով: Ընդհանուր առմամբ կապերը հետևյալ փոփոխությունների են ենթարկվում.

ա. հանդես են գալիս գրաբարից տարբեր՝ հնչյունափոխված ձևով (չար<գր. չափ, վրայ<գր. ի վերայ, ներքեւ<գր. ներքոյ, ինչ-վի<գր. մինչեւ),

բ. գրաբարում հիմնականում նախդիրներով կազմվող ձևերին փոխարինում են նորակազմությունները (ատեն, տակ, բռվ, ի խեց),

գ. փոխառություն են օտար լեզուներից, հատկապես պարսկերենից և բուրբերենից (վախտ, կեօրայ, սապապ, ճկրուն²³⁹):

Ըստ այդմ՝ միջին հայերենում կիրառվող կապերը կարելի է ներկայացնել հետևյալ աղյուսակով:

Գրաբարյան նախադրություններ կամ դրանց հնչյունափոխված ձևեր	Միջինհայերենյան նորակազմություններ	Փոխառություններ
առանց, դէմ, դիմաց, իբրեւ, ինչպէս, փոխանակ, վասն, մերձ, հանդէպ, հանդէպ մէջ<ի մէջ վրայ<ի վերայ զատ<ի զատ յետեւ, յետոյ<յետ մօտ<մօտ ի, մօտ առ սիրուն<սիրոյն առջեւ, առաջի<առաջեւաւ	Ատեն բռվ տակ ի խեց	կեօրայ//գեօրայ<թրք. kyora` չափ, համապատասխան սապապ<պրսկ. sabab` պատճառով վախտ<vaxt` ժամանակ ճկրուն<թրք. jigir` հակառակ, ի հեծուկս

²³⁹ Այս բառը «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության» աշխատության մեջ ներկայացված է միջինհայերենյան նորակազմությունների խմբում (Էջ 429), սակայն ըստ Հ. Աճայանի՝ այս բուրբերն զիգր բարից է՝ ի հեծուկս, հակառակ նշանակությամբ: Տե՛ս Հ. Աճայան, Արմատական բառարան, Երև, 1971:

«Հայոց լեզվի պատմության դասընթաց. գրային ժամանակաշրջան» աշխատության հեղինակներ է. Մկրտչյանը և Լ. Խաչատրյանը, անդրադառնալով գրաբարյան նախադրությունների պատմական գարգացմանը, նշում են, որ դրանք երեք կարգի փոփոխություն են կրել.

ա. դրանց մեծ մասը վերածվել է հետադրությունների,

բ. մի մասը պահպանել է իր իմաստը, բայց ձևական փոփոխություն է կրել,

գ. փոքր մասն էլ գործածությունից դուրս է եկել (յաղագս, զկնի և այլն)²⁴⁰:

Այդ փոփոխությունների առաջացման պատճառները չեն նշում, պարզապես դրանք համարվում են օրինաչափ գարգացման գործընթացի արդյունք՝ «նախադրության իմաստի պահպանումով և խնդրառության (հոլովառության) ու շարադասության փոփոխություններով»²⁴¹:

Միջին հայերենում կապերը հանդես են գալիս հետևյալ առանձնահատկություններով.

1. Առաջին լուրջ փոփոխությունը պայմանավորված է նրանց կիրառության դիրքով. գրաբարի նախադրությունների մեծ մասը սկսում է կիրառվել հետադաս, իսկ նորակազմությունները գերազանցապես հետադաս են: Հատկապես 14-15-րդ դարերի մատենագրության մեջ գերիշխում են հետադաս կիրառությունները (յետ ուտելոյն-Համբարձման յետ, նման արեգական-սիրամարգի նման): Գրաբարում նույնպես նախադրությունները կարող են հետադաս կիրառություն ունենալ, բայց այդպիսի կիրառությունները խիստ սակավաբի են, օրինակ՝ *հանդերձ, շնորհիւ, վերայ, վասմէ*. Այս մասին դեռևս 5-րդ դարի մատենագրությունից վկայություններ է բերում Հ. Աճայշանը «Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի» աշխատության մեջ: Ավելին, նա նշում է *աղագս* նախադրության մասին, որը գրաբարում

²⁴⁰ Տե՛ս Ե. Մկրտչյան, Լ. Խաչատրյան, Հայոց լեզվի պատմության դասընթաց. գրային ժամանակաշրջան, Եր., 2016, էջ 262-263:

²⁴¹ Նույն տեղում, էջ 263:

միայն հետադաս կիրառությամբ է հանդիպում²⁴²: Գրաքարում նախադրությունների հիմնականում նախադաս կիրառությունը Վ. Առաքելյանը բացատրում է վաղնջական շրջանում հայերենի լրացյալ-լրացում շարադասությամբ²⁴³: Ավելի վաղ Հ. Աճառյանը նախադրություն բառի կազմությունը համարում է թարգմանություն հունարենից, որտեղ նախադրությունները բացառապես գոյականից առաջ են դրվում: Մրանով Աճառյանը կարծես հակված է գրաքարի նախադրությունների գերազանցապես նախադաս կիրառությունը նույնպես հունարենի ազդեցությամբ բացատրելուն²⁴⁴: Իսկ ահա միջին հայերենում դրանց դիրքային փոփոխությունը՝ նախադրություններից հետադրությունների անցումը, բացատրում է բոլորնենի ազդեցությամբ, որտեղ նախադրությունները բացառապես գոյականից հետո են դրվում: Վ. Առաքելյանը ժամանակակից հայերենի կապային համակարգի ձևավորման ու կազմավորման գործում ընդունում է ուսերենի մեծ ազդեցությունը՝ նշելով, որ ոսւերենի նախադրությունը իմաստային համակարգը սրբա մեր գրական լեզվի վերլուծական բնույթը և հայերենի կապերի իմաստների, ոճական ձևավորման բնագավառում մեծ նշանակություն ունեցավ²⁴⁵: Այսպիսով՝ միջին հայերենն ապահովում է գրաքարյան նախադրությունների անցումը աշխարհաքարի հետադրություններին:

2. Ինչպես գրաքարում, այնպես էլ միջին հայերենում կապերի մեծ մասը սեռական հոլովով դրված կապի խնդիր է պահանջում (*փոխան*, *(ի) վերայ, մէջ, մօդ*): Սակայն կապերի մի մասը հոլովառությամբ տարրերվում է: Օրինակ՝ *առանց* կապը գրաքարում պահանջում է բացառապես սեռական հոլովով դրված խնդիր, իսկ միջին հայերենում հաճախադեպ է *առանց* կապի՝ ուղղական-հայցական հոլովի հետ կիրառությունը.

²⁴² Տե՛ս Հ. Աճառյան, Լիակատար թերականություն հայոց լեզվի համեմատությամբ 562 լեզուների, հ. V, Եր., 1965, էջ 114-115:

²⁴³ Տե՛ս Վ. Առաքելյան, Գրաքարի թերականություն, Եր., 2010, էջ 210:

²⁴⁴ Տե՛ս Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 113-115:

²⁴⁵ Տե՛ս Վ. Առաքելյան, ժամանակակից հայերենի հոլովների և հոլովական կապակցությունների իմաստային առումները, Եր., 1957, էջ 189:

Ես աչք ու դու լոյս, հոգի, *առանց լոյս՝* աչքըն խաւարի.
Ես ձուկ ու դու ջուր, հոգի, *առանց ջուր՝* ձուկըն մեռանի (Ն.Չ.):

3. Ի տարբերություն գրաբարի՝ դրանց մի մասը հաճախ կիրառվում է առանց *ի նախդրի* (ի հետ նորայ-մարդոյ հետ, ի մէջ երկրի-թղթի մէջ, մօս ի սիրտն-մարդուն մօս):

Հարահյուսական տեսանկյունից կապերի նշանակությունը սերտորեն կապված է հոլովական ձևերի արտահայտած նշանակությունների հետ: Ինչպես նշում է Մ. Աբեղյանը, կապերը կամ ցույց են տալիս մի նոր տեսակի հարաբերություն, որ հոլովները ինքնուրույն չունեն, կամ ավելի ճիշտ ու պարզ են դարձնում հոլովների նշանակությունը²⁴⁶: Երկու դեպքում էլ կապերը լրացնում են հոլովների թերին, բացը, իսկ եթե հաշվի առնենք միջին հայերենի քերականության, այդ թվում նաև հոլովական համակարգի անմիջօրինակությունը, ապա հասկանալի են դառնում գրաբարյան նախադրությունների գարգացումն ու կրած ծավալուն փոփոխությունները միջին հայերենում:

3.18. ՇԱՂԿԱՊ

Եթե կապը միայն բառերի միջն դրսնորվող զանազան հարաբերություններ է ցույց տալիս, ապա շաղկապը կապում է բառեր, նախադասություններ և խոսքային տարբեր հատվածներ: 5-րդ դարից սկսած՝ շաղկապը ենթարկվել է հայ քերականների քննությանն ու լրտարաննանը՝ դասվելով 8 խոսքի մասերի շարքը:

Սպասարկու խոսքի մաս լինելով՝ շաղկապներն այնուամենայնիվ գուրկ չեն բառային ընդհանուր խմաստից, և հենց այս խմաստն էլ, համակցված ձևաբանական արժեքի ու շարահյուսական կիրառության հետ, պիտի հաշվի առնվի նրանց որպես խոսքի մաս բնութագրելիս: Իրենց ունեցած բառիմաստով է պայմանավորված, որ շաղկապները խիստ տարբերակված կիրառություն ունեն խոսքում: Օրի-

²⁴⁶Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Եր, 1974, էջ 471:

նակ՝ *թէպէլի* շաղկապը զիջման իմաստ ունի, *որովհեկուր՝* պատճառի, *քանձր՝* բաղդատորյան և այլն:

Միջին հայերենի շաղկապները բնութագրելիս պետք է նշել, որ շարունակում են կիրառվել գրաբարի բոլոր շաղկապները, սակայն կիրառության այլ հաճախականությամբ: Եթե գրաբարում գերիշխում է և շաղկապը, ապա միջին հայերենում ավելի հաճախ է կիրառվում ու շաղկապը, որը գրաբարում մերժելի էր ու համարվում էր ռամկորեն: Միջին հայերենում *ու-ն* ավելի սերտ հարաբերություն արտահայտելու իմաստ է ձեռք բերում, որի շնորհիվ էլ բազմաթիվ բաղկյուսական բարդություններ է կազմում հայերենում՝ *լաց ու կոծ, ախ ու վախ և այլ*²⁴⁷: Գրաբարի *զի*, *քանզի* շաղկապների փոխարեն միջին հայերենում ավելի հաճախ կիրառվում է *որովհեկուրի* շաղկապը, որը նոյնական գրաբարում համարվում էր ռամկորեն: Որոշ շաղկապներ այլ բառային իմաստ են ստանում: Օրինակ՝ *այլ* շաղկապը գրաբարում ուներ ավելի շատ հակառական իմաստ (Ոի՛ յաղբիր ի չարէն, *այլ* յաղբեա՛ բարեան չարին), իսկ միջին հայերենում ավելի հաճախ կիրառվում է միավորիչ իմաստով՝ հոմանիշ դառնալով *էլ, ևան շաղկապներին* (Ողորմիմ յանցաւորիդ, *այլ* գրամ ի կողոպտեալլ (ՆՀԲ)):

Միջին հայերենում ստեղծվում են մի շարք հարաբերական շաղկապներ, իիմնականում *որ, թէ* շաղկապների բաղադրությամբ՝ *ոնց որ, հանց որ, թէ չէ//թէ չէ մինչեւ որ//ինչուր, մանաւանդ թէ, որդեն որ, թէ որ, քող թէ* և *այլն*²⁴⁸:

Հանց որ մահրում կու հանես, բեր պատաճքն ու լիր զիս ի ներս (ՆՔ, 127):

Թէ ինձ որ մուրատով կուզես, եկո՞ պագ (ՆՔ, 53):

²⁴⁷ Տե՛ս **Ա. Մարգարյան**, Հայոց լեզվի բերականություն, Զնարանություն, Եր., 2004, էջ 576:

²⁴⁸ Այս երևոյթը բնորոշ է լեզուների հատկապես խոսակցական տարրերակներին: Այսպես՝ Հ. Աճառյանը բերում է ֆրանսերեն *և, բայց* շաղկապների օրինակը, որոնք բանավոր խորսոր մի շարք բաղադրյալ շաղկապներ են կազմում ժամանակակից ֆրանսերենում: Տե՛ս **Հ. Վճառյան**, Լիակատար բերականություն հայոց լեզվի համեմատությամբ 562 լեզուների, հ. V, Եր., 1965, էջ 341: Միջին հայերենում այդպիսի դեր ունեն գերազանցապես *որ, թէ*, ըստ Էտրյան, ամենազործածական շաղկապները:

Գանգատն սրտին հով տայ՝ *թէ չէ մէ սլրտն կու պատռի* (ՆՔ, 57):

Մանաւանդ թէ տաքիւ է կերեալ (Գ.թ., 162):

Երբայ ի ծառ մի փաթութէ զագին, *մինչեւ որ կու տուած անասունքն մարտուի* (ԱԿՊ, 122):

Եւ եփէ ինչուր իրեքէն մէկն մնայ (ՄՀԶՄ, 146):

Գրաբարյան շաղկապների կողքին հանդես են գալիս փոխառյալ շաղկապներ՝ *զերս//զերսյ/զէրէ՝ պրսկ. zira՝ որովհետև, ամս՝ պրսկ. ամմա՝ բայց, սակայն, հսն՝...հսն//հէն, ...հէն՝ պրսկ. hām՝ և, նաև, որոնք մինչ օրս էլ գործուն են հայերենի տարբեր բարբառներում* (Ագուխ, Պոլիս, Հաճշեն և այլն):

Զերսյ խոցեցիր դուն զիս, լուկ վերցաւ սրտիկս ի քենէ (ՆՔ, 157):

Եւ բռնեցի զինքն, *ամս չծեծեցի զմա* (Կամ. արձ. 167):

Զիս՝ զանարժան ծառայն *հսն՝ ճառահպաշի, հսն՝ պօստանճիպաշի հիշեցէք ի տէր* (ՄՀՔ):

Շարահյուսական կիրառությունը հաշվի առնելով՝ պիտի նշենք, որ ինչպես ժամանակակից հայերենում, միջին հայերենում նոյնպես շաղկապները հարաբերակից են կապերին, դերանուններին ու մակրայներին: Միևնույն բառը նախադասության մեջ կարող է հանդես գալ.

ա. Ե՞վ որպես դերանուն, և՛ որպես շաղկապ: Օրինակ՝ *որ* (Եւ զայն արա *որ* ասիցեմ: (ԱԱՕԲ, 128) – Մինչեւ օրն *որ* ամենայն խորք ի վեր զան:), *քանի* (*Քանի* ու *քանի* ասեմ, դու ականց ունիս նա լսէ: – *Քանի* մարն զիս բերեր, քահանի չեմ խոստովաներ: (ՆՔ, 50), *այլ* (Այլ օրինակաւ խօսեցաւ ընդ մանուկն: – Ամէն մարդոյ մի՛ հաւատայք, *այլ* ընտրեցէք զշար եւ զբարին: (ՆՔ, 138)),

բ. Ե՞վ որպես կապ (նախադրություն), և՛ որպես շաղկապ: Օրինակ՝ *մինչեւ* (*Մինչեւ* ապաշխարութիւն հաշտի ընդ տերն եւ ընդ վարդապետն: – Եփէ՛ այնչաք *մինչեւ* մնայ մի լիտր: (ՄՀԶՄ, 56)), *ինչվի* – (*Ինչվի* կարմունջն գետին կէսն իմ զնած է: – *Ինչվի* աչքն չի հաւներ, չի խարեր հազար լեզու զիս: (ՆՔ, 58)):

Միջին հայերենում կիրառված շաղկապները կարելի է ներկայացնել հետևյալ աղյուսակում.

Թարգ	Քերակա - նական ձևերից առաջացած	թարգ				Փոխա- ռյալ
		Կցա- կան	Հարաբերա- կան	Կրկնա- դիր	Չուզադիր	
այլ (ալ, էլ), եւ, ու, իսկ, քայց, եւս, կամ, սա- կայն, երբ(էփ), զի, երէ, թէ, թէ- պէտ, որ, քան, քա-	որպիհետեւ (որ և եւս բառերի- գործիա- կանի ձևե- րից), յոր- ժամ (ի (յ)+որ+- ժամ)	թէեւ. թանզի, նաև, այլն, մինչ- դեռ, եր- բոր (եփոր)	եւ ապա, եւ կամ, նոյնպէս եւ, մանաւանդ թէ, կամ թէ, բայց միայն, յորժամ որ, թէէլ/թէչ չէ, քանի որ, որ- տեղ որ, ոնց որ, թէ որ, մինչեւ որ, թող թէ, հանց որ	ո՛չ,...ո՛չ թէ՛,...թէ՛ երէ՛,...ե- թէ՛ կամ,...- կամ	այն,...որ, երէ,...այլ, յայն ժամ,- ...որ ժամ, ոչ թէ,... այլ, ոչ երէ,... այլ, ոչ թէ,... քան հանց,...զի- ինչ, չէ թէ,...քան- ցոր	ամա՝ քայց, զերա(j)՝ որով- հետև, համ..., համ՝ և...,և

Ավանդաբար շաղկապները բաժանվում են երկու խմբի՝ համադրական և ստորադասական²⁴⁹: Միջին հայերենի համադասական շաղկապներն են և, ու, իսկ, քայց, սակայն, կամ, այլ, եւս, կամ թէ, եւ կամ, մանաւանդ թէ, կամ թէ չէ, նոյնպէս եւ, եւ ապա, ո՛չ...ո՛չ թէ՛,... թէ՛, կամ՝ ...կամ, երէ՛,...երէ՛,...երէ՛ և այլն:

Ստորադասական շաղկապներն են որ, թէ, երէ, քանզի, քանի որ, որովհետիւ, զի, թէպէտ, քան, քանի, քող թէ, թէ չէ, սապա երէ թէ- պէտ եւ, մինչեւ որ և այլն:

Այսպիսով՝ միջին հայերենի շաղկապները հարատացնում են գրաբարի շաղկապները ցանկը և դրսնորվում կիրառության հաճախականությամբ ու ոճական յուրահատկություններով:

²⁴⁹ Այստեղ մենք շրջանցել ենք շաղկապների՝ տարբեր իմաստային խմբերի բաժանման հարցը՝ մեկնական, հակառական և այլն, քանի որ այդ մասին մանրամասն խոսվում է տարբեր թերականների աշխատություններում (Մ. Սեբաստացի, Հ. Աճառյան, Մ. Աբեղյան, Ա. Մարգարյան, Ա Արքահամյան, Հ. Բարսեղյան, Գ. Գարեգինյան, Մ. Ասատրյան և այլք): Քանի որ հայերենում շաղկապները կիմնականում ան- փոփոխ փոխանցվել են լեզվական մի փուլից մյուսին, հետևաբար կարիք չկա այս- տեղ մեկ անգամ և դրան անդրադանարու:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՑԱՆԿ

1. Արաջյան Ա., Անցյալ կատարյալ ժամանակը հայերենում, Եր., 2015:
2. Արաջյան Ա., Հայերենի հոլովական համակարգի ըմբռնումը և պատմական զարգացումը հայ քերականագիտության մեջ, Եր., 2006:
3. Արելյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Եր, 1974:
4. Արքահամյան Ա., Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 1976:
5. Արքահամյան Ա., Հայերենի դերբայները և նրանց ձևարանական նշանակությունը, Եր., 1953:
6. Ազնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Ա., Եր., 1972, հ. Բ, 1975:
7. Աճառյան Հ., Արմատական բառարան, Եր., 1971:
8. Աճառյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 1, Եր., 1952, հ. 3, Եր., 1957, հ. 4, Բ գիրք, Եր., 1961, հ. 5, Եր., 1965:
9. Այտրնյան Ա., Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Եր., 1987:
10. Առաքելյան Վ., Գրաբարի քերականություն, Եր., 2010:
11. Առաքելյան Վ., Ժամանակակից հայերենի հոլովների և հոլովական կապակցությունների իմաստային առումները, Եր., 1957:
12. Ասատրյան Մ., Ժամանակակից հայոց լեզվի քերականության հարցեր, հ. Ա, Եր., 1970:
13. Աւետիքեան Գ., Սիլմելեան Խ., Աւգերեան Մ., Նոր բառգիրք հայկագեան լեզուի, հ. 1-2, Վենետիկ, 1836-1837 :
14. Գիրք փաստակոց, Վենետիկ, 1877:
15. Գյուղատյան Դ., Գրական արևելահայերենի քերականության հիմունքներ, Եր., 2016:
16. Գոշ Մ., Դատաստանագիրք, Եր., 1975:
17. Կարստ Յ., Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն, Եր., 2002:
18. Հանանյան Գ., Հին հայերենի բայական զարտուլությունների հետագա դրսերումները, «Հայերենագիտության իմնահարցեր և զարգացման հեռանկարներ». Միջազգային գիտաժողովի գեկուցումների ժողովածու, Եր., 2015:
19. Հովսեփյան Լ., ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզուն, Եր., 1997:
20. Ղազարյան Ռ., Ավետիսյան Հ., Միջին հայերենի բառարան, Եր., 2009:
21. Ղազարյան Ռ., Գրաբարի բառարան, հ. 1, 2, Եր., 2000:

22. Ղազարյան Ս., Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Եր., 2006:
23. Մալխասեանց Ս., Հայերէն բացատրական բառարան, հ. 1-4, Եր., 1944-1945:
24. Մարգարյան Ա., Հայոց լեզվի քերականություն, Զնարանություն, Եր., 2004:
25. Մարգարյան Ա., Հայերէնի հարադիր բայերը, Եր., 1966:
26. Ակրտշյան Է., Խաչատրյան Լ., Հայոց լեզվի պատմության դասընթաց, Եր., 2016:
27. Ակրտշյան Է., Խաչատրյան Լ., Հայոց լեզվի պատմության դասընթաց. գրային ժամանակաշրջան, Եր., 2016:
28. Յուզբաշյան Ա., Դասական գրաբարի ձևաբանական նորմերը և նրանց պատմական զարգացումը (Հոլովական համակարգ), «Հայերէնագիրության հիմնահարցեր և զարգացման հեռանկարներ» միջազգային գիտաժողովի գեկուցումների ժողովածու, Եր., 2015:
29. Շահվերդյան Թ., Գրական հայերէնի պատմության դասընթաց, պատմական ձևաբանություն, մաս 1, Եր., 2018:
30. Պետրոսյան Հ., Ակնարկներ հայերէնի պատմական ձևաբանության հոդային կարգ, Եր., 1976:
31. Պետրոսյան Հ., Հայերէնագիտական բառարան, Եր., 1987:
32. Զահուլյան Գ., Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները իման և միջնադարյան Հայաստանում, Եր., 1954:
33. Սմբատ Սպարապետ, Անսիզ Անտիռպայ, Վենետիկ, 1876:
34. Սևակ Գ., Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Եր., 1955:

ՀԱՍՏԱ-ՈՏԱՎԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. ԱԱՕԲ - Ամիրդովլար Ամասիացի, Օգուտ թշշկութեան, Եր., 1940:
2. ԱԿՊ – Արքահամ քահանա Կ. Պոլսեցի, Պատմութիւն անասնց և զազանաց (Բազմավեպ, Վենետիկ, 1898):
3. Գր. - Գրիգորիս, Քննութիւն բնորեան մարդոյ եւ նորին ցաւոց, Եր., 1962:
4. ՄՀԲ - Ղազարյան Ռ., Ավետիսյան Հ., Միջին հայերէնի բառարան, Եր., 2009:
5. ՄՀՁՄ - Մխիթար Հերացի, Զերմանց մխիթարութիւն, Վենետիկ, 1832:
6. ՆՀԲ - Աւետիքեան Գ., Միւրմելեան Խ., Աւգերէն Մ., Նոր բառզիրք հայկագեան լեզուի, հ. 1-2, Վենետիկ, 1836-1837 :
7. ՆԲ - Նահապետ Քուչակ, Հայերէնի կարգաւ, Եր., 1957:

ԳԼՈՒԽ 4

ՄԻԶԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՇԱՐԱՀՅՈՒՍԿԱՎՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ

Լեզվի շարահյուսական մակարդակում ուսումնասիրվում են բառերի կապակցման բնույթը, միջոցներն ու եղանակները, բառակապակցությունները, նախադասության կառուցվածքը՝ իր պարզ և բարդ ենթատեսակներով։

Պարզ և բարդ նախադասությունների կառուցվածքային տիպերը հայերենի պատճական զարգացման բոլոր փուլերում գրեթե համընկնում են։ Բարդ նախադասությունների և բառակապակցությունների բաղադրիչների հարաբերությունները լինում են ստորադասական, համադասական և ստորոգումային։ Ստորադասական կապակցությունն իրականացվում է լրացում-լրացյալ հարաբերությամբ։ Համադասական կապակցության դեպքում բաղադրիչները քերականորեն իրար համազոր են և միանում են համադասական շաղկապներով կամ առանց շաղկապների՝ պատասխանելով միևնույն հարցին, իսկ ստորոգումային հարաբերությամբ կապակցվում են ենթական և ստորոգյալը։

Ինչպես գիտենք, հայ քերականագիտությունը զարգացման նոր որակ է դրսնորում միջնադարյան մատենագրության մեջ։ Նախ վերանում են թարգմանական գրականության միջոցով ստեղծված հունարան հայերենի խրթին կառուցատիպերը, և լեզվական տարբեր մակարդակների նորովի ուսումնասիրման անհրաժեշտություն է առաջանում։

Զեավորվել էր մի նոր խոսակցական լեզու, որի լեզվական տարբերն ունեին յուրօրինակ բնութագրիչներ։ Շարահյուսական մակարդակում, օրինակ, տեղի են ունենում խնդրառության և համաձայնության փոփոխություններ։ այսպես՝ նմանել բայի լրացումը, որ գրաբարում դրվում էր տրական հոլովով («նմանեցին քաջ նահարակացն»), միջին շրջանում սկսում է դրվել հայցական հոլովով՝

«քու լրերկը վարդ կու մանի» (նմանի) ²⁵⁰: Սիջին հայերենում փոփոխության է ենթարկվում նաև որոշիչ-որոշյալ, հատկացություն կապակցությունների շարադասությունը: Այս շրջանում գերակշռող է դառնում որոշիչների նախադաս կիրառությունը:

4.1. ՇԱՐԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԵՊԱՆԱԿՆԵՐԸ ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Սիջին հայերենում, ինչպես և ժամանակակից հայերենում, կապակցությունները կազմվում են երեք եղանակով՝ խնդրառություն կամ կառավարում, համաձայնություն և առդրություն:

Քանի որ միջին հայերենում արդեն ածականները, թվականները, դերբայնները, դերանունների մի մասն այլևս չեն թերփում (ածականները, թվականները, հարակատար և ենթակայական դերբայնները թերփում են միայն փոխանվանաբար գործածվելիս), ուստի այդ խոսքի մասերով արտահայտված կապակցությունները ոչ թե համաձայնությամբ, այլ առդրությամբ են կապակցվում և հոլովով ու թվով չեն համաձայնում գոյական լրացյալին: Գոյականի հետ հոլովով և թվով համաձայնության քերականական օրինաչափությունը լեզվի պատճական զարգացման փուլում վերանում է: Յ. Կարստը գոյականների հետ ածականների և թվականների համաձայնության մասին նշում է, որ նախադաս դիրքում ածականը հիմնականում չի հոլովում (բացառությամբ միավանկ ածականների), սակայն հետադաս դիրքում հոլովվում է: Կարստի կարծիքով կիլիկյան հայերենում, ինչպես նոր պարսկերենում, չհոլովվող նախադաս որոշիչ ածականը դառնում է կանոնավոր ձև: Գոյականի հետ համաձայնության տեսակետից թվականները Յ. Կարստը բաժանում է երկու խմբի: «Առաջին խումբն ընդգրկում է երկու, երեք, չորր թվականները: Դրանք արդեն վերջավորությամբ բնորոշվում են որպես հոգնակի, կամ եւ, երկու թվականի դեպքում՝ որպես երկակի, և միշտ հոլովվում են գոյականի հետ միասին, երկուսն եւ հոգնակիով: Երկուորդ խումբը, որ պա-

²⁵⁰Տե՛ս **Ս. Պազարյան**, Սիջին հայերեն, Գիրք Ա, Եր., 1960, էջ 109:

րունակում է մնացած թվականները, իինգից սկսած, նմանվում է առաջինին. եթե թվականը հաջորդում է գոյականին, երկուսն ել հոլովկում են հոգմակիով: Սակայն եթե թվականը դրվում է գոյականից առաջ, այն չի հոլովկում, իսկ գոյականը հոլովկում է կամ եզակիով, կամ հոգմակիով... Բոլոր քանակական թվականները, ներառյալ *մէկ* թվականը, կիլիկյան հայերենում ձեռք են բերել ածականի բնույթ և դրվում են գոյականից առաջ՝ անքեք ձևով»²⁵¹: Նույն կարծիքին է նաև Վ. Քոսյանը, նշելով, որ թվականով արտահայտված գոյականի լրացումները միջին հայերենում դրվում են մեծ մասամբ գոյականից առաջ՝ հիմնականում չհամաձայնելով գոյական լրացյալին²⁵²:

Առդրությունը շարահյուսական կապակցության այնպիսի ձև է, որի դեպքում ստորադաս անդամը գերադասի հետ քերականական կապի մեջ է առանց ձևաբանական փոփոխությունների: Քանի որ գրաբարը թեքական լեզու էր, առդրությանը կապակցվող միավորները սակագ էին, իսկ միջին հայերենում, որտեղ թեքականությունը աստիճանաբար նվազում էր կցականի ազդեցությամբ, առդրությանը կապվող միավորները խիստ ավելանում են, որովհետև ածականը և թվականը, ինչպես նաև հատկանիշ ցույց տվող դերանուններն ու դերբայներն այլևս չեն հոլովկում: Այսպիսով՝ միջին հայերենում որոշիչ-որոշյալ բոլոր կապակցությունները միավորված են առդրությամբ, ինչպես նաև բայ ստորոգյալ և պարագ լրացում գույգերը: Բերենք շարահյուսական կապակցությունների բնորոշ օրինակներ, որոնց կապը առդրական է՝ ա) **ածականով՝ կակուղ հուկնա, աղեկ դեղնա, ի լրաք պուխարէ** (ԲՈ, 64) պեղծ երազ, սև հալիս (ԲՈ, 65), բ) **թվականով՝ երկու դեղնա, երկու ազգ, երկու ջեղ** (ԲՈ, 74), երեք օր, իհնագ լրասէ, մէկ բաժին (ԲՈ, 77), գ) **դերբայով՝ բնածայող կերակրոցն** (ԲՈ, 100), դիմօք բռնող և ամրացնող դեղեր պիկոյ են (ԱՍ, 131), խաչած սոխ, աղցած ոսպն, խծկող դեղերն (ԱՍ, 132), սրեւզդին սնուցած (ԱՍ, 133), դ) **մակրայով՝ արագ հանէ զջերմուրինն** (ԲՈ,

²⁵¹ Յ. Կարստ, Կիլիկյան հայերենի պատմական թեքականություն, Եր., 2002, էջ 363-366:

²⁵²Տե՛ս Վ. Քոսյան, Անջին հայերենի բառակապակցությունները, Եր., 1984, էջ 38:

79), շատր օգուէ, վատր լսէ, յանկարծակի բռնվի (ԲՍ, 78), դժար ծնանի (ԲՍ, 105) և այլն:

Խնդրառությունը կամ կառավարումը շարահյուսական կապակցության այնպիսի ձև է, երբ գերադաս անդամը թելադրում է իրեն լրացնող ստորադաս բաղադրիչի հոլովը կամ կապի և կապական խնդրի կաղապարը: Միջին հայերենում խնդրառությամբ կապակցվում են հիմնականում ստորոգյալ+խնդիր կամ ստորոգյալ+պարագա շարահյուսական կաղապարները: Միջին հայերենում խնդրառությունը բավական տարածված էր, ինչպես գրաքարում, այնպես էլ աշխարհաբարում: Խնդրառությունը հայերենի բոլոր փուլերում լինում է 1. ուժեղ կամ բոլյլ, 2. միակի կամ բազմակի, 3. անմիջական և միջնորդավորված²⁵³: Բերենք յուրաքանչյուրից համարժեք օրինակներ: Ուժեղ խնդրառությամբ օժտված են ներգործական և կրավորական սեռի բոլոր բայերը, ինչպես նաև չեզոք սեռի բայերի բնության խնդիրները և պարագաները: Չոր օրինակ՝ *զամենն յիշնար, ճանանչէ զկարդած շունն, ծուէ զվիզն* (Գր., 45), *բաժանել զերերն ի միսինց* (Գր., 71), *լրդայոցն պարտահէ* (Գր., 73), *եփէ վարդէջրով, օծէ ի զլուխն, ձէր կարեցուր ի քիրն, զարէջուր պուր, հանդիպի այնոնց* (ԲՍ, 66) և այլն: Թույլ կառավարում, այս դեպքում բայերի և պարագայական խնդրների կապը ավելի բոլյլ է, որովհետև գործողությունը կարելի է կատարել մեկի կամ մի բանի մոտ, առաջ, հետ, մեջ և այլ գուգակցումներով, ինչպես օրինակ՝ Եւ այն ցաւն, որ *հերմանն լինի, նայ լինի որ ի զլուխն լցուել է ի սուր մաղձերով* (Գր., 51), ...Եւ բերանն միշտ ջրով կենայ, երեսն Եւ մարմինն կենայ բշրացած (Գր., 53), ...ի լման չկարէ գործել իր վարդուժութեան պարմարին համար (ԱՍ, 91): Սակայն ինչպես նշում է Մ. Ասատրյանը ուժեղ և բույլ հասկացությունները հայերենի զարգացման բոլոր փուլերում հաճախ հստակ չեն սահմանազատվում²⁵⁴:

²⁵³ Առավել մանրամասն տես **Գ.** Խաչատրյան, **Թ.** Շահվերդյան, **Լ.** Պետրոսյան, Գրական հայերենի պատմության դասընթաց, Եր., 2018, էջ 11-16:

²⁵⁴ Տես **Մ.** Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Շարահյուսություն, Եր., 1987, էջ 54-58:

Միակի է այն խնդրառությունը, որի դեպքում լրացյալը պահանջում է ընդամենը մեկ լրացում, որը, իբրև կանոն, ուժեղ կառավարման արտահայտություն է: Բազմակի դեպքում գերադաս անդամի թեկառանքով առկա են մեկից ավելի ստորադաս անդամներ, ինչպես օրինակ՝ ...չի կարենայ քաշել զիերակուրն ի յիմքն (ԱՍ, 90), ...
Չիրակ այն մարդուն դուն ყուր (ՆՔ, 263):

Անմիջական է համարվում խնդրառության այն ձևը, որի դեպքում ստորադաս անդամն արտահայտված է որևէ հոլովով, իսկ միջնորդական է դիտվում, եթե ստորադաս անդամն արտահայտվում է կապ+կափի խնդիր կաղապարով, այսպես օրինակ՝ անմիջական խնդրառության օրինակներ են՝ Երեւեկ ես *անոր կուրամ* (ՆՔ, 207), Կամ առնում զբեզ ելնեմ կամ թողում զգլուխս առնում զբեզ (ՆՔ, 206): Բերենք նաև միջնորդական խնդրառության օրինակներ՝ Գամ միբում ի մէջ զանձիլին... զամ մշմում ի մէջ քո քերդին (ՆՔ, 206)

Համաձայնությունը շարահյուսական կապակցության այնպիսի ձև է, եթե կապակցվող եզրերը իրար հետ համաձայնում են քերականական կարգերով: Եթե գրաբարում համաձայնությունը լայնորեն տարածված կապակցության եղանակ էր, ապա միջին հայերենում արդեն համաձայնության շրջանակները նեղանում են: Միջին հայերենում համաձայնության իմնական դրսերումներից է գոյականի, դերանվան և դիմավոր բայի կապակցությունը՝ իբրև ենթակա և ստորոգյալ, ինչպես նաև բացահայտչի և բացահայտյալի շարահյուսական դերում հանդես եկող գույգերը: Բերենք միջին հայերենում համաձայնության եղանակով կապակցվող շարահյուսական միավորների բնութագրական օրինակներ՝^{ա)} ենթակա և ստորոգյալ՝ պիտի մարդն... , ... քումայ այն կիղեւմ... (Գր., 83), ... դում զիլացիր... (Գր., 90), ... եւ այսոնք ամէնն զանձն կու փոխենի ի բնութենէն եւ կու ալիրեն... (ԱՍ, 108), ... եւ յեւոյ ի նոցանէ ուսան հնդիկըն (ԱՍ, 113), բ) բացահայտիչ և բացահայտյալ՝ Առաջին մայրն՝ *Մարիամ սրբուհին* երեր ծնունդ ցավազին, զՅիսուս միածին (ՀԵ, 66), ... ձկարել զարփիազեղ պարկեր ասկրուծազարդ հօրն մերոյ՝ սրբոյ Լուսաւորչին Գրիգորին (ՀԵ, 143):

4.2. ՇԱՐԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Շարադասությունը բառերի որոշակի դասավորության կարգն է, որը լինում է ազատ և կայուն: Հատկապես մեծ է շարադասության դերը անջատական լեզուներում, որտեղ բառերի դասավորությունը հիմնականում կայուն է, իսկ կցական և քերական լեզուներում այն ավելի փոքր կշիռ ունի, քանի որ բառերի դասավորությունը համեմատաբար ազատ է: Ազատ շարադասության դեպքում նախադասության անդամների շարահյուսական պաշտոնները չեն փոխվում: Բառերի դասավորության ընդունված և տարածված շարադասությունը համարվում է սովորական շարադասություն, իսկ փոփոխված՝ շրջուն: Ինչպես գրաբարում և ժամանակակից հայերենում, այնպես էլ միջին հայերենում նախադասության անդամների շարադասությունը հիմնականում ազատ է, այսինքն՝ շարադասությունը քերականական-շարահյուսական գրեթե դեր չունի: Ազատ շարադասության հետ մեկտեղ՝ գործում են հայերենի զարգացման առանձին փուլերին բնորոշ տարրեր օրինաչափություններ:

Հնդեվրոպական հիմնական լեզուներում, ինչպես նաև հայերենում առավել տարածված է շարադասության SOV կառույցը, այսինքն՝ նախադաս ենթակային (S) հաջորդում է բայ-ստորոգյալ (V), որին էլ՝ ուղիղ խնդիրը (O): Սակայն նշենք, որ իին հայերենում կիրառական է եղել նաև VSO շարադասության տիպը, որտեղ ընդգծվում է բայի առաջնային դիրքը: Որոշ լեզվաբանների կարծիքով՝ այս կառույցը ծագումնաբանորեն ավելի հին է նախորդի համեմատությամբ²⁵⁵: Միջին հայերենում SOV շարահյուսական կառույցը դասնում է ամենատարածվածը:

Գ. Զահուկյանի համոզմամբ, «գրաբարի շարահյուսական համակարգը բնութագրվում է որոշիչների, հատկացուցիչների և կապի խնդիրների հիմնականում ետադաս գործածությամբ»²⁵⁶: Միջին հայերենում որոշիչ-որոշյալ և հատկացուցիչ-հատկացյալ կապակցությունը կազմում է ամենատարածվածը:

²⁵⁵ Գ. Զահուկյան, Շարահյուսական տառմնասիրություններ, Եր., 2003, էջ 89:

²⁵⁶ Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացմանը և կառուցվածքը, Եր., 1969, էջ 39:

յունների շարադասությունը, ընդհակառակը, իիմնականում նախադաս է, այսինքն՝ այս շրջանում և՛ որոշչի, և՛ հատկացուցի համար օրինաշափ է դատնում նախադաս գործածությունը: Դրանց հետադաս կիրառություններն ունեն ոճական արժեք և կարող ենք դիտարկել որպես շրջան շարադասության դրսնորումներ: Օրինակ՝

Բոներ եմ **սրտիդ ականջն** ու ձեռօրս զօղն անցուցեր.

Քո սերն է իմ մորս կաքն, ծուծ եղեր և ոսկերքս է մտեր,

Չկա բաժնեկու ճարակ, զայդ ի քու միտող մի՛ ձգեր: (ՆԶ, 47)

Ահա եղեւ **պայծառ գարուն,**

Հոտս բորեաց անուշ վարդուն,

Զայնն բաղցրիկ զայր պլապուն,

Եւ եղանակն հաւերուն: (ՀՀՄՁ, ԿԵ, 215)

Շաքար ու շիրին շրթունք,

Երես՝ լի զունով ծաղկունք

Թուխ աչեր ու կամար ունք,

Ար-ենկ, աչերուս իմ լոյս: (ՀՀՄՁ, ԿԵ, 221)

Երիս անձինք, մի տէրութիւն,

Խարիսրդ եւ բան միակամակ,

Մի Էութիւն եւ մի բնութիւն,

Անզուգական փառք եւ պսակ: (Ֆր., 72)

Միջին հայերենում որոշչի պաշտոնում կայուն շարադասություն ունի **մի անորոշ դերանունը**, որը, իբրև կանոն, դրվում է որոշյալից հետո: Օրինակ՝ Եկո քեզի **նուռ մի** տամ, կտրե տես՝ քանի հատ ունի, Ամեն հատի **պագ մի** տուր, ավելին հարամ թէ պիտի (ՆԶ, 125), **Հայրեն մի** կամիմ ասել, որ լսեն քարերն անդնդոց (ՆԶ, 160): Նախադաս գործածության ժամանակ այն հոմանիշ է **մէկ թվականին**:

Այժմ անդրադառնամք հողերի շարադասության առանձնահատկությունների մեր լեզվի զարգացման միջին շրջանում:

Հատկացուցիչ-հատկացյալ կապակցության մեջ հոդերը հիմնականում դրվում են հատկացյալի վրա՝ ընդգծելով ստացականության իմաստը: Իբրև օրինակ բերենք Քուչակի հետևյալ տաղը:

Խոշ յար, ամ, քեզի կասեմ, թէ՝ «Վերու զորճակդի ի քաղէս».

Վերու, այլ ընդ այն շինէ, որ կտրի ձայնիկդ յակնջէս».

Թէ չէ կու պահեմ զճամփադ, կու մորթեմ զետ ոչխարի պէս.

Պատիկ մ' արունեդի յամեմ, թող հանեն զաշերս երեսէս»:

Որոշիչ-որոշյալ կապակցության մեջ հոդը միշտ դրվում է որոշյալի վրա: Այսպես օրինակ՝ **Սեւ արտիկս** քեզ ուզեց... (ՆՔ, 168), **Չոր ոսկորն** ի հոդն է փառեր (ՆՔ, 178):

Ս, դ, ն հոդերը կարող են արտահայտել նաև ցուցականության և դիմորոշության իմաստներ: Այս դեպքում ևս նրանց շարադասությունը չի փոխվում: Բերենք համապատասխան օրինակներ՝ **Այս աստնվորիս** վրա քանի քո ձայնիկդ կու գա (ՆՔ, 175), **Յայդ դաշտէդ** ի վայր գայի անարատ սրտովս դեալ ի տուն (ՆՔ, 202), Ելնէ այդ կարմիր **արիւնդ**, քո ճերմակ ծոցդ լվանա (ՆՔ, 178):

Միջին հայերենում բացահայտիչ-բացահայտյալ կապակցության շարադասությունը կայունանում է: Նախադասության մյուս անդամների հետ համեմատած՝ բացահայտիչը ճեռք է բերում իր կայուն դիրքը. այն միշտ դրվում է բացահայտյալից հետո, այսինքն՝ հետադաս է՝ *Առաջին մայրն՝ Սարիամ սրբուհին՝ երեր ծնունդ ցավազին, զՅիսուս միածին* (ՀԵ, 66), Եւ ցաւերն, որ ի կոպքն լինին, ասեն իրն ֆրաւրիս՝ փակշիլ կուպացն յիրար... (Գր., 85), **Նարինձ** բուրք բառով թուրինձ... (ԱՍ, 195):

4.3. ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Ելնելով գերադաս անդամի խոսրիմասային պատկանելությունից բառակապակցությունները հայերենում բաժանվում են գոյականական, ածականական, թվականական, դերանվական, բայական և մակրայական բառակապակցությունների: Միջին հայերենում ակնհայտորեն գերակշռում են գոյական, ածական կամ բայ և մակրայ գերադաս անդամ ունեցող կապակցությունները: Այժմ

թերենք միջինհայերենում տարածված բառակապակցությունների բնութագրական օրինակներ մատենագրությունից:

Գոյականական բառակապակցություններ՝ *սերմն ուղղափառութեան* (ՀԵ, 170), *ուլի դղա* (ՆՔ, 49), աղբերանց արուն, ապառած քար (ՆՔ, 196), նունուֆար ծաղիկն (ՆՔ, 197), ծաղի ճիւղն, շուն բնութիւն (ՆՔ, 308), կարմիր արիւնադ, *մերմակ ծոցդ* (ՆՔ, 179) և այլն: Ածականական բառակապակցություններ՝ *ուղոշ ներաւոր* (ՆՔ, 328), *անգելո օջու նման* (ՆՔ, 268), *իմ սրբէ սիրած սիրելի* (ՆՔ, 158): Բայական բառակապակցություններ՝ խլութիւնն ի ծնն. լինի, անփոյք արարեալ (Գր., 94), *շար բարձր կերպաս* (ՆՔ, 139), *չուզմ հանեն* (ԱՍ, 101), *զանձմ կու փոխեն* ի բնութեան (ԱՍ, 108) և այլն: Մակրայական բառակապակցություններ՝ *շար լաւ* (ԱՍ, 196), *մեկ դրակ* (ՆՔ, 267), մեկիկ անգամ (ՆՔ, 38), եօրն հեղ (Գր., 209): Ինչպես տեսնում ենք բառակապակցությունները միջին հայերենում կարող են կապակցվել ինչպես խնդրառությամբ, այնպես էլ առդրությամբ: Վերջին եղանակը շատ ավելի տարածված է:

4.4. ՊԱՐԶ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Պարզ նախադասություններն իրենց կառուցվածքով լինում են համառոտ և լընդարձակ, միակազմ և երկազմ, թերի, իսկ ըստ հնչերանգի՝ պատմողական, հարցական, իրամայական և բացականչական: Բացի նշված տեսակներից՝ տարբերակվում են նաև թերի նախադասությունները, որոնք լայն տարածում ունեն հայերենի գարգացման միջին շրջանում: Զեղչված ենթակայով կամ ստորոգյալով նախադասությունը կոչվում է թերի նախադասություն, որի պարագայում նախադասության կառուցվածքն ու բովանդակությունը փոփոխության չեն ենթարկվում: Նախադասության մեջ կարող են գեղչվել ինչպես գլխավոր, այնպես էլ երկրորդական անդամները: Թերի նախադասությունը բնորոշ է հատկապես ժողովրդախոսակցական լեզվին, իսկ միջին հայերենի մատենագրության լեզուն էլ հենց իր ժամանակի խոսակցական լեզուն էր: Միջին հայերենում գեղչվում են՝ ա) **ենթական** Նստեր ես, շապիկ կու նաշխես (ՆՔ, 117),

բ) **ԱՍՏՐՈԳՅԱԼԸ** Մեկն ցորեկվան արեւ, մեկն լուսին՝ մութն զիշերուն (ՆՔ, 75), զ), Որ ի կործըն է ելեալ կամ ի թոքն... (Գր., 112):

4.5. ՄԻԱԿԱԶՄՆԱԽԱՂԱՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Միակազմ նախադասությունների երկու տիպեր կամ՝ բայական և անվանական, որոնք իրենց հերթին բաժանվում են դիմավոր և անդեմ ենթատեսակների:

Ա. Բայական միակազմ նախադասություններ: Առանձնացվում է դրանց երեք տիպ՝ անորոշ-դիմավոր, ընդհանրական-դիմավոր, անդեմ²⁵⁷: Այս նախադասությունները միմյանցից տարրերվում են թե՛ կառուցվածքով, թե՛ իրենց արտահայտած իմաստներով: Անորոշ-դիմավոր միակազմ նախադասության բայը սովորաբար դրվում է հոգմակի երրորդ դեմքով, որի դեպքում հայտնի չէ գործողություն կատարող անձը: Օրինակ՝ **Ասեմ**՝ արեւ ծագեցաւ ի մէջ զիշերիս (ԿԵ, 158):

Ընդհանրական-դիմավոր նախադասությունները յուրաքանչյուրին հասցեազրված ընդհանուր բնույթի դրույթներ և խորհուրդներ են, որոնք ավելի շատ տարածված են բժշկագիտական, իրավագիտական երկերում: Դրանց գերադաս անդամը հիմնականում արտահայտվում է բուն հրամայականի եզակի թվով և արգելական հրամայականով, օրինակ՝ *Ի յանձեւ մարդոյն փափիր...* (ԿԵ, 198), *Զայն դուր եւ զարքո՛ զրեկ, դու միրօր մարդ սիսական...* (ԽԿ, 31), *Մի՛ ճապղիր ամեն ճեհելի.....* (ՆՔ, 43), **Բաշխէ՛ զինչ ունիս այսօր,** Որ չլինիս ողորմ ու լալի (Ֆր., 43): Այս նախադասությունների հետագա զարգացման մեջ, սակայն, նկատելի է գերադաս անդամի ոչ միայն հրամայականով, այլև գորեքն բոլոր եղանակներով գործածությունը: Նկատելի է նաև բայի 3-րդ, երրեմն 2-րդ դեմքով արտահայտվելու միտում, օրինակ՝ ...*րէ ուզելոց դրա շակը լաւ է* (ԱՍ, 196), *Ով որ սիրու զէր լինի, իր սիրուն ճարակ չի լինի* (ՆՔ, 62), *Թէ սէրն զինով*

²⁵⁷ Տես Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պակրմության, հ. Բ, Եր., 1975, էջ 134-140:

լինի, դու զնե, անսէր մի՛ կենար (Ն.Ք., 54): Այս կարգի կառույցներով արտահայտվում են նաև ժողովրդական առածներն ու ասացվածքները:

Անդեմ բայական միակազմ նախադասությունները բնորոշ են եղել գրաբարին՝ *Ճանաչել զիմաստուրիսն եւ զիւրար, իմանալ զրան հանձարոյ, ընդունել զդարձուածո բանից, ի միւր առնուլ զարդարուրիսն ճշմարիսն եւ ուղղել զիրաւունս* (Գիրք Առակաց, Գ.Լ. Ա, 2): Նշյալ նախադասությունները դիմային քերականական կարգ չունեն, և դրանց գերադաս անդամը սովորաբար դրվում է անորոշ դերբայով՝ ցուցում, իրաման, կարգադրություն նշանակությամբ:

Գրաբարի համեմատ միջին հայերենի մատենագրության մեջ այսօրինակ կառույցների եզակի նմուշներ կան և հանդիպում են հատկապես ճարտասանական բնույթի երկերում, ինչպես՝ *Նախաճշիլ եւ նենկ պահել եւ սպանամել զօրմ անդադար* (ԿԵ, 200):

Բ. Անվանական միակազմ նախադասություններ: Միջին հայերենի մատենագրության մեջ վկայված անվանական նախադասությունները այնքան բազմազան չեն, որքան բայական միակազմ նախադասությունները: Անվանական միակազմ նախադասության գերադաս անդամն արտահայտվում է անուն կամ անուն+հանգույց կադապարներով: Ընդումին անվանական միակազմ նախադասությունները լինում են անդեն և դիմավոր, օրինակ՝ *Շաքար ու շիրին շրբունք, Երիս՝ լի գունուլ ծաղկունք, Թուխ աչեր ու կամար ունք* (ԿԵ, 161), *Լաւ, արև էր* (ԶԱՕ, 146)²⁵⁸: Գրիգորիոս՝ դրախտ աստուածազարդ, դիրայարմար քնար, դայեակ մանկութեան եւ դաստիարակ (ՀԵ, 151):

4.6. ԵՐԿՎԱՉՄՆԱԽԱՊԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Երկկազմ նախադասությունը կազմված է գլխավոր անդամներից՝ ենթակայից և ստորոգյալից (պարզ համառոտ նախադասություն) կամ ենթակայի և ստորոգյալի հետ մեկտեղ երկրորդական

²⁵⁸ Հմմտ. 62վ. աշխ., հ. Բ, Եր., 1975, էջ 140:

անդամներից (պարզ ընդարձակ նախադասություն): Միջին գրական հայերենում լայն տարածում ունեն երկկազմ նախադասությունները, որտեղ գլխավոր անդամների կապն արտահայտվում է համաձայնությամբ: Ինչպես գրաբարում, միջին հայերենում ևս ենթական և ստորոգյալը ձևաբանորեն համաձայնում են թվով և դեմքով՝ բացառությամբ բակառության դեպքերի: Կան ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնության յուրօրինակ ձևեր, որոնք բնորոշ են հայերենի գարգաման միջին շրջանին:

Ա. Գլխավոր անդամներ: Գլխավոր անդամները՝ ենթական և ստորոգյալը, ինչպես վերը նշեցինք, կապակցվում են համաձայնությամբ: Եթե ենթական անձնական դերանում է, ստորոգյալի հետ համաձայնում է և՛ դեմքով, և՛ թվով: Ենթական և ստորոգյալը երբեմն համաձայնում են իմաստով՝ բակառությամբ, որի դեպքում անտեսվում է թվի կարգը, և եզակի ենթակայի իմաստի պահանջով ստորոգյալը դրվում է հոգնակի թվով: Դեմքով համաձայնությունը կանոնիկ է և հայերենի զարգացման բոլոր փուլերում աշքի չի ընկնում որևէ առանձնահատկությամբ: Մինչդեռ թվի համաձայնությունը ունի յուրօրինակ դրսերումներ: Օրինակ, եթե գրաբարում ենթակայի պաշտոն ունեցող անեզական գոյականները հոգնակի ստորոգյալ էին պահանջում (*Եղիցին կամքը քո*), ապա միջին հայերենում այդ նույն գոյականների մոտ եզակի ստորոգյալ է դրվում, որովհետև անեզական գոյականների բերականական կարգն արդեն վերացել էր, օրինակ՝ *Սեծ բառապամաք է* (Գ.ր., 55), *Կուրծքն իշանէ* (Գ.ր., 113) և այլն:

Միջին հայերենում հատկապես գերակշռող են հոգնակի ենթակայի հետ եզակի ստորոգյալի գործածության դեպքերը, այսպես՝ *Զօդուածքն դողայ* (Ա.Ա., 106), *Որ զիջուրիմն և բաքուրիմն երկուքն ալ կու պակսի* (Ա.Ա., 108), *Որ բնուրին շարժմունքն չափաւոր լինի* (Ա.Ա., 110), *Աշերս դիպաւ* (Հ.Թ., 149), *Անդամունքն լուրջնայ* (ՄՀ, 4), *Ուկերքս է մաշել* (Ն.Ք., 246): Եզակի ենթակայի հետ հոգնակի ստորոգյալ կառույցը բավական հազվադեպ է, օրինակ՝ *Եւ ինքն երակը են* (Գ.ր., 80), ...այլ ջիլ կամ (Գ.ր., 98):

Բազմակի ենթակաների հետ ստորոգյալի համաձայնությունը ևս անմիջինակ է. այն երբեմն եզակի, երբեմն էլ հոգմակի թվով է դրվում, օրինակ՝ *Այզին ու պաղչամին ծաղկեաց* (ՀԹ, 139), *Լեռն ու դաշտ կանաչ բուսան* (ՀԱԳ, 31):

Գրաբարում ենթական դրվում է ուղղական, երբեմն սեռական, տրական և հայցական հոլովներով: Թեք հոլովածներով ենթակաները հանդես են գալիս անորոշ և անցյալ դերբայներով արտահայտված ստորոգյաների հետ: Միջին հայերենում փոխվում է հայերենի բայական համակարգը, վերանում են թեք հոլովածներով դրված ենթականերով ստորոգումային կառույցները, թեև միջին հայերենով մատենագրության մեջ շարունակվում էին գործածվել սեռականով, տրականով կամ հայցականով ենթականեր, օրինակ՝ *Բայց պարս է իմանալ զրեկ* (Գր., 99), *Իմձ պարս է հիծնուր զնայ Եւ պիրել զաշխարիս ամենայն* (ԽԿ, 48):

Միջին հայերենում ենթակա կարող են լինել գոյականները, դերանունները (անձնական, ցուցական, հարցական, որոշյալ, անորոշ, ժխտական): Ենթական կարող է արտահայտվել նաև բառակապակցություններով ու փոխանականաբար գործածվող թվականով, ածականով, դերբայով: Բերենք բնորոշ օրինակներ տարբեր խոսքի մասերով արտահայտված ենթակաների՝ *պարճառըն* այն է... (Գր., 99), *Աայ խափանէ զլեզուն.....* (Գր., 98), *Ով զիս կտրատէ* (ՆԹ, 156), *Աերիս ծեռաց տաքնայ* (Գր., 13) ...*Աեղերըն այս են* (Գր., 99), *Երեքն զայ...* (Գր., 193), *Անուածն ելնէ...* (Գր., 172):

Միջին հայերենում ստորոգյալը ձևի և բովանդակային առումով ենթարկվել է որոշակի փոփոխությունների: Ստեղծվել են նոր եղանակաժամանակային ձևեր՝ հարակատար ներկա, հարակատար անցյալ: Էապես փոխվել են վաղակատար ներկա և անցյալ, ապակատար ներկա և անցյալ ժամանակածները:

Հայ քերականագիտության մեջ ընդունված է ստորոգյալների հետեւյալ խմբավորումը՝ պարզ և բաղադրյալ: Պարզ ստորոգյալն արտահայտվում է բայի դիմավոր ձևերով, օրինակ՝ *Կուզեմ*, որ մկնում ի ներս, *կու վախեն* օտար մարդու է (ՆԹ, 126), ...եւ զինույն զուժն հովցնէ եւ հալածէ եւ խափանէ (ԱՍ, 98), Առաջինքն ասացին..

(Գր., 153), ...լուայ եւ կորակի եւ լից ի թանձարն (ԱՍ, 133): Շնչայ-հանքն կալուել են խոշոր եւ հաստ մաղձերով... (Գր., 153), Վարդն բացված մի՛ սիրել (ՆՔ, 50), ...երակքն լցեալ են ողորկ մաղ-ձով... (Գր., 153), ...դեռ մի կերել է եւ իւրն զեն է արել (ԱՍ, 159), Ակնատն ի ծովուն միջին էր լարած (ՆՔ, 58), Եղեր եմ խեն սիրու տէր (ՆՔ, 59), Ծաղկունքն ասեն՝ Հերիք արա, Զանի^o կանչես վարդին վերայ (ԳԱ, 35) և այն:

Պարզ ստորոգյալն արտահայտվում է նաև կրկնաբաղադրյալ ժամանակաձևերով: Դրանք կազմվում են դերբայով և լինել բայի խոնարհված ձևերով: Օրինակ՝ Բանիկ մի դալատ արի, որ սիրուն եղա խաշնարած (ՆՔ, 57), Զինչ մեկ մ' որ ծարլած լինի (ՆՔ, 44), Ուր որ դու կանգնած լինիս (ՆՔ, 71), Իսկ զիոզի մարդկան կապեալ լինի (ԱՍ), Դեղերուն աղէկ ժամանակն այն է, որ հասել լինի (ԱԱ) և այլն²⁵⁹:

Բաղադրյալ ստորոգյալները կազմված են ստորոգելիական վերադրից և հանգույցից: Միջին հայերենում որպէս հանգույց են գործածվում եմ և լինիմ բայերը: Ստորոգելիական վերադրիք ար-տահայտվում է հիմնականում՝

ա) գոյականով՝ Պոկներդ է արմաւ ու մուշ (ՆՔ, 105), Դու վիճած մանուշակ, վարդ ու ծաղիկ ես (ՀԹ, 150), Դու հալած ու քա-փած ոսկի արծար ես (ՀԹ, 151), Ջունչդ է խնկան վուշի, քո մա-զերդ է ձիւդր խաղողի (ՆՔ, 79), Եւ ինքն ցեղ է (ԱՍ, 104), Պազն որ դրամով լինի, չեմ խտար (ՆՔ, 53) և այլն,

բ) ածականով՝ Շտերն աղպեղի է... (Գր., 173), Երբ որ ես պզտիկ էի (ՆՔ, 49), Եւ զիրելի է.., տրիպ է..լողի է, աղի է, անհամ է.. (ԱԱ., 103), Թէ մասն ժիպակին ծանր լինի եւ քարիքն սկրկիկ չլինի (ՄՀՔ, 717),

գ) թվականով՝ Իսկ այն իրուին՝ որ չեն բռնութեամբ, վեց են (ՄՀ, 93),

դ) առարկայանիշ դերանուններով՝ ...նեղերն այս են (Գր., 193),

ե) ենթակայական դերբայով՝ Ինքն... ճոխագնաց, մանրաքայ-լող, չոզի ի մարմնէ քակող է (ՀԹ, 148):

²⁵⁹Տե՛ս Գ. Խաչատրյան, Թ. Շահկերպյան, Լ. Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 58:

Բ. Երկրորդական անդամներ: Նախադասության երկրորդական անդամները բաժանվում են երկու խմբի՝ գոյականական անդամի լրացումներ և բայական անդամի լրացումներ:

Բ.ա. Գոյականական անդամի լրացումներ: Գոյականական անդամի լրացումներն են որոշիչը, հատկացուցիչը, բացահայտիչը: Որոշիչն արտահայտվում է՝ **ածականով՝ Պազճեմ զայդ քո լայն ճակատդ (ՆՔ, 46), թվականով՝ Այս աստղնվորիս վերա երկու բան ողորմ ու լալի (ՆՔ, 62), Երկու յարուկ զիս կուզե (ՆՔ, 75), դերանվաճմ՝ այս տաքութեանս իիմն ի սրտէն է, դերքայով՝ յիշենք զկարդած շանցն զիսածածսն, Զի ամէն իսածող գազանք կան որ թիւնատրք, գոյականով կամ գոյականական բառակապակցությամբ՝ սիրո լրէր մանուկ, փուշ արմացըն զիս պատեց (ՆՔ, 63) Ես չագ ծիծեռնիկ... (ՆՔ, 101), Մնծ արքայ Աղեքսանդր... (ԽԿ, 63) և այլն:**

Հայտնի է, որ 5-րդ դարի ինքնուրույն և բարգմանական երկերում ածական որոշիչները գերազանցապես նախադաս կիրառություն ունեն և իիմնականում որոշյալների հետ չեն համաձայնում հոլովով և թվով: Հետադաս դիրքում գրաբարում գործում է որոշիչ-որոշյալ կապացության համաձայնության օրինաչափությունը: Ածական որոշիչների անհամաձայնությունը, ըստ որոշ քերականների, պայմանավորված է ածականների դժվարաբերության և իմաստային շփորի գործառույթով²⁶⁰: Այս տեսանկյունից ուշագրավ է նաև Մեյեի պնդումը, ըստ որի՝ հետադաս ածական որոշչի համաձայնությունը ունի ոճական արժեք, և նման շարադասությամբ այն «ավելի ակնառու է դառնում»²⁶¹:

Միջին հայերենում, սակայն, խախտվում է հետադաս որոշչի գործածության և որոշյալի հետ համաձայնության գրաբարյան կանոնը, և իշխող են դառնում նախադաս և անհամաձայն որոշիչների գործածությունները, որոնք, ըստ Ս. Ղազարյանի, բարբառների և խոսակցական հայերենի արգասիք են²⁶²: Այս շրջանում տարածված

²⁶⁰ Տե՛ս Հ. Ավետիսյան, Որոշիչ-որոշյալի կապակցությունը գրաբարում, Եր., 1972, էջ 25:

²⁶¹ Տե՛ս Ա. Մեյե, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Եր., 1978, էջ 331:

²⁶² Տե՛ս Ս. Ղազարյան, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Եր., 1981, էջ 270:

Են հատկապես գոյական որոշիչների նախադաս և անհամաձայն կիրառությունները՝ *լոյս երևացդ, ամօրով մարդմ, ուկի արռո, ի բրդէմ չուսայ* և այլն: Ինչ վերաբերում է քանակական թվական որոշիչների գործածությանը, պետք է նշել, որ նախ՝ դրանք հոդ չեն ստանում և միջին հայերենում այլևս չեն թերփում, երկրորդ՝ գոյական որոշյալների հետ թվային համաձայնությունը հստակ կանոնի չի ենթարկվում. թվական որոշիչները և՛ եզակի, և՛ հոգմակի որոշյալներ կարող են ունենալ, օրինակ՝ Այս մալ ու մուլս ինձի լաւ է, քան զեեզ հարիւր հազար եղբայր (Ֆր., 89), ...որք են չորս հիւրք (ՂՅ, 76): Հստ Վ. Քոսյանի՝ թվականով արտահայտված գոյականից լրացումները միջին հայերենում դրվում են մեծ մասամբ գոյականից առաջ՝ հիմնականում չհամաձայնելով գոյական լրացյալիմ²⁶³: Անդրադառնալով նախադաս միավանկ կամ երկվանկ ածական որոշիչների գործածությանը՝ հիշենք, որ գրաբարում այդ ածականները հոլովով և թվով համաձայնում էին գոյական լրացյալներին, սակայն միջին հայերենում դրանք ևս նախադաս դրվող բազմավանկ ածականների համարանությամբ դադարում են համաձայնել որոշյալներին, օրինակ՝ Հօրն փառք և որդոյն պատի և սուրբ հոգոյն երկրպագել (Ֆր., 60), Այն փորք եղբայրն էր հրեղին, Ու մեծ եղբայրն աղէկ տիպար (Ֆր., 88): Ինչպես երևում է օրինակներից, միջին հայերենում, ի տարբերություն գրաբարի, կանոնավորվում է որոշիչ-որոշյալ կապակցության անհամաձայնության եղանակը՝ Զքեզ ամպ հրաշագեղ ասեմ... (ԳԱ, 78), Գունով ես դու պտուղ բարի (ԳԱ, 73), Թուխ աշք ու ունքեր ունիս (ՆՔ, 139): Միջին հայերենում գոյական լրացյալին չի համաձայնում նաև դերբայով արտահայտված որոշիչը՝ Այ իմ նոր սիրով սիրած, նոր սիրուն, սրբով հավիած (ՆՔ, 83) և այլն:

Հատկացուցիչն արտահայտվում է գոյականով, հոլովվող դերանվամբ և գոյականաբար գործածվող այլ խոսքի մասերով: Գրաբարում, որպես կանոն, հատկացուցիչը հիմնականում հատկացյալից հետո էր դրվում, բացի հարցահարաբերական դերանուններով արտահայտված հատկացուցիչներից, որոնք միշտ նախադաս էին:

²⁶³Տե՛ս Վ. Քոսյան, Միջին հայերենի բառակապակցությունները, Եր., 1984, էջ 38:

Ինչպես որոշիչ-որոշյալ կապակցությունը, հատկացուցիչ-հատկացյալ կապակցությունը ևս միջին հայերենում ձեռք է բերում նոր որակներ: Առաջին՝ հատկացուցիչը դրվում է հատկացյալից առաջ, և երկրորդ՝ հատկացուցիչը հատկացյալին չի շարունակում համաձայնել հոլովով և թվով: Օրինակ՝ *մրւրայ տէր Նեգդանիքոս* (ԽԿ, 50), *Քո զունով զինի պիտեր, քո ծոցը Աղամայ դրախտ* (ՆՔ, 64), *Յիւր որդոյն խիստ ամաչեցաւ...* (ԽԿ, 51) և այլն:

Որոշիչ-որոշյալ, հատկացուցիչ-հատկացյալ կապակցությունների շարադասությունը միջին հայերենում ուշագրավ է դառնում հատկապես չափածո խոսքում, որտեղ որոշիչն ու հատկացուցիչը կարող են նաև հետադաս կիրառվել՝ խոսքի արտահայտչականությամբ պայմանավորված, օրինակ՝ *Պարտը է հեռանալ անդրի, որ չինի բաժինն զիհենի,* կապեցիր քեռինք ծանրական, Զայն տուր եւ զարքը զքեզ, դու միօք մարդ սխալական...(ԽԿ, 31), *Զիհմն հաւայոն դու դու դիր (ՆՔ, 304):*

Բացահայտիչ-բացահայտյալ կապակցության շարադասությունը հայերենի զարգացման գրեթե բոլոր փուլերում հիմնականում կայուն է. բուն բացահայտիչը միշտ հետադաս է և հոլովով, թվով, դեմքով և հոլառությամբ հիմնականում համաձայնում է բացահայտյալն: *Նշենք, որ բացահայտիչ-բացահայտյալի շարադասությունը գրաբարում համեմատաբար ազատ էր, այս երկու անդամները կարող էին ընդմիջարկվել նախադասության այլ անդամներով:* 12-րդ դարից սկսյալ՝ շարադասությունը կայտնանում է՝ *ԶՀովհաննէս՝ լրառապեալս յադօթս յիշեցէք* (ՀԵ, 66), եւ դաւանող սրբոյ կուսի՝ *Մարիամու ասկրուծածնի* (Ֆր., 101), *Ես՝ եղկելիս այս շնչացայ* (ՀԵ, 52), *Լուսաւորիչն հոգոց սուրբն Գրիգորիոս* (ՀԵ, 170) և այլն:

Միջին գրական հայերենին բնորոշ է նաև բազմակի բացահայտիչների կիրառում՝ տվյալ անձի կամ հեղինակի մասին մանրամասն տեղեկություններ հաղորդելու ցանկությամբ պայմանավորված, օրինակ՝ *Իսկ այժմ նուասր հոգիս, ծառայս ծառայիցդ Ասպուծոյ, անիմասր Ասար Սերասւրացիս կամեցայ զբարիրան հաւաքել* (ԱՍ, 116) և այլն:

Երբեմն միջին հայերենում բուն բացահայտիչը բացահայտյալն կարող է չհամաձայնել հոդառությամբ և դեմքով, օրինակ Ես անարժան Զաքարիա (ԶԱ, 5), Ես Սմբատ... որդի Կոստանդրայ... (ՍԳ, Դ, 55):

Բ. թ. **Բայական անդամի լրացումներ:** Բայական անդամի լրացումներն են խնդիրները և պարագաները: Խնդիրներն իրենց հերթին լինում են երկու տեսակի՝ սեռի և բառության: Առաջին խմբի մեջ են մտնում ուղիղ և ներգործող խնդիրները, երկրորդի մեջ՝ մատուցման, հանգման, անջատման, միջոցի, վերաբերության և այլ խնդիրներ:

Ուղիղ խնդիրը միջին հայերենում կարող է արտահայտվել գոյականվ, դերանվամբ և փոխանվանաբար գրդածված այլ խսորի մասերով: Ինչպես գրաբարում, միջին հայերենում ևս ուղիղ խնդիրը դրվում է հայցական հոլովով ներգործական սեռի բայերի պահանջով, օրինակ՝ Արդ ժողովեա՝ զդապերս ք (ՆՇ, 90), Եւ ջուր լից ի վրա (ԱՍ, 133), Եւ խառնէ յինքդ զվարդէջուրն եւ զձէրն նշին (ԱՍ, 145), Եւ յերք տեսնուս զիսայրածն լինի Բ. (2) ծակ, որ է Բ. (2) ծանեաց հետն, եւ ստոյք զիտացիր, որ Բ. (2) ծակ ունի՝ խայրածն որձ իմու է խայրած եւ թէ Դ. (4), նայ եգ իծ ի խայրել (Գ.ր, 48), ճանանչել զայս երկու նեղս պարտ է... (Գ.ր, 192) և այլն:

Ներգործող խնդիրը կրավորական սեռի բայի պահանջով բացառական հոլովով դրված խնդիրն է: Այսպես՝ Սալրանայէ ես խարեցայ ... (ՀԵ, 51), Ուղիղ ճամփէն եմ մոլորած (ՀԵ, 58), ... նայ իւր նշանն այս է, որ ճակատին երակքն ձգին ի քնոյ դրեղացմ... (Գ.ր., 91) և այլն:

Քնության խնդիրները դրվում են բայիմաստի պահանջով: Հանգման և մատուցման խնդիրները դրվում են լրակ, ընծայել, վաճառել, բաժնել և նմանատիպ բայերի պահանջով: Այս խնդիրները դրվում են տրական հոլովով: Օրինակ՝ Մի՛ հաւարար ի նա (ԹՂկ., 191), Ջուր դրուր ծարած լերդիս (ԹՂկ., 146), Տուր դրու իմն իմձի խրատ (ԹՂկ., 147), Այզեգործին երեկ պատուեր... (ՀԵ, 57), նա հանեն զայն սլեհն ի խազնայէն եւ բաժնեն հեծելին, Գրոց թէ ականջ դընես եւ ունիս միտքս բանական, Դարպասըրամին ակն կալ... Գնացեք եւ զրոյց դրարէք Դարեհի պարսից արքային (ԽԿ, 64):

Միջոցի խնդիրը դրվում է գործիական հոլովով և ցույց է տալիս այն առարկան, որի միջոցով կատարվում է գործողությունը՝ ...վայրի կղմնուին ԺԴ (14) գրամ աղայ զամենատ եւ մեղրով շաղվէ... (ԱՍ, 156), ...եւ թէ ի քամոյ է եւ ի բոխարէ, որ գոլորշով է լցուեալ... (Գր., 31), ...զխունկն ջրով տրորեն եւ կարեցմեն (ԲՍ, 78), Սիրոս սրով խոցոտի (ՀԵ, 94): Երբեմն միջոցի խնդիրը դրվում է բացառական հոլովով, օրինակ՝ *Մի՛պարծննալ դու ի բքէն* (ԿԵ, 96):

Անջատման խնդիրը դրվում է բացառական հոլովով, որը միջին հայերենում փոփոխության է ենթարկվում, արտահայտվում է նախորով և աննախոր, օրինակ՝ ...եւ ազատին ի հիւանդութենէ (ԱՍ, 459), նայ չվարի իւրմէն արիւն ... (Գր., 114), բաժանես զունկն ի բքէն եւ ի մասուրէն ... (Գր., 115) և այլն:

Վերաբերության խնդիրն արտահայտվում է *վասն, յաղազ, մասին կապերով* և բարի սեռական հոլովով՝ դուռն *վասն ձիճին եւ խղխայրին* եւ դդմի կրին... (Գր., 142), Խրատը *յաղազ* առանց մուխարրայի ծառայելոյ զիհանեն (ԱՍ, 139), Ասէ Գաղիանոս *վասն այս նեղոյս...* (Գր., 115) և այլն:

Միջին հայերենում ևս պարագայական հարաբերությունները արտահայտվում են գերազանցապես մակրայով: Պարագա կարող են դառնալ նաև գոյականները, ածականները, դերբայնները, ցուցական, հարաբերական դերանունները: Պարագան հայերենի զարգացման բոլոր շրջաններում կարող է արտահայտվել նաև կապային կապակցություններով, բառակապակցություններով ու դերբայական դարձվածներով:

Ժամանակի պարագան արտահայտվում է ժամանակի մակրայով, ժամանակ ցույց տվող գոյականով, ի նախորով և անորոշ դերբայով, օրինակ՝ *Այժմ* որ ես որդի եղայ... (ԽԿ, 52), Դարեհն *յորժամ* զայն լսեց (ԽԿ, 52), ...զի հանապազ կու դատին այս... (ԱՍ, 107), ...մեղրով մաճուն արա եւ տուր ի բընուն ժամն (ԱՍ, 132)... ի զմալն եւ ի վազելն դեհ ի դեհ հակիակէ. (Գր., 45), Զիմ եարն ի զմալ տեսա (ՆՔ, 127):

Տեղի պարագան արտահայտվում է մակրայով, նախորիկ և աննախոր հայցականով և մէջ, առջև, վրայ, ի վերայ և այլ կապերի

կապակցություններով: Հատկապես տարածված են նախորդիվ հայցականով տեղի պարագաները: Օրինակներ՝ Ապայ յառաջ մի մօտիր (ԽԿ, 54ա), Ընկնիս ի հուրմ անշխան (ԽԿ, 66), Նստեր ի գաղտուկ դռնակն (ՆԶ, 88), Որ ի վեր և ի վայր թաւալէ (ԽԿ, 67), ...եւ երեւնայ ի վերայ քերնին փրփուր... (Գր., 45), Կտրեցեր ի մէջ քաղաքիդ (ԽԿ, 46), Լեզվակ կա յանոր քերան (ՆԶ, 255), Այն լաւ է, որ չհալածին ի հեռում (ՂՀ, 100):

Զեի պարագան արտահայտվում է ձեի մակրայով, ածականով, գոյականի գործիական հոլովով, ցուցական դերանուններով, Անսան, որպէս, զերդ/զերթ/զէդ կապային կապակցություններով, դերբայական դարձվածով ու դերբայներով: Օրինակ՝ Ծաղկունքն հաւասար այսօր քառամին (ԳԱ, 101), Կամ քաղցրիկ խօսիր կամ տուր պատախան (ԳԱ, 89), Այսպէս կու քննես զերկինք (ԽԿ, 46), Հայնց թվենայ թէ ի վէմ հասաւ (ՂՅ, 143), Աշխարհս ի քամի ննան, Որ ի վեր ի վայր կու հոսէ Կ, 52) և այլն:

Նպատակի պարագան արտահայտվում է գոյականի, դերբայի սեռական-տրական հոլովներով, ի նախորդ և գոյականի հայցական, սեռական-տրական հոլովներով, վասն, համար կապերով և այլն: Օրինակներ՝ Եւ վասն այն ասեն... (Գր., 30), ...ցուրտ ջուր տուր խմելոյ (ՍՀ, 71), Նա առնու և խսի չխնայէ զապրանքն վասն իր անձին առողջութեան համար (ԱՍ, 115):

Չափի պարագան արտահայտվում է չափի մակրայներով, թվականի և գոյականի կապակցությամբ, օրինակ՝ Շալը օգտէ զօրութեամբն Աստուծոյ (ԱՍ, 66), Մեղուն զինքն իլիսր սիրէ, եւ երբ զինքն ուտէ՝ շալը մեղը շինէ (ՂՅ, 100), Հարիր հազար ճիաւոր յայն մէկ օրն ի սուր մաշեցին (ԽԿ, 55):

Պատճառի պարագան արտահայտվում է գոյականի, դերբայի բացառական հոլովով, կապային կապակցություններով՝ Եւ այն որ ի շալը ուրելոյն լինայ՝ հիւանդէն հարցանես (ԱՍ, 346), Եւ սուր հիւանդութիւնն զարտին բնուրինն և շոյտ կու ալիրէ եւ վասն այն պարճասոհն հիւանդութիւնն չի յերկարել (ԱՍ, 107), Եւ այս պարճասոհն մարդն հանապազ կենդանի չի մնալ (ԱՍ, 109) և այլն:

4.7. ԲԱՐԴ ՆԱԽԱՊԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ինչպես հայտնի է, բարդ նախադասությունը կազմված է երկու և ավելի բաղադրիչ նախադասություններից: Այս հիմունքով տարրերակում են երկրադադրիչ և բազմաբաղադրիչ բարդ նախադասություններ: Բարդ նախադասության բաղադրիչները կապակցվում են բառական և ոչ բառական միջոցներով: Բառական միջոցներով կապակցումը քերականագիտության մեջ լնարունված է անվանել զոդվածական կամ շաղկապական, իսկ ոչ բառականը՝ անշաղկապ կամ շարահարական: Բառական միջոցներն են շաղկապները, հարաբերական դերանունները, հարաբերյալները, իսկ ոչ բառական են հնչերանգը, բաղադրիչների շարադասությունը, եղանակաժամանակային ձևերի հարաբերակցությունը: Շաղկապական բարդ նախադասությունները, ըստ բաղադրիչ նախադասությունների շարահյուսական հարաբերությունների, բաժանվում են երկու խմբի՝ համադասական և ստորադասական, որոնք հայերենի գարգացման բոլոր փուլերում ունեցել են և ունեն գոերե նույն կառուցվածքային տիպերը:

Ըստ Ս. Ղազարյանի՝ լեզվի գարգացման յուրաքանչյուր շրջան ունի տվյալ լեզվին բնորոշ քերականական կանոններ, որոնք դրսևորվել են նաև միջին հայերենում: Հայ տաղերգության մեջ, օրինակ, նկատելի են հատկապես վաճկի գեղշման նպատակով *ու* և *և* շաղկապների *ո* և *և* հնչյունների կրճատման և դրանց փոխարեն գրելու դեպքերը, ինչպես՝ *Ողբամ ևս միշտ և անդադար* (ԳԱ, 56): Զի +արդ բառերի միացումից առաջացել են *զերդ*, այնուհետև *թ-ի* անկումով՝ *զէդ*, *զէր* ձևերը: Տարածվում է նաև *ու* համադասական շաղկապը, որ չկար գրաբարում²⁶⁴: Ուշագրավ է նաև Կարստի այն տեսակետը, ըստ որի՝ պայմանի և ժամանակի երկրորդական նախադասությունները հետադաս դիրքում միշտ կապակցվում են *նաև/նայ* շաղկապական բառով: Երբեմն այդ մասնիկը գործածվում է *ասզա, հասզա* բառերի հետ միասին սաստկական իմաստ հաղորդելու միտումով,

²⁶⁴ Տե՛ս Ս. Ղազարյան, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Եր., 1981, էջ 273:

օրինակ՝ Եւ թէ ոչ՝ նա համբերէ պարոնն, եւ թէ... չկովի՝ նա ահա որ սուլը է, եւ թէ լիճ ջկամենայ երդառով՝ նա ապա բերեն զշավուշն՝²⁶⁵:

Բարդ համադասական նախադասությունները բարդ ստորադասական նախադասությունների համեմատ հայերենի զարգացման միջին շրջանում լայնորեն տարածված են, ինչը պայմանավորված է բաղադրիչ նախադասությունների կառուցվածքային բնույթով: Բարդ համադասական նախադասությունների կազմի մեջ նտոնդ բաղադրիչ կամ պարզ նախադասությունների շարահյուսական կապն ավելի բույլ է, քան բարդ ստորադասականներինը, որոնց համար կարենոր են հնչերանգային կապը, շարադասությունը և շաղկապների ընտրությունը, որով համապատասխանաբար միավորվում են երկրորդական և գլխավոր նախադասությունները²⁶⁶: Բարդ համադասական նախադասությունները կազմվում են և, ու, իսկ, բայց, կամ, ապա, ապա թե, ոչ...այլ, թե...թե և այլ համադասական շաղկապներով: Բերենք բնագրային օրինակները. *Առ զիսրոր եւ առան ծաղիկ, հայ կաւ եւ քահրուպայ Ա դրամ, չոր վարդ երեք դրամ եւ կերակը մի աֆիոն եւ լրուր ժ դրամ աղբորի ջրով՝ օգիրէ Ասրուծով* (ԱՍ, 159): *Ի յականցն աղջկմօր կարն կրեն եւ լեղի նշի մշի եղի գարցուր կարեցուր զ կաթ* (ԲՍ, 78): *Նա լրում շշինէ իսկի, բայց քակէ ողորմ ու լալի* (ԽԿ, 38), *Եկեր զրեա ի րում զիտեր ու լալով ի յեկ եմ դարձեր* (ՆԹ, 128): *Աւաղ եւ հզօր արքայ, վայ թէ զեկդ զրեա կու նենազէ, կամ յորժան ալիք դորայ ամպաւրեա զրեա պաշարէ* (ԽԿ, 55): *Տրվում կամ եւ լրխուր ի յայս աշխարհիս, ալեկոծեալ ծփիմ ի մարմնոյ նախս, կամ լրաւանեալ ալեօր ի մէջ ծովակիս եւ եղեղան նման հողմն շարժէ զիս* (ԽԿ, 22):

Բարդ ստորադասական նախադասության բաղադրիչ նախադասությունները կապվում են ստորադասական շաղկապներով կամ հարաբերական դերանուններով: Բարդ ստորադասական նախադասությունը բաղկացած է գլխավոր և երկրորդական նախադասություններից: Ըստ երկրորդական նախադասությունների բնույթի՝ տարբե-

²⁶⁵ Տե՛ս Յ. Կարսոս, Վիլիկյան հայերենի պատմական բերականություն, Եր., 2002, էջ 372:

²⁶⁶ Տե՛ս Աշվ. աշխ., էջ 246-247:

րակում են ենթակա, ստորոգելիական վերադիր, որոշիչ, հատկացուցիչ, բացահայտիչ, խնդիր և պարագա երկրորդական նախադասություններ:

Ենթակա երկրորդական նախադասությունները միջին հայերենում ստորաբար կազմվում են պարսէ է, պատրի է, երևայ, քուի, լինի բայերով և *ով* (*ով որ*), *զինչ* (*զինչ որ*), *որ* հարաբերական բառերով²⁶⁷: Օրինակ՝ *Ով որ կամի զգուշուրեամբ արածել* («Իոզ տանել») զիհամնին, ի սկիզբն հիւամդուրեան զայս պայմանս պահեսցէ (ԱՍ, 139): *Ով որ ունի միլր ու հոգի, բող զիր յեղի օրն հոգայ* (Ֆր., 30), *Ով որ խմէ ի քեզանէ, Ուրախանայ սրբով յօժար* (Թլկ., 160):

Ստորոգելիական երկրորդական նախադասությունների գլխավոր նախադասությունը կազմվում է *այն* է բաղադրյալ ստորոգյալով, օրինակ՝ Եւ պատճառն այն է, *որ օզի ասերած լինի եւ ի հեշտ շնչման միրանէ եւ հիւամդացնէ զմարդն* (ԱՍ, 158): *Իր օգլակար դեղն այն է, որ ձի սպիրակուց եւ վարդի ջուր, կամ զձերն վարդին խառնես յիրար եւ օծես* (ԱՍ, 158): *Նշանն այն է, որ անօրէց պառկեցնեն առանց բարձ* (ԲՍ, 98):

Որոշիչ երկրորդական նախադասությունների գլխավոր նախադասության մեջ առկա ձևական որոշին արտահայտվում է *այն, հանգեղ* (*ի>ի+այն+ցեղ*) և այլ բառերով, օրինակ՝ *Ես հանցեղ պարոն էի, որ ինչ նման պարոն չի կար* (Ֆր., 475): *Ասրուած օրինէ զայն կարդացողն, որ զՖրիկս յիշենայ* (Ֆր., 32): *Ծանիր զարարիշն ասպրուած, որ երեկ քեզ միլր բանական* (ԽԿ, 66):

Հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունների գլխավոր նախադասության ձևական հատկացյալը երկրորդականին կապվում է *ով, որ, ում, զինչ* հարաբերականներով՝ Եւ ժամանակ կու լինի, որ սրնկան քերանն կու բացվի (ԲՍ, 122):

Բացահայտիչ երկրորդական նախադասություններ կազմվում են որ է կապակցությամբ՝ *Դեղին կոծիծ որ է սիկիլն, այն է, որ բանի մանգամ սապոնով լուանաս...* (ԲՍ, 115): *Ամէն կապող եւ խծկող*

²⁶⁷ Տե՛ս Յ. Կարսոս, Աշվ. աշխ., էջ 193-196:

դեղերն՝ որպէս բրինձ փաշայով եկած եւ որ նման է այդոցիկ (ԱՍ, 132):

Ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություններ են կազմվում զլիավոր նախադասության ներգործական սերի բայերի թելալրանքով: Օրինակ՝ Եհաննայ ասէ, թէ զսեցած ակրան խարևս, նա ընկնի (ԱՍ, 164): Ահարոն ասացեր է, թէ զսիսորին ջուրն եւ զռչխարին լեղին եոցնեն եւ ականջն կարեցնեն, զխուրիսն պանի եւ զզիսաւութիւն պանի Աստուծով (ԲԱ, 78):

Անուղղակի երկրորդական նախադասություններն իրենց բնույթով լինում են՝

ա) անջատման խնդիր երկրորդական նախադասություն՝ Վախեն, թէ հովր այրէ զհոգիս (ԹՂԿ., 137), Վախեն՝ շղադրի աչս ի լալու (ԹՂԿ., 143), Նա չկարեն ուզել հայրենիքն ի յայն, որ ունայ (ԱՍՍ, 71):

բ) Հանգման և մատուցման խնդիր երկրորդական նախադասություն՝ Հազար երանի՝ Առա, Չոր քարի զործով զրանես (ԹՂԿ., 177), Ամէն ցաւու դեղ ես լինին, Ով է յուսով՝ իր հասանին (ԿԵ, 122): Դու ի նա հայեաց, որ չունի հունար հոգեւոր (Ֆր, 50), Հոգի հասար երեւ շալոց, պայծառ լոյս աչերուն, Ով սիրով մնաց լուսոյն (ԿԵ, 125):

գ) Վերաբերության խնդիր երկրորդական նախադասություն՝ Տուր իսապար, թէ ուարի՝ կուզաս (ՀԵ, 144), Հորիւմքերի մէկունն ըռադամ եկաւ ամէն երկիր, թէ Շահարաս մեռաւ (ԶԱՕ, 68):

Պարագա երկրորդական նախադասությունները լինում են՝

ա) Ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասություններ, որոնք կազմվում են երր, որ, երր որ, իրրեն, հանց որ, մինչ ինչուր, չուրի քանի, քանի որ և այլ հարաբերական դերանուններով և շաղկապներով, օրինակ՝ Յերր որ մարդ այս մաճունս ուրէ,օգորէ իհն ցաւերոյ... (ԱՍ, 223): Եւ երր ի քաղնեցն ելնէ, սակաւ զինի խմէ (ԱՍ, 167): Երր կու ծաղկի միսքս ու հոգիս, լեզուս իմ հանց պրուղ կուլրայ (Ֆր., 31): Քանի որ ի միսքս ընկնիս, ի մահուն դուռն կու զնամ ՆՔ, 134: Յորժամ մարդն շալը հազա, զայս դեկու փուր (ԱՍ, 148): Մինչ խելքդ ի վերայ է դեռ, դու քակէ զդժոխըն ահազին (Ֆր., 77):

բ) Տեղի պարագա երկրորդական նախադասություններ, որոնք կազմվում են *որ*, *անդ* որպես և այլ բառերով՝ *Որպես բարուրին տեսնու կամ շակ սէր, որն կու լինի, շակ որոգայրներ առնել...* (Ֆր., 96): *Որպես մեկ աղվոր տեսներ, զիրկ ու ծոց ի ի դեմ զնացեր* (ՆՔ, 68):

գ) Պայմանի պարագա երկրորդական նախադասություններ, որոնք կազմվում են *թէ...ապա, յորժամ...նա, երբ...նա, ապա թէ...նա, որ...նա, զուգաղիք շաղկապներով՝ թէ չի կայր սէր յաշխարին կամ սէր չէր եղեալ, արարիչն առ մարդիկ սէր ե՞րբ ցուցանէր* (Ֆր., 16): Եւ տես, *թէ դեղնացեալ է կերակուրն, նայ ի խարսիշ մաղձն է զուգաւորեալ նեղն, եւ թէ բանձրացեալ սպիրակ ելնել, նայ ընդ հելք պլուամին է զուգաւորեալ նեղն, թէ սև զոյն ելնել հելք կերակրոյն, նայ սև մաղձն է զուգաւորեալ նեղն* (Գր. 126):

դ) Պատճառի պարագա երկրորդական նախադասություններ, որոնք կազմվում են *զի, քանզի, քանի որ, վասն այն, վասն այնոր, վասն այնորիկ և այլ շաղկապներով ու նախադրություններով՝ Քանզի երկիր պարարտ էի, աղբիւր կաթին յորդ բղխէի* (ՆԾ, 96): *Սպիրակն վնասակար է, զի սփոք եւ ամփոփէ զրեսուրին եւ զրիսն որկարացուցանէ, որպէս ծին, իսկ կանանց յաւէր օգրակար է, զի հաւաքէ զրեսուրին եւ զրիսն զօրացուցանէ* (ԱՍ, 153): *Անկեալ եւ կործանեալ դրան նմանեցայ, վասնզի քակիւցայ...* (ՊԴ, 78):

ե) Նպատակի պարագա երկրորդական նախադասություններ, որոնք կազմվում են *զի, որ, թէ շաղկապներով՝ Վարդին եհար կանաչ վրան, Որ զայ քազմի զիրդ հուր վառել* (ԿԵ, 119), *Եղուր բղխումն ինչ արդատուց, որ ի հրոյն անահ մնամ* (Ֆր., 255), *Թուրկուրանցին զծեց կաղաքէ, թէ կնոջ սիրոյն մի՛ դիրանայր, Որ չզրկիք անձառ լուսոյն* (ԺԼԿ., 163), *Զարքի որ, զականջդ քաց, որ զանզարին քեզ* (ԺԼԿ., 145):

զ) Զնի պարագա երկրորդական նախադասություններ, որոնք կազմվում են *հանց (հայնց, էնց), հանցկուն (ընցզուն), զիրդ (զէդ զեւը), ինչպէս, որպէս և այլ բառերով՝ թէ իսկը ունինք նա՛ հանց կենանք, զինչ ասպուծոյ սիրուն ուզենայ* (Ֆր., 52): *Կամով ծածկի ի մէջ փշին, Զերդ որ ի յամբ միմնու լուսին* (ԿԵ, 119), *Որպէս սիրես դու զիս, սիրեմ ես զրեզ* (ՀԺ, 146):

Է) Զափ ու քանակի պարագա երկրորդական նախադասություններ, որոնք կազմվում են այնչափ, *հանձար*, *որչափ*, *քանի* բառերով՝ Եւ որչափ, որ սրամոքն կերակրով լի լինի, այնքան յուժով յաղը ցաւն մարդուն (ԱՍ, 159): Այլոց այնչափ քարչիր, որչափ քեզ են բնոն դրել (ԿԵ, 176): Ու հանձար ծախէ ի գրակալէն, քանի զինք վճարել կարէ (ՍՍԱ, 77):

4.8. ԱՆՇԱՂԿԱՊ ԿԱՄ ՇԱՐԱՀԱՐԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ի տարբերություն շաղկապական կապակցությամբ բարդ նախադասությունների՝ անշաղկապ կամ շարահարական կապակցության բարդ նախադասությունների բաղադրիչների շարահյուսական և իմաստային հարաբերությունների բնույթը, Գ. Գարեգինյանի համոզմամբ, հատակ չի տարրողվում և կարող է տարրեր կերպ մեկնաբանվել: Մինչդեռ շաղկապների առկայության պարագայում այդ հարաբերությունները դառնում են ոյուրըմբունելի²⁶⁸:

Շարահարական կապակցության նախադասությունները հատկապես բնորոշ են ժողովրդախոսակցական լեզվին: Այն գալիս է վաղնջական ժամանակներից, գուցե և համադասությունից և ստորադասությունից առաջ: Անշաղկապ կախյալ նախադասություններում որոշիչ դեր ունեն շարադասությունը, բայ-ստորոգյալների եղանակածամանակային կիրառությունը, եղանակավորող բառերը, հնչերանգը²⁶⁹: Այս կարգի նախադասությունները բաժանվում են երկու խմբի՝ անկախ շարահարությամբ և կախյալ շարահարությամբ բարդ նախադասությունների: Անկախ շարահարությամբ բարդ նախադասությունների բաղադրիչներն արտահայտում են թվարկման, հակադրական, խսկ կախյալ շարահարությամբ բարդ նախադասությունների բաղադրիչները՝ ննջակայի, խնդրային, պարագայական և այլ կարգի իմաստներ:

²⁶⁸ Տե՛ս Գ. Գարեգինյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1984, էջ 13:

²⁶⁹ Տե՛ս Ա. Պապոյան, Կախյալ շարահարությամբ բարդ նախադասությունները արդի հայերենում, Եր., 1968, էջ 35-45:

Անկախ շարահարությամբ նախադասություններ՝ Երկու աչքն կուր դառնա, զեշ լեզվով զմեղ շանիծն (ՆԶ, 126): Սակայ մի սապոն ի վարդին եղա խառնէ, յականջն կաթեցուր, շակ շահ կանէ (ԲՍ, 78), Տասնուշորս օրն ժ (10) դրամ թօխմ (սերմ, հունդ) քաշնի ծեծէ, շարապարն իսէ (ԱՍ, 220): Ոմն զիսաղողն ազոխ առնէ յիմ այգուց, ոմն զիսաղուսկն յօրինեալ ծոր առնէ (ՊԴ, 68): Մէկին հազար զառնով մարի, մէկին ոչ մէկ չորքութանի, մէկին բնիեղ եւ ծիրանի, մէկին բրդէ շալ մի չընկնի (Ֆբ105):

Կախյալ շարահարությամբ նախադասություններ՝ Փորացաւն դպր իրը մըն է, պատրաստ կենալ պիկի (ԱՍ, 220): Վախին՝ սիրո դեր լինիս, լուս պակաս լուս ասպրնկորիս (ՆԶ, 70), Կու վախին քողուս ելլես (ՆԶ, 147), Արեն իմձ դեղ արայ, իմ ճարն դու ես (ԹՂկ., 151), Վախին՝ չդաղիր աչս ի լալու (ԹՂկ., 143):

Այսպիսով, ի մի բերելով քննության արդյունքները՝ նշենք միջին հայերենի շարահյուսական մակարդակին բնորոշ մի քանի հատկանիշներ:

ա) ի տարբերություն բարդ ստորադասական նախադասությունների՝ բարդ համադասական նախադասությունները հայերենի զարգացման միջին շրջանում ավելի շատ են, ինչն էլ պայմանավորված է բաղադրիչ նախադասությունների թե՝ կառուցվածքային և թե՝ իմաստային առանձնահատկություններով:

բ) Շարահյուսական մակարդակում առկա քերականական իրողություններն առաջացել են միջին հայերենի ձևաբանական մակարդակում տեղի ունեցող փոփոխությունների հետևանքով: Գրաբարի համեմատ այս շրջանում սահմանափակվում է նախադիրների գործածությունը, ըստ այդմ տեղի են ունենում նախդրավոր խնդրաության տեղաշարժեր և որոշ նախդիրների (*ի/j, q*) կրկնակի գործածություններ:

գ) Ենթական հիմնականում դրվում է ուղղական հոլովով, բայց նկատելի են նաև թեք հոլովածներով դրված ենթակայի գործածության դեպքեր: Քանի որ միջին հայերենում առաջանում է **վ** կրավորական ածանցը, որի միջոցով սկսում են տարբերակվել անցյալ դերբայի ներգործական և կրավորական տիպերը, ուստի սեռականով

Ենթակայի գործածությունը վերանում է: Զեաբանական մակարդակում տեղի ունեցող նման փոփոխությունները նոր որակ են ստեղծում նաև շարահյուսական մակարդակում:

η) Միջին հայերենում վերանում են որոշիչ-որոշյալի, հատկացուցիչ-հատկացյալի՝ հոլովի և թվով համաձայնությունը: Պահպանվում է բացահայտիչ-բացահայտյալ կապակցության համաձայնությունը, նախադասության գլխավոր անդամների՝ ենթակայի և ստորագյալի՝ թվով և դեմքով համաձայնությունը:

ե) Խնդիրների և պարագաների հարաբերությունների փոփոխությունները մասնակի բնույթ են կրում, որոնք պայմանավորված են հոլովների իմաստային տեղաշարժերով, որոշ նախադասությունների անգործածական դառնալու և նորի առաջացման հաճամաճքով: Օրինակ՝ գրաբարում *բաց*, *բայց* բառերով կազմվում էր բացառան խնդիրը, միջին հայերենում դրանց փոխարեն կիրառական է դառնում *զարք* կապը շարահյուսական նույն դերով՝ ...զինչ իր պիտի, *զարք* ի ծախելոյն և ի սպանելոյն եւ ի բաժնելոյ (ՍԳ): Ըստ Հ. Աճառյանի՝ Կիլիկյան շրջանում *վասն* (*վասն>վանս>վանտու>վանց*) բառը փոխվում և դառնում է *վանց*: Վերջինիս հետագայում փոխարինում է *համար «հաշիվ»* բառը²⁷⁰: Ընդհանրապես նախադասությունները հայերենի զարգացման միջին շրջանում խնդրառության փոփոխություն գրեթե չեն կրում, կան եզակի դեպքեր միայն: Խնդրառության փոփոխությունը նկատելի է հատկապես նախադասություն+դերանուն կապակցության մեջ, որտեղ դերանունը դրվում է ոչ թե սեռական, ինչպես գրաբարում է, այլ տրական հոլովով, օրինակ՝ *ի վերայ ումեր*, պարսկահայերենում՝ ինձ վրայ, մեզ վրա, ձեզ վրայ, մեզ համար և այլը²⁷¹: Սակայն միջին հայերենում հանդիպում են նաև նախադասության մոտ սեռականով դրված դերանունների օրինակներ՝ Թափած է *ի քո վերա* վարդաջոր հազար փիարս (ՆՁ, 125): Խնդրառության նման փոփոխություններ նկատվում են նաև այսօր: Օրինակ՝ *համար* ետադրությունը, որ «ծագել է գրաբարի *ի համար*

²⁷⁰ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ V, Եր., 1965, էջ 172:

²⁷¹ Յ. Կարստ, Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն, Եր., 2002, էջ 369:

հայցականից»²⁷² (պահէ առ իւր ի համար բազատրութեան. շինհալ եւ լուսն ի համար քեզ իւրոյ խորովիլիխսոյ...), գործածվել է սեռականի հետ՝ իմ համար, մեր համար և այլն: Սրանք համարվում են հնացած կամ բարբառային ձևեր. արդի գրական հայերենում այն արդեն տրականով խնդիր է պահանջում՝ չեղ համար, մեզ համար և այլն:

ԳՐԱՎԱՌՈՒԹՅՈՒՆ ՑԱՆԿ

1. Արենյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Եր., 1965:
2. Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, Բ., Եր., 1975:
3. Աճառյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 5, Եր., 1965:
4. Անտոնան Մեյն, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Եր., 1978:
5. Ասատրյան Մ. Ե., Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1987:
6. Ավետիսյան Հ., Որոշիչ-որոշյալի կապակցությունը գրաբարում, Եր., 1972:
7. Գարեգինյան Գ., Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1984:
8. Խաչատրյան Գ., Շահվերդյան Թ., Պետրոսյան Լ., Գրական հայերենի պատմության դասընթաց, Եր., 20018:
9. Կարստ Յ., Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն, Եր., 2002:
10. Ղազարյան Ս., Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Եր., 1981:
11. Ղազարյան Ս., Միջին հայերեն, Գիրը Ա, Եր., 1960:
12. Պապոյան Ա., Կախյալ շարահարությամբ բարդ նախադասությունները արդի հայերենում, Եր., 1968:
13. Զահոնիկյան Գ., Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Եր., 1969:
14. Զահոնիկյան Գ., Շարահյուսական ուսումնասիրություններ, Եր., 2003:
15. Քոսյան Վ. Ա., Միջին հայերենի բառակապակցությունները, Եր., 1984:

ՍԿՂԲՆԱՊՂԲՅՈՒՐՆԵՐ՝ ՀԱՍԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՎ

1. ԱԱ – Ամիրտովլար Ամասիացի, Օգուտ բժշկութեան, Եր., 1940:

²⁷² Մ. Արենյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Եր., 1965, էջ 479:

2. ԱՍ – Ասար Սեբաստացի, Գիրք բժշկական արհեստի, Եր., 1993:
3. ԲՍ – Բունիաթ Սեբաստացի, Գիրք բժշկութեան, Եր., 1987:
4. ԳԱ – Գրիգորիս Աղթանարցի, Տաղեր, Եր., 1984:
5. Գր. - Գրիգորիս, Քննութիւն բնութեան մարդոյ և նորին ցաւոց, Եր., 1962:
6. ԶԱՕ – Զաքարիա Ազուլեցու օրագրությունը, Եր., 1938:
7. ԿԵ – Կոստանդին Երգմկացի, Տաղեր, Եր., 1962:
8. ԽԿ – Խաչատոր Կեչառեցի, Տաղեր, Եր., 1988:
9. ՀԵ – Հովհաննես Երգմկացի, Բանք չափաւ, Եր., 1986:
10. ՀՀՄՔ – Հայ իին և միջնադարյան քնարերգություն, Եր., 1987:
11. ՀԹ – Հովհաննես Թղկուրանցի, Տաղեր, Եր., 1960:
12. ՂՅ – Ղևոնի Յովնանեան, Հետազօտութիւնը նախնեաց ռամկօրէնի վրայ, Ուսումնասիրութիւնը և քաղուածքներ, մասն առաջին, Ռամկօրէն մատենագրութիւն, տեսք Ա և Բ, Վիեննա, 1897:
13. ՄՀ – Միհրար Հերացի, Զերմանց միհրարութիւն, Վենետիկ, 1832:
14. ՄՀԲ – Ռ. Ռազարյան, Հ. Ավետիսյան, Միջին հայերենի բառարան, Եր., 2009:
15. ՆՔ – Նահապետ Քոչչակ, Հայրենի կարգաւ, Եր., 1957:
16. ՆՀ – Նաղաշ Հովնարան, Տաղեր, Եր., 1983:
17. ՍՍՍ – Սմբատ Սպարապետ, Անսիզ Անտիոքայ, Վենետիկ, 1876:
18. Ֆր. – Ֆրիկ, Տաղեր, Եր., 1982:

ՔՐԵՍՏՈՆԵԱԼԻ

ՄԽԻԹԱՐ ՀԵՐԱՅԻ

Մ. Հերացին ծնվել է մոտավորապես 1100 թ. Պարսկահայր նահանգի Խոյ (Հեր) քաղաքում: Հայրենի քաղաքում սովորել է բնական գիտություններ: Տիրապետել է պարսկերենին, արարենին, հունարենին: Լեզուների իմացությունը հճարավորություն է ընձեռել բնագրով ուսումնասիրել Հիպոկրատի, Ավիցենայի, Գալիանոսի աշխատությունները: Հայրենի քաղաքից տեղափոխվել է մշտական բնակության Կիլիկիա, որ սովորել է ու ստացել վարդապետի կոչում: Բժշկությանք զբաղվել է Սիս քաղաքում և Հռոմեա ամրոցում: Տակավին երիտասարդ՝ նա հմուտ բժշկի համբավ ուներ ողջ Կիլիկիայում: «Զերմանց միսիրարութիւննը» գրվել է 1184 թ.: Այս աշխատության մեջ Մ. Հերացին բժշկագիտության մեջ առաջին անգամ խոսում է մանրեաբանության, մանրեների (որոնց անվանում է բորբոս) միջոցով հիվանդությունների տարածման ու զարգացման մասին: Հերացին հոգեկան հիվանդությունների բուժման գործում մեծ տեղ է հատկացրել երածշտությանը: Նա բժշկական շատ եզրույթների հեղինակ է: Բժշկի գործունեության հետ միաժամանակ Մ. Հերացին հետաքրքրություն է ցուցաբերել մարդակազմության, ախտաբանության, ակնարուժության, դեղագիտության ու բնագիտության հարցերի նկատմամբ: Նա գրել է նաև աշքերի հիվանդությունների մասին՝ նշելով դրանց տեսակներն ու բուժման եղանակները: Նա գրել է դեղագիտական աշխատություն՝ «Ախրապատին», որից, ցավոր, հասել են միայն առանձին պատառիկներ: Մ. Հերացին կիրառել է բուժման համակցված մեթոդիկա՝ դեղորայքային, սննդային և ֆիզիկական (սառը ջրով լոգանքը, մերսումը): Մեծ բժշկապետը մահացել է 1200 թ. խոր ծերության հասակում:

**Վասն թէ զի՞նչ է ջերմնն եւ զի՞նչ է սահման նորա, եւ ո՛րպէս լինի
ջերմնն եւ ուստի՛ց ընծայի**

բիճգլուխ/բէճգլուխ – ուսագլուխ

ծծում/սեռ. ծծմի – ծծումք

բուրիան – ճգնաժամ

կակուղ – փափուղ

զիջուրիան – հեղահյուր

իլունք – ուլունք

զերդ – ինչպես, նման, որպես

հումայի մուհրիզայ – լրենդ

իլ/հուն. – հեղահյուր

յաճախեն – շալքացնել, ավելացնել

լման/ի լման – լրիվ, ամքողչ

շպիկի – շիր, պաղլեղ

իլր – հեղահյուր

պալդամ – լորձ, մալձ

խոճախմն – կոճիկային, աճառային

սաւորայ – սև մալձ, լեղի

Պարս է զիտենալ որ ջերմնն օտար տաքութիւն է զատ ՚ի բնութենէն, խառնեալ ընդ բնաւորական տաքութիւնն՝ որ ՚ի սիրտն: Առնէ սկիզբն ՚ի սրտէն, եւ սփոխ ՚ի ձեռն շնչաւոր երակացն ընդ ամենայն մարմինն, որպէս այլ յառաջն ասացաք, եւ խափանէ զբնութեան **գործերն**: Եւ են բնութեան գործերն այսոքիկ. ցանկութիւն կերակրոյն եւ ըմպելոյն, կանգնելն եւ գնալն եւ արքնութիւնն, յառնելն եւ նստելն եւ մերձաւորութիւնն, եւ այլ ամենայն բնութեան գործն որ ՚ի մեզ են: Թէպէտ եւ ասացաք զբնութեան գործերն՝ որ խափանին ՚ի **ջերմերոյն** եւ ՚ի յայլ ամենայն ցեղ հիւանդութենէ, սակայն ոչ կատարեալ խափանումն, այլ մասնական ինչ. զի մասհուամբ նիայն խափանին բնութեան գործերն կատարեալ: Այժմ պատմեմք զորպիսութիւն ջերմանն եւ զիտ գիտութիւնն, որ երեք ազգ են: Եւ ասացին իմաստաէրքն թէ

վասն այնորիկ եղեն երեք ազգ, որ բովանդակ յամենայն մարմնոյն սկսանի. Եւ մարմինք մարդկան ընդ երեք բաժանին: Առաջին բաժինն երեք շունչ են, որը երեք հոգի անուանեն, որ են հոգի բնութեան, իոր տեղի եւ բնակարան լերդն է. Եւ հոգի կենդանութեան, իոր տեղի եւ բնակարան սիրտն է. Եւ հոգի զգայութեան, իոր տեղի եւ բնակարան զլյոյն առաջի փորոքն է: Եւ երկրորդ բաժինն գիշութեներն, զոր հոռոմն իլն անուանէ, եւ տաճիկն խլք, որ բարգմանի չորս նիւր կամ չորս ենթակայ, որ են արիսն եւ մաղձն, պալլամն եւ սաստայն: Իսկ երրորդ բաժինն չոր եւ պինտ անդամունքն են, որք եւ ոսկերքն եւ ջիլքն, կապքն եւ լարքն, կակուլ եւ խոճտամն ոսկերքն, զերդ գրիմին գլուխն, եւ կողերուն ծայրքն, եւ խոչակին իլունքն, եւ այլ զոր նման է սոցա: Իսկ այն ազգ ջերմն, որ պատճառն յերեք հոգիքն լինի, միօրեայ ասեն. զի իոր բուականն մի օր է: Եւ զշորս ժամանակսն հիանդութեանցն, որ են սկիզբն, եւ յաւելուն, եւ կատարելն՝ ՚ի լման որ դադարի միացեալ, եւ պակասելն օր ըստ օրէ, եւ զիր բուրիանն՝ ՚ի նոյն օրն առնէ, եւ արձակի ՚ի բանուչորս պահն:

Իսկ այն ազգն ջերմն որ պատճառքն գիճութիւնքն լինին, որք են չորս նիւրն, բորբոսային ասեն. զի յորժամ բորբոսն ՚ի ներքս ՚ի յերակսն լինի ՚ի յարեն՝ ՚ի յար եւ ՚ի սուր եւ այրեցող ջերմանն, հումայի մուկրիլայ կասեն. ապա թէ դուրս յերակացն բորբոսին, այն են նուպայով ջերմերն: Արդ սկիզբն առնեմ օգնականութեանքն Աստուծոյ եւ ասեմ կարճառօս երէ ուստից ընծայի ջերմն: Ընծայի ջերմն յարտաքուստ պատճառանաց. Երբեմն ներքսէ: Եւ արտաքուստ պատճառն լինի, զերդ առաւել ՚ի ջերմ օլոց, կամ խիստ ցրտոյ, կամ լուանիլն ծծմի ջրով, կամ շալելի ջրով, եւ այլ ամենայն ցեղ փորքային ջուր որ նման են նոցա: Իսկ ցներքսէ պատճառն լինի, որպէս տրտմելն կամ ՚ի սիրտ լինելն կամ սգալն կամ հոգալն կամ ամաչելն կամ ահ եւ երկեղն կամ ցանկութիւնն կամ նախանձն, եւ այլ ամենայն ինչ որ նման է նոցա: Կամ ՚ի տաք կերակրոց եւ ՚ի տաք ըմպելեաց, զոր յաճախեն մարդիկ: Եւ այս բաւական է կարճառօս երէ ուստից ընծայի ջերմն:

Վասն միօրեայ ջերմանն որ պատճառն անօթի կենալոյն լինի

դամոնջուր – դամոնի ջուր

մուզաւարայ – ջրալի կերակուր, ապուր

ևղի – գոլ, զաղօ

յանգահիլ – հանդարդվել, մեղմանալ

մաճաս – զարկ, պուլս

յունասիփ – ունար

մշմշի – ժիրան

շարաւան – քարախ

Ապուճարեն ասէ, թէ այս ջերմանս պատճառն որ սովոյ եւ ՚ի յանօթի կենալոյն լինի, իր պատճառն այս է՝ որ գոլորշիբն ամենայն մարմնոյն ջերմացեալ սրանան, վասն այն պատճառին՝ որ կերակուրն յիր ժամն չխանդիպեցաւ: Եւ իր նշանն այս է՝ որ ամենայն անդամքն բուլանան, եւ **մաճասին** երակն վատուժ եւ բարակ լինի: Եվ երբ երակն բոնես, ներբեւ մատիդ պինդ լինի: Եւ իր ստածումն այս է՝ որ երբ ՚ի ջերմանն ՚ի նոպայն լինի, հարիքայ տաս գարու ալուրով եւ նշի ձիրով: Եւ յետ այնոր կերակուր այլ ուժով կերակրի, զերբ սիսեռն **մուզզաւարայ** նշի ձիրով, կամ հաւագ տապկած: Եւ յորժամ ջերմն **յանգահիլ**, ՚ի բաղանիս մտէ, եւ **եղկ** ջուր ՚ի վրան լնէ, եւ եղկ աւազան առն, եւ զմարմինն մանուշակի ձիրով օծանէ. եւ վարդի եւ դդմի ձեք հանապազ ՚ի բան տար, շատ օգտակար է Աստուծով: Մահամատ Զաքարիայն որդին ասէ, թէ այս ջերմս որ ՚ի սովոյ եւ յանօրութենէ լինի, պարս է երակ առնել որ տարութիւնն պակսեցնէ. եւ հետ այնոր փուրով գարեփոխիմտ կերակրի շաքարով, եւ գարեջուր խմէ. հով եւ զիճային կերակուրք ՚ի բան տանի: Ապա ջերմն հանդարտի, նա սակաւ սակաւ հով ջուր խմէ, եւ ամենեւին չի դատի զանձն. ՚ի ծանր եւ անհալ կերակրոց պատրաստէ. թերեւ եւ պարկեշտ կերակուր թող ուտէ: Ապա թէ ջերմն եւ **շարաւան** թէ խիստ լինի, իր ստածումն այն է՝ որ հով ջուր խմէ, եւ զմրգանց ջուրն ՚ի բան պահէ. որպէս **դամոնջուր** եւ **մշմշի** եւ նոան հատի ջուր եւ **յունասիփ**, եւ որ նման սոցա: Ապա թէ

ամառն լինի, իով ջրով լվացվի. ապա՝ ՚ի բաղանիս մտէ, եւ եղկ ջրով լվացվի. Եւ զմարմինն իով եւ գիճային ձիթերով օծանէ, այլ որպէս այլ յառաջդ յիշեցաք, օգտէ կամօքն Աստուծոյ:

Վասն այն ջերմանն որ զենի փորացաւութեանն լինի

**աղբոր/աղբոր – աղբոր բույսի սերմիրը
մուզաւարայ – ջրալի կերակուր, ապուր**

Սինային որդին մեծ իմաստունն ասէ, թէ այս ջերմանս պատճառն ՚ի հոգույն շատ շարժելոյն եւ ՚ի դատելոյն լինի ՚ի ձեռն բնութեան զօրութեանն, վասն լուծնանն որ արտաքս հանէ. եւ ՚ի ձեռն այլր պատճառանացդ այս ջերմս ընծայի: Եւր նշանն այս է՝ որ երեսաց գոյնն դեղին լինի, եւ մարմինն թուլանայ, եւ աչքն խոր անկանի, եւ մաճասին երակն բարակ եւ վաստութ լինի: Եւր ստածումն այս է՝ որ զփորացաւութեանն դեղերն ՚ի բան պահես. զոր փորացաւութեանն դուռն յիշեր եմ. Եւ ջանա՛ ամենայն դիմօր՝ որ զփորն կապես. Եւ կերակուր փորոր եւ կապող տաս, որպէս **աղբորի մուզավարայ** եւ նոան, եւ որ սոցին նման են. Եւ ՚ի վերայ ստամոքացն սպեղանի դիր, որ ստամօրացն զօրութիւն տան: Երբ լուծումն դադարի եւ ջերմն յանկահի, ՚ի բաղանիս մտանէ եւ զմարմինն եղկ ջրով լվանայ. Եւ կերակուրը հով եւ չորային ուտէ, որ գրնութիւնն կապեն. զի թէ լուծումն դադարի՝ զկնի եւ ջերմն արձակի: Ապա թէ մնայ ջերմն, տե՛ս ո՞ր ազգէ է. ՚ի նոպայո՞վ եւ ՚ի բորբոսային ջերմերուն են, թէ ՚ի յաննոպայ եւ յանբորբոսային ջերմերոյն. Եւ բժշկ իւր բժշկութեամբն, որպէս ՚ի գիրքս գրեալ եմ մի ըստ միոցէ կարգով զպատճառն, զնշանն եւ զստածումն, օգնութեամբն Աստուծոյ: Եւ այլ ամենայն ցեղ հիւանդութիւն որ ՚ի հետն ջերմն լինի, յորժամ հիւանդութիւնն բժշկի եւ ջերմն արձակի: Ապա թէ ոչ նոյնապէս տե՛ս զջերմն թէ յորո՞յ ազգէ է եւ ո՛ր ցեղ եւ ո՛ր տեսակ է, եւ զի՞նչ ունի պատահումն. ՚ի բորբոսային ջերմո՞յն է թէ անբորբոս, ՚ի նոպայո՞վն է թէ աննոպայն, ՚ի սու՞րն է թէ յերկարօրեան. Եւ ստածէ զամեն մէկ իւր բժշկութեամբն, որպէս յիշել եմ, եւ յիշել կամիմ ՚ի գիրքս ուրիշ ուրիշ կամօքն Աստուծոյ:

ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱՎՈՒՔ

Ներսես Շնորհալին ծնվել է 1100թ. (կամ 1102թ.) օգոստոսի 13-ին հայոց Միջազգետքի Տյուր գավառի Ծովք լրյակում: Իր ժամանակի ամենակրթված մարդկանցից մեկն է եղել: Սովորել է Սև լեռան վաճքերից մեկի դպրոցում, ապա հիմնավոր կրթություն ստացել Քեսունի Կարմիր վաճքի վարդապետարանում՝ Եպիսկոպոս Ստեփան Մանուկի մոտ, որն ավարտել է արտակարգ հաջողությամբ՝ արժանանալով Շնորհալի մականվաճը: Շնորհալու եղբայրը երիտասարդ տարիքում օծվել է կարողիկոս՝ Գրիգոր Գ Պահլավունի անունով, իսկ ինքը նվիրվել է Եկեղեցական ծառայության՝ ձեռնադրվելով կուսակրոն քահանա, իսկ մի քանի տարի անց՝ Եպիսկոպոս: Գրիգոր Գ Պահլավունին և Ներսես Շնորհալին 1150թ. հայոց կարողիկոսարանը Ծովքից տեղափոխել են Հռոմեա: Այստեղ Ն. Շնորհալին ծավալել է հովական-Եկեղեցական, մշակութային, մատենագրական և մանկավարժական գործունեություն: Ն. Շնորհալու գրական ծառանգությունը բազմաբովանդակ ու բազմաժանր է: Նա գրել է ճառեր, թղթեր, մեկնություններ, տաղեր, բանքեր, շարականներ, հանելուկներ, պոեմներ: Շնորհալին հայ քնարերգության մեջ առաջին չափածո պատմության, պատմահայրենասիրական ողբի, տիեզերական պոեմի, չափածո ներքոլյանի, ուղերձի ու մաղթանքի հեղինակն է: Նա նաև մեր առաջին մանկագիրն է, մանկավարժական-ուսուցողական բանաստեղծության հիմնադիրը, ինչպես նաև հանելուկի՝ որպես գրական առանձին ժանրի ստեղծողը հայ գրականության մեջ: Նա հայտնի է որպես երաժիշտ, ուստի հաճախ կոչվել է Ներսես Երգեցող: 1166թ. Ն. Շնորհալին օծվել է Հայոց կարողիկոս: Նա վախճանվել է 1173թ. և բաղվել Հռոմեա աճոցում: Ժամանակակիցներն ու հաջորդները նրան մեծարել են Երգեցող, Երկրորդ Լուսավորիչ Հայոց, Տիեզերաբույս, Եռամեծ վարդապետ, Երանաշնորհ սուրբ և այլ պատվանուններով: Կիրակոս Գանձակեցին նրա մասին գրել է. «Այս Ներսեսը իմաստնությամբ ավելի մեծ էր, քան իր ժամանակի բազում վարդապետներ, և ոչ միայն հայոց, այլև հույնների ու ասորի-

Աերի մեջ, այնքան, որ նրա իմաստնության համբավը տարածվեց բոլոր ազգերի մեջ»:

❖
ՀԱՆԵԼՈՒԿՆԵՐ

**Տեառն Ներսէսի ասացեալ է
ԶԱՌԱՎԿՔՍ
Վասն ուրախութեան մարդկան**

զռուզ /աժ. – զանգուր ու կոչղ մազերով

զռուզգ /գ. – ընկույզի միջուկը

դիպակ – մեղարսյա ուկերել զգեստ

խաշիճը – ոչխարների հովր

խոռել – պակասել, ամբողջությունը խախտվել

խորսասան – օշինդր

կարուան – քարավան

յուշիկ – կամաց-կամաց, ծանր ու հանդարտ

նկանակ – հացի մի դեսակ, յուղով ու մեղրով հունցած հաց

նուկ – վայրի ծաղիկ

շարասպ – օշարակ, մրգահյուր

տիկանը – դիկի

Մանուկ մի կայր զօրէդ, հեղէն,

Խըմեց, հատոյց զջուրն ի գետէն.

Զիոյն և իշոյն արար նա քէն,

Հընձեց, վերոյց զխոտն ի դաշտէն: (**Աշուան**)

Թագաւոր տըղա, աղուր տեսակ,

զԱմեն հազնի կանաչ **դիպակ**,

խաշիճը ունի անքի քանակ,

Ծատ զեր ձիան, որձ ու մատակ: (**Գարուան**)

Ի ծովէ նա վերասցի,
Ամփոփելով իբր ի տրկի.
Քաղցրիկ ցողէ յոր տեղ պիտի
Երբ Աստուծոյ կամքըն հաճի: (**Անձրիւ**)

յԱմեն շլրջի ինքն ի քարեր.
Ունի ծախու մազէ քըրձեր.
Գինույ ունի աղուոր տրնկեր,
Ի օժտէ ձրի դանկի կորեր: (**Այծռ**)

Որպէս տիկին **յուշիկ** գնայ,
Պարան յնտեւն ի քաշ կուգայ.
Բազմի յուկի բարձի վերայ,
Որսիկ առնէ քան լզբազայ: (**Կապու**)

Գրած է ի գիրն աւետարեր,
Ի անունն է չար, որ մի յիշէր,
Է տիրասէր ու առնէ որսէր,
Հովհուն շլկայ գետ նա ընկեր: (**Շուռ**)

Կայր **նըկանակ** մի գեղապանձ
Աշխարհաշէն փլռան եփած.
Ի յեփողէն իւրմէ **խոռած**,
Եւ ի նմանէ դարձեալ լրցած: (**Լուսին**)

Պանդրկ մի կայր վերայ երկրի,
Ի յանցաւոր ճանապարհի.
Որ անծանօթքն ի նմա գային,
Եւ ծանօթքն զընային.
Մինչ հիւրըն գայր՝ մեծարէին,
Եւ մինչ զընայր՝ կողոպտէին.
Ոչ թէ մասն ինչ իրս առնուին,
Այլ գրովանդակըն խըլէին: (**Աշխարհ**)

Մինն ի յանդունդըս տառապէր,
Մինն ի յերեսըն քըրանէր.

Գըլխովըն ծափըս հարկաներ,
զԿենարարն մեզ բերէր: (*Զուազաց*)

Մեռնիմ եւ մահանամ,
Դարձեալ յառնեմ կենդանանամ.
զԱչ ի յերկինըս համբառնամ,
Բազմաստեղօք պայծառանամ: (*Յորեսա*)

Լրսէ, երայր, քաջ կարենոր,
Առ քեզ նըշան ինքն է բոլոր.
Նա իւղ ունի, կեղեւեն՝ ոսկոր,
Կըսուեա եւ կեր լզգոռուզն աղուոր: (*Ռակոյզ*)

Զարմանք ասեմ քեզ, սիրելի,
Կին մի ծընաւ գրուզ որդի,
Տղայ ունի ալիք ծերի
Երբ ծերանայ՝ դառնայ սեւի: (*Խաղող*)

Պըսուղ մի կայր խիստ ցանկալի,
Ի ինք գեղեցիկ տեսակ ունի.
Յոյժ վայելուչ եւ պիտանի,
Որ հիւանդաց շարապ լինի: (*Խնձոր*)

Ե նա կանաչ կոճակ բոլոր,
Անպատ գինով լցած տրկճոր,
Կարմիր մեղուք ի ներս աղուոր,
Եղբայր դու կեր, զինչ մեղրի ծոր: (*Նուռն*)

Քըրուտ մի կայր խիստ պիտանի,
զԿուժըն զուգեաց թուխս ու նուկի.
Խառնեաց ի նա դեղ հիւանդի,
Խըճիրն ու մեղր մէկ տեղի: (*Տամէչ*)

Ազջուրըն հըրոյ նման տեսայ,
Նաեւ պայծառ քան զլուսընկայ.
Քան պայծառ քան զլուսընկայ.

Քան զծիրանի ծով կու ծրփայ,
Շատոց որին հեղեալ է նա: (**Քիմի**)

Տուն մի տեսի սպիտակ վիշտած,
Ու սեւ հաւեր ի ներս թառած,
Զուս ածէլին ցեղը ի ցեղաց,
Լեզուաւ խօսին բանականաց: (**Կիրք**)

Չորքոտանի է գետ լզշուն,
Ու ձու ածէ գետ լզբլոչուն,
Խոտ նա ուտէ գետ անասուն,
Ունի մրզկիթ ու ուսկէ տուն: (**Կրիս**)

Կարի տեսայ ես շատ **կարուան**,
Որ կու իջնայր ի **խորասան**.
Իշուին բորիկ էր ու անփալան,
Մեկիկ հատիկ բառնան ու գան: (**Մոջիւն**)

Հանց գեղեցիկ հաւ իմաստուն,
Ոք չէ տեսել էն ցեղ գիտուն.
Երբ գողըն գա, մրտանէ տուն,
Նա զաղաղակ բառնայ ի բուն: (**Մազ**)

Եկ դու միտ դիր, սիրելի,
Իրք մի ասեմ զարմանալի.
Մէկ մի ունի մագիլք հաւի,
Վազէ յերես բըռնակալի: (**Մանր**)

Ծինեցին զնա ի հողէ,
Յօրինեցին ի կրակէ,
հանին ի կառըն փայտեղեն,
Եւ խոցեցին ի յաջ կողէն,
Եւ շատ արքին իր արիւնէն: (**Խոնցի**)

Նա բարձրանայ Այրէն ի Քէն
Եւ խոնարիի դարձեալ անդրէն.

Ամեն զլրի հինգ օր յիւրմէն,
Գընա ըզվեց ամիսն ամեն: (**Արեւ**)

Չառ ի վեր ջուրն է մեկնած,
Ներքոյ ամուր աւզով փակած,
Աւազն ամեն հրով լցած՝
Մի քան զմի պայծառաված: (**Ասպղեր**)

զԱյն ծառն տես, որ կու ծառկի,
Տերեւն է իւր գերդ ըզկաշի.
Նարմով զգեստ մարդկան լինի,
Խիստ վայելուչ եւ ցանկալի: (**Թթեսի**)

Տեսա զիմ հոգւյս հոգին,
Որ մեռաւ և ի հոդ քաղեցաւ.
Դարձեալ իմ սիրոյս համար
Ինքն յարեն ու շատ դատեցաւ.
Կամաւ նա ի սուր եկաւ,
Եւ քարամք խիստ քարկոծեցաւ.
Ի գեհեան և ի հոդ մըտաւ,
Իմ հոգւյս հոգին նա դարձաւ: (**Թուլք**)

Սերմն սեւ ու ջրաց հոլով,
Դաշտըն ներկած սպիտակ բամբկով.
Ի հինգ լուծըն հարօռով,
Ի յիրեանց վաստակն ընթանալով: (**Թանար**)

Արդ է անքեւ եւ անփետուր,
Քան ընծիծառն երքայ ի սուր,
յԵրկրէ յԵրկիր շրջի քափուր,
Դառնայ ու զայ' բերէ շատ հիւր: (**Գիրք, գրուրիւն**)

Տեսի արհեստ մի ես փոքրիկ,
Յոյժ պիտանի ի գեղեցիկ.
Ունէր յինքեան երկու դլոնիկ
Ուքեակ քուով պատուհանիկ: (**Քերականուրիւն**)

ԳՐԻԳՈՐԻՍ

XII դարի վերջին և XIII դարի առաջին կեսի (ծննդյան և մահվան թթ. ամիայտ) հայ բժշկապետ: Կյանքի և գործունեության մասին պահպանվել են կցկոտոր տեղեկություններ: Ապրել, ստեղծագործել և բժշկական կրթությունն ստացել է հավանաբար Կիլիկյան Հայաստանում: Տիրապետել է Խոնարենին, ասորերենի, արաբերենին, պարսկերենին: Գրիգորիսի գրչին են պատկանում ընդհանուր ախտաբանությանը նվիրված «Քննութիւն բնութեան մարդոյ և նորին ցաւոց» բժշկարանը, որը հայ բժշկագիտության եզակի հուշարձաններից է: Աշխատության մեջ ընդգրկված են հին և միջնադարյան բժշկագիտությանը հայտնի հիվանդությունների կլինիկական պատկերը բնորոշող ախտանշանների մանրագնին նկարագրությունը, պատճառագիտության և ախտածնության գիտականորեն հիմնավորված մեկնաբանությունները: Մշակել է վարակի տարածման հնարավոր ուղիները և տվել հպավարակության գաղափարը: Նրա կարծիքով հիվանդից առողջին վարակն անցնում է 3 ուղիով, երր 1. առողջն անմիջականորեն շփում է հիվանդի հետ, 2. շփում է հիվանդի իրերի հետ և 3. օյի միջոցով: Հիվանդության առաջացման պատճառների մեջ որոշակի տեղ է հատկացրել ժառանգականության գործոնին, մարդու նյարդահոգեկան վիճակին, աշխատանքի բնույթին, կենցաղին, տարիքին, անձնական հիգիենային և բնության պայմաններին: Հետաքրքր տվյալներ է տվել անատոմիայի, ֆիզիոլոգիայի և ախտաբանական անատոմիայի մասին: Օրգանիզմում ընթացող բուլոր գործընթացները կարգավորող օրգանը Գրիգորիսը համարել է գլխուղեղը, իսկ գլուխը՝ «մարդու օրգանիզմի թագավոր»: Բժշկարանի առաջին մասում տրված է զանազան հիվանդությունների համար բուսական, կենդանական և հանքային դեղանյութերի գուգորդումից պատրաստվող 300 դեղատոմս:

Դուռն վասն օձից խայթելոյն նշանացն

Խաղաւարդ – ուռուցք

Խաղաւարդել – ուռուցք առաջանալ

Խապիս – բունավոր օձ, ասպիդ

Ազգեազգ – լրեսակ-լրեսակ

Բալմալ – բուլմանալ, նվադել

Ապաղ – սառն

Չռել – միզել

Դժնիկ – զարշելի, ծանր

Ապօրօս – բունավոր օձի լրեսակ

Աճր – բնակակ

Իանց – այնպիսի

Ի յոլով – բարձր

Քիխուսիոս – իժերի ընկրամիքի բունավոր օձի լրեսակ

Վուր – վրիփուր

Կրան – բերան

Եթէ իծ օճն խայթէ զմարդն՝ նշանն այս է, որ լինի ցաւն շատ ի խայթած տեղն եւ լնու զմարմինն ցաւով, զի իւր բոյնքն տաք է եւ չոր հրոյ նման: Եւ յերբ տեսնուս զխայթածն լինի Բ. (2) ծակ, որ է Բ. (2) ժանեաց հետն, եւ ստոյք զիտացիր, որ Բ. (2) ծակ ունի՝ խայթածն որձ իժու է խայթած եւ թէ Դ. (4), նայ եգ իծ է խայթել: Եւ ի խայթածն ջուր իջանէ դեկին ձիքի նման, եւ հետ այնոր այլազգ ջուր ելնէ եւ ուռենայ. Եւ ուռիցն ունի այրեաց, եւ է ինքն կարմիր եւ մքգոյն, եւ խաղաւարտէ որպէս կրակի այրեած, եւ փոխի գոյնն մարմնոյն ազգեւազգ, եւ քուն չվարէ լինել ի սրտին շարժելոյն եւ դարցնելոյն, եւ բալմայ, եւ դրոյայ խիստ, եւ պաղ թիրտն ունենայ: Եւ խայթածն ուտի աստ եւ անդ, եւ այն ուտիճն հասնի ի յայլ անդամսն, որ ի մօտ են ի խայթածն, եւ ընդ լինդքն արիւն երթայ եւ արիւն շռէ:

Եւ ազգ մի այլ կայ, որ ասի ատօրօս, որ ասի թէ խոռվ ընդ ամէն ինչ. Եւ ասեն իւրն կաղնսէր, զի իւր բնակութիւնն հանապազ ի կաղնի

ծառն լինի, եւ իւր հոտն՝ հոտած դժնիկ. Եւ մարդ, որ ի յայն վայրսն շրջի, ոտներն ուռենայ եւ **խաղաւարտի:** Եւ թէ մարդ զայս օճա սպանանէ, նայ ձեռաց մորքն շրջի մինչեւ ի **յանքքն**, եւ լինի մարդոյ հոտն հոտած գերդ զայս օճիս, եւ զիւր ժամանակն այլ հոտ չառնու, քան թէ օճի հոտած: Եւ նշան իւր խայրածին այս է. ուռենայ խայրածն, եւ խաղաւարտէ աստ եւ անդ, եւ ելնէ յիւրմէն **գիշութիւն** եւ յարիւն ջուրի նման, եւ ստամորն ցաւէ:

Եւ այլ ազգ կայ ի յօձիցն, որ անուանին ծարաւած. Երբ այս ազգ օճա խայրէ զմարդն, նայ **հանց** ցաւէ խիստ, որ այլազգ օճոյնն չցաւէ, եւ խայրածէն արիւն ելնէ, եւ ինքն ծարուենայ եւ բորբոք միշտ, եւ չկշտանայ ջրով **ի յոլով** տարութենէն եւ ի յոլով կրակէն, որ ի բոյնքն կայր, եւ մարդ չապրի ի նմայ խայրածէն: Եւ այլ ոմանք ասեն թէ այս օճա, որ անուանի ատորօս, ժամ ժամ խեւնայ եւ մխուի ի ջուրն, եւ յորժամ զմարդն խայրէ, նայ խայրածն սեւնայ եւ ելնէ յիւրմէն գիծութիւն սեւ գոյն՝ հոտած, եւ մեռած մարդու զայ հոտ ի նմանէ:

Եւ կայ այլ օճ, որ անուանի **ֆիխուսիուս.** Եւ ինքս այլ փոքր լինի, քան զիմն, այլ հաստ եւ այլ քանձը. Եւ իւր խայրածն ի յիժ օճի նման է, եւ ուռենայ խայրածն եւ այլ մարմինն, որպէս արծուիք (փխ. զարծուի), մարմինն լինի բոյլ, եւ կտրտի միսն, եւ ընկնի շատ գիշութենէն եւ շատ ցաւոյն:

Եւ կայ այլ օճ, որ անուանի **յապիս.** Եւ այս օճա յորժամ ի զմալն լինի, նայ զգլուխն բարձր կենայ ի կիսոյն ի վեր, եւ զքոյնքն փչէ ի բերանոյն, եւ ընդ որ երբայ՝ խոտն չորնայ. Եւ իւր խայրածին հետն զերք ասխան հետ լինի, բայց ցաւն՝ դժար եւ դժնիկ, եւ ելանէ ի խայրածէն արիւն, եւ ոչ ուռենայ, եւ խայրածն կուրնայ առ ժամն (առժամայն) եւ պահն մեռնի:

Եւ կայ այլ օճ եղջիւրատր, որ անուանի **պասդիլուս.** Եւ յերբ այս օճա խայրէ զմարդն, նայ ծածուկ մարմինն ուռենայ եւ կանգնի, եւ ելնէ ի մարդոյն յոլով փուք, եւ ելնէ ի յերանացն սերմն եւ (հետ Գ./3/ աւուրն) մեռնի:

Դուռն, որ ցուցանէ զեկամուտ նեղերն, որ են արտաքուստ

Խածած – կծած
բիրդն – բրդինք
շնուի – շներ
ականջնի – ականջներ
շողցած լղույթ – բքուրված ուղուի
բալուկ – բուլացած
իլուկն – լրիվ, ամբողջովին
ապուզան – կապչիկ
բլցնել – վերացնել
ժժմունք – միջաւրմներ, որդեր, ճիճուներ
բարբոյշ – կոկորդիլու
ակռայ – ակռամ

Եւ յառաջ քան զամէնն յիշենք զկատղած շանցն **զիսածածն**, զի են ոմանք որ խածանեն եւ են որ խայրեն, զայն որ խածած են:

Առաջին խմատունքն ասեն վասն կատղած շան խայրելոյն, թէ այն բուքն, որ իւր ժանեացն ի մարդոյն մարմինն հասնի՝ է բնութեամբ չոր. եւ իւր վնասն դէպ ի յիեղն է. եւ վասն այն ամեն ջիլքն մարմնոյն կարճնայ, եւ ինքս վախէ ի ջրոյն եւ չկարէ խմել:

Եւ այլ ասեն առաջինքն, թէ պարտ է բժշկին, որ ճանանչէ զկատղած շունն այս նշանաւ. զի շունն խենանյ, եւ կտրի ուտելոյ եւ խմելոյ, փափաքէ հետ ջրոց եւ չկարէ խմել, եւ այլ արողջ շնուին փախչին ի յիւրմէն, եւ իւր բերանն ի բաց լինի եւ լեզուն ի կախ, եւ շողիքն բափի, եւ երեւնայ ի վերայ բերմին փրփուր գերդ շողցած լղույթ բերանն, եւ կից փախմու եւ ծորէ զվիզգն ի մէկ դէհ, եւ լինի աչքն կարմիր, եւ **ականջնին** բոյլցեալ, եւ կոպ աշխցն միշտ շարժէ, եւ յերք հաշէ մէկ հետ՝ նայ ձայնն կտրած լինի.....

Եւ զայս պատահմունքս, զոր յիշեցաք, ի շունս լինին. Եւ այլ յիշենք, թէ որպէ՞ս փոխսի ի մարդն եւ ի՞նչ գործէ. երբ զնարդն խածանէ կամ զհանդերձսն, նայ փոխսի ի մարդն. զի պատահմունքն, որ երեւ-

նան ի մարդն, այսպէս լինի՝ որ ձգէ ի մարմինն ճմբկտալ, եւ կարմրէ մարմինն ամէն եւ երեսն առաւել, եւ ունենալ քիրտն եւ քալուկն, եւ վախէ ի ջրէ, եւ վախչի ի ամէն փայլատակուն իրաց, եւ յարեզականէն փախչի եւ ի զիշութենէն. Եւ լինին ոմանք, որ հաշեն ի յայս նեղութենէս զերդ զշուն: Եւ թէ մարդն, որ կատղեալ է, եւ այլ մարդ խածէ, նոյն եւ այս պատահմունքը երեւան ի յայն մարդն, որպէս ի շան խածած է:

Եւ այս նեղութիւնն, որ գայ մարդոյն ի շան խածելոյն, թէ շունն ուժով լինի, նայ հետ Խ. (40) աւորն կատղեցնէ զմարդն, եւ թէ այլ վատութ լինի՝ հետ Կ. (60) աւորն ապայ կատղի, եւ թէ այլ վատութ լինի, նայ տարին ապայ կատղենայ, զի գազանն յերբ ուժով լինի, բոյնքն շուտով անցանէ ընդ մարդոյն մարմինն եւ յերբ վատութ՝ յուշ:

Եւ այլ նշան ասեն առաջին իմաստունքն վասն շանցն կատաղելոյն: Եւ ասեն, թէ յորժամ շուն զմարդն խածնէ եւ տեղացն արիս ելնէ, եւ մարդն չզիտէր թէ շունն կատղած է թէ ոչ, նայ այսպէս փորձէ. առ պատառ մի հաց, եւ բարիս ի յայն արնեն ի վերայ հացին, եւ ձգէ ի շուն մի այլ. թէ այն օտար շունն զայն հացն ուտէ, նայ չէ կատղած. եւ թէ չուտէ, նայ կատղած է. դուն թեզ պէտ արայ:

Այլ փորձունքն. առ ընկոյզ մի եւ պատառ մի հաց, եւ ծեծէ ընդ յիրար, եւ դիր ի վերայ խածածին եւ քող օր մի եւ զիշեր մի ի վերայ, եւ արգիլ հաւ մի եւ կամ խօսող մի օր մի եւ զիշեր, եւ ապա ձգէ այն հացն եւ ընկոյզն այն քաղցած հաւոյն, թէ շուտէ՝ կատղած է. եւ այտ նշանտ վասն կատղածին է:

Եւ այլ նշանք վասն գազանաց խածնելոյ. եթէ արիսն խածնէ զմարդն, նայ շատ ցաւէ եւ տեղաց գոյնն լինի մքզոյն. Եւ թէ ապուգնայն խածէ զմարդն՝ զերդ մարդոյ խածած լինի: Եթէ կիլիկիտն խածնէ զմարդն, նայ ուժով ցաւէ եւ կարմրէ տեղն եւ խաղաւարտէ, եւ խաղաւարտն իրուկն ջուր ունենայ՝ արիւնգոյն լինի, եւ յերբ զիսաղաւարտն բլցնես՝ ներքեւն սպիտակ լինի, եւ ուտիչ ընկնի յայն խածածն եւ ուտվի աստ եւ անոյ: Իսկ թէ խածնէ զմարդն՝ նշանն այս է, որ իր ակրայն ի տեղն մնայ եւ խիստ ցաւ լինի. եւ մինչեւ այն կենայ ցամ՝ մինչուր ակրայն հանեն:

Զի ամեն խածող գազանք կան որ թիւնատրք են, եւ կան՝ որ չեն: Եւ այն, որ թիւնատրք են զիսածածքն, փոխեն զմարմինն ի կերպէ ի կերպ՝ կամ կարմրգոյն, կամ ի սեւ գոյն, կամ ի կանանց, կամ դեղին, կամ սպիտակ, կամ լրջգոյն. Եւ այսպէս է նշանքն թիւնատր գազանցն եւ թիւնատր ժժմանցն ի յիրեանց բնական կերպարանացն:

Ասէ Ռուփէս փիլիստփայն թէ ժամանակը եւ եղանակս եւ տարեքը են, որ փոխեն զգազանսն եւ զթիւնատրսն ի զանազան կերպս գործոց իրեանց, զի որպէս եղանակս փոխեն զմարդկան կենդամութիւնն ի կերպէ ի կերպ եւ տկարութիւն, այսպէս եւ զազանսն փոխարկին, զի կայ եղանակ, որ թիւնատր առնէ զգազանսն եւ կայ, որ անթոյնք: Ասէ Դիտուլուս փիլիստփայն, թէ ժամանակ մարդիկ եղեն կարուս տզրկի վասն իրենց ներութեանց, եւ կայր ծովակ մի, եւ ունէր անուշ զուր՝ քաղցր եւ մարսկան. Եւ պարոնայքն եւ տիկնանյքն, որք ցաւ ոմեին՝ գնային ի յայն ծովակմ, եւ զտկարացեալ մարմինսն տային ուտել տզրկացն, եւ արողշեալ դառնային ի տունս իրեանց. Զայս առնէին յոլով ժամանակ: Եւ եղեւ ժամանակ, որ մարդիք գնացին ի յայն տզրուկն, եւ փոխանակ արողշութեան՝ մահացան, եւ ոմանք կրեցին յոլով վիշտ:

ՍՄԲԱՏ ՍՊԱՐԱՊԵՏ

Սմբատ Սպարապետի նախնիները Կիլիկիայում են հաստատվել 11-րդ դարում: Նրանք այստեղ են տեղափոխվել Սեծ Հայրից, հաստատվել Լամբրոնում, ապա իրենց իշխանությունը տարածել Կիլիկիայի որոշ բերդերի վրա՝ հիմք դնելով Հեթումյանների իշխանությունը: Սմբատ Սպարապետը ապրել է 13-րդ դարում՝ 1208-1276 թք.: Նա հայտնի պատմիչ է, իրավագետ և բանատեղծ, Հեթում Ա արքայի ավագ եղբայրը: Վերջինիս զահ քարձրանալուց հետո նա ստանձնել է սպարապետի պաշտոնը՝ վարելով այն կես դար շարունակ: Սմբատ Սպարապետի գրական ժառանգությունը բազմատարր է: Նա հեղինակել է իրավական, պատմական բնույթի երկեր, կատա-

թել թարգմանություններ, գրել պոեմներ և բանաստեղծություններ: 1265 թ. հեղինակել է «Դատաստանագիրը» օրենքների ժողովածուն, որը արժեքավոր սկզբնադրյուր է Կիլիկիայի հայկական պետության հասարակական-քաղաքական կարգերի ուսումնասիրության համար: Այն բաղկացած 202 հոդվածներից, որոնցում լուսաբանվում են այդ պետության XIII դարի սոցիալական, իրավական հարաբերությունները: «Դատաստանագրքում» արտացոլված են արքայի ու նրա վասալների, աշխարհիկ և հոգևոր իշխանության ներկայացուցիչների, տերերի և ճորտերի իրավական հարաբերությունները, ինչպես նաև առևտրականների և արհեստավորների վերաբերյալ օրենքներ:

Դատաստանագիրը

կործանիք – կորիճ բառի հոգնակին
ևուոս – կարգ, կանոն
ցածութիւն – սլորություն, անարգություն
անդրանիկ – առաջնակ
հաճենալ – բարեհաճել
ըռափակ – առարաջեռն, վեհանձն ազնիվ
ասհապելութիւն – դանութերություն, ցեղապելություն
բրինձ – իշխանորդի, թագաժառանգ
մարզիկ – ազնվական, մայրիկ
զեղ – ինչպես
պողոյզն – օժիկ, բաժինը
բազել – բազաղել
պոման – պայման
ցեղ – ցեղասակ
կանդարայ – կամուրջ
հոգելիում – օրիսան

Եթե **կենայ** թագաւորին կտրձեր եւ աղչկներ, նա իրաւունք է որ կտրձերն հաւսար ժառանգեն զբագաւորութիւնն, վասն այնոր՝ զի չէ պատեհ որ յորդոց թագաւորի ի **ցածութիւն** ընկնին: Եւ թէպէտ ու **նոմոսով** է՝ **զանդրանիկն** կացուցանել յաքոյ ինքնակալութեանն, բայց վասն աւգուորեան աշխարհաց իրաւունք է՝ որ աղէկ տեսնու հայրն իր ամէն գաւառաւրն եւ գաւառապետացն տեսովն եւ սուրբ եկեղեցովն, որ՝ յոր **հաճին** յորդոց թագաւորին եւ գիտնան որ բարի բարուք լինի եւ աստուածասէր ու երկիլով եւ **ըռատակն**, նա զայն կացուցանեն յաքոյ ինքնակալութեան հաւրն, որ հովվէ զեղրարքն եւ զերկիրն: Եւ զդստերսն իրաւունք է՝ որ ի **նահապետութեան** տուն կարգեն, որ է թագաւոր կամ բրինձ կամ **մարզիկ** կամ այսպիսիրն: Եւ պատեհ է որ յիր հայրենի երկրէն **զէդ** եղբաւը մի կէս բաժին տան իր արժեաւր ընդ **պոռյգն**: Եւ թե որդիքն մեռել լինին թագաւորին, նա որդոցն որդիքն ժառանգեն զբագաւորութիւնն եւ ոչ դաստերացն. զի քանի որձ դասուն ժառանգըն բաւեն, նա իգացն խափանած է յարինաց. զի զէդ աւտար է համարած իգաց ժառանգըն յԱստուծոյ Մովսէսի բերանով: Քայց թէ անճարկութենէ լինի՝ որ բնաւ որդի չկենայ թագաւորին՝ այլ դուստր, նա կարէ հայրն **թագել** զինք ի **պոման** որ հետ իր մահուն չինի ժառանգ արուոյն այն թագած դատերն որդիքն. քան զեղբաւը որդիսն դմեն երկրին հաւատարիմքն յիրենց պարոնին արոռն, որ յիրենց պարոնին սերմէն է եւ ոչ աւտար սերմի ծնունդ:

Ու կարաւէ թագաւորն յիր առողջութեան եւ ի մահուն կտակ զրել, ու սահմանել եւ տալ զենոն եւ զբաշտն եւ զիր ամէն երկիրն զինչ **ցեղ** որ իր կամքն լինի, որ չկարէ իր որդի եւ ոչ այլ մարդ դիմադրձ կանգնել: Ապա թէ չկենայ որդի եւ ոչ դուստր, եւ եղբաւը որդիք լինին, նա հայրապետին եւ այլ եկեղեցոյն եւ իշխանաց ու երկրին տեսովն առնուն մէկ մի՝ յոր հաճին ի լաւն, եւ կրթեցնեն յարքունիրն. եւ յոր հաճին յայնոց՝ նա հետ թագաւորին մահուն զայն դմեն յաքոյն հայցը:

Եւ թագաւորն մէն է՝ որ կարէ դեկան շինել՝ եւ քաղաք եւ բերդ՝ եւ մեծ զետոց **կանդարայ**՝ եւ **հոգէստոն** ի վերայ մեծ ճամփնի եւ ի կապճնի երկրին: Եւ թէ իշխան կամենայ յայսոց շինել, նա թագաւորին հրամնով շինէ: Եւ զբագաւորի հալաւ չիշխէ որ հագնել առանց իր

հրամանին: Ի թագաւորի մատ մի՛ որ իշխեսցէ նստել՝ քաւել թէ ինք հրամանէ եւ յիր սեղանն՝ քաւել հայրապետն: Եւ ոչ թագաւորն ի խէջ հայրապետի թող չնստի. զի չէ հրաման:

Դատաստանագիրը

արինադրակից – օրենքներ դմելու մեջ հավասար
դարպաս բռնել – դափ բացել հրամիրել
շմոր – խառնաշփոր, իրարանցում
սղարել – զոնս
խապել – պաշարել շրջապատել
փուրդվել – մարդնել, դավաճանուրյամբ հանձնել
ջամրո – զանձարում, զանձարան
պարպետապ – բյուզանդական ուկեղրամ

Չէ իրավունք որ թագաւոր անպասկ սիրողվ կենայ. զի Աստուծոյ եւ հայրապետին **արինադրակից** է. թող արինաւոր ամուսնանայ:

Քրիստոսի դատաստանին արինակովն պարտի թագաւորն զիր իրաւունքն տանել ըլորդ, անշառութեամբ եւ առանց կաշառոյ եւ առանց ծուլութեան. եւ զամենայն զրկելոցն եւ զգանկտվորացն **դարպաս բռնէ** եւ իրաւունք այնէ:

Եւ ի կոփի ուր թագաւորն ուրդի՝ նա երբ սուրն վերնա՝ նա չէ պատեհ այլ մարդ սպաննել. քաւել թէ հայնց նարդիք լինին յայլագգեացն, որ այն **շմորյն** պատճառք լինին լել: Եւ թէ քաղաք լինի **սղարել** եւ ի յառ ածել, նա երեք հետ պատեհ է որ ձենել տայ՝ թէ եկեք ի հնազանդութիւն. թէ զան, նա զամենն հնազանդութեամբ թերէ եւ չտայ սպաննել. եւ թէ չգան, նա զմեղապարտուն մէն տայ սպաննել. եւ զայնոք որ ի մեղայն զան եւ մեղացուք լինին, նա աւերէ զիրենց զայդածքն եւ չսպաննել. եւ զայդաբեր ծառք երկրին չտայ կտրել:

Զքերդտուքն եւ զայնպիսիքն ամինար պիտի սպաննել եւ զիինն ու զորդիսն ծառայ տայ ի դարպասն եւ կարէ ծախել. եւ երբ իր խիստ ողորմութիւն այնէ՝ որ չմեռնի, նա զաշսն հանէ. բայց թէ **գտուրտվելն**

կատարեալ լինի այրել, անհնար մեռնի: Եւ թէ որ զքրիստոնէ տուրտվել լինի ի թուրք՝ մեռնի. կամ խրատվի ի յաչսն կամ յերկու ձեռսն եւ ապաշխարէ:

Եւ որ յարքունի քամբուկ իրք գողանայ՝ նա զերկու աչսն հանէ եւ զկինն ու զորդիսն առնուն եւ այլ զինչ ունենայ՝ առնուն. եւ թէ ծախէ զկինն եւ զորդիսն՝ արժան է:

Եւ թէ այլազգի քրիստոնէ սպաննէ՝ մեռնի. եւ թէ յոչ կամայ սպաննէ՝ երկու ձեռսն կտրվի եւ զարեան զինն վճարէ. եւ ընդիհանուր զին արեան քրիստոնէին. ԳՇ. դեկան պերպետատ է, եւ այլ ինչ որ մարդն լինի: Եւ տաճկին զինն այսոր երեք քաժնն մէկն է. զայս այն տաճկին տան զին, որ ի թագաւորին երկրին կենայ: Եւ որ այսոր ուժ չունենայ՝ որ վճարէ՝ նա ծախսն զինքն ու զիր տունն ու զինչ ունենայ ու ի զինն տան, զարդ ի կնկնէն ու ի յորդեցն: Եւ թէ յոչ կամայ լինի սպաննուրինն՝ նա կէսն այսոր է զին որ ի դարպասն տան. եւ դարպասն կիսէ ընդ սպանած թուրքին ազգն: Երէ քրիստոնէ զքրիստոնէ կամար սպաննէ՝ նա նորա արեան վրէժխնդիրն թագավորին է, որ խրատէ եւ ի յապաշխարութիւն հասցնէ: Եւ թէ յոչ կամայ լինայ՝ հնար չկայ. զկէս գնոցն տայ ազգին՝ եւ տուգանք: Զընդանելն ըստ թագաւորին կամացն լինի. զի այս թագաւորին է՝ որ ինքն դատէ. եւ զայլն ի յայլ դատաւորքն թողու՝ որ նորա հոգան: Եւ որ գաղտուկ մեղանք լինի յերկիրմ՝ զայն խոստովանհայրքն ուղղեն:

Վասն որ ոսկէհանք գտնըլի թէ ի յիւր հողն եւ թէ յայլ իշխանաց, որ ի հնազանդութիւն լինի թագաւորին

բորսկ – քիմիական աղ

մազքար – աղբորազգիների ընկանիքին պարկանող ծառ, հերձի

գլրոր – ախորժահամ հյուր ունիցող անորոշ լրիսակի խուր

մահլապ – վարդազգիների ընկանիքին պարկանող բույս

սինառակից – սահմանակից

լմձել – հմձել

շաղաց – ջրաղաց

սինառ – սահման

խանդակ – փոս

պիտենալ – պեղը զալ

այնել – անել

Եթե իշխանի գաւառն՝ կամ յերկիր որ ընդ քազարի հնագանդութեամբն լինի՝ ուսկէհանք գտվի, նա քազորին է. Եւ թէ արծարահանք, նա քազուինյն է: Ապա ամճարակ քամին հասնի երկրին տիրոջն, զինչ ցեղ որ կարենան հաշտել՝ որ երկութն լինին շահած:

Ապա երկարն ու պղինձն ու այլ իրք զինչ եւ լինի՝ որ ի հողէ ելնէ՝ տեղոյն իշխանին է: Նոյնաէս եւ առն եւ բորակն՝ նաւըն եւ կուարն՝ ձուրն եւ ապակին՝ խունկն եւ մազտաքին՝ դեղնախունկն եւ այլ այսպիսի իրք որ քաղելով լինի՝ գոքոր եւ մահկապ եւ այլն՝ նա իշխանացն է, որ ի քաղադացն տասնակ առնուն եւ ի կապալ հանեն: Ապա վայրի պտուղն ի ծառոցանցն երկրին՝ շինականացն է, որ քաղեն իրենց այլ թէ յայլ սինառկցաց քաղեն նա զտասնակն տան տեղոյն տիրոջն, եւ չկարեն տալ քաղել առանց տեղոյն տիրոջոց իրամանացն: Սոյնապէս եւ շինոյ փայտն եւ արաւտի խոտն ու ընձելոյն:

Եւ ջուր հանել ի գետոց ջրելոյ կամ ջաղցնոյ՝ չկարէ որ արգելուլ կամ ասել թէ՝ սինառս իմ է, մի՛ հանել ջուր. քանց կարեն հանել ու տանել խանդկով ընդ ամէն մարդոյ գետններ՝ ի յիր հողն եւ շինել զինչ իր պիտենայ. Եւ չէ այն ջուրն՝ քանց այնոր որ տարաւ զայն ջուրն՝ հայրենիք իր սեփական:

Եւ թէ որ յայլոց երկիր երթայ՝ որս այնէ, նա ի տասնէն մեկ տեղոյն տիրոջն տայ. Եւ թէ ձուկն որսայ, նոյնն է՝ ի տասնէն զմէկն տայ՝ զէդ զցամքոյն որսն:

❀
ՖՐԻԿ

Ֆրիկը ծնվել է քաթարական արշավանքների սկզբին՝ մոտ 1230-ական թվականներին, հավանաբար Արևելյան Հայաստանում։ Կենսագրական տեղեկություններ չեն պահպանվել։ Խայտնի են միայն հոր և հորեղբոր անունները՝ Թագվոր և Դոդոնա։ Բանաստեղծություններից մեկի մեջ եղած ակնարկից երևում է, որ նա գերի է ընկել մոնղոլների ձեռքը և գնվել է փրկանքով։ Բանաստեղծը նախապես ապրել է ապահով կյանքով, ունեցել է տուն, ընտանիք, կուտակել է որոշ հարստություն։ Բայց հետագայում քաթար-մոնղոլների լարած խարդավանքների հետևանքով կորցրել է ամեն ինչ, մատնվել թշվառության։ «Ժողովեցի շար մի քարի՝ բռզակ արի զայն քաթարի, ...Զիման մեծամեծ վասրակ արի, գանձի լուսի զիմը հեղեղի»։ Ենթադրվում է, որ ինչ-որ պարտի դիմաց նա կորցրել է նույնիսկ որդուն։ «Դորի զիմ որդին գրաւ, ուսկի ճուղապ զնակուն, Միրէ քազաւորն երկնից՝ նա քերէ զիմ որդին ի լուս»։ Ծերության հասակում թշվառ ու մենակ է եղել։ Յանկացել է վանք մտնել, վանական դառնալ։ Պարզ չէ՝ Ֆրիկ բանաստեղծի խակական անո՞ւնն է, թե՞ անվան կրճատ ծևը կամ գրական կեղծանունը։ Միջին հայերենում «ֆրիկ» բառն ունեցել է «դեռահաս, նոր հասնող ցորեն, որ այրեն ի կրակն» իմաստը։ Եվ այս իմաստի գործածությանը հանդիպում ենք նաև բանաստեղծի տաղերից մեկում։ «Ոչ ծլիմ, ոչ բուսանիմ, զերդ զաղընչած սերմ եմ զերիս»։

Ֆրիկից մեզ են հասել մոտ հինգ տասնյակի հասնող բանաստեղծություններ, որոնք, լինելով քաթար-մոնղոլական տիրապետության շրջանի հայ կյանքի բնարական արտահայտությունը, քարերախտարար պարունակում են նաև ինքնակենսագրական բնույթի որոշ տեղեկություններ։ Ֆրիկը գրել է ժողովրդին հասկանալի պարզ ու հստակ լեզվով։ Մոնղոլական տիրապետության շրջանի գեղարվեստական արձագանքն են Ֆրիկի չորս քանքերը՝ «Ընդդմն ֆալարին եւ վասն բախտի», «Վասն Արդուն դանին եւ Բուղային», «Բան ի Ֆրիկ գրբոյն» («Գանգատ»), «Վասն դալեհի եւ բրջի»։ Այս չորս

բանքերով Ֆրիկը համարվում է ոչ միայն միջնադարյան հայ սոցիալական քննարկության սկզբնավորողն ու խոշոր ներկայացուցիչը, այլև համաշխարհային գրականության նշանավոր դեմքերից մեկը: Մահացել է մոտ 1310-ական թվականներին:

❖

**Նորին Ֆրիկանն
ասացեալ
Վասն ի վերայ եղբայրասպանին**

Կրեպ – բալ բայի անց. կարարյալը՝ լրվեց
մալ – ունիցվածք, հարսկություն
մոլք – անշարժ գույք, ունիցվածք
պկին – բլին
ասպրենիոր – այս կյանքը, այս աշխարհը
հանցեղ – այնպիսի, այնպիս
բամամ – ռդզ, ամբողջ, լիովին, կարարելապես
բաներ – բան բառի հոգնակին
զենէհար – խեղճ
մաճլիս/ մէճլիս – հանդիս, հավաքույր
ուրվի – ուրք բառի հոգնակին
խաչ/ խօշ – լավ, հաճելի, դուրեկան

Օրհնեալ է անուն Արարողին՝
Թագաւորին, որ զմեզ արար.
Ֆրիկն երես իմաստութիւն,
Քանի մի բան ասէր ի շար:
Դարւաս մի կայր Մսրայ երկիրն,
Որ խր նըման խսկի չի կայր,
Երկու եղբայր ի հոն կային՝
Ի մէկ հարթ, մարտ եղբայր:
Ի հոն հանցեղ բաղնիք մի կայր.
Որ խր նըման խսկի չի կայր.

Որմերն ամեն ուկով ծեփած,
Ոսկի լուսայքն ի չարէ չար:
Յորժամ զլուզայքն, որ բանային
Նա՝ յ, վարդէջուրն ի վայր կու գայր.
Եղբայրն եղբաւրն նախանձեցաւ
Այս անցաւոր մլրիս համար:
Այն փոքր եղբայրն էր հըրենդն,
Ու մեծ եղբայրն աղէկ տիպար,
Տես սատանին բանն այլ ի՞նչ է,
Չսիրուն եղբարքն արար աւտար:
Առնյոյ ւերքայր դարպասն ի ներս,
Չ'դուռն փակեց, նստաւ ի վար,
Չդանակն եղիր ի վրբայ պըկին,
Թէ կու կրտեմ, որ չի կայ ճար:
Թող արիւնդ երթայ անդունդ ի վար,
Սիրտս ի փորիս առնու դարար.
Այս մալ ու մուկրս ինձի լաւ է,
Քան զքեզ հարիւր հազար եղբայր:
Նա ի ներքն դանկին կանչեց,
«Եղբա՛յր, տըղայ եմ զենէհար,
«Դեռ չեմ վայլեր զայս աստղուրս,
«Մորուս դեռ ի յետ կու գար»:
Արինեալ անուն Արարողին՝
Թագաւորին տես՝ թէ զինչ արար.
Կղմինդր աղիւս մ'այլ ի յորմեն
Նա՝ յ, խաւեցաւ ւասաց ճարտար:
«Աղէ՛կ մանուկ, մեծ հաւը որդի,
«Ու դարիալ դաւատ ու խիստ խիկար.
«Յէ՞ր կու մորքես զայդ քո եղբայրդ,
«Այս անցաւոր մլրիս համար:
«Ծա՛ւ, ես հանցեղ պարոն էի,
«Որ ինձ նման պարոն չի կար,
«Ես մէկ հազար բերդ ունէի

«Ու անհաշի ձի ու ոչսար:

«Յորժամ լինէր ժամ **մաճլի**.

«Նայ, իմ ախիքն էր մեկ հազար.

«Ըգմեծամեքն **ճանչնայի**

«Եւ հեծելին հաշի չի կար:

«Յանկարծ երեկ՝ մահու մատնեց,

«Գրաւղն արար զիոզիս վտար,

«Յայնժամ բերին ինձ փայտէ ձի,

«Որ իւր խվի **ոտլի** չի կար:

«Հանին ի չորս **մարդու** թեւի,

«Որ այս գերի նս չէր յաժար.

«Արին տարան յեզը ի հողին,

«Զիողն ի վերաս տրին ճարտար:

«Ես իինգ հարիւր տարի **թաման**

«Մէջ այն հողին արի դարար,

«Յանկարծ ելաւ աւր մի հեղեղ,

«Զիս դէպ ի ծովն արար վտար:

«Քառսուն տարի ծովն կացի

«Ե՛Ալին ետուր ի դարէ դար.

«Աւր մի ալին ի դուրս ձգեց,

«Վարպետ մ'եկաւ ու զիս էառ:

«Տարաւ սիրուն կարաս շինեց,

«Խիստ խընդալից **օրի** համար.

«Քառսուն տարի ջրով կացի՝

«Փառշն **կու տար** զերեսս ի վար:

«Աւր մ'ես յանկարծ կոտորեցայ

«Նա զիս փութով ի դուրս արար,

«Վարպետ եմ երեկ, գեմ, խիստ ճարտար,

«Զաղըն կրեց արտի համար.

«Քառսուն տարի արտն կացի.

«Ու խոփն ետուր ի դարեղար:

«Զիս աւր մի խոփն ի դուրս ձրգեց,

«Վարպետ եմ երեկ ու զիս էառ,

«Տարաւ կղմինդր աղիս շինեց,
 «Խիստ խնդավի ծախու համար.
 «Այս հինգ հարիւր տարի քամամ
 «Հետ դարպրսին եմ ես ի շար:
 «Ես չեմ ի տար հանց պատասխան,
 «Դու հանց անսիրտ յինչի՞ եղար.
 «Դու ի քո միտոդ ի վար գնայ,
 «Տես՝ թէ զայդ ո՞ր եղբայր արար:
 «Ծա՛ թո՛ ի բաց ւ'արա՛ կամկար,
 «Ի սատանին ձին դու հեծա՞ր.
 «Վաղճ երբ քո յեղբայր նայիս՝
 «Սիրտդ ի փորիդ առնու զալար»:
 Նա՛ յ, մեծ եղբայրն ի վեր ելաւ,
 Ի փոքրն ամկա՛ ի գենէհար.
 «Եղբա՛յր, արա՛ ինձ քողութիւն
 Որ Աստուած այնէ մեզի վճար»:
 Գերի Ֆրի՛կ, ողորմելի,
Խաւշ ես ասեր զբաներս ի շար,
 Զի ասողաց մեղքն է քողած.
 Եւ լսողա՛ցն հաւասար:

Նորին Ֆրկանն
 ասացեալ
Տաղ ի վերայ ծովացեալ մեղաց

հանց – այնապես, այնապիսի
խպակ – մաքուր
հայլի – հայելի
հարամիկ / սիո.՝ հարամկի – ալսազակ
աչեր – աչք բառի հոգնակին
երեկ – զալ բայի անց. կարար.՝ եկալ

Հառաջն, որ յաշխարհս եկի՝ **հանց խատակ** էի, զինչ **գհայլի**,

Պահիկ մի վերայ կացի, ժանգ առի՝ զինչ ըզպղնձի:

Չարբն ի բուն ի շուրջ գայի, փշաքեր սերմոնք ցանեցի,

Դարձյալ ի վերայ՝ **տեսայ**, նա՛յ, զիոգիս ի հուրն այրեցի:

Հոգիս ի մարմնոյս ասաց.«Ե՛յ տխմար, ողորմ ու լալի,

«Վաղճ դատաստան լինի՝ զիս առնել որդի գեհենի»:

Հոգիս է տրտում **նատեր**, զով **տեսնու**՝ լալով գանգատի,

Թ՛եղայ **հարամկի** ընկեր, քալանեց և՝ արար զիս գերի:

Ահա, որ աշուն **երեկ**, **կու շարժիմ** քամին **կու տանի**,

Չաւդուած ի բոռմիլ արեր՝ զինչ կըտրած ծառն, որ ցամաքի:

Ուսիցս ի գըմալ առնում, նա՛յ, դրդայ և՛ի յետ **կ'ոլորի**,

Աչերս իմ սակաւ հայի, իմ թուրակ լեզուս կարկամի:

Գարրիելն երբ խընդիր **կու զայ**՝ հիւանդին լեզուն **կու կապի**,

Անել և՝ ահարկու և նա, իր սըր ն հուրըն **կու քափի**:

Հիւանդն աջ ու ձախս ընկնի, թէ հասիր՝ ուր կայք սիրելի,

Աւա՛ն ու եղուկ, ասէ, գեղեցիկ չենըս **կու քակի**:

Տանին մէջ հողոյն հողոյն, նա՛՛, մուրն ու խաւար կու լինի,

Տանջողըն անողորմ **կու զան**, որ մազիլք ունին պղնձի:

Չանքուն որդըն մեծ կասեն, քան զերինքդ ու այլ աւելի,

Գայ **տեսնու** և՝ ուրախանայ, թէ ես թեզ համար **կու սըն'ի**:

Զայս ամէնն Աղամ արար, որ լսեց կնոշն Եվայի,

Նա աստուածութեան սպասեց՝ զմեզ կոխսան արար սատանի:

Զինչ նաւն ի ծովուն միջին կերերայ՝ թէ երբ զայ քամին,

Աստուած ողորմած լինի եւ հանե զնաւն ի ցամաքի:

Սուրբ զԱստուածածինն ունիմք քարեխաւս, որ զայ հասանի,

Առաշեր զիւր Միածինն, Որ զըքայ եւ Ինքն ողորմի:

◎
ԳԻՐՔ ՎԱՍՏԱԿՈՅՑ

«Գիրք վաստակոց» երկը միջնադարյան հայոց թարգմանական մատենագրության ուշագլուխ աշխատություններից է, այն երկրագործի և անասնապահի հաճագանանալից ուղեցույց է, որտեղ բացատրվում են գյուղատնտեսական աշխատանքի հմտությունները՝ սերմնացամի աշխատանքներից մինչ զինու պատրաստման ու պահպանման ձևերը, ծառերի մշակմանը և կենդանիների խնամքին վերաբերող նրբությունները:

Ենթադրաբար այն թարգմանվել է 12-13-րդ դարերում արաբերենից, թեև սկզբնադրյուրը հունական է՝ «Գեռպնիկան»: Հույն հեղինակների այս ժողովածուն միջին դարերում թարգմանվել է տարբեր լեզուներով, այդ թվում՝ արաբերեն, որից ել կատարվել են հայերեն թարգմանությունները: «Գիրք վաստակոց»-ի երեք հայերեն թարգմանություն կա, որոնցից առավել ամբողջականը Գևորգ Պալատեցու 1768 թվականի ընդօրինակությունն է, սրա հիմքի վրա էլ Ղ. Ալիշանը կազմել և հրատարակել է «Գիրք վաստակոց»-ը: Թարգմանությունն ամենայն հավանականությամբ կատարվել է արաբերենից, քանի որ աշխատության մեջ թագմաթիվ են փոխառյալ արաբերեն բառերը, եզրույթները, այդ թվում համաստեղությունների անունները, բոյսերի, կենդանիների անվանումներ և այլք:

Թարգմանության հստակ վայրը, ժամանակը և թարգմանչի անունը հայտնի չեն:

◎
[Ա] Յաղագս գեղից եւ տերանց իւրեանց խրատ

**պիկացու – պիկրական, օգլրակար
կառկուռ-սպիս – սպիս, հաճախ
արիացրնել – ամրապնդել, զորացնել**

Աստանօր արժան համարեցաք զառաջակայիցն գերկարաբանութեանցն զանց առնել, եւ համառօտարաքար զպիտանացուն ժողովել աստ, եւ յիշումն առնել զկնի շարագրելի աստիճանացն՝ որք ՚ի յառաջիկայ դրունսն շարակարգեսցին. եւս առանել զայնմանէ որ պիտացու է գեղջին, որ իւր տերն ստեա հայի ՚ի յինքն, եւ կառկուռ երթայ տեսանէ եւ պէտ առնէ. եւ այնու կարէ իմանալ զգանկատն եւ զցաւն տեղոյն, եւ վուրով բժշկէ եւ արիացընէ զնոսա յաղագս շինութեան, եւ քաջալերէ զնոսա յամենայն պէտս շինմանցն: Եւ եթէ ուրուր պատճառանօր վերջացեալք գտանին ՚ի գործս վաստակոց իւրեանց՝ նա յիշելումն առնէ, եւ քաջալերէ զնոսա իշխանական իրամանաւն ՚ի գործն. վասն զի յորժամ զգովելին գովէ եւ զպարասաւելին պարասաւէ՝ նա միամտանան ՚ի բանն, ըստ իւրաքանչիւր կերպի, եւ յորդորին ցանկութեամբն ՚ի գործ վաստակոց:

[Բ] Յաղագս երկրաւրութեան գործոց

*անյոյլաբար – ջանադրքար, առանց ծուլանալու
յանդեացն – նախիրներից
հաւայն – օդ, բամի*

Յիւրաքանչիւր ժամանակ եւ ՚ի մարդկային հասակն՝ ումեք որ հետեւին երկրագործութեան, ամենայնիւ առաւելութեամբ ազնիւ է տղայական եւ մանկութեան հասակն: Եւ պարտ է նոցա ծառայապէս կալ այնոցիկ՝ որք հմտացեալք լինին գործոյն եւ հասեալ ՚ի ժամանակս ծերութեան. վասն զի անյոյլաբար խլեն ՚ի գիտնոյն զամենայն փշարեր եւ զանտառախիտ բանջարսն եւ զծառսն, եւ սրիշը են ճանապարհաց անդեացն եւ վաստակոցն, եւ անխտն փորեն, պեղեն, քաղինեն, ստածեն, նաեւ ժողովեն, խրտեցնեն զվաճակար ձագսն, եւ վարեն զանասուն յանդեացն: Եւ յայս ամենայն վերոյ գրեալ գործ՝ տղայքն առաւելագոյնք են բան զմիջահասակ մանկտիսն. վասն զի անյոյլաբար ցածանան եւ վերանան, եւ հեշտագոյն է նոցա բան մեծամեծացն. եւ որպէս ՚ի խաղ ընթանան ՚ի գործն անխտն: Եւ

այսու ամենայնիւ ուսանին զգործն եւ զբնութիւն գետնին եւ գհաւայն
ժամանակացն եւ զեղանակ տարույն: Եւ զայս ամենայն տեսութեամբ
եւ փորձիք պարտ է ուսանիլ:

[Պ] Յաղագս թէ ո՞ր տեղույ օդն առողջ եւ բարի է

**պարխրային օդն – Պարխարյան լեռներից (Փոքր Հայք) փշող
ցուրտ, հյուսիսային քամի
փառչ – կավե աման**

Այսուհետեւ պարտ է գիտել եւ լնոյրութիւն առնել, եթէ ո՞ր տեղույ օդն առողջ եւ բարեյարմաք է, եւ անդ առնել զշինութիւն: Եւ պարտ է գիտել, զի այն տեղն որ մօս է՝ ՚ի ծովն՝ առողջային է. նոյնպէս եւ լեռինք որք մերձակայք են ծովուն՝ առողջ են: Եւ ուր հիւսիսային հողմն առաւել դիպի քան զայլ հողմուն՝ նա առողջային է: Եւ այն տեղին որ աւելի ջրլճկէց լինի եւ չսեւանայ ՚ի ննա շաղախն՝ ՚ի ցածութեան եւ ՚ի հարաւային կողման են, կամ յարեւելեան. եւ ՚ի նոցունց հողմոյն սմեալը՝ առաւել վատառողջ է եւ պիլծ: Վասն զի ծնանին ՚ի ննանէ ազգի ազգի ցալք, քշուառութիւնք եւ մահք. եւ վասն այնորիկ պարտի ՚ի բարձրավանդակ տեղիսն առնել զշինութիւնսն՝ որ առողջային լինի. եւ ՚ի բարձրն լաւ պարզի օդն: Եւ պարտ է գտներն ՚ի հիւսիսային եւ յարեւելեան կողմն շինել, գրդունսն ընդդեմ արեւելից քանալ: Վասն զի ջերմութիւն արեգականն ցամաքեցուցան զիաստ զիճութիւնքն: Նոյնպէս եւ զպատուհանսն ընդդեմ հիւսիսային դեմին՝ զի մտեալ **պարխրային օդն՝ ցամաքեցուցէ զոտունն ՚ի մահաքեր բորբսահուտութենէն.** Եւ առաւել բարուոք է եթէ զապարանսն ՚ի վերայ լերանց շինէ ոք, զի մերձակայ է արեգական, եւ ջերմութիւնքն լաւ հասանին ՚ի մերձակայսն քան ՚ի հեռաւորսն, եւ սրբեալ մաքրեն եւ նօսրացուցանեն զառնային զիճութիւնսն: Նոյն ինքն եւ զապարանսն ցած եւ նեղ ոչ է պարտ առնել, այլ բարձրառաստաղ եւ բարձրակ: Եւ բազումք ոճանք ոչ հաւանին յարեւելեան կողմն առնել զապարանսն միայն, այլ եւ ՚ի հարաւային. եւ զայն առողջ համարին մարդկու-

թեանս, զի տաք եւ չորային է, եւ առաւելութիւն տնի անդ ջերմութիւնն արեգական: Բայց ես ասեմ, թէ յայնպիսոյն երկնչել պարտ է. զի հարաւային օդն զիճային է եւ փոփոխական բնութիւն, բազում ցաք եւ հեծութիւնք ընծայէ յանձին: Չտան տեղն փորձեա. յերեկոյին Փարչ մի ջուր դիր, յառաւօսուն տես. թէ փարչն թերի է՝ մի՛ շիներ, թէ լի է՝ լաւ է, շինեա:

[Դ] Յաղագս ագարակաց լինելոյ ի լերինս, եւ տնկելոյ ի նոսա բազում ծառս

Կասպանային – շագանակենի

Պարտ է լինել ագարակացն՝ ի լերինս, եւ տնկել՝ ի նոսա զբացում ծառս. եւ թէ որպէս տնկեն՝ ի նոսա զծառսն գեղեցկատեսիլ եւ վայելուչ. եւ այնպիսի ազգի ազգի ծառովք պաճուճեալ ագարակըն, որ յինքենն իսկ բուսեալք լինին ծառքն. ապա թէ ոչ՝ դժուարաւ բնակեցուցանէ, այսինքն արմատացուցանէ որ ՚ի տնկոց անդ. վասն զի ծառք վայրենիր ՚ի սերմանց իրեանց որք անկանին յերկիր՝ բուսանին. եւ եմ՝ ի նոցունց ոմանք՝ որք զգիճային վայրսն խնդրեն. եւ ձիթենին եւ փիճին եւ տօսախսն եւ այնպիսիքն՝ զշորայինն, եւ կաղնին եւ կաստանային՝ զանձրեւային:

[Ե] Յաղագս Ջրոց, թէ ո՞րպէս պարտ է ժողովել զանձրեւաջուրն

Արդի – միադիմի բայ՝ «պարահի» մշանակությամբ

գեղակն – զյուղակ

ի տներաց – տներից

կանայքօք – կանանցով

ի պրեկ – ջրավազանից, լճակից, ուղիղ ձկը բրքայ կամ պրքայ

Վասն ջրոյ թէ ո՛րպէս պարտ է ժողովել զանձրեւաջուրն: Արժան է յառաջ քան զամենայն ինչ զօրոց խոկալ, ոչ եթէ վասն ամպելոյ միայն, այլ եւ վասն վաստակոց եւ բուսոց երկրի, եւ վասն օդոցն խոնաւացուցանելոյ. վասն զի յամարայնոշն՝ դալարացուցիչ է մարմնոցն եւ անցուցիչ չորութեանցն, եւ կատարեալ հակառակ է ամառնային այրեցմանցն: Եւ եթէ ումեր ուրդի ՚ի գեղակն աղբիր քաղցրահամ՝ արժան է այնու քաւականանալ. եւ թէ ոչ՝ նա անձրեսին ջրին պարտ է ճար առնել. ոչ ՚ի վերայ այնպիսոյն զոր սովորեցան ոմանք ժողովել, եւ ոչ որ աղբահոտեալ եւ աղտեղացեալ է յարդէ անասնոցն. այլ արժան է այսպիսի արուեստի ժողովել, որ լինի ՚ի տներաց կամ ՚ի կոռավնաց, որ արիապէս փուրան յաւելեմ եւ ՚ի սրբելն, եւ իիր կանայքը ուղղեն զօրուն ՚ի յամանն ուրուք, իբր ՚ի պրքէ. եւ անդ յիստակի ՚ի պղտորութենեն եւ ապա մտանէ ՚ի ջրատունն. եւ այս այսպէս լինի: Յայլուստ. զբամպակն կշռեա, թա՛ց ՚ի ջուրն, հան յարեգակն, չորացն եւ կշռեա. թէ ծանր է՝ ցած է, թէ թերեւ է՝ լաւ է: Մսրայ Նիկին ջուրն պղտոր է, առեալ լնուն ՚ի կարասն, զեղոյն նուշն ծեծեն ՚ի մէջն արկանեն, շուտ յիստակի:

[Զ] Յաղագս չփոխելոյ զբնակիչս եւ զտունկս լաւագոյն շինուածոցն ՚ի վատքարագոյն վայրս

Պարտ եւ արժան է չփոփոխել զբնակիչս եւ զտունկս լաւագոյն շինուածոցն ՚ի վատքարագոյն վայրս. զի ասացին ոմանք ՚ի զիտնականացն, թէ չէ պարտ զբարուք տեղեացն սովորեալ մարմինքն՝ տանել ՚ի վատքարն, ապա թէ ոչ՝ վնաս մահու լինի նոցա, այլ արժան է պարոնին հայրաբար խնամել զժողովուրդն, եւ ՚ի լաւագոյն տեղիս բնակեցուցանել. եւ եթէ չիցէ հնար՝ ՚ի միջասահման տեղին: Զի առաջին բժշկապետքն տեղեկացեալ են եւ զրեալ ճշգրտիւ, որ պարտ է մարդկային ազգին պատրաստ լինել ՚ի փոփոխել երկրին եւ օդոցն. եւ ոչ եթէ մարդկութեան միայն, այլ եւ տնկոցն եւ անասուն կենդանեացն:

[Ե] Յաղագս Հոգացողաց գաւառաց խրատ

Անկուրիսն – կարիք, անհրաժեշտություն

Անկողաց – կարիքավորների

Խարբուրիսն – անհազություն, ազահություն

Անյոյլ – ջանադիր

Աղալաճացն – սխալների

Արժան է հոգացողացն գաւառաց այսպիսի օրինակաւ եւ սահմանաւ վարել: Պարտ է հոգացողին զգաւառ՝ սահմանաւ տանել եւ ընտելանալ ընդ բնակիչս տեղույն. Վասն զի ամենայն ընտելութիւն՝ պակասութիւն բերէ հարկեացն. Ես առաւել ՚ի գիմարքութեանցն լրբութենեն լինի. Ես յայսմանէ ընծային բազմադիմի սխալմունք. զոր յերկար համարեցար զամենայն ընդ զրով արկանել: Այլ պատեհ է նմա բարտը ճանապարհաւ ընթանալ, եւ բարեբարոյ եւ քաղցրախօս ընդ ժողովուրդն լինել. Ես անմոռանալի պահել ՚ի մտին զիր ինչ, եւ գողալաճացն տուգանս՝ ըստ իրաքանչիւր յանցանացն չափով դնել. որ ոչ վասն ատելութեան պակասեցուացէ եւ ոչ խարբութեան աղագաւ առաւելուցու ՚ի տուգանաց յափշտակութիւն. այլ քաղցրութեամբ եւ խնամօք առնու զոր ինչ առնու. Ես արիութեամբ լնու զսնկութիւն եւ զկարիք սնկողացն. Ես յառաւօտուն կանուխ ՚ի քնոյն ելանէ յառաջ քան զբնակիչսն: Ես պարտ է նմա պատրաստ կալ ՚ի ստախօսութենէ, եւ հաւատարիմ լինել ՚ի սահմանս օրինաց, եւ յամենայնի անխոնջ եւ անյոյլ լինել ՚ի սահմանին ընթեռնուլն, եւ անյոյլաբար կատարել զաստուածային կողմանան եւ զմարդկայինան. Ես ինքն իսկ հոգացողն պարտ է որ պատճառ եւ առիք լինի այլ ժողովրդեան՝ ՚ի գործս բարութեան. Վասն զի ՚ի նմանէ երկնչին առաւել քան յայլըց: Ես ՚ի ժամ վաստակելոյն վաստակել տայ, եւ ՚ի հանգչելոյն՝ հանգչել. Ես հանապազ զպատեհութենէ բարտը զնացիցն առնէ նոցա յիշումն: Ես յօր կիրակեիցն եւ մեծամեծ տօնիցն հանգուցանէ զնոսա եւ չըեռնաւորէ աւելի բանիւք եւ անսահման վաստակօք, այլ հանգստեամբ եւ

քաղցրութեամբ տայ առնել զոր կարէ առնել: Եւ պարտ է նմա զգուշանալ՝ ՚ի վերայ բարեկամաց եւ եկամուտ ոմանց, որ մուտ եւ ել առնեն՝ ՚ի շինուածն. եւս առաւել՝ ՚ի վերայ արուեստաւորացն՝ որք՝ ՚ի գնալն գողութեամբ եւ զրկանօք չվնասեն զբնակիչսն: Նոյնապէս եւ ՚ի բաժանումն հողերոյն եւ ՚ի փոփոխումն վաստակոցն առ միմեան. որ ոչ տայ նոցա զպարոնութիւն, եւ ոչ զնոցայն՝ ՚ի ձեռն կաշառաց առնու, այլ ճշմարտութեամբ տանի. եւ զմենամնէծ դատաստանսն եւ զբննութիւնսն եւ զնորընծայ համբաւամսն՝ ընդ Պարոնն ասէ, որ նա զիտենայ եւ նովաւ կատարի. եւ պարոնին հնազանդ եւ հրամանակատար լինի յամենայնի. եւ եթէ ուրուր բարուր խոկումն անկանի՝ որ զիտենայ թէ օգտութիւն գոյ ՚ի նմա, ծանուցանէ առժամանակ պարոնին: Եւ չէ պարտ նմա փութալ՝ ՚ի գործն առանց հարցման, եւ ոչ յապաղումն առնել՝ առանց պարոնին հրամանի:

**[Ը] Յառաջ քան զամենայն ինչ պարտ է ՚ի շինուածն տնկել
զբժշկականսն**

Հուրդի – չի պակասի

Դարմանիլ – բուժել

Աղպէպն – կերակուր, սնունդ

յիսկակել – մաքրել

յանօրեց – անորներից՝ հոգմ. բացառական

զիճային – ցանկասեր, հեշտալի, լրարփալի

կոր – կարիճ

բորիսիի/ բրակէսի – հակարույն, դեղքափ

շէրաս/շարաս – բույսերից կամ մրգերից պակրասրված կազդորիչ օշարակ, ըմպելիք

Եւ թէ չուրդի կատարեալ բժիշկ, նա յայլ ցածագունից ՚ի զիտնականացն՝ որ նախակրբեալ են՝ ՚ի ստածումն այլ հիւանդացն. վասն զի այնորիկ որք՝ ՚ի մի վայրի բնակեալ են՝ անկար են դարմանիլ միա-

պէս դարմանով, եւ առողջորթիւն միապէս լինել. զի նմանք լինին մի-
մեանց դեղն եւ **աղպէտն**: Եւ պարտին դարմանորդ լինել վաստակա-
տրաց եւ յառաջ քան զիհիանդանալն, զի ՚ի տապոյ արեգական եւ ՚ի
սաստկութենէ ձմեռնային օդոյն վաստակատրքն ուժգին տագնապե-
ալ գտանին քան զայլպիսի մարդիկ: Եւ այսր աղագան իրամայէ որ
այնպիսեացն ուտելն սական լինի. եւ այս է նոցա լաւ: Եւ են ոմանք ՚ի
մարդկանէ որք առնուն զինի եւ զիտոն որ անուանի խուպայզ, եռա-
ցուցանեն զիրեանք ընդ իրեար, եւ ապա **յիստակեն** զգինին, եւ զայն
շրախառնեն եւ խմեն վաստակատրքն հետ աղպէտին: Նաև այլ ո-
մանք խառնրեն զմածունն եւ զջուրն եւ զգինին, եւ տան ըմպել **յաճօ-
թեց**. եւ այս ՚ի գարնանային ժամանակէն մինչեւ յաշունն բարոր է:
Եւ ոմանք տան նոցա ըմպել օշնդի զինի յառաջ քան զկերակուրն, եւ
՚ի մէջն եւ յետ կերակրոցն. եւ թէ չուրդի օշնդի զինի, ա՛ն զօշինդրն եւ
եփէ ջրով, եւ այս ջրովն զիրեանք արբո. զայս այսքան պարտ է ՚ի
գործ ածել: Եւ այլ. արկ զմկնաստին ՚ի քացախն եւ թո՛ղ ժամանակ
ինչ, եւ զայն քացախն տուր նոցա ուտել ՚ի յանօրից եւ յետ կերակ-
րին: **Գիճային** զինին եւ հաստն լաւ է նոցա որ ՚ի գիճային այգույն լի-
նի քան զչորային զինին եւ սուրն. եւ այսու ամենայնի փրկին մար-
մինք այնպիսեաց ՚ի վշտաց եւ ՚ի քազում ախտից. եւ գարեկորկուն
լաւ է նոցա: Եւ թէ չուրդի ՚ի գեղն քաղցրահամ եւ բարոր ջուր, քա-
զում ախտից եւ ցաւոց առաջք է վատրաք ջուրն: Պարտ է զայնպիսի
ջուրն եփել, որ պակասի ՚ի տասն բաժնէն մէկն, եւ ապա պաղեցընել
եւ ըմպել: Նոյնպէս թէ զծովու ջուրն որ այսպէս առնէ՝ լաւանաց եւ
քաղցրանաց: Եւ թէ հասանի ՚ի վաստակատրն ցաւ ինչ ՚ի թիւնաւորէ
՚ի կորէ, եթէ տանու **կոր** լինի վայրի՝ նա բռլիքախի իին զինին օգտէ.
այս ազգ այզի զոր **բրակէսի** այզի կոչեն, նաև այնորիկ խաղողն եւ
շամիչն զինին եւ քացախն՝ բնութեանք օգտէ: Եւ թէ այրես զհուն եւ
զայրուրն ՚ի վերայ խայթածին դնես՝ օգտէ: Նոյնպէս եւ ամենայն հօ-
տի մոխիր օգտէ: Այլ եւ կատաղի շան խածածի օգտէ: Եւ թէ ո՛րպէս
լինի բրակէսի այզին կամ օշնդի շերապն կամ մկնսոխին, յառաջ եր-
թեալ ՚ի յետագայ դրունսն ունիք ուսանիլ ՚ի գրոց՝ կատարելապէս:

ԲԺՇԿԱՐԱՆ ԶԻՈՅ ԵՎ ԱՌՀԱՍՏԱՐԱԿ ԳՐԱՍՏԱՆՈՅ (ԺԳ ԴԱՐ)

Միջնադարյան Հայաստանում բավական զարգացած ձիաբուծության և ձիաբուժության գործնական ձեռնարկ-ուղեցույց, որը կազմել է ասորի բժիշկ Ֆարաջը ձեռագրի գրիչ Թորոս քահանայի օժանդակությամբ: Այն արաբական բնագրի հարազատ թարգմանությունը չէ, այլ պարզ, համառոտ ժողովածու՝ տարբեր աղբյուրներից կազմված: Բնագրի լեզուն Կիլիկյան շրջանի միջին հայերենի արժեքափոր նմուշ է, որովհետև հարուստ է բազմաթիվ նոր բառերով, որոնք վկայված չեն իին և միջին շրջանի մատենագրական երկերում, փոխառություններով, ինքնատիպ բառաբարդություններով և անասնապահական եզրույթներով: Քննական բնագիրը տպագրվել է 1980 թ. Բ. Լ. Չուզասզյանի աշխատասիրությամբ:

Վազգնել – վազեցնել՝ միջինհայերենյան պարմառական գովակնել – հովարակին՝ եզակի հայցական որոշյալ գ նախորով մարդկի – մարակի՝ էզ ձիու վլախ – ձիու գրեսակ յայսէ – արարից, թերությունից՝ այիս/թ բառի եզակի բացառական խառանչել – զռուալ՝ էշի ձայնարկումը շիրիկ – բունջուր շլահ – պարանոցներ՝ շլի+նի հոգնակերպ ճոյրեր – ծայրեր, եզրեր՝ ճոյր/ճոր բառի հոգնակի ուղղական վանց – համար, պարմառով խէշ – ազմիվ ձի կամ բուռակ վաճիկ – արագակակ ձիան – ձիու, ձի բառի եզակի սեռական՝ ան հոլովմամբ համբերկուր – համբերարար բանց – բանց, ինչպես

Չորեսպան – ջորիմներ՝ հոգնակի քիլ

Ճամբար – ճամփա, ուղի

Ի վրայ ծարվոյ – ծարավի վերաբերյալ

Ի գրասպնիս – գրասպների մեջ՝ հոգնակի ներգոյական հոլով

ԺԴ. ՅԱՂԱԳՍ ԹԷՇ ՈՐՊԵՄ ԾՆԱՆԻ ԶՈՐԻՆ

Յամեն երկիր ի ձեռք զգրաստն կալնուն եւ ապա վազցնեն զով-տակն: Եւ յորժամ վազցնեն աղէկ էշ ի վրայ աղէկ մատկի, նա լինի յիրնցմէ կատարել ջորի: Եւ յորժամ վազցնեն վլախ ի վրայ իշու, նա ծնանի փոքր ջորի, եւ կոչի իր անուն մզմոն:

Գոված է մարդի իշվին վասն հեծնելոյ եւ այլ ի հետ ի ամանցի իշվին, եւ որ լինի ի յիշվին յերկայնք շինք, շունչ ուժով եւ սպրկիկ ի յամենայն յայպէ:

Եւ յորժամ կենայ ու մարդն հեծնու զէշն ու խիստ խառանչէ, նա թող առնու շիրիկ ձէք ու կամ արդար եղ ու աւծն է զներքսեւ պորն-կացն. նա քանի այն աւծն ի վրայ կենայ՝ նա շխառնչէ կամաւն Աստուծոյ:

Եւ յորժամ կամենայս ընտրել ջորի ու պահել, նա դու զժողով եւ զրոյոր գրաստն ընտրէ. զի ամենայն, որ յերկայն լինի շնին եւ փորն մեծ եւ գաւակն լայն, նա թէ հազար ի տեսակ փոքր թվենայ, բայց չկոչի փոքր գրաստ, այլ փոքր այն գրաստն է, որ ի յայս կերպարանացս ի յետ է:

Գոված է եւ բերին ջորին, որ լինի ի չորս ոսքն ամուր, եւ մեջքն մեծ, ու շիմքն ու գագարն մեծ, ու լինի աշվին պարզ, եւ աշիցն ճոյ-քերն կարմրգոյն, եւ փորն մեծ, եւ շունչն ուժով, եւ սպրկիկ ի յամեն ազգ ցաւոց, ի յայպէ: Եւ աղէկն ի յայս ազգէս, որ Հայոց երկրին ծնունդ լինի, եւ գոված է ջորեստամն ի Ֆրիխի կղզոյն վանց հեծնելոյ եւ յէշաւ գնալոյ, զի դիմանայ շատ եւ յէշվէ սուր:

Եւ չէ պարտ կապել զօրին ի խէշ տաճիկ ձիոյն, զի ալիրի տաճիկ ձին:

Եւ գոված է մարցի ջորեստանն վաճա հեծնելոյ, զի իրենց մայրերն աղեկ ազգ Ճիշտ լինին:

Եւ ես փորձել եմ, որ ի յայս ի յամեն ազգերս ի գրաստնիս, զոր յիշեցաք, նայ չկայ այլ համբերկոս ի վրայ սովոյ, ի վրայ ծարվոյ, ու ի վրայ քչիկ ուտելոյ ու խմելոյ, եւ յերկար ճամփու, քանձ չորեք կոյս յիրար ընկած գրաստնին եւս առաւել ի ջորեստանն եւ մեծ գրաստնին ու բարձրն ու յերկայնն. փորձեցի, որ ոչ սովոյ կու դիմանան ու ոչ ծարվոյ, քանձ երբ ուտէ ու խմէ զամեն, նա ապա կարէ ելնել ի ճամբահ:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՐԶՆԿԱՅԻ

13-րդ դարի հոգևոր գործիչ, մատենագիր, Փիլիսոփա, տաղերգու, մանկավարժ, ամենայն հայոց կաթողիկոս: Ծնվել է 1225-1230 թվականների միջև ընկած ժամանակահատվածում Մեծ Հայքի Եկեղաց գավառում: Երգնկացի է կոչվել կամ իր ծննդավայրի անունով և կամ տեղի հոչակավոր վաճքերում կրթություն ստացած լինելու պատճառով: Պլուզ մականունը նրան հավանաբար տրվել է կարճահասակության համար: Դրա մասին է ակնարկում նաև ժողովրդական ավանդությունը, ըստ որի՝ նա եղել է փոքրամարմին: Երգնկացու մանկությունն անցել է հայրենի Երկրի Լուսափորչի լեռներում գտնվող դպրանոցներում: Ուսման ծարավը նրան տարել է աշակերտելու ժամանակի նշանավոր ուսուցիչ Վարդան Արևելցուն, որին և հետագայում հիշում է երախտագիտությամբ, անվանում իր հոգևոր հայրը:

Հ. Երգնկացին հմտացել է Փիլիսոփայության, տիեզերագիտության, քերականության մեջ, խորամուխ է եղել արվեստների, երաժշտության, քժշկության ու զանազան բնական գիտությունների մեջ:

1270-1280-ական թվականներից սկսվել է Երգնկացու եռանդուն գործունեության շրջանը, նա մասնակցել է Երկրի քե՛ գիտական և քե՛ քաղաքական կյանքի ամենակենսական իրադարձություններին, եղել

Է ոչ միայն Հայաստանի, այլև Կիլիկիայի տարբեր քաղաքներում, Երուսաղեմում ու Տփղիսում՝ ամենուրեք վայելելով մեծ հեղինակություն:

Հայտնի է փիլիսոփայական ուրույն հայացքներով, կարևորել է արտաքին աշխարհի ճանաչման անհրաժեշտությունը, ինչը հնարավոր է մարդու հինգ զգայարանների միջոցով: Նրա դատողությունները վերաբերել են նաև երկնային մարմիններին ու բնական երևույթներին: Որպես բանաստեղծ գրել է շարականներ՝ նվիրված Գրիգոր Լուսավորչին ու կարողիկոս Ներսես Պարքին, ինչպես նաև տաղեր աշխարհիկ թեմաներով: Երգնկացին մեծ նշանակություն է տվել լեզվի անաղարտությանն ու ճնշությանը:

Խրատը դու իմաստունին տուր, նա քեզ էլ ավելի կսիրի:

Ճառուշ – պակովիրակ, ուսրիկան

զերք – ինչպես

զեղ – ինչպես

հունար – շնորհը

ձեւղն – ձյուղ

դալար – սխալ

դեկան – ուշեն կամ արժարեն դրամ

վարել – դուրս քավիել

վարմ – ցանց, քակարդ

ամալ – մրադրություն, նպակալ

Հայրենակեր

Գանգաստ եմ ու խոց, եղբայրք, սիրտս ի վեր արիւն կու բերէ,

Ի մանկութեամէ ի վեր զիս ուսման հոգսն կու մաշէ,

Ենել եմ զերի անկել, ճար չկայ որ մեկ մի քափէ,

Դատիմ զերք զամեն մշակ, նա մարդ կայ, որ դեռ կու խոցէ:

* * *

Չքոն մեղքն իսկի մի՛ մոռնար, որ խոնարհ զանձղ քո պահէ,
Չայլոց մեղք դու մի՛ քններ, որ աստուած զքեզ չդատէ,
Չաստուած թէ ի մօտ տեսնուս, մեղքն իսկի զքեզ չխարէ,
Ով որ զօր մահուն յիշէ, զայս աշխարհս բնաւ չսիրէ:

* * *

Չաղն անհամ ո՞վ է տեսել, թէ լինի նա պիտանացու,
Ոչ աղը ի պարտէզ ձգել, և ոչ է քար ինքն շինելոյ,
Նոյնպէս որ բանի տնտես լոկ խայրոց ունի զինչ մեղու,
Պաշտօն յամենոց ուզէ, չասէ զանձն իւր մահկանացու:

* * *

Հզոր թագաւորք ի իշխանք, որ դարպաս եք դուք յօրիմել,
Չաւուշ ու պահնորդ դրել, զճեր երեսդ ի մարդոյ պահել,
Գանգատ ու զրկած մարդիկ անձարակ են առ ձեզ եկել,
Դրեք միտ ու դատ արեք, զեդ աստուած են առ ձեզ եկել:

* * *

Մարդն որ յօտար տեղ երթայ, շատ մին խելք կու պիտի նորա,
Ամեն մարդոյ ցած կենայ և ապա թիւր բանն լինենայ,
Մտիկ դու ծառին արա, թէ քանի հունար կայ ի նա,
Այն ճեւղն որ զպտուղն ունի, քան զլարտակն ի ցած կու կենայ:

* * *

Մէկ կայ որ հազար աժէ, հազար կայ որ մէկ մի չաժէ,
Այն մէկն որ հազարն աժէ, մօտ յանգետին փող մի չաժէ:
Ինչ մարդ որ զիտուն մարդուն խոնարիի եւ նմա լսէ,
Այս կեանքս ինքն ուրանայ և անդենին բարին ժառանգէ:

* * *

Ծառ մին կայ հազար ճղի, զինչ տեսայ նա մէկ տակ ունի,
Այնպէս է գիտուն մանուկն, որ յանգէտի մօտն է գերի,
Գիտունն է ի ծով նման, քանի շատ մտնու կու տանի,
Ի անգէտն ի տիկ նման թաւելի ածեն նա քափի:

* * *

Ե՝ մարդ, որ աւերդ ես հիմն դրել ու տուն կու շինես,
Երբ որ քարդ այլոց եւ փայտդ է այլոց, զայդ ո՞ւմ կու շինես,
Զանա զոռուն այնպէս շինել, որ հազար դեկան մսխես,
Յորժամ դու ի տերն երթաս, նա շասեն թէ յո՛ւր կու **մըտես**:

* * *

Քանիկ մի **դալար** արի, որ զօձու ձագն սիրեցի,
Խիստ վատահորին արի, որ օձուն դուռն զնացի,
Օձուն մայրն ի դուրս երեկ, զիս խածեց, ես նստայ լացի,
Արժան եմ ես էս նենզին, օձուն ո՞վ եղեալ սիրելի:

* * *

Զայս որ ես հետ ինձ արի, չէր արեր այլ աղամորդի,
Որ շիշ մի հալած ոսկի ի գետինն ի վայր **վարեցի**,
Հազար ձի վազան բերի, վազցուցի և այլ ոչ հասուցի,
Ի՞նչ շահ իմ յետին խելացն, երբ առջի անունն արեցի:

* * *

Արիք ի ծովափն իջնունք ու ձկներ բռնենք **վարժով**,
Առնունք եւ ի տուն տանինք, խորովենք զինքն կրակով,
Զկնիկն ընդ իս էնց ասաց, թէ լցաւ սրտիկս արիւնով,
Երբ ես յարեւէս ելայ, քող ցամքի զինչ գետ կայ ու ծով:

* * *

Իմ սիրտ վատին մի՛ լսեր ու շարին տեղ իսկի մի՛ տար,
Զայս աստնորիս վերայ վատն իսկի մարդոյ չի մնար,

Այն մարդն, որ յինքն վատ առնե, հանդիպի վատի մի նա այլ,
Ու զինչ որ ունի ամալ զայ ի յոտքն փաթթի նա այլ:

* * *

Աւաղ մեզ հայիլ պիտի յայն արեւն որ լոյս կու ծագէ,
Չատ կայ ի յարեւ նման՝ ի պնչէն օձն կու վազէ,
Գիտուն մարդն յարեւ նման, խօսքն զէտ արեւ կու ծագէ,
Անգէտ մարդն օձու նման, հանապազ զմարդ կու խոցէ:

Յոհաննէս վարդապետի ասացեալ Պլզոյ

դուի - դոներ

խուշկիկ առնել - անպրուդ դարձնել չորացնել

ընցգուն - այնպիսի

խալասուկի - զուր ուկի, անխառն, բարձր հարզի ուկի

Երկուսն ի մեկտեղ բերած, **զերթ ընկեր** կասեն թէ պահէ,
Ու չորս բնուրի օտար հետ իրաց կասեն թէ սազէ.
Հինգ դրուն է ի բաց բողած, զայդ ամուր կասեն թէ փակէ,
Զիս հոգսն ի յայսց միջին, զերթ կրակ զմոմն կու հալէ:

Եերկուսս ընկեր ո՞նց պահեմ, մեկս՝ հոդ, մեկս հոգի է.
Հոգիս թէ ի վեր քարշէ, հոդս ծանր ի վայր կու հակէ,
Վախեմ թէ հողոյս լսեմ նա հոգոյս լոյսն պակասէ,
Ու հետ հոգոյն ո՞վ բռչի, երբ նորա տունն հեռի է:

Զայս չորս յիրար ո՞նց սազեմ. ամեն մէկ յինքն կու քաշէ,
Չոր հոդս խուշկիկ առնէ, զուրս զէջ կու ցրտացնէ,
Քամին զիս յերերք ունի, կրակին բոցն կու վառէ.
Ընցգուն սիրելի չարկամ մեկտեղ ո՞վ խսկի տեսել է:

Հինգ դուռն է ի բաց թողած, թէ՝ Փակէ, որ գող չմտնէ,
Այս թերդն է գաճաճով ի լի ու հազար չարկամ կու մտնէ,
Զշարկամս ես ի յիս ունիմ, որ գրուիս զամեն կու քակէ,
Զբագաւորս որ ի ներս նստել, նա սա այլ գողն կու խաքէ:

Խելօրին հարցուկս եղան, թէ պատճառն ո՞վ իսկի գիտէ,
Աստուած է՞ր հոգի ստեղծել և ի հողոյ մարմին կապել է,
Կարծեմ վասն այնոր արար, թէ ի վեր քարշել զնա կարէ,
Վամ զիոգին ի մէջ մարմնոյն քան զխալասոսկի նա զուգէ:

Ի գումակաց խմապարաց զրոց քաղեալ բանը
(«Ռասաիլ իխվամ ալ-սա.ֆա»)

Դուռն որ ցուցանէ զմարդոյ կերպն

Ժարուրած լինիլ – ներկված լինել
հարկեւոր լինիլ – հարզվել, իրավումք սրամալ
երկայն – երկարահասակ, բարձր
գեսն պահէ – լրեսողուրյունը պահել
սուն – սյուն, հիմք
պռունկ – բերան, շրբումք
զռուց կրուց – խոհիվ, զանգուր
եկաւոր – երկվորյակ ասլրդակերպի նշան
յերկանուրին – երկարուրյուն
ակռապն – կրրիչ ակրամներ
զբեսուրին պահէ ի մարդկէ – բարձրվել մարդկանցից
մէջ – իրան
դեղչայն – խարլոյաշ
ուսեղ – բիկնեղ
չեռքն բոլոր – երկու չեռքն էլ

Վակում – տկար, բույլ
քայլող լինի – շարժում լինել
անձն – մարմին
կակուղ – փափուկ
բացերես – լայներես
միջակ – միջահասակ
կարճապեսալ – կարճացած
ծաղրերես – հեղմանական

Խոյն ունի զմողոր մարմին եւ վաստ կերօք լինի եւ աչքն ծարութած լինի, եւ կապուտ, եւ հարկետը լինի, եւ քերանն մեծ լինի եւ մազն աղեկ լինի, եւ կարմրագոյն լինի:

Ցուլն ունի **գերկայն** մարդիքն եւ ճակատն լայն լինի, եւ ունքն կարծ եւ աչքն սեւ լինի, եւ քարքիչքն քիչ լինի, եւ զիւր տեսն պահէ եւ քիքն տափակ լինի եւ քիքն սունեն սուր լինի, եւ ի դուրս քերանն տափակ լինի, եւ **պոռունկն** թանձր լինի, եւ վիզն հաստ լինի, եւ մազն գոռուգ լինի եւ սեւ, եւ փորն մեծ լինի:

Եկատրն բոլոր լինի եւ անձն գեղեցիկ եւ տեսն սիրուն, եւ մօրուքն գեղեցիկ եւ աչքն սուր, եւ քիկնեղ լինի, եւ ջղերքն յերկայն:

Խեցետինն ունի զմիջակ **յերկանութիւն** եւ ցորենամորք լինի, եւ մազն բարակ եւ քիքն ծուռ, եւ **ակռատն** ծուռ, եւ **գտեսութիւն պահէ ի մարդվէ**, եւ **միջացն** ի վայր մեծ լինի, եւ ջղերքն յերկայն լինի:

Առիւծն կուրծքն տափակ լինի եւ երեսն եւ մատներն հաստ լինի եւ ջղերն բարակ եւ վերի կեսն մեծ լինի, եւ մազն դեղձայն եւ գեղեցիկ լինի, եւ կապուտ աչք լինի եւ կամ խաժաչք լինի, եւ քիքն սուր լինի եւ մազն **դեղձայն**, եւ փորն մեծ:

Կուսն ունի զմիջակ գիրութիւն եւ քիչ յերկայն լինի եւ մազն գոռուգ եւ երեսն աղէկ եւ սպին ունի կուրծքն եւ ի փորն եւ վիզն:

Կշեռն ունի զմիջակ մարմին եւ երեսն գեղեցիկ, եւ անձն գեղեցիկ եւ սպիտակ, եւ քիչմն դեղնագոյն, եւ աչքն ծարութած եւ կապուտ եւ քիքն գեղեցիկ եւ վիզն նշան ունի եւ ոտվին գեղեցիկ լինի:

Կարիճն ունի զգունատ ճակատ եւ բաց երես, եւ բերանն փոքր եւ աչքն փոքր եւ դեղին, եւ ծեռու բոլոր եւ ոտվին եւ ջղերն բարակ եւ **ուսեղ** եւ կուրծքն տափակ, եւ ի կռնակն նշան, եւ փորն մեծ:

Աղեղնաւորն ունի **զվատուժ** մարմին եւ գեղեցիկ եւ յերկայն, եւ երեսն գեղեցիկ եւ մազն եւ մօրութն կռուզ, եւ մազն քիչ եւ քիչն առնն հաստ եւ կարմրագոյն, շատ նշաննի ունի, եւ երեսն մազուտ եւ մօրութն բոլոր, եւ ջղերն բարակ եւ **բայլող լինի**:

Այժեղջիւրն ունի զբուրը անձն եւ միջակ եւ ճակատն փոքր եւ աչքն ծարուրած եւ պոկունքն թանձր եւ բարձրատեսակ, եւ ջղերն մէկն յերկայն մեկն կարծ, եւ կուրծքն տափակ եւ երեսն բաց:

Զրիոսն ունի գեղեցիկ երեսն եւ ոսկերքն **կակուզ** եւ **բացերես**, եւ **միջակ** անձն եւ կուրծքն տափակ եւ **կարճատեալ**, եւ փոքր ճակատ եւ թանձր քրունք եւ **ծաղրերես**:

Չուկն աղէկ մարմին, կակուզ զօղված, լայն կրունկ, փոքր զլուխ եւ նեղ ճակատ:

**Դուռն աստղայբաշխութեան. Հայեցք աստեղաց ընդ իրար.
սայ է գաճաճ անչափ**

հայեցք – հայսցք

Զոհալն – Երևակ մոլորակը, Սապուրն

փոքրոր – լրիփիպ, դաշնահամ

Մուշրարի – Լուսնարազ մոլորակը, Յուպիլեր

Հրափ – Մարս մոլորակ

Փայլածու – Անրկուրի մոլորակ

Լուսարեր – Արտայակ, Վեներա մոլորակը

դազան – դառն, լրիփիպ, կծու, անախործ

գեր – յուղահամ

այնոր – նրանը

աղվորութիւն – անուշուրյուն

սամուր – սամույր, կզաքիսազգի կենդանի
սնճով – կենդանի
կոր – կարիճ
ռոտունկն – եղունգ
ուկրովի – ուկրուներ
եղջերուի – եղջուրներ
շերիանի – զարկերակներ
ճրագու – ճարպ
երակնի – երակներ
խոչակ – շնչափողի վերնամաս
պալշակ – երիկամ
ամօր – ամոբույր, ցայլը
շլինք – վիզ, պարանց
ձեռվահն – ձեռքեր
հալեւոր – ծեր, զառամյալ
ծաղկառն – ծաղկելների
ումբն – հասակ
պալդ – օրգանիզմի 4 հեղուկներից, ավելացնելու պայտութիւն – առնականություն
երախայութիւն – մանկականություն
բարայ – նախապատ
ծառանի – ծառաները
պարունայք – պարունաներ, գրամարդիկ
քեները – քույրեր
մօրաքեները – մուրաքույրեր
զագերես – լրգեղ, մռայլադիս
արջակ բերան – բացքերան
զազանահայեց – զազանահայաց, զայրազին, կարտաղի
արարմուր – արարմունք, վասրը
մարդկաց – մարդկանց

լազարոնէլ լինիլ – կովարար լինել

հալաւ – հազուսր, հանդերձ

սպրկուրիւն – մաքրուրյուն, անարակուրյուն

վախկուկ – վախկուկ, երկյուղած

Առաջին դուռն որ յիշենք զհամերն, որ ասպրերն ունին:

Չոհալն ունի զփոքոքն եւ զքրուն ո զծանը համն զիտածն: Եւ Մուշքարին ունի զքաղցը եւ զանյշ եւ զմուզն: Եւ Հրատ ունի զլեղին, Արեգակն ունի զբազանն, Լուսաբերն ունի զգերն: Փայլածուն ունի զինչ համ կայ որ իրար լինի խառնած: Լուսինն ունի զաղի եւ զանհամն եւ զայնոր որ քիչ թքու լինին:

Երկրորդ դուռն, որ ցուցանէլ զգուներն: Չոհալն ունի զեւ ո զառնիճ գոյն եւ զմբնագոյն: Լուսնքագ ունի զկապուտ գուն, եւ որպէս դեղին, զայն է բաց գուն: Հրատ կարմրագուն: Արեգակն ունի զխարտեշութիւն ու զլեղնութիւն եւ աղվորութիւն: Լուսաբեր ունի զայիտակ եւ զկանանչ: Փայլածուն ունի զխառնած գուներն եւ զօրագոյն: Լուսին զայիտակ գուն՝ խառնած հետ դեղնի եւ կարմրի.....

Տասմահնազ դուռն որ յիշէ ի վերայ չորեք ուրանաց: Չոհալն ունի զայծն, զպախրէն, զկասուն, զմուկն, զսամուրն, զսնձուֆն, զմեծ սեւ օձերն, զկորերն, զլուն, զորիսն, զքեզն: Լուսանքագն ունի զինչ որ կճակատը է, զմարզն, զինչն որ անասուն աղուրը լինի, սիրուն եւ անուշ միս....

Տասմակեց դուռն, որ յիշէ զրոշունքն: Չոհալն ունի զայնոր, որ զիշերն թոշին, զքուն, զմաշրեհն, զագուան, զծիթեռն, զճանճ... Լուսաբերն զարսուտն եւ զտատրակն, զինչ որ ուտուի: Փայլածուն ունի զադակաւնին, զճնճղուկն եւ զինչ ձագ, ու ի վերայ ջրի թռչի: Լուսին ունի զքաղն ու զսազն:

Տասմեւյոք դուռն, որ յիշէ զօդուածնին: Չոհալն ունի զմազն, զմորքին, զրդունկն, զքեւն, զուկրոտին, զեղչերուին: Լուսնքագ ունի զշերիանին, զըղեղն, զաղեկ երեսն սիրէ, լինի խելօք: Հրատն ունի զերակնին: Արեգակն ունի զսիրտ եւ զօդերն, զաջ դեկ ի նարմնէն: Լուսաբեր ունի զմիսն և զճրազուն, զլերդն եւ զսերմն: Փայլածուն ունի զգլոխն և զլեղն... Լուսին ունի զմարմինն ձախ դեհն:

Տասմանուր դուռն, որ յիշէ զօրուածնին: Չոհալն ունի աղէկ ճորտերն, փայծաղն, գծնկներն: Լուսնքազն ունի զանդաններն, վխոջակն: Հրատն ունի զջլերքն, զլերքն, եւ զլեղին, զերիկանունքն, որ է պալջակն: Արեգակն ունի զգլուխն եւ զկուրծքն եւ զաշքերն եւ զբերանն: Լուսաբեր ունի գամօրն: Փայլածուն ունի զլեզու: Լուսինն ունի զշինքն եւ զձեռվնին:

.....Քսանեւմէկ դուռն, որ յիշէ զչափն եւ զկերպն: Չոհալն ունի զիայեւորն, Լուսնքազն ունի զմիջակն, Հրատն ունի զայն, որ յառաջ ծաղկնուն, Արեգակն ունի զկարծութիւն, ունի զմիջակ ուժքն, Լուսաբեր ունի զպալղն, Փայլածուն ունի զտղայութիւն, Լուսին ունի զերախայութիւնն:

Քսանեւերկու դուռն, որ յիշէ զազգերն: Չոհալն ունի զաւար պապն եւ զբարայն եւ զծառանին: Լուսնքազն ունի զտղայքն, Հրատն ունի զմեծ եղբայրքն, Արեգակն ունի զիայրն, զպարունայր: Լուսաբերն ունի զփոքք եղբայրն, Փայլածուն ունի զկնիկն եւ զկնկան զծառնին, Լուսին ունի զբեւերքն եւ զմայրն, զմօրաբեւերքն:

Քսանեւերեկ դուռն, որ յիշէ զմարդուն շարլն: Չոհալն ունի զայն մարդն, վարպարեսակ եւ վատերես, մեծ զլուխ, փոքք աչք, արձակ բերան, թանձը շրբունք, շատ մազ սեւ գուն, մեծ ոսվի, կարծ մատունը: Լուսնքազ ունի աղէկ երես, աղէկ նարմին, մեծ աչք: Հրատն ունի փոքք աչք, փոքք ականջ, աչքն կապուտ, մազն կարմիր կամ խարտէշ, զազանահայեցք: Արեգակն ունի գեր, եւ սախտակ թիշ մը խարտէշ ուժով մարմին: Լուսաբերն ունի ծաղրերես, անուշ զրուց, սախտակ ու կարմիր կշտէ, շատ միս, աղէկ աշքեր, սև մանր ակրանի: Փայլածուն ունի աղէկ աչք, թուխ երես, փոքք ծակատ, մանր ակուներ, թիշ մորուք, մազն բարակ: Լուսին ունի սախտակ գրյն, ծաղրերես, աղէկ գոյն, բոլոր երես, աղէկ հայեցք:

Քսանեւչորս դուռն: Չոհալն լինի վատ արարմուք, ուզէ մարդկաց վատն: Լուսնքազ լինի լորոր խօսք, ասէ զկրիմ: Հրատն լաշաբոնէ լինի, վատ լեզու: Արեգակ զապրկութիւն, Լուսաբեր սիրէ զսպրկութիւն, զաղէկ հալաւն: Փայլածու սիրէ զաղէկ հալաւն եւ սիրէ, որ աղէկ ասեն իլրն: Լուսինն լինի աղէկ ու վախկուկ:

◎
ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԵՐԶՆԿԱՑԻ

Կոստանդին Երզնկացին հայ միջնադարյան տաղերգության մեջ բնության և սիրո առաջին երգիչն է: Կոստանդին Երզնկացու մասին շատ քիչ տեղեկություններ կան: Նա ապրել ու ստեղծագործել է 13-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 14-րդ դարի առաջին տասնամյակ-ները: Հայտնի է, որ Երզնկացին ծնվել է 1250-ական թթ. Մեծ Հայաստանի Եկեղեց գավառի Երզնկա քաղաքում: Ենթադրվում է, որ ուսումնական առաջին տարիները նա անցկացրել է Երզնկայի մոտ գտնվող Տիրաշենի վանքի հանրահայտ դպրոցներից մեկում:

◎
Տաղ գարնան ազնիվ է

Զօհալ – Երևակ մոլորակը, Սալրուրի

Մուշքարի (Մուշքարի) – Լուսնագ մոլորակը, Յուսիկիրի

Շամս – արև, արեգակ

Ղամարի – Լուսին

Բաճ – քագ

Պապազին – հանքաքար

Ապաշխանի – այգի (պաղչա) քառի հոգնակին

Գարնունք – զարկել, զարնել քայլի լողականը

Դումրի – տատրակ

Ահա եղեւ պայծառ գարուն,

Հոտըն բուրեաց անուշ վարդուն,

Զայնըն քաղցրիկ գայր պլառուն,

Եւ եղանակըն հաւերուն:

Ծաղկանց դաշտերըն գունըգուն,

Սըփուն տերեւըն ծառերուն,

Յորդորեցան ջուրք գետերուն,

Լողան ձրկունք ի մեջ ծովուն:
Տերև սրփոյին առաւօսուն,
Յողն ի վերայ իշեալ յամպոյն,
Նա ես՝ պըլպովն ի քո սիրուն
Եմ քան զալիդ ի մեջ ծովուն:
Պըլպով նըստեալ վերայ վարդին,
Եղանակէր նա քաղցրագուն՝
Առաւօտէ մինչ իրիկուն.
Խել էր եղել վասրն հոտուն:
Աղաղակէր պըլպովն ի վարդն.
– Առանց թեզ յո՞նց ելնուն ի հուն.
Հանց քաղեցիր զշունչս ու հոգիս՝
Այլ չի մնաց երեսս գուն:
Հանց ողորմուկ ի վարդն ասաց.
– Իմ լուսասու արելն դու,
Աստղըն զօհալ և մուշտարի,
Շամս ու դամարի իմ թաճըս դու:
Տպագիռն և շափիւղայ,
Ակըն սուտակ և շիկագուն,
Դու ես քաղաք Զինումաշին,
Մարդիկ ի թեզ յուշ կու մըտնուն:
Եկայք մանկունք ի պաղչանին,
Ծաղկունքըն ի մեջ վլրան զարնունք,
Ղումրին երգէ մեզ եղանակ՝
Թայսօր եղել պայծառ գարուն:

Այսօր եղել պայծառ գարուն, ցնծան ծաղկունք եւ յորդորին

ցեղս ի ցեղաց – լինսակ-լինսակ

Այսօր եղել պայծառ գարուն, ցնծան ծաղկունք և յորդորին.

Հագնին **ցեղս ի ցեղաց՝** մանդրուն հաւերն ի հաւ խօսին.
Ի վերայ լերանց բարձրանց գոյնըզգոյնով ծաղկունք սփոխին,
Ծածկեն զերեսս երկրի, ըզլենն ըզդաշտ ու զբաշանին:
Են գեղեցիկ փետուր հագել՝ փոքրիկ հաւերն ի ծաղկոցնին,
Ու հազար դասս դասով՝ քաղցրաճայնեն զանլրելին.
Հարբել են յանուշ հոտոյն, ու նստել են ի վերայ ծաղկին,
Զի ի սիրու են ստեղծած՝ սէր կա յիրենք՝ որ կու խօսին:

Զիմ գեղեցիկ զարդերքն առին

Զիմ գեղեցիկ զարդերքն առին
Զիս անողորմ մերկացուցին
Վասըն միոյ պատուիրանին՝
Անմահական ծառոյ պտղին:
Հոսկայ մերկ եմ ես հիմայ,
Եւայ նըստել ու խիստ կուլայ:
Ա~հ, կու յիշեմ ըզձեղ ծաղկունք,
Անուշահամ աղբերակունք.
Ա~հ, կու յիշեմ ըզձեղ թըռչունք
Քաղցրաբարբառ, և անասունք,
Որք ըզդրախտըն վայելէք,
Զեր քագաւորն եկայք լացէք:

Ես աղաչեմ զձեզ, սերովքէք
Ես աղաչեմ զձեզ, սերովքէք,
Գանգատ ունիմ, ինձ լսեցէք.
Երք ի յաղին դրախտըն մտնէք,
Յանմահ պըտղոյն ճիւղ մի առէք,
Բերէք յաշացս ի վրայ դրէք,
Զխաւարեալ աշս ողջացուցէք:

Երբ ի դրախտըն մըտանէք,
Ըգդրախտին դրուրն մի վակէք,
Զիս ի դիմաց կանգնեցուցէք,
Պահ մի հայիմ կարճ, դարձուցէք:

Թող արեգակն խաւարի,
Եւ լոյս լրւսնի նուաղի,
Երկիր հիմամբք սասանի,
Վէճք ի վիմանց պատառի:

Աշխարհիկ երկեր

Յաստընուրս ենք կարօս յերկնից ի քարոյն,
Ու ծածկեալ ենք մեղօր, զինչ լոյսն ի յամպոյն.
Մեք բուսար զերք ծաղիկ յերեսն ի հողոյն,
Ծարաւած ենք քանի, զինչ տունկն ի ջրոյն:
Մեք նըման ենք նաւին՝ ի մէջն ի ծովուն,
Անդադար ենք կենօր, զինչ նաւն ի քամուն,

Ի դրախտէն ենք ելած ու յանմահ պըտղոյն,
Կու մաշինք յաշխարհիս ի հոգն ի մահուն:
Զերկոսս ընկեր ո՞նց պահեմ, մեկըս՝ հող, մեկըս հոգի է,
Հոգիս թէ ի վեր քարշէ, հողըս ծանր ի վայր կու հակէ,
Վախեմ թէ հողոյս լրսեմ, նա հոգոյս լոյսն պակասէ,
Ու հետ հոգոյն ո՞վ թլոշի, երք նորա տունըն հեռի է:

Քառյակներ

Շաղղած ես ի չորս իրաց, այդցեղ շէնքդ ամուր չի լինի,
Օղըն հողոյն ի՞նչ նըման, հուրն ու զորին են խիստ ատելի,
Ի հակառակէ ստեղծած և ելած ես մարդ կենդանի,
Վերնայ օդն ու հուրն ու չոփն, ու մարմինըդ դառնայ փոշի:

Ծամփորդ թեզ յայնժամ ասեմ, որ զճամփի հատըն զիտենաս,
Ծընել ես 'ι յաշխարհ եկել տուր խապար, թէ ուստի՞ կու զաս,
Եկել ես օտար յերկիր, մէկ ցուցու, թէ ի՞նչ կու կենաս,
Մեռնիս դու 'ι ի հող մըտնիս, մէկ ասա, թէ ու՞ր կու զնաս:

Աշխարհս է ի ծով նըման, ով որ գայ՝ անքաց չմնայ,
Յայս ծովս ես ի նաւ մըտայ, զնաց նաւս և ես չիմացա,
Յեզեր մօտեցել եմ ես, վախեմ թէ քարի դիպենայ,
Քակտի իմ աղուրը շինուածս, ու տախտակըս մէկմէկանայ:

Մարմինդ է ի նաւ նըման, խելքը՝ ծով, թէ չունի ժըխոր,
Չմիտրդ նաւավար դու տես, որ բարձեր է զանձ շահաւոր,
Թէ յեզր ի ծովուդ հանես, նս առնէ լըքեզ փառաւոր:
Աշխարհս է ոչինչ նըման, շատ դատին դառնան փոշիման:

ԽԱՎԱՏՈՒՐ ԿԵՇԱՌԵՑԻ

Բանաստեղծ, մշակութային գործիչ Խ. Կեչառեցին (մոտ 1260 - 1331 թթ.) եղել է Կեչառույքի միաբանության վանահայր, հայ ազգային ավանդների ջատագով ու պաշտպան՝ մոնղոլական արշավանքների շրջանում: Սերել է Խալբակյան-Պոռշյան իշխանական տոհմից: Սերտ առնչություն է ունեցել Գլաձորի և Տարևի համալսարանների հետ: Մասնակցել է դավանական վեճներին հանուն հայ եկեղեցու: Նա, ի թիվս իր ժամանակի նշանավոր իշխանների և հոգևորականների, սոորագորել է Գրիգոր Է Անապարզեցի կարողիկուսին ուղարկված՝ Ստեփանոս Օրբելյանի կազմած հակառնիքորական «Թրթի» տակ: Հեղինակ է քնարական բանաստեղծությունների, պատմաքաղաքական նշանավոր «Վասն աւերման տանս արևելեան» ողբի, հոգեոր մի շարք երգերի, ինչպես նաև «Վասն գալստեան մողուցն» պարականոն գրույցի: Նրա գրական ժառանգության ուշագրավ գործերից է Կեղծ Կայխարենեսին վերագրված՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմության յուրօրինակ մշակումն ու գեղարվեստական հարստացումը. գրել է նախարան, վերջաբան, բարանություններ, հորինել պատմության որոշակի հատվածները եղբափակող կաֆաներ ժամանակի խոսակցական լեզվով, մատչելի շարադրանքով: Փորձել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու կերպարը հար-

մարեցնել միջնադարյան քրիստոնեական ժամանակներին՝ զուգահեռներ անցկացնելով Ավեքսանողի և Քրիստոսի կյանքի և զործունեության գլխավոր դեպքերի միջև։ Նրա բանաստեղծական ժառանգությունը մեծ չէ, բայց բազմաբռնվանդակ է։ Գրել է «Ծննդեան» երկու տաղ՝ այբուբենի տառերի հերքագյուրյամբ, ինչպես նաև տաղ Հիսուսի խաչելության մասին, արձակ մի գործ՝ «Վասն գալստեան նոգուց» պարականոն զրոյցը, որտեղ ներկայացված է Քրիստոսի ծննդնը, մոգերի գալը նախ Եգիպտոս, ապա Բերդեհեմ՝ Քրիստոսի ծննդավայրը։ Մահացել է Կեչառույրի (այժմ՝ Կեչառիս, ՀՀ Ծաղկաձոր քաղաքում) վաճրում։

Խրատ ոգոյ Խաչատուր Կեչառեցոյ ասացեալ

**Աղորմուկ ասէ – սպերսազիմ դարձնել
ի ճարկէ ճարսկ լռնկնել – դեսուդեմ լռնկնել
զէմ – մինչ մինչև**

Եղբա՛րք, ձեզ խրատ մի տամ՝
Մի՛ կենաք դուք շատ խոր ի քուն.
Չարքիք եւ արքուն կացէք,
Խիստ ի մօտ եմք յօրն ի մահուն։

Աշխարհս է յերազ նման,
Զինչ լինի մէկ մ' անուշ ի քուն
Եւ ի քուն լինելն ի ներս
Գանձ զտնու անթիւ եւ անհուն։

Խընդալուն ցնծայր ի սիրտըն
Եւ ուրախ էր գանձին սիրուն
Եւ հանց համարէր յիւր միտքն,
Թէ՛ լինիմ իշխան մեծատուն։

Երբ որ ի քնոյն զարթեաւ
Եւ տեսաւ՝ որ էր սուտ ի քուն,
Յայնժամ փոշիման դարձաւ
Ի վերայ իւր շատ խնդալուն:

Յորժամ հրամայէ Աստուած,
Եւ խնդիր գան մարդուն հոգոյն
Պահիկ մի դադար չի տան,
Որ տեսնու զորդիքն իւր սիրուն:

Զաշերն ողորմով ածէ
Ու նայի դէմ սիրելնուն,
Ի ճարկէ ճարակ ընկնի
Չի գտնու հընար գերծանելուն,

Հառաչէ սրտէն ի վեր
Ու կոչէ զմայր տղակներուն
Ու հանց պատասխան տայ իւրն,
Որ նուաղի ի խեղճ յասելուն.

«Քո կէս մարմնոյդ եմ ես,
Որ կանցնիմ ի ներքեւ հողուն,
Չագե՞ր, ձեր ծնօղն եմ ես,
Որ կերքամ, այլ ոչ զամ ի տուն»:

Հիմիկ դուք ձեզ պէտ արէք,
Թողէք զշարն, զնացէք հետ բարուն.
Չարին ատեցող լերուք,
Որ չլինիք բաժին գէհենուն:

Բարեացըն սիրող լերուք,
Գործեցէք և արէք ձեզ անուն,
Գէմ քան ըզքարթել ականն
Մահն ի մօս է աղամորդուն:

Խաչատուր Կեչառեցոյ ասացեալ ի վերայ սուտ աստընվորիս

ասպրնվոր – այս աշխարհ, այս կյանք

լինի փոշիման – զղալ

ի լրման – բոլոր, ամբողջապես

ուագ – վիհանձն, ազնիվ

իիւծեալ – հյուծյալ

բարոնն – ուսուցապես

անամաչ – անլարան

Այս կեանքս է յերազ նըման եւ խարող անգերծ յանդիման,

Բնութիւնս որ հասաւ մարդոյս, սատանայ յանդունիս ի զնդան,

Գորց թէ ականջ դլնես եւ ունիս միտքս բանական

Դատաստանին ակն կալ, զի տալոց ես անդ պատասխան:

Եկ, որ օրինակ բերեմ զառաջին մարդիկն, որ անցան.

Զինչ գործեցին, զայն տարան՝ թէ բարի կեցան, թէ մեղան.

Եհաս օր մահու նոցա, նա բողին զաշխարհս ու անցան,

Ընդ շատ չարչարանք ի ներս եւ միայն պատանք թէ տարան:

Թագաւորք այլ շատ կային յԱղամայ զարմիցն, որ ծնան.

Ժամանակն ի հաստ երեկ, եւ մտան ի նեղ գերեզման:

Խսկի չյագեցան նորա, մինչ եկաւ զողն արքունական.

Լսէ՛, զբաղած գերի, թէ ոչ դու լինիս փոշիման:

Խաչատոնիր, զարթին ի քնոյ, կատարէ՛ զգործքդ ի լրման.

Ծանիր զարարիչն Աստուած, որ չտանի գեհենն ի հաւան:

Կացեր ի կարիս մարմնոյ, կապեցիր բեռինք ծանրական,

Հոգի՛, թէպէտ շատ զբաղիս՝ մեռանիս պարտօք հայրական.

Զայն տուր եւ զարքո՛ զբեզ, դու մտօք մարդ սիսալական,

Նեկօք հաւատոյ անցիր ընդ ծրփման ծովոյս հոսական,

Ծանապարի արդար զնայ, որ չտիրէ տանջանք անվախճան,

Մի՛ խարիր սնոտի սիրով, որ խաւար բերէ հոգեկան:

Յիմա՞ր, զինին չէ բարի, նա ամէն մեղաց բանալի,

Նման այնոր մի լինիր, ոչ չափէ զբամին ի սարփի.
Շատ ապրիլը չէ պարծանք, պատախանն իրաւ կու պիտի:
Ու կինն՝ հանէ զմարդն ի փառաց, նման Եւայի:
Չկարէ փայտ մնալ ի կրակն, զի գիտես որ շուտ կու այրի,
Պարտը է հեռանալ անտի, որ չինիս բաժինն գեհենի.
Զուրն ու հուրն չեն ընկեր, հակառակ են եղծանելի,
Ա-ստ եւ ողորմած լեր դու, մեղաց գիրն քո ջնջի:
Սուրբ է Աստուծոյ նման, երանի ով ոք սուրբ լինի՝
Վասի լոյս հոգոյն ճրագն, անամաչ յերկինս ելանի:
Տամ ես թեզ բարի խրատ, թէպէտ եմ ողորմ ու լալի,
Բարուն, ողորմած է տէրն, նա չի տայ զմեզ կեր գեհենի,
Յավօր կու նեղիմ գերիս, թէ լինի դեղ իմ խոցերիս,
Իսւծեալ միջաբեկ սրտի ալաշեմ զատուածն ամենիս՝
Փրկէ ի հրոյն զմեզ եւ չտա ի հուր գեհենի,
Քաւիչն է փրկիչն Յիսուս, ինքն օրհնեալ փառօր հայրենի:

Աշխարհս էր ի ծով նման

Ճօհար – զոհար

Աշխարհս էր ի ծով նման,
Զիս ի վայր տարաւ յանդիման.
Կենցաղս էր յալեաց նման,
Զիս ի մէջ էառ քան զնդան:

Սէրն էր անդնդոց նման,
Զիս ի վայր քարշեց վոշիման.
Աւորքս էր ծաղկի նման,
Որ անցաւ երազի նման:

Մարմին, մեռանիլ կայ թեզ
Եւ մտնուլ ի նեղ գերեզման,

Աչերըդ խփուի, գերի՛,
Իերեսիդ գոյնն հողանան:

Թօհար բան եւ բառ լեզուիդ
Այդ ամենն ի քէն վերանան,
Սնոտի սիրելիքդ քն
Զքեզ քողուն և ի քէն հեռանան:

ԹՈՐՈՍ ՏԱՐՈՆԱՅԻ (ՄՇԵՑԻ)

Հայ մանրանկարիչ, գրիչ և տաղասաց Թորոս Տարոնացու ծննդյան և մահվան թվականները անհայտ են: Նա 19-րդ դարի առաջին կեսի Գլաձորի մանրանկարչության դպրոցի խոշոր ներկայացուցիչ է: Թորոս Տարոնացին Մուշ քաղաքից է, որի համար էլ նրան երբեմն անվանել են Մշեցի: Նա սովորել է Գլաձորում, եղել է Եսայի Նշեցու աշակերտը: Հայտնի է նրա լճորինակած և ծաղկած 19 ձեռագիր: Նրա գործությունը մոտ 40 տարի է տևել: Վերջին անգամ անունը հանդիպում է 1346 թվականին նրա ծաղկած ժողովածուում: Թորոս Տարոնցու արվեստում բավական տեղ է զբաղեցնում ժողովրդական արվեստի հնարքների օգտագործումը:

Տաղ ի վերայ հոգոյ ասացեալ

ասպենլոր – այս աշխարհը, այս կյանձը

ալրըն – ոսկի

զաւալ – կործանում, մահ, մահանալը

իկիրլէր – իգիր – կրրիճ, քաջ, իգիրլէր-ը հոգմակիի ձև է

իւչպար – լուղ, լուղնկություն

խոճա – վաճառական

կրպրճկորար – կրրիճ քառի հոգմակին

հանցեղ – այնպիսի, այնպես

հումքագենիք – հմտություն, վարպետություն

Ճնհար – զոհար

շարսու – շուկա

պազար/բազար – շուկա

փէշաքեարներ (հոգն.) – արհեստավորներ

Ի մէջ մեղաց եմք մոլորեր. Շատ **հումքագենն փէշաքեարներ**.

Յաստընվորիս կու գործենք չար, **Կըտրճվորաք** մըտալք ճարտար,

Այլ վի զաստուած բարկուցար, Շատ մի ըսպանեց կին գեղեցիկ.

Որ սրբաթին եկեր դիմար: **Ճնհար** ոսկուն են պարապար:

Զցասումն եքեր ի վերայ աշխարհիս. Զամէնն յիւր տունն խափանեց.

Ալվի կուտայ զերկիրն յիրար, Այն աստուծոյ էր մեծ հնար,

Զինչ որ արար զՍոլոն զԳոնոր. Խեղճ են անմեղ քրիստոնեայք.

Քար ըզնինուէ ու այլ պերեր: Խսկի չեղաւ փախչելու ճար:

Ի յանողնոց զերկիր շարժեց. Խեղճ են անմեղ կաքնակերն.

Շատ շինութիւն արար աւեր, Որ կու հեծեն դառն ու դիմար:

Հանց մեծամեծ ցասումն եցոյց, Ծառն ու տունկն չեն լալի.

Դեռ ի մեղաց չենք փախենար: Բայց թէ չքող պտղուն համար:

Այն Եզրնկան ամուր քաղաք. Պարոնն զիւր քաղաքն ձգեց.

Խսկի չուներ առնելու ճար, Մինչ ի Բարերք գնաց չափառ,

Զբոլոր պարիսպն ի շուրջ ածեց. Պուկեն վէրէմ սանդայ **Խեպար**.

Զգրութիւն տարա ի հիմն ի փար: Տեկիլ ստախուտլայ ու հարպար:

Հանցեղ քակեց եւ աւերեց. Եղբայրք ամէնքդ զիտացիք.

Երիս անցուց զքաղաքն ի փար, Որ ի մեղաց զայս քանս արար,

Անասելի մարդ կոտորեց. Այս քան զմահն ու այլ ցասումն.

Յորս էր թրուվ տասըն հազար: Յօրէ կանցնէ զերկիր և աշխարի:

Շատ մի ըսպանեց մեծ **խոճանին**. Զայնչափ չարիքդ որ կու նայիս.

Այն որ ունէր **ըռըստաբար**, Գիրի ԹՈՐՈՒ մըտօրդ յիմար,

Շատ շարագործ եւ շատ բարի. Գնայ լալով խոստովանեց.

Շատ մեղաւոր եւ շատ արդար: Լեզուով արէ զմեղքդ ի խրատ:

Տաղ վարդի եւ պլապովի

բաֆուր վարդ – մուգ գույնի վարդ

խապար – լուր

լռանկ – երանգ, գույն

մուրափ – իղձ, փափազ, լինչ, ցանկություն

սալամ – քարն, ողջույն

դրմզի – վառ կարմիր մեկաբսե կրտոր

հապար առնել – հայացք ներել, ակնարկել

ազան – սինչ

դազալ – 1. սիրերգ, 2. վիր, 3. շոր տերեր, 4. վրանգավոր

պաղչայ – պարուից

խզմաք – ծառայություն

դամ – վիշտ, ցալ, քախիծ, տրումություն

Երբ բաֆուր վարդն փլքքի, Ել մի եղաւ պայծառ գարուն.

Մըսիկ արէք այն պըլպուիին, Ու պլպուին խապար բերին,

Չտերեւըն զարկեր է իր վրան, Բուսեր հազար քուրլու ծաղիկ.

Զօրըն կենաց ի վրայ յարգին: **Ըռանկ ըռանկ** լուրջ ու դեղին:

Ցերեկն ըզվարդն շուր կուգայ. Ել մի եղաւ աջող պլպուն.

Գիշերն ի ներեւե տերեւին, Երեկ քարեւ եսուր վարդին,

Զկանանչ տերեւեն ի յետ քանայ. Վարդն խնդաց ու ուրախացաւ.

Մտնու ի մէջ կարմիր թվին: Հանդէ եկաւ իմ սիրելին:

Կուգես հայիս վարդն մուրասով. Պալուն արար սալամ վարդին.

Նա եղեալ է ի ոքրմզին, Արեկ և իշնունք ի պաղչանին,

Յուր կերեւայ քուփ մի պայծառ. Յորտեղ քուտեր է մանուշակ.

Այն է հասեր իր մուրասին: Ի յօն զարունք զվրանին:

Հաւասար զտերեւն ի շուր երեկ. Սուտ մանուշակն խնդիր ելաւ.

Նատար արար ի վրայ վարդին, Գնաց ի յետ եւ նարկզին,

Ի մէկ տեղ չէ հասեր մուրաս. Թէ գնայ ձայնէ զռեհանն.

Իր կերեւայ քուփ մը տեղին: Զաղբերաց արիւն ու **զղագալին**:

Պլպուլն արար ազան վարդին. Հանին ծաղիկ խրեանց միջին.
Արեկ մտնունք ի պաղչանին, Ի մեծամեծքն յուղարկեցին,
Սիրու տերքն զիս կու խոցին. Թէ գնայ ձայնէ զմուրդ ու շուշանն
Երբոր որ կուզան զվարդն տանին: Ու զնունուֆարն ի մէջ ջրին:

Աշնան տերեւն ի վայր թափաւ Երմիկ զվարդն վրանօրն նստած
Դառներ շիրեր ի վրայ տնկին, Պլպուլն ի մէջ վրանին,
Լայր ու աչօքն արտասուեր. Էն բուրք հազար ծաղկունքն ամեն
Եւ անիծեր զիւր տանողին: Այն երկուսին **Խզմաք** կենին:

Ցաւդն զպլպուլն արար շիւար. Թորոս գովեր զվարդն ու զպլպուլն.
Սզաւոր էր սիրտն ի փորին, Որ ի սիրուն **դամ** կու քաշեն,
Թէ այն վարդէն այլ շահ չկայ. Զինչ հողածին կայր արարածն.
Մինչ որ գայ մէկ այլ տարին: Որ չէր դիպեր այն պայային:

❖ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹԼԿՈՒՐԱՆՑԻ

Հովհաննես Թլկուրանցին միջնադարյան հայ բանաստեղծ է,
երգիչ, երգահան: Ապրել և ստեղծագործել է 14-րդ դարի երկրորդ և
15-րդ դարի առաջին կեսին: Նրա կենսագրության մանրամասներն
անհայտ են: Սիայն իր բանաստեղծություններից մեկում նա հայտ-
նում է, որ 70 տարեկան է: Սինչև վերջերս կարծիք կար, որ բանաս-
տեղծ Թլկուրանցին նույն ինքը՝ կաթողիկոս Հովհաննես Թլկուրան-
ցին է: Հովհաննես Թլկուրանցու բանաստեղծություններն առաջին
անգամ հրատարակվել են հայ առաջին տպագիր երգարանում Հա-
կոբ Սեղապարտի կողմից 1513 թվականին:

❖ Տաղեր Քեզ հոգեւոր խրատ մի տամ

աղեկ – լաւ, պիլրանի, օգլրակար

Իկամի-լկրի բառի հոգմակիմ

–Պօղոս առ մեզ կու հրամայէ,
Թ’արքեցութիւնն իշխտ չար է:

Սէր է ծառն ու սէր ծաղիկն,
Ու սէր հաւուն ծայնն ի ծառին,
Սէր է վարդն ու սէր բլրուն,
Սիրով նատել ի վերայ վարդին..՝
Ծոցդ է դրախտ անմահութեան,
Անմահական պտղով դրախտ
Դու օրինակ ես **աղեկնուն**,
Զքեզ սիրէ Աստուած եւ մարդ:
Է Աստուծոյ անունն օրինեալ,
Որ անըսկիզբ է ու անվախճան:

Հիւսիսային կողմն հիմիկ
Սարգիս, յիշող եղաւ քեզիկ,
Դուն սիւն էիր հայոց մեզիկ,
Ո՞վ մեծ հզոր քաջ Լիպարիս:

Չերքաս ընկնիս ի հետ գինոյս,
Կանուշանաս հետ հարիֆնուն,
Յէն քաղցրաձայն գուսանանուն,
Զմիտքըլ տանին հետ լկոանուն:
Միտքդ ի վեր գայ ի հետ գինուն,
Զքերանդ լիզել տաս շներուն,
Ասես.-քարի եկիր, եղքայր,
Է հարգեւոր մարդն գիտուն...

Աչերդ է բուխ

Յայսմավոր- Այսմատորք -զիրք, որի մեջ սրբերի լոռներին համապատասխան լրիված են նրանց վարքերը

-Ասա՛ զբան Յովիաննես.

Ե՞ր կու խնայես.

Դու սուրբ Կարապետի

Ծորտն ու ծառան ես:

Սուրբ Կարապետ,

Ծատ կու խնդրեմ զքեզ.

Զասողը եւ զլսողը

Ի Զարէն փըրկես:

-Մարդ որ սիրոյ կու հանդիպի,

Նա քան զկրակ կու լինի վառ.

Այլ ոչ աղօքք ի միտ կուգայ,

Ոչ Յայսմատոր եւ ոչ ալ ճառ:

Արեւ նման

զբար - ողորմություն՝ լրիված սիրելիի հոգու համար

- Դուն օրինակ ես աղէկնուն.

Զքեզ սիրէ Աստուած եւ մարդ.

Հարեղանոյն ես որոզայք,

Քահանայից ականակուռ զարդ.

Չմեակեցին խելքն տանիս,

Որ կացեր է զօրն անարատ:

Բոլոր անձամբդ սուրբ անարատ,

Ես կու զրեմ զիս քեզ մատաղ,

Ու քեզ ծառայ ու քեզ **զեքարք:**

Բայց ասեմ, ճարակ չկայ.
Մահու մեղաց ներքեւ եմ ես,
Հայիմ քեզ, հայիմ ի նա
Որ ի հողոյ ստեղծեր զբեզ:
Խեմ Յովիաննէս Թուլկուրանցի
Զօրն ի բուն ընդ այլ կասես,
Չմարդն ի կրակ կու ձգես,
Դառնաս, լնուս ջուր, և անցումես»:

Լոյս երեսացդ

Կոռպիկ - արեղայի վերարկու

Հարիւր տարւոյ հարեղանին,
Որ ճերմակն է դարձեր դեղին,
Կորէ **գիօստիկ** պատարագին,
Որ քեզ ուզէ առջեւ խաչին:

Դու գարնանային

մալամար - կշրամբանը, հանդիմանուրյուն

Սերն կու տանի զամօթն երեսէն,
Ի հարեղայէն եւ ի վարդապետէն.
Երեց, սարկաւագ կու ձգէ ի կարգէն,
Տանի զխելքն ի զիխուն, զամօթն երեսէն.
Անէ **մալամար**, հանէ արեւէն.
Սիրով մի՛ սպանաներ Շելլէտ էֆենտի:

Ես զձեզ տեսայ

–Թէ վարդապետն զձեզ տեսնու,
Մոռնայ զրտումն ու շատ զրունք,
Ամէն անձամք ի դրդ ելնու,
Անցնի ամառն ու ձմեռունք:

Քեզ հոգեւոր խրատ մի տամ տաղէն.
–Պօղոս առ մեզ կու հրամայէ,
Թարթեցութիւնն խիստ չար է:

Ի վերայ մահուան

հոգելի – Ակրշնչված, ոգևորված, հոգով լի
զամ – վերը

–Ի յԱրամայ մինչեւ այսօր,
Ծունչ կենդանի զոք չէ բողած.
Գիտեմ շանս խրատու զրոց,
Մեղաւորաց թինչ կայ պահած:

Ես Յոհաննէս նուաստ հոգի,
Որ մականուն Թովկուրանցի.
Կամաւ իմով ի հոգ մտի,
Զբանս ժողովել ինձ յիշելի:

Աստ կարճաբան ժողովեցի,
յԱրարածոցըն Սովուսի,
Մեկնեալ Վարդան վարդապետի,
Քաղեալ ի հարցըն **հոգելի**:
Ամենայն փառք մտաց դատարկ եւ ընդունայն:

Սկըսողն է սկիզբն սկզբան,
Արարիշ Աստուածն յալիտեան.
Չոր եւ Մովսիսի յայտնեաց
Ի Քորեք լեառն սինական:

Մին ասաց խաղաղ ճշմլեալ,
Որ է նա պատճառ խնդութեան,
Իսկ միւսն միս քարձեալ քոչնոց,
Եւ այն քաղեցան:

Անձն իմ, ընդէ՞ր եղեք շընաց,
Զայնըդ կու գայ ամէն փողոց.
Յորժամ լրցար ամէն չարեօք.
Ժառանգ լինիս չար դրժիխոց:

Զի՞նչ շահ եղեւ քեզ կամ օգուտ,
Որ հեռացար ի Սուրբ գրոց.
Ասդէն զանոնըդ պրդեցեք,
Անդէն վառես քեզ հուր ու բոց:

Այլ մի՛ մնար արքայութեան,
Քեզ կու մնան անդունդք խորոց.
Որ կայ խաւար և տարտարոսք.
Անքոն որդունք եւ հուր հընոց:

Վաղ զիտէիր անձն իմ զքեզ,
Որ գլխիվայր էիր գալոց.
Որ զինոյ եղեք սիրող,
Երբ որ ուսար շատ մի հաջոց:

Զի խրատասու եղեք բազմաց.
Եւ ոսուցիչ ի Սուրբ Գրոց.
Երբոր ի ծայր չելեք բարոյն.
ամէն զընաց ի հետ զըրոց:

Ես այլ ումեր չեմ մեղադրեր,
Դո՞ւ ես արեր զիս **գանգ** եւ խոց.
Թէպէտ կորեար զանգիւտ կորուստն
Պատճառ լինիս մեղաց շատոց:

Զի՞նչ շինեցիր ի փուշ օստար,
Կրկին այլ չես նոր շինելոց.
Եղո՞ւկ եւ վա՞յ է իմած զերուս,
Ասա՞ք ի՞նչ եմ լինելոց:

Ի ծերութիւնը գլորեցար,
Յորժամ զմեղը ես քաւելոց.
Կարիք չունիր թէ դարձ ունիր.
Վախեմ թէ հանց ես մընալոց:

Իմաստութիւն առանց երկիւղ,
ԸզՍողոմոն անդրունոս իջոյց.
Թէպէտ ասդէն սէ՛ր զօրաւոր,
Ընդէն եղեւ փոքր եւ գծուծ:

Մարմին արա չարեաց հերիք,
Ասդէն անդէն ենք փոխելոց.
Զինչ գէշ ու լաւ որ գծեցեր,
Մեր առաջի են դնելոց:

Լաց եւ արտասուե զօր հանապազ,
Աղաչէ ըզԿոյսն, սուրբըն սըրբոց.
Որ քարեխօսէ իր Սիածնին,
Որ ոռորմի մեղաց մերոց:

Ապա զամէն որ խընամէ,
Կանգմէ զանկեալն ի գլորելոց
Ինքն է քիրուց պարզեւատու.
Դարձ եւ դարան մոլորելոց:

Խեմ Յովաննէս լրցեալ մեղօր.
Թէ ասելոց՝ ես լրսելոց.
Ե՞րբ ի լերինըն քընակէ.
Կամ հետեւիր դուն Սուրբ Գրոց:

Ես Յովաննէս Թղկուրանցի,
Չայս բանս ասացի վասն Փրկչին,
Եկաւ կամաւ ինքն ի խաչին,
Ազատեաց զիոնիքն ի բանտին:

◎ **ԱՄԻՐԴՈՎԼԱԶԹ ԱՄԱՍԻԱՑԻ**

Հայտնի հայ բժշկապետ Ամիրդովլաթ Ամասիացին սերունդներին ավանդել է հարուստ գրական ժառանգություն՝ դրանց մեջ անդրադառնալով նաև իր կենսագրությանը: Նա ծնվել է 15-րդ դարի վերջին քառորդում՝ մոտ 1420 թ., Ամասիա քաղաքում: Իր երկերում գրում է, որ մասնագիտության ընտրության գործում իրեն կողմնորոշել են տարրեր հայտնի բժիշկների գործերը դեղորայքի ներգործության և օգտակարության մասին: Ամիրդովլաթը եղել է օսմանյան սուլթան Մահմեդ 2-րդի անձնական բժիշկը, վիրաբույժն ու ակնարույժը: Սակայն նրա հայ և քրիստոնյա լինելը շատ մահմեդական բժիշկների նախանձն էր շարժում, որոնք ձգտում էին նրան բանարկությունների միջոցով հեռացնել ասպարեզից: Եվ դա նրանց հաջողվել է:

Ա. Ամասիացին գրել է «Օգուտ բժշկութեան» երկը, որտեղ նկարագրված են ներքին օրգանների ավելի քան 200 հիվանդություններ, ինչպես նաև քաղցկեղը, և դրանց բուժումը: Իսկ նրա «Անգիտաց անպէտ» գիրքը դեղագործական հանրագիտարան է, որում կան 3500-ից ավելի բուժիչ միջոցների անվանումներ: Այս աշխատության առաջին ձեռագիրը գտնվում է քրիտանական քանգարանում: «Անգիտաց անպէտ» գրքում բժշկապետը դեղանունները գրել է 5 լեզվով՝

հայերեն, հունարեն, լատիներեն, պարսկերեն, արաբերեն: Այս աշխատությունը ամբողջությամբ բժշկապետի անձնական փորձի և աշխատանքի արդյունքն է: Քանի որ բժշկապետը նաև հրաշալի բուսաբան և կենսաբան էր, նա գրքում մեծ տեղ է հատկացնում բուսաբությանը, նշում օգտակար բուսատեսակների հատկությունները, դրանց կառուցվածքը և ազդեցությունը օրգանիզմի վրա: Ամիրդովլար Ամասիացին մի ամբողջ բժշկական դպրոց հիմնեց Հայաստանում: Մեծ բժշկապետը մահացավ 1496 թ. Թուրքիայի Բուրսա քաղաքում:

¤ ԱՆԳԻՏԱՅ ԱՆՊԵՏ

մուհրապիլ - չափավոր, բարեխառն

գէճ - խոնալ

փարաճան - աստիճան

լուսախուզ (ասլրախուզու) - արեղախուզ

զեն - վճառ

փառչին - դարչին

անձապիլ - բույսի դեսակ

աֆիոն - ափիոն

Եւ այլ գիտացիր, որ մեկ դեղի մի **մուհրապիլ** կու ասենք, ասոր մեկնութիւնն այն է, որ իրը նըմ՝ որ ի մարդուն անձն լինի ի խառնուածոց նա, այն իրքն ցեղ մըն այլ չի լինի, եւ չի փոխի ի բնութենէն: Եվ մեկ դեղի մի տաք կու ասենք, մեկնութիւնն այն է, որ յորժամ մարդ զինքն ուտէ նա, իր բնական տաքութենէն այլ աւելի երեւցնէ մարդոյն ի անձն: Եւ հովն այլ է, եւ **գէճն** այլ, եւ չորն ալ այսպէս է: Եւ այլ գիտացիր, որ դեղերուն բնութիւնն մեկի հակառակ են. եւ որուն ուժն աւելի է, եւ որուն ուժն պակաս է. եւ այս պատճառիս համար բժշկական վարդապետքն դեղերուն բնութիւնն չորս աստիճան են գրեթ, որ է **տաքաճան**. եւ բայց տեսնունք որ զայս դեղս որ մարդ ի գործ արկա-

նէ, եւ ի յանձն խսկի իր զարութիւնն ո՛չ ի տարութեան, ո՛չ ի հովութեան, եւ ո՛չ ի գիճուրթեան, ինչպէս որ յառաջն յիշեցաք, այնոր՝ մուհրատիլ կու ասեն. Եւ ան՝ այս չորս աստիճաննեւ չէ. ան դուրս է ի չորս ասատիճաննեւ. բայց այս դեղս մուտ այնէ, եւ աւելի շայնէ, որ յիմացուի նա՝ ասեն թէ յառաջի աստիճանն է. զերպ՝ **բստափօսոսն**. Եւ թէ դեղին ուժն մուտ այնէ, կա՞մ տարութիւնով, կա՞մ հովութիւնով, բայց **զեմ** շառնէ նայ, ասեն թէ երկու աստիճանն է. որպէս՝ **զտարչինին**. Եւ թէ զեն առնէ նա՝ այնչափ անէ որ սպաննէ նա, ասեն թէ յերեք տարածան է. որպէս՝ **զանձապիլն**. Եւ թէ հանց լինի, որ ի մահ տանի եւ կամ սպաննէ նա, ի չորս **տարածան** է. որպէս՝ **աֆիոնն**. Եւ իրեն՝ դեղ մահուան կու ասեն, եւ այն դեղերն ի գործ արկաննն որ զիր չարութիւնն տանի, եւ չի սպաննէ:

ածուենի – ածուի մեջ բուսած, ածուենի-ի հոգնակին

գիճուրիս – խոնավուրյուն

լման – նման

պապունաճ – երիցուկ

կապողուրիս – կապելու հարկուրյուն ունեցող

քասնի – ձարձապուկ

սակասոնի – պինդ խեժանյուր

ճուարիշ – իյուս

ուր – ուսպ

սմպուլ – սմբուլ

ֆարֆիոն – իշակարնուկ

ակրկարիս – բազմամարդուս, արմադ, ծաղիկ

մուհրապիլ – չափավոր, բարեխառն

Եւ այլ զիտացիր, որ այս դեղերուս անուանքն դրուաւ, թէ՝ տաք է, եւ կամ հով է, եւ կամ չոր է, եւ կամ գէճ է, իր գործոցն ի վերայ այս անունս կու լինի. մէկ մուհրատիլ բնութիւն մարդուն՝ մէկ դեղ մըն

տաք լինի, որպէս՝ կտրիծ մարդուն եւ տաք բնութիւն մարդուն. Եւ կու լինի, որ հով կու լինի այն դեղճ՝ ծեր մարդոց եւ հով բնութիւն մարդոց: Եւ այլ իմացիր, որ այս դեղերս որ կու բուսնի ամէն տեղ՝ ցեղ մըն հաշիւ ունի, որ մէկմէկի հակառակ են, եւ եղանակով այլ հակառակ են. որպէս՝ եղերդակն, որ ի լեռն բուսնի՝ իր տաքութիւնն յաւելի է քան զայն որ գարունն ի **ածուենիքն** կու բուսնի. Եւ ամենայն խոտ որ ի ջրեղերն կու բուսնի՝ նորա հովութիւնն եւ **զիճութիւնն** յաւելի է քան զայն որ ջրէն հեռու կու բուսնի. Եւ այն դեղն որ ի յանապատն կու բուսն՝ տաք է քան զայն որ ի ածուենիքն կու բուսնի. ուժն եւ զարութիւնն յաւելի է. Եւ լեռան խոտն ուժով է քան զայն որ ի ածուենիքն կու բուսնի. Եւ այն դեղին որ գուման յուժով է, համն յայտնի կու լինի. Եւ այն որ հոտն ուժով է, այնոր ուժն ուժով կու լինի, քան զայն որ ամենայն դիմաք վասուծ լինի: Եւ այլ իմացիր, որ ի մէկ դեղ մըն հակառակ զարութիւն կու գտնուի, որ մէկ մէկի չի նմանիր. ի մէկտեղ կու ժողվի. Եւ այս ուժն որ հակառակ է, եւ ամենայն տեղ չի գրտնուիլ, հակառակ մասունք կայ, որ մէկմէկի **լման** գործ չայնել, եւ մէկ ուժ մըն կու լինի դեղին՝ որ ամուր կու լինի բնութեամք, եւ չի բաժնի մէկ մէկ, եւ կու լինի, որ կու բաժնի. որպէս կաթն, որ զպանրին ջուրն հանես, եւ եղն եւ թանն յիրմէն կու բաժնի. Եւ հենց որ **պապունածն** երկու զարութիւն կայ, հալող եւ կապող, եւ յորժան եփես՝ այս երկու զարութիւնն ի մէկ մէկէ չի բաժնիլ եւ չի փոխիլ այն պատճառովն, որ բնութիւնն ամուր է:

Եւ այլ յիշենք գտխն որ ունի յաւելի զիճութիւն եւ զայրողութեան ուժն. Եւ եփելով՝ այս երկու ուժն մէկ մէկէ կու զատի եւ կու բաժանի: Եւ կաղամքն, որ ունի զբանձր հողային բնութիւնն եւ **զկապողութիւնն**, եւ ունի զնուրք լուծնան բնութիւնն, եփելով՝ այս երկու բնութիւնն մէկ մէկէ կու բաժնի, եւ ջուրն լուծումն կառնէ, եւ կաղամքն կապողութիւնն կու առնէ. Եւ այսպէս՝ ուրն, եւ **բասնին**, եւ վարդն զերդ է. այս պատճառիս համար այս դեղերս մէկ բնութիւն չէ, զխառն բնութիւնն ունի. Եւ կայ դեղ որ ի խառնուածն ի մէկ տաքերաց է, եւ կայ որ ի երկու տաքերաց է. որպէս՝ որ ունին զկապողութեան ուժն, եւ ունին զլուծնան ուժն, եւ յիրար խառնուեցան: Եւ այլ աւելի խառնուած, ի յարուեստն, որ **սակամոնին** խառնած է ի սերկենիլին **ճուարիշն**, եւ

այս՝ հակառակս՝ յուշ կու զատին ի մէկ մէկ, այնոր համար՝ որ խառն բնութիւնն ուժով է. Եւ ատեն կու լինի որ հեշտութեամբ կու բաժնէ ի մէկ մէկ, որպէս յիշեցաք զկաղամբն եւ զոսքն: Եւ այլ արուեստ. Զնճֆրն հետ մոմին խառնուի եւ հալելով կու բաժնի մէկ մէկ, եւ կուզէ ասի, եւ երկուքն ալ զառաջի կերպն կու գտնուն: Եօ այլ ջրախառն գինին, որ եռցընելով գինուն ուժն շոգի լինի եւ ի վեր ելնէ, եւ ջուրն վասուժ յատակն մնայ: Եւ թէ այս դեղերն խառնուած չի լինար նա զերդ նիստերուն բնութիւնն կու լինէր, ի կատարեալն հասնէր ի տարութիւն, եւ ի հովութիւն, եւ ի գիճութիւն, եւ ի չորութիւն. Եւ թէ ի սնպուկն տարութեան մասն եւ հովութեան մասն չի լինար նա, ի տարութիւնն զերդ գֆարքիոնին աստիճան կու լինէր, եւ կամ թէ զերդ զակրկարհային բնութիւնն կու լինէր: Եւ ասկից ի վեր զայս ասենք: Եւ յիմացիր, որ մուհքատիլ այն է, որ իր խառնուած մասն ի տարութիւնն, եւ հովութիւն, եւ գիճութիւն, եւ չորութիւն, ո՛չ աւելի լինի, եւ ո՛չ պակաս. ամենն միաշաք լինի:

մարտան – հանածող, հանրամայուր

որչայ – ցողուն

քամուք – քամլած հեղուկ, քամուկ

սալեճ – դարչնածառի ყերևիք

մազարին – լոկրիակ (բույս)

քամպուլ – պղպելազգի բույս

քարախս – նեխուր

քամոն – չաման

գիճութիւն – խոնավություն

նոճես – նարզիզ

զարել – քափել, հնուել

որչայ – ցողուն

բարախաւորու – արեղախուր

Բայց դեղերն ցեղ մըն այլ պատմութիւն ունի. Եւ զայն այլ ասեմ, թէ Աստուած կամի: Ասեր է Գրոց ժողովն, թէ զինչ որ ի աշխարհ դեղեր կայ նա՝ Գ ցեղ է. կամ բուս է, կամ անասուն է, կամ քարինքն է, որ ի գետնէն կու ելանեն. այսոր մատան կու ասեն. Եւ զայտնք այլ մէկ քանի քաժին է արած: Եւ այն որ բուս է՝ կամ տերեւ է, կամ **որձայ** է, կամ ծաղիկ է, կամ **բամուրս** է, կամ պտուղ է, կամ տակին կեղեւն է. Եւ ասոնք ամենն ի քան կու անցնի: Եւ թէ տերեւ լինի որ ի գործ կու մտնէ, **սաստէճն** է, Եւ **մազարինն** է, Եւ **բամպովն** է, Եւ որ նման է սոցա. Եւ պատեհ է որ զայս տեսակնին ան ատենն ժողվեն՝ որ կատարեալ հասնի, Եւ գունն ցեղ մըն այլ չի լինի. ան ատենն ժողվեն, աղեկ է: Եւ թէ հունդ լինի, որպէս ամիսոն, Եւ **բարափս**, Եւ **բամոն**, Եւ որ նման է սոցա, ան ատենն ժողվելու կու պիտի՝ որ աղեկ է հասել լինի ծաղիկն, Եւ **գիճուրինն** ի մէջն չի մնայ: Եւ թէ ծաղկունք են, որպէս մանուշակն, Եւ **նոճէսն**, Եւ զամպախն, Եւ որ սոցին նման է, ամ ատենն ժողվել կու պիտի՝ որ լման հասնի, Եւ քացուի, Եւ չի **վարփի**, Եւ չի փոփոխի ի գունէն: Եւ թէ ի **որձայ** լինի, որպէս **ըսոռվաստոսն**, Եւ **հաշան**, Եւ որ սոցին է նման, յայն ատենն պիտի ժողվեն՝ որ ինքն կատարեալ յերկաննայ, Եւ չի փոխի ի գունէն: Եւ թէ պտուղ է, որպէս դաղուլէն, Եւ զարանքուն, Եւ պալատուրն, Եւ որ սոցին է նման է, լման հասնի, Եւ ցեղ մըն այլ չի փոխի, յայն ժամն ժողվէ: Եւ բայց այն խոտն, որ ամենն որ ի քան կու մտէ, որպէս իրիսիրն, Եւ դանքարինն, Եւ դայրսումն, Եւ որ նման է սոցա, յայն ժամն ժողվէ՝ որ դեռ գունն Եւ տերեւն չէ փոխել. սկսնու որ հունդ կապէ. ի այն ատենն պիտի որ ժողվեն: Եւ այս դեղերուն ժողվել այն ատենն պիտի որ ժողվեն՝ որ օդն յիշառակ լինի Եւ պայծառ, Եւ ամա չի լինի: Եւ այլ իմացիր որ վայրի բուսն ուժով է քան զայն որ ի ածուենիքն բուսնի: Եւ այն որ ի լերունք բուսնի՝ ուժով է քան զան որ ի յանապատն բուսնի: Եւ այլ իմացիր, որ այս դեղերուս որ խոտ է՝ ուժն մինչեւ երկու տարի կամ երեք տարի կա ու վատուժի: Եւ թէ կամենաս որ խէծ առնուս, որպէս պարզատն, Եւ օշախն, Եւ ճաւշիրն, Եւ որ սոցին է նման, յայն ժամն առ՝ որ ամրանայ Եւ կապի. Եւ ի խեժերուն շատ կայ որ մինչեւ երեք տարի կու վատուժի. որպէս ֆարֆիոնն: Եւ թէ տակին կեղեւն առնուս, որպէս շայտարանն, Եւ սալիխան, Եւ մահի զահրաճն, Եւ որ նման է սոցա,

յայն ժամն առ՝ որ դեռ որձայ չէ հանել: Եւ թէ այն դեղերուն որ անասնոց զալուածքն լինի, որ կամ եղջիր է, կամ լեղիք է, եւ կամ լերդեր է, պատեհն այն է՝ որ մատղաշ կենդանու առնուն ի գարնան եղանակն, եւ առողջ անասնոյ առնուն. ի մեռածէ չառնուն: Եւ իմաս պատեհ է որ, ասեմ քանի մի քան վասն դեղերուն, անարժան եւ անպիտան ծառան՝ Ամիրտովլար բժիշկն Ամասիացի: Յիմացէք եւ հասկացէք, եղբարք, որ այս գրքիս ձեւն այսպէս է, որ զմենկ դեղի մի անուն շատ բաներով է գրած ի վերայ այբուբենի: Եւ կայ դեռ որ հինգ վեց անուն ունի. եւ ամէն անուանքն յիշած է ի վերայ գրին, թէ զինչ գիր որ ի յառաջըն զայ. եւ ի մէկ անուանն ի վերայ յիշած է զբնութիւնն, եւ զաւգտութիւնն, եւ զշարութիւնն, թէ ո՞րպէս: Եւ շատ անուանք ունին այս դեղերս. բայց զպատմութիւնն ի մէկ անուանն ի վերայ կաւարտենք, եւ զայլ պազի անուանքն զամեն մէկ յիր գրին վերայ կրո շինենք, որպէս պապունաճն՝ որ յիշուի ի վերայ պ-ին: Եւ այլ ասենք թէ է՞ր եղեւ այս գիրքս աշխարհաբառ:

Օգուտ բժշկութեան

երեկ-զպեց – լուս բայի անցյալ կալուարյալի 3-րդ դեմքը

սփածումն – խնամք

ալեհ – զենք

հեծել – հեծյալ

աշել – նայել

պիտեւան – պիտանի, օգլուակար

դուլ – հանգիստ

վակուժ – դկար

զռեանք – զրոքեր

վասնահի – աչքածակ, ազահ

զոդի – բորոդ

ալեհպար – զենք կրող, զինակիր

**Ալիկ – հարսչիկ, աչքաբաց
Վերաբերութիւն – փսխումն**

Եւ այլ իմացիք, որ զայս թժշկութիւնս պատեհ է որ ամէն մարդ ուսանի, զի այն պատճառին համար որ քան զայս փառաւոր ուսումն չկայ, որ հանապազ մարդուն զառողջութիւնն կուգէ, եւ եւ տէր Աստուած քան զմարդն փառաւոր ու պատուական իրք չէ ստեղծեր: Եւ զրած է ի Հին Կտակարանքն, թէ Մովկես հիմանդացաւ, եւ եկին նորա սիրելիքն եւ ասացին, թէ դեղ արա քեզ. նա ասաց, թէ ով ինձ զայս հիւանդութիւնս **երես՝** նա զբեղն եւ **զատածումն** այլ ինքն տայ. եւ ձայն եղեւ ի վերուստ, թէ դեղ արա քեզ, զի դեղն այլ ես եմ ստեղծել եւ ստածումն այլ իմ հրամանաւն է. եւ դեղ արա քեզ, եւ ես տամ զառողջութիւն: Ամէն դեղոց եւ ցաւոց տվողն Աստուած է, եւ ամէն ցաւու Աստուած դեղ է ստեղծել, զարդ զմահը՝ որ ճար չկայ: Այլ ասացեր են թժշկապետքն, թէ թժշկութեան արուեստքն օգուտ է անձինն, որպէս աղօքքն եւ ողորմութիւնն օգտէ հոգոյն. եւ այլ պատեհ այն է, որ յառաջն մարդուն անձն առողջ լինի եւ ապա աղօքէ առ Աստուած. եւ որ չի լինի առողջ մարմնով՝ ոչ կարէ ծառայել Աստուծոյ հոգով. եւ այս պատճառովս այս թժշկութեան արուեստս պատուական եւ փառաւոր եղաւ:

Եւ զիտացիք, որ յառաջն այս ուսումն ի Հելլենացւոց ելաւ. եւ յետոյ ուսան ի նոցանէ Հնդիկքն. եւ յետ այնոր ուսան Հռոմաց իմաստակերքն: Եւ ի Հնդկաց մէջ այս ուսումն քիչ էր եւ նուազ եւ վատուժ. եւ շատ չարչարանօք կու ուսանէին. եւ քայց Հռոմաց իմաստակերքն հեշտ արարին եւ աղէկ ուսան եւ ուսուցին ամէն ազգին, եւ նոցա բնութիւնն աղէկ եւ նմանութիւն էր այս արուեստիս, եւ աղէկ կարդային եւ կատարէին:

Եւ թագաւորաց եւ մեծունաց պատեհ է, որ իմաստուն եւ ճարտար արուեստաւոր թժիշկ մըն ի մօտն պահէ, այնոր համար, որ յորժամ պիտենայ՝ տեղաց մըն այլ չի փնտուն, կամ այլ յերկրէ քերեն, եւ հանապազ մարդն առողջ չի կենար:

Եւ դարձեալ ասացին իմաստակերքն, թէ թագաւորաց սահմանքն է, որ զօրք կրվուն ժողվեն եւ տուն շինեն եւ մէջն դնեն **զպեհ-**

Աին եւ պահեն այն ատորն համարն, որ թէ չարկամն յայտնի ի դիհաց մըն՝ նա բանան զայն տունն, որ սլեհն կայ ի ներս, եւ հանեն զալեհն եւ բաժանեն զօրացն **հեծելին**:

Թէ չարկամ չի կենայ՝ այն սլեհն ի յայն տունն մնայ, եւ ի Ժիր զայն սլեհնին **աշել** կու պիտի եւ պահել ատոր մն պիտեան:

Եւ հարիմն այլ կու պիտի որ ուսումն եւ իմաստորին ունենայ եւ ճարտար լինենայ ի արուեստն եւ **գոլ** եւ **վասուժ** եւ նենգաւոր եւ ոխասիրտ չի լինայ. շատ **գրեանք** լինի տեսնել եւ ի վարպետ կարդացել, եւ իր մտացն շատ ստածումն լինի փորձել, եւ բարեմիտ եւ խրատասու լինայ. եւ **գողի** եւ զանձասէր եւ **տամահի** չի լինի եւ աղքատաց իրք չի քննէ եւ Աստուծոյ սիրուն համար դեղ առնէ:

Եւ թէ այսպէս որ գրեցի չի լինի եւ հակառակն լինի՝ լաւն այն է, որ զայնպիսի բժիշկն չի տանին առ հիւանդն եւ դեղ չառնէ հիւանդին: Այս պատճառին համար, որ մարդն որպէս քաղաք մն է, եւ բնուրին թագաւոր է քաղաքին, եւ ցավն հիւանդին որպէս չարկամն է քաղաքին եւ ի Ժիր կուզէ գրաղաքն ափրէ. զի դեմերուն բնուրինն զետ սլեհ է, որ կովուն ժամն հարիմն որպէս **պլեհոար** է: Բայց կու պիտի որ աղէկ, ճարտար եւ **սիկ** լինայ եւ զիսուն, եւ զատենն աշէ, որ ժամ թագաւորին կովու ժամն ի՞նչ կու պիտի՝ իմանայ. եւ թէ չարկամն թագաւորէն հեռի լինի, եւ թագաւորն սլեհ ուզէ՝ պատեհ է, որ սլեհոարն նետ եւ աղեղն տայ: Թէ չարկամն այլի մօտի զայ՝ ըսումք տայ. թէ հանց որ ի թագաւորն կցի՝ նա թուր տայ: Թէ այսպէս չայնէ սլեհոարն, զիակառակն այնէ՝ եւ թափիր կովուն ափրի եւ չարկամն յաղթէ գրաղաւորն եւ զօրանայ: Եւ բժիշկն այլ այսպէս պատեհ է որ զամէն իրք յատենն տայ եւ իմաստորինամք առնէ եւ ճարտարուրինամք, եւ զամէն իրաց զատենն տեսնու եւ այնէ. հանց որ մէկի մն որ լուծման դեղ պատեհ լինայ՝ նա **վերաբերութեան** դեղ չտայ...

Գիտցի՛ր, որ շատոր կան, որ զանուն բժշկութեան յանձն են առել եւ զինքն բժիշկ է ան ուսանել. թէ հարցանես թէ ի՞նչ է բժշկուրին՝ եւ չի զիտէ զինչ գործէ եւ ոչ կարէ պատախանի տալ զի այնոր համար որ ի վարպետ չէ կարդացել, եւ թէ կարդացել է՝ նա չէ հասկցեր եւ կամ մոռացել է: Եւ անզիսուրին է, որ այսպիսուն մարդ իրք ուսնին եւ կամ հարցանեն եւ զրանին զառաջըն եւ զվերջըն, զի չի զիտէ

զինչ գործէ: Եւ խելաց ճանապարհն եւ գլտութիւնն այսպէս պիտի, որ զայս արուեստիս զձեւն զամէնն ուսնի զգործն եւ հասկնայ:

պազի - մի քանի, մի քանիսը

եղիք - դրեց (դնել քայի անց կալու.)

յիսուսկութիւն - մաքրություն

Արարիշն Աստուած զինճ զգայութիւն Ե անդամն **եղիք**, եւ մարդն կատարեալ մարդկութիւնն այս Ե զգայութիւնս Է: Յառաջն տեսութիւն աշացն, որ զկրակին բնութիւնն ունի եւ ամէն անձինն ուժն իրմով է, եւ իր զգայութիւնն եւ տեսութիւնն լուսով եւ պայծառութենով է եւ ցորեն է, եւ իր **յիսուսկութեան** օրինակն այն է, որ յորժամ որ յիրմէն հեռու լինի իրքն՝ նա զայն մօտոյ զգայարանքն չունի: Եւ Ք զգայութիւնն որ լսելիքն է, որ իմանայ զամէն ձայն, եւ ինքն տպաւորեալ է ի յականջն. եւ իր զգայութիւնն պակաս է քան զաչին զգայարանքն. եւ ինքն զօդոյ բնութիւնն այն պատճառին համար, որ զայն եւ զկանչելիքն շուտով իմանայ, եւ պատճառն այն է, որ զինչ որ հեռութեն լսէ՝ շուտ հասկանայ եւ քամին բերէ ի յականջն, քայց պակաս է քան զաչին զգայութիւնն: Եւ Գ զգայութիւն, որ հոտալիքն է, որ առնու զաղէկ եւ զփառ հոտերն. ինքն ի քիքն է տպաւորեալ. եւ իր զգայութիւնն պակաս է քան ականջին, եւ ինքն զգոլոշին բնութիւնն ունի, եւ պատճառն այն է, որ այս գոլոշն կու վերանայ եւ ի յլեղն կելանէ, եւ գոլոշին բնութիւնն խառնուածն է ի ջուրն եւ ի հողոյ բնութիւն: Եւ Դ զգայութիւն, որ համ առնելիքն է, որ զիամն առնու, զքաղցրն եւ զքրուն եւ զլեղին իմանայ. եւ ինքն տպաւորեալ է ի լեզուն, եւ իր զգայութիւն պակաս է քան զիոտալիքն, եւ պատճառն այն է, որ ինքն զջրին բնութիւն ունի: Եւ Ե զգայութիւն, որ իմանայ զիոշորն եւ զկակուղն եւ զծանրն եւ զքերեւն, եւ այս ի ձեռքն է տպաւորեալ. եւ այս զգայութիւնն կոպիտ է քան զամէնն, այնոր համար որ զիողին բնութիւնն ունի: Եւ այս զգայութիւն ի յոտքն այլ կու լինի. եւ պատճառն այն է, որ զպինտ եւ զկակուղն, զտաքն, զիովն ամէն իրօք իմանալ կու

լինայ: Եւ զայս Ե զգայոթիւնն արարիչն Աստուած իւր ողորմոթենէն ստեղծել է, որ մեկ մեկ չի բաժնիր. Եւ հանց է որ իրքն մն որ զգայարանն կու իմանայ՝ նա ամէն զգայոթիւն եւ յիր ամէն մասն կու առնու, եւ հանց որ խունկն որ զիր անուշ հոտն աչքն չի տեսնուր, բայց քիքն կու առնու. Եւ զայլ **պազի** զգայարանքն այլ այսպէս իմացիր որ յիշեցի: Եւ այլ իմացի՛ր, որ ով որ զայս ամէն զօդուածն զգայոթիւնն այսպէս իմացաւ եւ զիտացաւ եւ աղէկ իմացաւ, որ արարիչն Աստուած զիր զօդութիւնն ինչպէս է ցցուցէր, եւ ինքն արարիչն է երկնի եւ երկրի եւ աստեղացն եւ կենդանակերպացն եւ տարերացն. Եւ զամէնն Աստուած է գոյացուցէր, եւ նմա փառը յաւիտեանս ամէն:

Վասն շինուածոյ ակնջին

զայնել – զարկել, հարլածել

պալրամ – բարախ, մաղծ

այնել – անել

կեղար – ձերքնալրում, շրեմարան

ճանապա – ճանապարի

Յօրինեաց Աստուած զականջն վասն լսելոյ բանի. զի յրդեղէ ի դուրս Բ երակ զայ յականջն, որ երբ ճան հասնի ի յինք՝ նա յրդեղն հասցնէ. լսէ ըղեղն եւ հասկնայ, որպէս նաւակ մի, որ երբ զայնես՝ նա ճայն հանտ: Բայց մարդիկ ի մօրէն խոլ զան, վասն այնոր է որ այն Բ երակն ի ցածէ լինայ. Եւ որ ի մնջութիւնն խլանայ՝ պատճառն ի յաւելուածոյ մաղձէ լինայ. Եւ ի **պալրամէ**, յորժամ որ շատանայ ի մարդն՝ նա ծովսն ի յրդեղն ելանէ եւ զայն Բ երակն բռնէ. ապա սեւ մաղձն եւ խարտէշ եւ արեանն յաւելվածն քոս **այնէ** եւ բռնէ գերակսն եւ արգիլէ զլսելիքսն, զինչ թաս մի որ ջրով ի լի լինայ, որ երբ զայնես՝ նա ճայն չհանտ: Եւ արար Աստուած զականջն որպէս **կեղար** մի, եւ զիր **ճանապան** ծուռ եւ խորխորատ արար եւ զիր ջուրն լեղի արար, որ ի ճանապան մքութենէն եւ որ ի լեղի ջրէն վախենան սողունքն եւ յականջն չի

մտնեն. թէ չէր հանց՝ բազումէ յանկից մեռանին: Եւ լսելիքն ընդունակ ձայնից է եւ եղանակի, ընդ որ ընդունի զբանն եւ կերակուր ոգոյն մատուցանէ. որպէս ասէ Պղատոն, թէ կերակուր նորա ուսմունքն են, եւ բերան ոգոյն լսելիքն է: Եւ Քրիստոսի փառք:

Վասն շինուածոյ քթին

Վասն այնոր – Արա համար

բուխար – զոլորշի

բղեղ – ուղեղ

այնկից – Արանից

պատաճ – մարմին

խուլինճ – որովայնի խիք, ծակոց

աղվաշորին – մկրագարուրյուն

սսխայ – ջրգողուրյուն (շճային հեղուկի գոյացում մարմնի խոռոչներում)

տոգորք, բուրամաքք- բուրայից ազարվող մյուրեր

պինչ - քրանցր

նգահուր - խեղդող, լրիսած հուր

Եւ զրիքն **Վասն այնոր** ամուր եւ այնու արար, որ երբ բերանն շունչ արգելք լինայ՝ նա ի քրէն ելանէ շունչն, եւ մարդն չհեղձնու, եւ սրտին **բուխարն** ի յըղեղն չելանէ եւ վնասէ: Զի շատ ճանապարհ կայ ի պատաճն ի **յըղեղն**, եւ այս այնկից կու ափիքի. մեկայլ որ մարդ կերակուր շատ ուտէ եւ շուտ քնի եւ չմարսէ եւ ծխայ, եւ բուխար սրտին ի յըղեղն ելանէ եւ վագատանուն զճանապարհն քոնէ եւ ափիքէ, եւ **խուլինճ** եւ քամի լինի եւ **աղվաշորին** եւ **սսխայ**: Եւ քրին **տոգորքն** ի գլխուն գայ, որպէս **բուրամաքքն** ի գոլոշին եւ կերակրոցն, եւ Է մասէն մի մասն կաքէ յըղեղն, եւ այլն գայ ընդ **պինչսան**. եւ վասն այնոր աղի է, որ սոլունք չմտնեն եւ վնասեն ըղեղն: Եւ հոտն որ առնես՝ ի յըղեղն հասնի հոտն եւ զօղն ի քորն տայ. թէ վնասակար է հոտն՝ նա մահ գործէ որպէս **նգահուր**, զի զիսելքն ըմբռնէ եւ զիոզին պահանջէ: Վասն

այն ոչ է պարտ ի գիշահոտ տեղ ննջել, զի բազումք եղաւ ի հոսոց յանկարծանահութիւնն:

Վասն շինուածոյ բերանոյն

գեճ – բաց, խոնավ

լերդ – լյարդ

պալղամ – լորձ, մաղձ

յայնկից – նրանից (այն դերամկան բացառականը)

երդից – երդիկից (երդիկ բարի սեռականը)

խնուլ – փակել

պոսպան – այզի

Իսկ ճաշակելիքն են գործարան մահկանացուին եւ անմահին: Եւ ստեղծ Աստուած զբերանն վասն կերակրի, եւ զիր ջուրն քաղցր արաւ, որ զամեն իրաց համն առնէ կամօրն Աստուծոյ: Եւ զլեզուն յօրինեաց, որ իր շարժելովն զբերանն **գեճ** պահէ: Եւ զիամն՝ բերնին առաստաղն առնու: Եւ տե՛ս, որ երբ զլեզուն կտրեն՝ նա այլ իրաց համն չառնու աստուծով: Եւ ջուրն որ ի բերան կու լինի՝ նա ի **լերդէն** ծնանի, եւ մինչեւ ի խոչակն փողն արիւն զայ, ապա հրամանաւն Աստուծոյ ի սպիտակ ջուր դառնայ: Իսկ թէ խարտէշ մաղձն ի լերդն մնայ՝ նա թուրն ի բերանն լեղի դառնայ, ապա թէ սեւ մաղձ մնայ՝ բերնին բարքն բթու լինայ. իսկ թէ **պալղամն** լինի մնացել լերդն՝ բերնին համն աղի լինայ. ապա թէ անվնաս է լերդն՝ ապա բերնին համն անուշ լինայ: Եւ խարտէշ մաղձն եւ սեւ մաղձն եւ պալղամն ի **յայնկից** կու լինայ, որ շուտ բնանայ, քանզի լերդն տանուտէր է, որ բաժանէ զամէն կերակուր, յայնժամ ի յիր վրայ մնայ եւ չկարէ բաժանիլ, յայնժամ ի շերմութենէն գոլոշի կերակրոյն ի գլուխն վերանայ, որպէս ծուխ երդիցն տանն, զգայութիւնն **խնուլ**, որպէս ծուխ զծակսն ընդ որ լոյսն մտանէ եւ առնէ մութն տանն: Եւ որ բաժին որ ի կերակրոյն չառնու՝ վնասի, որպէս **պոսպան** մի որ անջուր մնայ:

◎
ՆԱԽԱՊԵՏ ՔՈՒԶՅԱԿ

Նահապետ Քուչակի ծնունդը ենթադրաբար դրվում է 1490-ական թվականների սկզբներին, իսկ մահը՝ 1592 թվականին՝ համաձայն հայրենի գյուղի տուքք Թեոդորոս Եկեղեցու պատի տակ պահպանված շիրմաքարի արձանագրության: Քուչակի մասին միջնադարում ստեղծվել են տարբեր ավանդություններ: Հատ դրանցից նեկի՝ Քուչակն իր երգերի մոգական զորությամբ բուժել է քուրքական սուլթանի՝ անբուժելի իիվանդությամբ տառապող տիկնոջը, որի դիմաց սուլթանը վարձահատույց է եղել Կոստանդնուպոլսից Մինչև Խառակոնիս յոր կամուրջ, յոր Եկեղեցի և յոր մզկիր կառուցելով: Համաձայն մեկ որիշ ավանդության՝ Նահապետ Քուչակը, բարձրանալով վաճքի կատարը, համազուղացիներին ասում է, թե իրեն ցած է նետելու, ու որտեղ ընկնի, այնտեղ էլ թող քաղեն իրեն: Եվ նա խսկոյն ցած է նետվում ու մեռնում: Այդ Եկեղեցու պատի տակ քաղում են նրան:

Նահապետ Քուչակը համարվել է միջնադարյան հայրենների հեղինակ, նրա անունով են հրատարակվել և բազմաթիվ լեզուներով քարգմանվել անգրական գեղեցկությամբ շորջ մեկ տասնյակ կրոնական, բարոյակարատական, պանդխատության և սիրային բովանդակությամբ աշուղական երգեր՝ հայերենով ու քուրքերենով:

յէյաէկ – երանի
օնիր – հոնիր
դալամ – եղեղմայս զրիչ, վրձիմ

Սուտ է, որ կ'ասեն, եղբա՛րք, թէ ընտանի կաքաւ չի լինի,
Մեկիկ մ'ես երեկ տեսայ, **յէյաէկ** է զիր տէրն որ ունի,
Իր **օնիրն** էր **դալամով** քաշած, իր բերանն շաքրով ի լի,
Զմեռելն ալ իր զիրկն առնու՝ իր ծոցուն է կենդանի:

Գիշերս ես ի քուն էի, իմ սրտիս ականջն էր ի բաց,
Սիրու հաւն ի ձայն էած, լօր լսեց սրտիկս ու դրաց,
Կու թուէր իմ եարին լեզուն ան հաւին թերանն էր դրած,
Ո՞վ իմ սրտիս գանգտին ան հաւուն հասկցուցած:

Կարմիր ու կանաճ հազմիս, գեղ նըռան հատիդ ննաճիս,
Այճամ ինձ աղվոր թվիս, երբ ի ձեր դրուն կանգճիս,
Դուռն ալ կիսարաց անես, ցած հայիս, մանտր ծիծառիս,
Աչօրդ, ունովդ անես, զիմ տիսմար խելքս կու տաճիս:

պոկումը – շուրջեր

Սիրեմ զայդ սիրուն երեսդ, որ լուսին ի մօտն է գերի,
Պագնեն զայդ բարկուկ պոկումը, որ շեքերն ի մօտն է լեղի,
Թուիս աչը ու կամար ունքերդ քան զծովն կու զարնէ ալի,
Բերճիկդ է ի շիշ նըման, որ վարդին ջրովն է լի:

հերիմ – բժիշկ

Հիւանդ եմ ի քո սիրուդ, ա՛ն խնձոր, արեկ զիս տես,
Արեկ նիստ ի բարձիս վեր, ու ձեռքդ տար ու զիմ սիրտն տես,
Զիմ ցաւուն դեղն դու զիտես, ինձ օտար հերիմ չի բերես,
Թէ նեղ է նա, դեղ արա, թէ չէ լից զնոր սէրդ ալ ի ներս:

տէսրուր//դասպուր - բույլպուրյուն, իրավումը հանցեղ-այնպիսի, այնպիս

Իմ եա՛ր, դու յերդիկն ի քուն, ծոցդ լոյս տար աստղներուն,
Կամ ա՛ն զիս ծոցդ ի քուն, կամ **տէսրուր** տուր, երթամ ի տուն,
-Ոչ կ'առնում ի ծոցս ի քուն, ոչ տէսրուր տամ, երթաս ի տուն,
Հանցեղ երերուն պահեմ, մինչ որ զայ լոյս առաւտուն:

ամպրաւ – ամրաւ

Այ իմ նշենի ծաղիկ, դեղնեցար ու դարձար ի նուշ,
 Բերանդ է փոքրիկ անուշ, պրկներդ է **ամպրաւ** ու նուշ,
 Այն օրն ի մօրել ծնար, դուն լայիր՝ և ամէն խնդային,
 Հանց մարուր ել ի յաշխարհէս, թերկիր լայ, նա դու ծիծառիս:

յիսնէ – իմչնից/ես դերամական բացառականը/

Ես ասեմ ու դուն լսէ՛, մայրն օրինած, որ զքեզ բերեր է,
 Մայրդ երրոր զքեզ երեր, զէմ չասաց թէ զերկիրն էրէ,
 Կրակն ի յերկրից ի վայր բող զքո մայր ամէն էրէ,
 Որ զիս ի քէն ի զատ , զքեզ **յիսնէ** օտար կու պահէ:

ճարսկ – ճար, հնար

Փոքրիկ բոլորիկ դրնակ, որ ի քէն ծագեց լուսնակ,
 Քո մէջըդ է քան զուռ բարակ, քո ծըծերդ ի մէջ բարունակ
 Իմ եա՛ր, երբ զայդ ինձ ասիր, դու ապրին հազար ժամանակ,
 Ես այլ ի ատորս ի վեր, ի ծոցոյս առնեն քեզ **ճարսկ**:

մօյրան//մայրան – հրապարակ

չարդախ – լրադավար

խուշախ – զուրի

հանցգուն – այնպիսի

ճուհար/ճոհար – զոհար, բանկարժեր քար

մքիսալ – ծանրության չափ՝ 1.8-4.8 զ

Ես ձագ ծիծեռնակ պիտէի, զօրն լզքո տուն մտնուի,
 Ան բարձր **մօյտան չարտախող** ես ի հոն բուն մի շինէի,
 Ոնց որ մուրն մքանայր, ցածնայի ծոցդ մտնուի,

Ոնց որ լուսն լուսանայր, բարձրանայի բունս մտնուի,
Ես ապրշմէ խուշախ, զօրն զքո միջաց գիրկ ածէի,
Կամ քաղցը նոան գինի, զօրն զքո փարչդ պիտէի,
Առնիր ու բերնիր դընիր, ցածնայի դունչդ պագնէի,
Կամ ապրշմէ կոճակ, որ շնիցդ գիրկ ածէի:
Լաւ մարդ ես անոր կ'ասեմ, որ բանայ զքերանն համով,
Հանգուն գեղեցիկ լեզու, որ լաւ տուն մի ճուհարով,
Աստուած երբ զաշխարհս արար, զիոնն, զջուրն, զքամին՝ հրով,
Մթխալ մ'աւելի չարաւ, կշոեց զամենն չափով:

արեն – կազմված է գրաբարի **արի**, **եկ** կապակցությունից՝ **ի-ի** սրմ-
մով , արի, եկ. վեր կաց, արի’

Զիրատ այն մարդուն տուր՝ զինչ խրատ տաս՝ նա լսէ,
Անգէտ անիմաստ մարդոյն շատ ասելն, ա՛մ, ի՞նչ օգուտ է,
Խելօրին խրատ երբ տաս, բարեկամ զքեզ կու գիտէ,
Անգէտին խրատ երբ տաս՝ նա չարկամ զքեզ ճանաչէ:
Արեկ որ խրատ մի տամ, խելք ու միտք ունիս նա լսէ’,
Հետ անգէտին մի՛ դատիր, թէ հազար որ զքեզ կու սիրէ,
Անգէտն՝ ի հոր նման, ու ընկնի, զտեղն կու երէ,
Գիտուն ի ջուր նման, որ երթայ՝ կանանչ բուսեր է:

ասպիճալոր – այս աշխարհը, այս կյանքը

Լուսի՛ն, պարծենաս, ասես. լուս կու տամ ես **աստղնվորիս**:
Սիս՝ հողեղէն լուսին ի զըրկիս երեսն երեսիս.
Թէ չես աւատալ այս գերուս, յե՛տ տանեմ ըզվէշ կապայիս,
Վախեմ՝ սիրոյ տէր լինիս, լուս պակա՛ն տաս աստղնվորիս:

Երբ որ ես պրզտիկ էի, կանչեին ինձ ոսկի տըլայ.
Մեծցա, սիրու տէր եղայ, երեսիս գոյնըն կու զընայ.
- Մանկտի՛ք, ձեր արեւն ասեմ, որ սիրուն՝ բարըն չի դիմնայ.
Սիրուն՝ քար և երկաք պիտի, պողպատէ դրոնակն ի վերայ:

Դեղնել եմ խընկիդ նըման, գունատել եմ զէտ լզզաֆրան.
Չի գիտեմ՝ քո սե՞րդ արել, թե՞ եկել է օրս մահուան:
Ասցին, թէ դու դեղ ունիս, տուր ինձի, որ կենդանամ.
Թէ չէ՝ կու մեռնիմ, գընամ, գան ասեն քեզ մարդասպան:

Ով որ ճերմակ ծոց ունի, թող կապոյտ շապիկ հազընի.
Կոճակն այլ արձակ թողու, ով տեսնո՞ւ՝ սըրտիկն արունի.
Երթամ աղաչեմ զաստուած, լեղակին հունտըն հատանի.
Ո՛չ նա այլ կապոյտ հազնի, ո՛չ մանկան սիրտըն արունի:

մահայ – մահալի, մահով լի

Տեսայ իմ հոգուս հոգին, որ կ'երթար հետ մէկի մըն ալ.
Զեռկունքն ի վերան ձգել ու զանգատ կ'աներ մնեկի մ'ալ.
Սրտիկս ալ ի յիս ասաց, թէ՝ «Անոր թարկըն պիտի տալ.
Ան սէրն որ ճորով լինի, հետ անոր խաղալն է մահալ»:

Եկո՞ քեզի նուռ մի տամ, կրտրէ, տես քանի՞ հատ ունի.
Ամեն հատի պագ մի տուր, աւելին հարա մ թէ պիտի.
- Ընա, ծօ տրղա՞յ տրխմար, ես լզբեգ խելօր գիտեի.
Ամէն հատի պա՞գ մի տամ, ո՞ւր եղեր կամ ո՞ւր տի լինի:

դապր – արժեք, զիմ, հարլ

Մարիկն ամիծեց գորդին. «Իմ որդի, դուն դարիպանաս,
Երթաս ի յօտար երկիր զղարիպին դատրըն գիտենաս.
Ըզքարըն սընարք առնես, ի վերայ արգին քընանաս.
Վաղվենէ ի վեր ելնես, քան զաստուած այլ ճար չունենաս»:

բարսւ – անձրև

Ով օտարին վատ ասէ, ինքն այլ դարիպ լինենայ.
Երթա ի յօտար երկիր՝ զղարիպին դատրըն գիտենայ.

Ղարիպն ի յօտար երկիր՝ թէ ոսկի **թարաւ** զա նորա,
Ի իր սիրելեացն ի զատ այս ոսկին մոխի՛ր չարժենայ:

Երնեկ ես անո՛ր կու տամ,
որ առեր իւր եարն է փախեր,
Ոնց որ ըզկամուրջն անցեր,
Չուրն ելեր, զկամուրջն է տարեր.
Ճընիկ – եղիմնիկ եկեր,
զոտվընուն հետքն է կորուսեր.
Առեր, ի պաղչան նըտեր,
յորենկով զդընչիկն է պագեր:

Քանի դու ինձի էիր,
նայ կանաչ ու ցողն ի վրայ.
Երբ դու որ յիսնեն ելար,
ձիւն երեկ՝ եղեմն ի վրայ.
Թէ այլ ՚ի ի յի՛ս դառնաս
ու կենաս խելացդ ի վրայ.
Երթամ, բարկ արե՛ւ լինամ,
զամ, կանգնիմ կամարիդ վրայ:
Լոյս ծագեմ ի քո վրայ,
որ սաստի՛կ ձիւնըն վերայ:

Ուր էիր, ուսկի՞ց եկար,
քան զամեն ծաղիկ դու պայծառ.
Եկիր ՚ի հոգիս մըտար,
չես ի տար պահիկ մի դաղար.
Սըրտիս մէջն ի ժուռ եկար,
՚ելնելու ճարա ՚կ չի գրտար.
Զարկիր ի գըլխուս վերայ,
՚աշերուս ի վար թափեցար:

Այս աստղնվորիս վերայ
երկու քան ողորմ ու լալի.
Մէկ՝ որ սիրոյ տէ՛ր լինի,
Մէկ՝ որ գա՛յ ըրողն ու տանի:
Մեռածըն գէմ չէ՛ լալի,
որ ունի զիւր խոցն ալանի.
Եկէ՛ք, զողորմուկս տեսէք,
ոչ մեռած է, ոչ կենդանի:

Աշերդ է ծովէն առած,
եւ ուներդ է ի թուխ ամպէն.
Այդ քո պատկերքդ սուրաբըն
ի վարդին կարմիր տերեւէն.
Ուր որ դու կանգնած լինիս,
չէ պատեհ վառեն մոմեղէն.
Ծոցուդ լոյսըն դուրս ծագէ,
գէմ ելնէ մեռելն ի հողէն:

Սո՛ւտ է, որ կ'ասեն, եղբա՛րք,
ք'ընտանի կաքաւ չի լինի.
Մէկիկ մ'ես երէկ տեսայ, –
ւ'երթեկ է զիր տէրն որ ունի.
Իր օնքն եր դալամով քաշած,
ւ'իր բերանըն շաքարով ի լի.
Զմեռելն այլ ի զիրկն առնու,
ի ծոցուն հանէ կենդանի:

Լուսի՛ն, պարծենաս, ասես.
Լուս կու տամ ես աստղնվորիս:
Ահա՛ հողեղէն լուսին
ի գրրկիս՝ երեսն երեսիս.
Թէ չես աւատալ այս գերուս,
յե՛տ տանեմ ըզփէշ կապայիս,

Վախեմ՝ սիրոյ տէր լինիս,
լուս պակա՞ս տաս աստղնվորիս:

Ի՞նչ անեմ, կամ ի՞նչ լինամ,
յո՞ւր տեսնում աղոր, նայ սիրեմ,
թէ զյալիտենից պատճառն
եմ ուսել, ես երթամ, ասեմ,
Զաղէկըն այլ գիրկս առնեմ,
։ աստուծոյ երթամ, ցըցընեմ,
– Զաղէկըն դո՞ւ ստեղծեցիր,
ինձ յէ՞ր մեղք դընես, թէ սիրեմ:

Լուսինն ի սարէն փըրթաւ,
ի՞նքն ու իր աստղըն ի հիտրաց.
Զաղուորն ի գիրկս առի,
պագ առի երկուքս ի հիտրաց.
Ըստեղծողն իր բերնովն ասաց.
Մի՛ բողոք զատ եարդ ի ձեռաց.
Հընցկուն պէլրնան աղուոր
չե՛մ ստեղծեր երկուքն ի հիտրաց:

Հընցեղ եմ ի քո սիրուդ,
որ տրդեկըն ծիծ չէ կերել.
Մարիկըն վաղուց մեռել,
ու տրդեկն որբուկ մընացել:
Զուր տուր իմ ծարաւ լերդիս,
քո սիրուդ ի տապն եմ ընկել.
Խօսէ՛, որ առնում իխրաք,
ես յետի նեֆէսս եմ եկել:

Ես ան հաւերուն էի,
որ գետինըն կուտ չուտէի.
Թըռչի երկընօրն երթ ՚ի,

թէ սիրոյ ակնատ չընկնէի.

Ակնատն ի ծովուն միջին՝

էր լարած՝ և ես չգիտէի.

Ամէն հաւ ոտօքն ընկնէր,

ես ոտօրս ու թես աւելի:

ԱՇ, զընա՛, չի պիտիս դուն ինձ,

լոկ պեզա՞ր իմ սիրտս ի քենէ.

Չերայ խոցեցիր դուն զիս,

լոկ վերցաւ սիրտըս ի քենէ.

Թէ զան ու զբեզ ջուր ասեն,

կամ ջրին ճարակն ի քենէ՝,-

Տարեկ մի ծառուած կենամ,

չի խըմն ն կաքիկ մի քենէ:

Երբ որ ես պըզտիկ էի,

կանչեին ինձ ոսկի տըղայ.

Մեծցա, սիրու տէր եղայ,

երեսիս գոյնըն կու զընայ.

— Մանկտի՞ք, ձեր արեւն ասեմ,

որ սիրուն՝ քարըն չի դիմնայ.

Սիրուն՝ քար և երկաք պիտի,

պողպատէ դըննակն ի վերայ:

Այդ քո ստեղծողիոյ համար,

երբ քայլես, զուներդ մի՛ շարժեր.

Այդ քո աշերուդ խընճերն՝

շատ մարդու ահւն է խըմեր.

Խօշ եա՛ր, արեւուդ համար,

որքուկ եմ, զիս մի՛ լացըներ.

Տրդայ եմ, չեմ ի կենար,

զիս ի քո կրակըն մի՛ ձըգեր:

Ես աչք ու դու լոյս, հոգի,
առանց լո՛յս՝ աչքըն խաւարի.
Ես ձուկ ու դու ջուր, հոգի,
առանց ջո՛ր՝ ձուկըն մեռանի.
Երբ զձուկն ի ջրէն հանեն
ւ'ի այլ ջուր ձրգեն, նայ ապրի,
Երբ զիս ի քենէ, զատեն,
քան զմեռնելն այլ ճար չի լինի:

Հանցգուն եմ ի քո սիրուդ,
զինչ ամաերըն կ'առնեն շառափ.
Չայդ երկիրն ամեն զիտէ,
սիրօյ տէր եմ հետ քեզ խարապ.
Այս իմ նենգաւոր աչերս
չի կենար մէկ պահ մի պարապ.
Կուլայ, զօրն ըզքե՛զ կ'ուզէ,
չի առներ այլ մարդու տօլապ:

Կօզա՛լ, մի՛ հազնիր կապուտ,
մի՛ խաղար ու տար թեւերուդ.
Մի՛ գար ւ'ի դըռնովն անցիր,
մի՛ ճօճար, կօզա՛լ, արեւուտ.
քո հարն ալ շատ վարձկ արեր,
շատ կարմունճ կապեր գետերուն.
Դուն ալ մէկ վարձկունք մ'արա,
պագ մը տուր դընչիդ մօտերուն:

Կարմի՛ք ճերմակ երես,
ա՞մ քանի՞ դու զիս պիտ էրես.
Քանի որ մէջիս նըստիս,
ուներովի հետ ինձ զըրուցես.
Կոճկեկդ այլ արձակ այնես,
ու ճերմակ ծոցը ցըցընես.

Կու վախեմ՝ թողոս, ելլես,
ու ծոցէդ մահրում մընամ ես:

Ի՞նչ անեմ, կամ ի՞նչ լինիմ,
տէք չունիմ, որ զայ զիս ձենէ.
Ո՛չ ունիմ համբերութիւն,
որ լրում սահար մի քենէ.
Հանցեղ եմ ի քո սիրուդ,
զինչ ամառ ծաղիկն ի ջըրէ.
Խեղճըն ի յերկինք ի վեր
պաղատէր թթ կաթ մի կաթէր:

Իմ սիրտս ի քո վառ սիրուդ՝
զէտ աշնան դագէլ կու դողայ.
Արտսունք ի յերեսս ի վէր՝
զէտ գարնան անձրեւ կու ցօղայ.
Հոգիս ի յիսնէ ելաւ,
մէկ մի քո ծոցոյդ ճար արա.
Ծոցիկս է ծոցիդ սովոր,
այլ լնդ ո՞ր երքայ, մեկ ասա՛:

ԱՍՅՐ ՍԵՐԱՍՏԱՅԻ

XVI դարի հայ գիտնական (ծննդյան և մահվան թվականներն անհայտ), բժիշկ, որի պահպանված ամենահայտնի գործը «Գիրք բժշկական արհեստի» ընդարձակ բժշկարանն է՝ հինգլեզվան բժշկական բառարանի հավելվածով, որն ուներ ինքնուրույն երկի արժեք և ծառայել է որպես գործնական բժշկության ձեռնարկ (1614, Մատենադարան, ձեռ. N 413): Ենթադրաբար 1625 թ. Ասար Սերաստացին խմբագրել է XII դարի ասորի բժիշկ Աբու Սալիհի «Յաղազ

կազմութեան մարդոյ» երկը, որին հավելել է նաև հայ բժիշկների գործերից պատառիկներ (հիմնականում՝ Սլսիքար Հերացի, Ամիրդուլիար Ամասիացի): Այդ աշխատանքների մի մասը կորած է, ուստի Ասար Սեբաստացու երկը աղբյուրագիտական մեծ կարևորություն ունի: Քննական բնագիրը լույս է տեսել 1993 թ. Դ. Մ. Կարապետյանի աշխատավիրույամբ:

Ասար Սեբաստացին կազմել է նաև տոմարական աղյուսակներ՝ լուսնացույց, ամսացույց, գրել է տաղեր ժամանակի խոսակցական լեզվով:

Եւ յիշեմք զպատճառն ապրելուն եւ զպատճառն մեռնելուն (Առաջին մաս, I.Ը)

զօդուած – անդամ, մարտմանամաս

լսգայարան – զգայարան

զիջուրիան – խոնավուրյուն, հեղուկ

պիկեւան – պիկրանի, օգլուսկար

Եւ յառաջ զապրելուն պատճառն յիշեմք, որ է կենդանութիւնն: Եւ զիտելի է, զի առողջութեան պատճառն բնական տաքութիւնն է, որ ի սիրտն է եւ ի սրտէն յամէն անձն սփոթ եւ հասնի յամէն **զօդուածքն**: Եւ օրինակ քեզ, որ տուն մըն կրակ վառեն, նա տունն տաքնայ եւ իր նուրբ գորշովն զտան զօն տաքցնէ, որ ամէն տունն տաք լինի և այս տաքութեանս իհմն ի սրտէն է, որպէս որ յիշած է ի մարդայկազմութիւնն:

Եւ պատճառ կենդանութեան այս է, որ կենդանութեան **լսգայարանքն** ամէնն ի տեղն լինի եւ իր կամաւն շարժի: Խսկ մեռնելուն պատճառն այն է, որ բնական տաքութիւնն խափանի եւ ինքն ի Բ (2) պատճառէ լինի: Ա (1) պատճառն սրտին բնութիւնն աւերելուն է, որ զօդուածքն ալիրէ եւ խափանէ: Զի յորժամ այս պատճառն ի հովութենէ լինի ի սիրտն, նա զբնական տաքութիւնն խափանէ եւ զրտին արիւնն սառնացնէ, որպէս որ դաշտ տեղ, որ բուք լինի եւ մարդն ի բրուն եւ ի ցրտուն խեղիի:

Եւ թէ այս բնութեան աւիրելն ի տաքութենէ լինի՝ նա զիոգին ի յառաւել տաքութենէն այրի: Եւ նոյն պատճառէ չորութիւնն եւ նոյն պատճառէ զիջութիւնն: Բայց չորութիւնն տաքութեան ընկեր է եւ զիջութիւնն հովութեան ընկեր է: Եւ առաւել հովութիւնն եւ զիջութիւնն ներհակն է տաքութեանն: Եւ սուր հիւանդութիւն զարտին բնութիւնն եւ շոյտ կու աւիրէ եւ վասն այն պատճառին հիւանդութիւնն չի յերկարել: Եւ այն որ յերկար հիւանդութիւն է նա իր յերկարութեանովն զարտին **պիտեւանն** յինքն կու հասցնէ եւ կու յերկարէ հիւանդութիւնն:

Եւ յիշեմք զպատճառն զմահուն, որ ճար չկայ

(Առաջին մաս, LԹ)

հանապազ – միշտ, շարունակ

լման – բոլոր, ամբողջ, լրիվ

ազգի ազգի – բնասակ- բնասակ

ի ներսիւէ – ներքիւից

անձարակ կորել – գլկարացնել, խեղել, հյուծել

մուհրապիլ – չափավոր, բարեխառն, մեղմ, միջին

յաղեւորութիւն – ծերություն

եղանակ – ձև, կերպ

գրայկութիւն – մանկություն, պատրանելան հասակ

սկսնուլ – սկսել

զարուժել – բռվանակ, գլկարանակ

փոխան լինիլ – փոխարինել

լմնցել – լրացնել

այնչարն – այնչափ

Եւ զիտելի է, զի մահն այն իրքն չէ, որ դեղ անելով խափանէ եւ չմեռնի: Վասն զի մարդոյն շինուածքն ի Դ (4) նիւթէ է, որ մէկ մէկի հակառակ են եւ կու հալածի եւ կու մաշի եւ կու պակասի: Եւ զայս

հալածիլն մարդ չի կարեք խափանել եւ այս պակասելուն ի տեղն լման իրը չի կարեք բերել, զի հանապազ կու դատին այս Դ (4) նիւրս որ ի մէկ մէկէ բաժնին եւ աւիրեն եւ անձն մարդոյն յայս հակառակութենէս ավրի: Վասն զի ամէն նիւթ զիր աստիճանն կուզէ եւ այս կերպովս հանապազ կու աշխատին, որ զիրենց տեղն գտնուն եւ այս աշխատանացս պակսելուն, որ ի տեղն գայ նա ճարակ չկայ: Եւ այս է պատճառն, որ հանապազ մարդն առողջ չի մնալ:

Եւ ցեղ մըն այլ քան այս է, որ հանապազ մարդոյն անձն ի հով օդն եւ ի տաք օդն կու լինի եւ հետ ջրի եւ հետ հողի եւ հետ կրակի քան կու գործէ եւ **ազգի ազգի** կերակուր կուտէ եւ աշխատել եւ հանգչիլ կու լինի: Եւ այս կերակուրքս եւ այս աշխատանքս յատելի եւ պակաս կու լինի եւ ուրախութիւն եւ տրտմութիւն կու լինի եւ այսոնք ամէնն զանձն կու փոխեն ի բնութենէն եւ կու աւիրեն եւ ի **Աերքսենէ** զկենդանութիւնն անձարակ կու կտրեն:

Եւ յառաջն ի մարդակազմութիւնն յիշած է թէ քան զամէն եղանակ մանկութեան եղանակն/**մուհքատիլ** է: Եւ ի յայլ յեսոյ տաք եւ չոր է եւ ի յալեւորութեան վերայ հով եւ չոր է այն պատճառին, որ տղայկութեան գիշութիւնն, որ ի մօրէն եր բերել պակսեցաւ եւ ի յալեւորութիւնն օտար գիշութիւնն շատցաւ:

Այսպէս որ ԼԵ (35) տարին կու սկսնու ալեւորութիւնն, որ գիշութիւնն եւ տաքութիւնն երկուքն այլ կու պակսի: Եւ ի Կ (60) տարուն յետեւ ծերութենէ եւ յետեւ այսոր զայն տաքութիւնն եւ գիշութիւնն, որ ի ծննդենէն բերել կու սկսնու եւ պակսել եւ հատանել: Եւ այս պակասիլն եւ հատանիլն անձարակ է եւ պիտի, որ լինի եւ այնպէս հատնի այդ տաքութիւնդ, որպէս որ ճրագին եղն հատնի, ճրագին՝ նայ լրյան կու վատումի: Սոյնապէս լինի եւ մարդն, յորժամ պակսի բնութիւնքն եւ այնոր համար, որ գրնական գիշութիւնն զորն օդն է պակսեցուցել եւ զորն բնական տաքութիւնն ժամանակաւ մսխել է, որպէս զճրագի եղ վառելով հատել է եւ պակսել է եւ զայսմն պակսաւթիւնս կերակուր ուտելով մարդ ի տեղն չկարէ բերել: Զի այն չաքն, որ կու պակսի նայ այն չափոյն փոխան չի լինիր ի կերակրոցն, որ զնորայ պակսաւթիւնն կարողանայ լմնցել:

Եւ օտար գիշութիւնն կու ժողովի ի մէկ տեղ, որ զտաքութիւնն անցնէ եւ զի հովութիւնն տարութեան ներհակն է: Եւ այս պատճառիս համար մարդն հանապազ կենդանի չի մնալ եւ այս մահուս բժշկապետըն բնութեան մահու ասեն:

Յանուն Աստուծոյ դուռն առաջին, որ ցուցանի, թէ որպես ուսանին զարուեսոս (Երկրորդ մաս, Ա)

հանց – այնպէս, այնպիսի

սպածումն – սլացում

հաղումն – լիրացում, զոլորշիացում

Գիտելի է, զի ասասցին բժշկապետքն ամէն, թէ պարտ է, զայս բժշկութեան արուեստն ամէն մարդ ունի եւ գիտենայ: Եւ այս վասն այն պատճառին համար, որ այս բժշկութեան արուեստն յաւելի առաւելութիւն ունի ի յայլ ուսմանց վրա, վասն այնորիկ զի մարդուն զառողջութեան պահողն է:

Եւ արարիչն Աստուած ի վրա երկրի քան զմարդն փառաւոր իրք չէր ստեղծէր: Որպէս ասէ՝ ի յարարածքն, թէ արասցուք մարդ ըստ պատկերի իրում: Բայց երբ այսպէս է, նա պարտ է, որ երբ մարդ տկարանայ, նա դեռ այլ առնեն, որ ազատի ի հիւանդութենէն: Զի գրեալ է: «Թէ, որ ոչ իցէ առողջ մարմնով, ոչ կարէ ծառայել Աստուծոյ հոգով»:

Եւ այլ խօսքն, որ հայրապետքն են սահմանէր եւ այս բանս ի քրիստոնէից մէջն եւ ի յայլ ազգեաց մէջն ընդունելի քան է: Որ թէ ոմն քահանայ լինի կամ պատարագօն նա ի յանձն նորա խոց եւ բոր չինի, զի թէ ունենայ պակասութիւն ինչ, նա չէ ընդունելի առաջի Աստուծոյ, որպէս ոչ եղել ընդունելի պատարագն Կայենի: Եւ յերբ այն որ անասուն է, զիսորն չի ընդուներ Աստուած: Ապա այն, որ մարդ է բանական, որպէս ընդունի զնա Աստուած, զի Աստուած զառողջն կու սիրէ եւ զմաքուրն, և՛ թէ հոգով, և՛ թէ մարմնով:

Եւ երբ տեսին իմաստունքն, որ այս **հանց** է, նա յատնումն քննեցին եւ զսին զկազմոթիւն մարմնոյ մարդոյն եւ զբնոթիւն// ամէն անդամոցն: Եւ ապա սահմանեցին զստածումն ցաւերուն եւ օօգտակար դեղերն եւ զկերակուրքն, որ օգտեն ամէն անդամոցն եւ տան զառողջութիւն զանձինն օգնականութեամբն Աստուծոյ:

Այժմ յիշեմք զբժշկութեան եւ զիանճարն, թէ որպէս եւ զդեղերոյ զօրութիւն թէ զինչ գործեն եւ թէ թիշկն որպէս պարտ է, որ ճանաչէ զմահացու դեղերն: Գիտելի է եղբայրք, որ այս ուսումն յառաջ յելենացոց մէջն էր, եւ յետոյ ի նոցանէ ուսան հնդիկքն եւ զօրաւ այս արուեստն ի նոցա մէջն: Եւ յետոյ առին պարսիկքն եւ ապա հոռվմայեցիքն եւ պարզաբանեալ հեշտացուցին:

**Յանուն Աստուծոյ դուռն առաջին, որ ցուցանէ, թէ որպէս ուսանին
զարուեստս (Երկրորդ մաս, Ա)**

պեհ – *qենք*

խազինան, խազնան – *զանձ, հարսւրույնուն*

յուլ եւ ծուլ – *ծույլ, դանդաղլուր, ամճար*

այնել – *անել*

ուղորդ առնել – *ճշղել*

դրամակի – *աչքածակ, անկուշք*

աղէկ – *լավ, լրեղին*

պեհփառ – *զինակից*

մուզավարայ – *ապուր*

շարասպ – *մրգահյուր, օշարակ*

Բայց պարտ է, որ ի թագաւորաց սահմանը է, որ **պեհ** շինեն եւ դնեն **խազինան**, որ թէ պատահի, որ չարկամ գայ, նա հանեն զայն սլեհն ի խազնայէն եւ բաժնեն հեծելին եւ այնի պատերազմին ընդ չարկամն եւ յաղբեն զնայ: Եւ թէ չարկամ չը կենայ, նա դնեն ի խազնան եւ պահեն: Այսպէս պարտ է, որ այն աւուրն ի պէտք գայ:

Ապայ պարտ է բժշկին, որ իմաստուն լինի եւ գիտուն, եւ յուլ եւ ծով չըլինի, եւ վարպետը աշակերտութիւն արել լինի, եւ աղեկ ուսել լինի, եւ շատ գրեանք լինի կարդացեր, եւ շատ բաներ լինի փորձեր եւ ի գործ ածեր, եւ ինքն ի յիւր մտացն այլ շատ բաներ հանճարելու կարող լինենայ: Եւ այլ պարտ է բժշկին, որ քաղցրասիրտ լինի եւ ողորմածարարը եւ խրատասու լինի եւ աղքատասէր: Եւ զպէտ այնեն ի սրտանց եւ **ուղորդ առնել** եւ վասն ընչից **տաճահի** չը լինի:

Եւ թէ այսպէս չը լինի գոր ասացաք՝ նա լաւ է այնպիսոյն, որ բժշկութիւն ոչ առնէ:

Եւ գիտելի է, զի//քնութիւն մարդոյն որպէս քաղաք մի է, որ ունենայ Դ (4) դրւոն, որ է Դ (4) մաղձն: Եւ կենդանութիւն, որպէս քազատը է, որ նատէր ի յայն քաղաքն, իսկ հիւանդութիւնն չարկամ է այս քաղաքին եւ կու ջանայ, որ աւիրէ գրադաքն: Եւ դեղերն, որպէս ալեհ են, որ կովուն ժամն պիտենամ եւ բժիշկն որպէս **պեհտար է**: Բայց պիտի, որ ալեհտարն գիտուն լինի, որ տայ զայտոյսն ի ժամանակին: Զի յորժամ քազատորն ալեհ ուզէ, նա տեսնու պեհտարն՝ թէ չարկամն հեռու է, նա աղեղ եւ նետ տայ քազատորին, եւ թէ այլ մօտիկ է՝ նա ըսումք տայ քազատորին, եւ թէ խիստ մօտիկ գայ՝ քուր տայ: Եւ թէ այսպէս շառնէ պեհտարն, զոր ասացաք եւ զիակառակսն տայ նայ՝ չարկամն գրագատորն կու յաղրէ եւ զրադաքին աւիրելուն պատճառն ի պեհտարին անզիտութենէն կու լինի:

Այսպէս բժիշկն այլ հանց պարտ է, որ աղփոր յիմանայ զիտանդին պէտքն, որ երբ լուծման դեղ տալ պատեհ լինի, նայ վսիսելու դեղ չըտայ: Եւ յորժամ շարապ պատեհ լինի, նայ գարեջուր չտայ, եւ որոյ գարեջուր պատեհ լինի՝ **մուլավարայ** չտայ: Եւ զամէն ինչ, որ հիւանդին տալու է ի յատենն տայ: Եթէ կերակուր եւ եթէ ըմպելի եւ զամէնն շաքրով խառնէ եւ տայ: Եւ թէ այսպէս շառնէ, նայ հիւանդութիւն կու զօրանայ եւ կու յաղրէ զբնութիւն եւ մահ մարդոյն:

Յանունն Աստուծոյ գքածին եւ ողորմածին գիրք բժշկական վարդապետքն իմանալ գրնութիւն մարդոյն եւ խնամ տանել ցաւածին առ ի պէտս բժշկութեան (Երկրորդ մաս, Բ)

ցաւագնեալ – հիմանդացած

ի հորն – իբրև հոգս

կծնի եւ ըոժիդ – զծուծ, ազահ, կծծի

խարձել – ծախսել

բահրակ – մասնավանդ

Զի որպէս ի ձեռն խոստովանութեան եւ ճշմարիտ ապաշխարութեան առնուն զբժշկական հոգոց, նոյնապէս ի ձեռն բժշկական վարդապետացն եւ յօգնութենն դեղերացն ընդունիցին զառողջութեան մարմնոցն եւ ազատեսցին ի ցաւց: Որպէս ասէ Մարգարէն «Թէ որ ոչ իցէ առողջ մարմնով, ոչ կարէ ծառայել Աստուծոյ հոգով»:

Իսկ այժմ նուաստ հոգիս, ծառայս ծառայիցդ Աստուծոյ անիմաստ Ասար Սերաստացիս կամեցայ զընտիրսն հաւաքել եւ զհամառուն եւ բացայայտել ըստ կարեաց մերում փոքր ի շատէ ի բանից իմաստափրաց եւ բժշկական վարդապետացն եւ խնամ տանել ցաւագնեալ անձանց առ ի պէտս բժշկութեան:

Եւ նա, որ ստեղծօղն է, տայ զառողջութիւն ամէնի ըստ բարի եւ բարերար կամաց իւրոց եւ նմա փառք եւ զոհութիւն, որ է արիմեալ յալիտեանս ամէն:

Եւ յիշեմք իմաստունքն, թէ ի յաշխարիս յԳ(3) ցեղ մարդու ցաւն անբժշկելի կու մնայ:

Առաջինն այն է, որ զիտէ, որ ցաւ ունի, բայց զցաւն փոքր կու համարի եւ ոչինչ չի հաշուիր: Վասն այնորիկ ծովութիւն կանէ եւ ի հոքն չի լինի դեղ անելու: Երկու այն է, որ կու ամաչէ եւ մեծամտի եւ չի կամիր, որ մարդու յայտնէ, թէ ցաւ ունիմ մանաւանդ, որ ի յամօրոյ տեղիք լինի: Եւ Գ (3) այն է, որ կծնի է եւ ըոժիդ է եւ եւ չի կամիր, որ դրամ խարձէ վասն իւր անձին առողջութեան եւ այսպիսի պատճառիքս մնայ ցաւն ի յանձն անբժշկելի:

Այսպէս եւ զիոգեւորն իմացիր:

Եւ յիշեմք եւ զայս: Զի ասացեալ են տղակութեան ցաւն շուտ լաւնայ եւ մեծ մարդունն յուշ լաւնայ, **բահրակ** թէ ի հնուց//լինի ցաւն՝ դժարանօք եւ ջանօք, թէ լաւնայ, իսկ թէ նոր լինի՝ լաւնայ շուտով օգնականութեամբ դեղերով: Եւ մարդոյ յորչափ տարիքն յաւելցել լինի, այնքան յուլ եւ դժարութեամբ ելանէ ցաւն ի նմանէ: Բայց, թէ օգնականութիւն Աստուծոյ լինի, ամէն ինչ դիմրին դառնայ եւ հեշտ, կամօքն բարերարին Աստուծոյ:

Վասն Երիկամացակի

(Երկրորդ մաս, ՀԶ)

Խուճպ – սերմ

շնկիեար – զաղպրիկազգիկների ընկամիքի բույս

ծուռ – խակ խալող, ազոխ

խարծիլ – խալարծիլ

պղպղապուն – բույս

բուրզ – բրջոց

աղաղիայ – սպիրակ ակացիայի ծառ

սփեպղինով – զազար

շողունպ – շաղզամ

փարչին – դարչին

մաճուն – դեղախյուս

բրիրայ – բուսական խեժ

շաւղիև, շաղղել – շաղախել

անօրի – բաղցած

զող – մեղ

լապլսպակ – նապասպակ

Գրած է ի կարգ գրոցը: Եւ ցաւ մի այլ կայ, որ երիկամունքն լինի եւ իր անունն Դիահիտոս ասեն, որ թարքմանի անցաւորիկ: Վասն զի յորժամ խմէ զօուրն, նայ ի նոյն ժամն ի վայր անցանի:

Եւ իր նշանն այն է, որ ջերմութիւն շատանայ եւ մարդն բարկնայ եւ ծարաւի հանապազ եւ այս ցաւս երիկամացն ի ջերմութենէ լինի: Եւ յերբ այս ցաւս մարդոյն դիալի, պարտ է, որ զինքն ծարաւ պահես, ոչ ջուր տաս կուշտ եւ ոչ հաց:

Եւ իր կերակուրն սամիթ տուր եւ գարէ կորկուտ եւ գարէ հաց եւ գարեցուր եւ խիարի հունտ եւ շնկիեարի: Եւ ջրի փոխարէն դղմի ջուր խմէլու//եւ թքու նոան ջուր տուր եւ սերկեւիլի ջուր ըմպելի եւ խործիլ եւ ժիի:

Եւ դեղն զայս արայ: Առ պղտղատունի Բ (2) գրամ, խիարի ջրով ի թուրջ ած եւ խմել տուր յանօրեց: Եւ ապա տուր զայս դեղս զի խիստ օգտէ: Առ աղաղիսայ Բ (2) գրամ, չոր կարմիր վարդ Գ (3) գրամ, նոան ծաղիկ, սամիթ Ա (1) գրամ, թթիրայ կէս գրամ, աղայ եւ մաղէ եւ ...շալղէ, դուրս արայ եւ ի ջրի չորացոյ եւ տուր յամեն օր անօրից Բ (2) գրամ աղցած եւ հետոն հով ջուր եւ զիր կերակուրքն հովաբնութիւնք տուր:

Եւ զայս դեղս ի դրուցէ յերիկամացն ի վրա ած:

Վասն ցաւոց, որ ի յերիկամունքն լինի: Եւ յարանքն եւ ի բշտաբերանն եւ ի յորովայնն եւ ի նստուտեղն: Եւ որ ի ջրհեղն դիմարանայ՝ զայս մածունս տուր: Կամ Գ (3): Եւ կերակուրն սիսուան ջուր, ոչ խսրի մսով, ստեպղինով եւ շողզմառով եւ հիճ զինի եւ ի ջրի նստիլ: Այդ անտից լինի, որ գոզն արգիլի կամ ի բարձր տեղաց ընկճի կամ ծովային լապշստակ հարու կամ թրով զարկած լինի, կամ թքու իրք լինի կերել, շատ օգտէ Աստուծով:

◎
ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՊԹԱՄԱՐՑԻ

XVI դարի բանաստեղծ, հոգևոր գործիչ, Աղթամարի կարողիկոս՝ 1512-1544 թթ.: Եղել է Արձեշի վանքի վարդապետ Գրիգոր Շարունու աշակերտը: Երկրի անհանգիստ վիճակի պատճառով վանքից վանք է գնացել, ապաստանել Արձեշ, Սևծոփ, Վարագ, Ուռնկար վանքերում, որտեղ և զբել է տաղեր, գանձեր, ընդօրինակել ու ծաղկել ձեռագրեր: Աղթամարցին տաղերի մեծ մասը զբել է երիտասարդ տարիներին (1515-1524): Վաղ շրջանի ստեղծագործություններն արտահայտում են միջնադարյան մարդու մտածողությանը բնորոշ գաղափարներ ու զգացումներ՝ մեղսականություն, վարքագրական հերոսների մեծարում, անձնական-քննարական պոռթկումներ ևն: Դարաշրջանի սիրային տաղերգության ծաղկման պայմաններում այդ տաղերն ընկալվել են իրք սիրություն և լայն տարածում գտել ձեռագրի ժողովածուներում: Աղթամարցու ստեղծագործություններին հատուկ է կանոնական գրերից եկող և միջնադարում սիրված այլարանությունը: Գրիգոր Աղթամարցու անվան հետ են կապված նաև «Աղեքսանդրի վարք» ու «Պղնձե քաղաքի պատմություն» կաֆաների շարքերն ու նկարագրումները:

◎
Տաղ Գրիգորիս կարողիկոսի ասացեալ

դօնձայ – կոկոն

տիսան – hling

բարբափ – արդիւանումք

հուսան – հյուսն

սուրաք – դեմք, կերպարանք

սամպուլ – շուշանազգիների ընկրանիքի բույս, հակինք

դասպիլ – ջերմով բռնվել անհամբեր դառնալ

շիրին – քաղցր, անուշ

ուներ – հոնքեր

Ճիւրակ – ուղիղ
Պարդ լիճնապ – ընկդմվել, սուզվել
Խուրփ ու մուրփ – ջարդուվշուր
Խանչար – դաշոյին

Մաքուր պատկերով նման հրեշտակի
Անգին մարգարիտ յեռեալ ընդ ոսկի.
Սէք և Արխտղոն, Յովսէփ սիրալի,
Անձամբ վայելուչ ի մէջ ամենի:

Ե՝ **դօնձայ տհան**, ծաղիկ նոնենի,
Պտղով քարունակ եւ դալար ուժի:
Դու քաղցրահայեաց փրթեալ վարդենի,
Արմաւ եւ շուշան եւ նշդարենի:

Ուներդ է քաշած քան զքափած թուր
Թարթափիդ է քո թեք քան զնշտար սուր,
Սպանանես, գերես յօրն հազար թիւր,
Զե՞հ **հուսնու սուրաբ** ուզեհէ՝ **սամպուլ**...

Ոսկի ի Հընդկաց, ակըն պատուական,
Շուրջ գամ ու փրնտրեմ զքեզ անխափան.
Ես եմ քեզ խնդրոյ եւ վաճառական,
Ի քազում մըտաց ծածուկ և անկուման....

Սիրով լափեցիր և արիր զսիրտս խոց,
Կու տապիմ և այրիմ որպէս ի հնոց,
Սըրտէս կու թափի յոլով հուր ու բոց,
Զայդ աստուածագիծ պատկերդ քո ինձ ցոյց:

Քո մէջքդ է բարակ քան զուտի վարոց,
Սպիտակ աստամոնք՝ մարգարտէ շալոց,
Դու քաղցրատեսիլ եւ պտուղ ծառոց,
Յայդ **շիրին** լեզուէդ տուր երկու զրոյց:

Քան զշամբ եղեգան ելեր ես շիտակ,

Ումերդ է կամար որպէս զաղեղնակ,

Աչերդ է պայծառ որպէս զծովակ,

Նարդ եղայ ի ներս և եղէ անճարակ:

Թարթափդ է խանչար, ինքըն՝ պողպատ զուտ,

Այսով զիս հարիր և արիր **խուրտ ու մուրտ**,

Ամպի պէս ածիր ինձ սաստիկ կարկուտ,

Թէ ես մեռանիմ, քեզ շահ չէ, օգուտ:

Ծրբունքդ է քո լար, **կլափդ** է ամպար,

Տաշխ եւ կինամոն նաֆայի թաթար.

Զմուռ եւ **հալվէ** ու լալ ու **ճօհար**,

Զօհրայ, **մուշթարի** և արուսեակ պայծառ:

Վեր ես գնացեր քան **զսինոբար**,

Նոնենի դրախտ եւ **սալվի** չինար,

Լեզուդ է **շիրին** քան զՄսրի շաքար,

Ի քո քշնամոյն **շլինքն** տապար:

Քան զգարնանային մանուշակ հոտով,

Որպէս **քաֆուր** վարդ պայծառ եւ զունով.

Ծագիս քան զարեւ յերկնից կամարով,

Չերդ զբոլորեալ լուսին ես լուսով:

Երբ որ կու շարժիս ոտօքդ **լռաւան**,

Ուր որ դադարիս, այն տեղն է **պօստան**.

Հանց սփասարով իշնոս քան զիսան,

Դրիր զգերիս զնճիլ և ի զնտան:

Խել Աղթամարցի՝ դու բարեաց **անջան**,

Ունայն թզենի, փշարեր անդաստան.

Թո՞ղ զսէր աշխարհիս այս անցորական,
Զի դառն ու լեռի է յոյժ անպիտան:

Անօրէնուրինքդ քո բարձրացան,
Որպէս բեռըն ծանր սաստիկ ծանրացան.
Երբ որ մտանես ի հող՝ ի տապան,
Ապա **աւաղես**, դառնաս **փոշիման**:

Տաղ ի վերայ նորաշէն տուն եւ այգի ունեցողի եւ լալու

չարդիմի – դրադալար
գեմ – չէ որ
արեկ – եկ

Յամէն առաւօտ եւ լոյս
Գաբրիէլն ասէր հոգոյս.
«Արի՛, ե՛լ ի յայս այգոյս»,
Այս իմ նորատունկ այգոյս:

Քար եմ բերեր սարերոյս,
Փուշ եմ կրեր ձորերոյս.
Պատ եմ բոլորեր այգոյս,
Կասեն թ «Արեկ, ե՛լ այգոյս»:

Ինչպե՞ս ելնեմ ի յայգոյս,
Գեմ չար փուշ կայ պատերոյս:
Զուր եմ բերեր լեռներոյս,
Աղբիր եմ շիներ այգոյս,
Դեռ չեմ խմեր ի ջրոյս,
Կասեն, թ «Արեկ, ե՛լ այգոյս»:

Ուս եմ տնկեր այս այգոյս,
Չտակն եմ ջրեր այս տնկոյս,
Դեռ չեմ կերեր ի պտղոյս,
Կասեն,ք՝ «Արեկ, ե՛լ այգոյս»:
Այս իմ նորատունկ այգոյս:

Հնձան եմ շիներ մեջ այգոյս,
Կարաս եմ քաղեր զինոյս,
Դեռ չեմ խմեր ի զինոյս,
Կասեն,ք՝ «Արեկ, ե՛լ այգոյս»:
Այս իմ նորաշէն տներոյս:

Տուն եմ շիներ մեջ այգոյս,
Ուկով նաշխած չարտխնուս,
Դեռ չեմ վայլեր շենքերոյս,
Կասեն,ք՝ «Արեկ, ե՛լ այգոյս»:
Այս իմ նորաշէն տներոյս:

Վարդ եմ տնկեր այս այգոյս,
Կարմիր և ըսպիտակ վարդոյս,
Դեռ չեմ զիտն առեր զվարդոյս,
Կասեն,ք՝ «Արեկ, ե՛լ այգոյս»:

Ծաղիկ եմ տնկեր այգոյս,
Կանաչ ու դեղին ծաղկոյս
Դեռ չեմ զիտն առներ ծառոյս,
Կասեն,ք՝ «Արեկ, ե՛լ այգոյս»:
Այս իմ նորաշէն տներոյս:

Գարրիելն եկաւ հոգոյս,
Յահէն կապեցաւ լեզու,
Խաւրաւ աչերս ի լալոյս,

Աւա՞ղ իմ կարծ արեւուս,
Կասեն, թ՝ «Արեկ, ե՛լ այգոյս»:

Առին զիոզիս ի մարմնոյս,
Հանեցին զիս յիմ այգոյս,
Մահ է, որ ելնեմ այգոյս,
Այս իմ նորաշէն տներոյս:

Ուուն կանաչ է այգոյս,
Որքն բացւեալ է տնկոյս,
Խաղողն գոյնզգոյն այգոյս,
Ծառեր-տունկն շատ՝ այգոյս,
Կասեն, թ՝ «Արեկ, ե՛լ այգոյս»:

Պուլպուլն կանչէ այգոյս
Առաւօտէն մինչ ի լոյս,
Յօդն իջանէ ի յայգոյս
Յամէն առաւօտ եւ լոյս:

◎
ԲՈՒՆԻԱԹ ՄԵՐԱՍՏԱՑԻ

Հայ բժշկապետ, որը հայտնի է «Գիրք բժշկութեան տումարի» աշխատուրյամբ: «Գիրք բժշկութեան տումարի»-ն իր ժամանակի բժշկագիտական մտքի նվաճումների մատչելի և համահավաք շարադրանքն է, գործնական և տեսական բժշկության ուղեցույց: Բունիաթն իր ձեռքի տակ ունեցել արար և հայ բժշկապետների (Գրիգորիսի, Ամիրդովլաք Ամասիացու, Մխիթար Հերացու) հայտնի աշխատուրյունները և ընտրողաբար օգտվել է դրանցից: Բունիաթի ծննդյան և մահվան թվականները հայտնի չեն, ենթադրաբար նա ապրել և գործել է 1575-1650 թթ. ընկած ժամանակահատվածում, եղել է Սեբաստիայի գիտական դպրոցի նշանավոր ներկայացուցիչ-

Աերից, տիրապետել է մի քանի օտար լեզվի: «Գիրք բժշկութեան տու-
մարի» աշխատության բնական բնագիրը տպագրվել է 1987 թ.՝ աշ-
խատասիրությամբ Դ. Մ. Կարապետյանի:

Պուռն, որ յիշէ գտամոքին ցաւերն (ԻԵ)

սաֆրայ – մաղչ

կղզալ – զիւկրալ

սրբնառուպ – քացախով և մեղրով խառնուրդ

բերաբերութիւն –օգուր

լինալ – լինել

պալղամ – սլիշ

Ստամոքացաւութիւն, որ ի տաքէ լինի կամ ի հովէ լինի:

Պատճառ, որ ի տաքէ լինի այն է, որ ի նա քաղցենալու լինա եւ
այլ լինի, որ ուտելուն ժամուն յետեւ այլ լինի: Եւ այլ, որ ի սաֆրային
յաւելուածոյն լինի եւ լերդին:

Նշանն այն է, որ քաղցենալու լինի, որ ուղի ստամոքն եւ այն, որ
ուտելուն ժամն լինի՝ ծարաւ լինի եւ բերանն լեղի. եւ այն, որ ի լերդէն
լինի անխախտ լինի: Տաքէ լինի զկերակուրն չի հալէ եւ շատ գեր
կլտա, եւ ըստամոքն հաց չուզէ, բերանն ցամաք, պաղն իր դիրաւ
գա եւ ըստամոքն ծանրութիւն կենա:

Դեղն այս է, որ սրբնառափին խմէ եւ տաք ջրով բերաբերութիւն
այն է, որ ըստամոքն սրբի...

Եւ թէ ի սաֆրայէ է՝ բերանն լեղի լինի եւ սաֆրա փսխէ եւ գոզն
կարմիր կանանչ... Եւ թէ հովէ լինի՝ այն է, որ կերակրէն յետեւ լինի,
որ զկերակուրն փսխէ. այնոր համար կերակուրն ի ըստամոքն ափրել
է եւ պալղամ շատ է ընծայեր ի յըստամոքն:

Նշանն այն է, որ յուտելվեն յետեւ լինի, որ բնաւ շմարսէ զկերա-
կուրն եւ փսխէ: Եւ այն որ ի շատ պալղամի լինի չի ծարվի եւ բերնին
ջուրն շատ լինի եւ երակն կակուլ:

**Դուռն, որ յիշէ զերդացաւն
(ԻԹ)**

Ակրրուր – զկողոց

Քօխմաքան – սրամոքսի խանգարուն

Խախուն – սպեղանի

Ռնասուլ – մկնառին

Ռոսայիմայ – ձեռքի ճկույթի երակ

Վրաստ – զրամ

Կիհ – կողմ

Ջոռվանկ – գարծիլ, դեղախուր

Կուլպա շաքար – վարդի շաքարակալած բերբեր կամ դրանից պատրաստված

Մուրաքան

Վրփիրեմ – դանդուռազգի բույս

Աէվաս – սև մաղչ, լեղի

Վրուռէճ – հնդկահավի դեսակ

Լոզ – մեղմ

Որոյ լերդն ուոխ կամ ի տաքէ կամ ի հովէ, պատճառ, որ ի տաքէ լինի այն է, որ ի յաւելի յարենէ լինի, կամ յաւելի սաֆրայէ, որ ժողովի եւ յուժովնա եւ ուուցնէ զերդն:

Նշանն այն է, որ քանի ջուր խմէ չի կիշտանա, բերանն ցամաք, լեզուն դեղին, երեսին գունն դեղին լինի եւ երակն սուր, անձն աւաղ, գոզն դեղին լինի, ի ներսէն աղեց սկրրուր զա, երբ փսխէ, նա դեղին եւ կանանց լինի: Երբ լուծումն լինի, նա դեղին սաֆրա զայ, ի յաջ կուշտն ծանրութիւն երեւի եւ տաք ջերմն բռնէ:

Դեղն այն է, որ ի յաջ ձեռաց ուսայլիմէն երակ առնեն, **Քօխմաքանին** ըզկաքն տան. Եւ թէ այս ցասս ի յաղիքն իջնու նշանն այն է, որ լեզուն ճերմակ լինի, երեսին գունն արճիճի գունով լինի, զերակուրն շատ ուտէ եւ չի մարսէ:

Դեղն այն է. լեդի նշով շարապի **ունսուլ** տան եւ զայս ի գործ արկանեն: Առ կարափի լերդ ա (1) տրամ, ըսովանտ կէս գրամ, **կուպա** շաքրով խմցնեն գ. ատոր յետեւ զայս եախուս առնեն.... ի վրա ցաւուն դնեն:

Եւ այն, որ ի յարենէ լինի դեղն այն է, որ ի յաջ **ռիհի** ի բասիլիկեն արիւն հան եւ գարեջուր տուր հովցուցած եւ տուր սրբնառային շաքրով, եւ դրմի եւ **փրփրեմի** ջուր տուր սրբնառայինով: Եւ ուռեցն ի լերդին փոս դիհն լինի նշանն այն է, որ կերակուր չուզենա, որ ծկտա եւ փսխէ եւ փորն պինտ լինի:

Եւ թէ ուռեցն ի լերդին գունդ դիհն լինի նշանն այն է, որ հազ լինի եւ շունչն պակսի...

Եւ թէ ի հովէ լինի պատճառն այն է, որ ի պալրամէ լինի որ ժողովի ի լերդն, կամ աւելի **սէլտաէ**, որ յաւելնա եւ զլերդն ուռեցնէ եւ պնդէ:

Նշանն այն է, որ պալրամէ եղածին, որ յաջ կողն ծանր լինի եւ ցաւն պակսա եւ ուռեցն կակուր եւ գոզն իսպիտակ:

Եւ այն, որ ի սավտաէ լինի ուռեցն պինտ եւ գոզն սեւ գուն:

....Եւ կերակուր սիսուան ջուր տուր, յորմամ ցաւն պակսէ տուր **տուտէմի** միս տարչինով լինի եփած եւ տուր զայս ըմպելիքս: Առ շաքր, մանալշա, մազտարի, յունապ, ըսագիանա, կարմիր վարդ եփէ **եղիմ** կրակով եւ քամի եւ տուր գ. (3) օր անօրեց՝ տաք, տաք լաւէ: Եւ խմցուր զ(ը)դտուն զգոզն եւ կամ զկաքն՝ շատ օգտէ:

Գունն, որ յիշէ գիրիկամն եւ զբուշոն (Լ.Պ.)

Իրիկամացաւորին – երիկամացակ

կոճակ – բիկումը

մքնազուն – մուզ

բարունաճ – երիցուկ

զենուրին – վճաս, վլրանգ

կուլանկուպի – վարդի մուրաքա

փարսի օշան – պարսկական թելուկազգիների բույս

շիրիկ – քննուրի ծեր

մաղհամ – սպեղամի

մուրլ – ծառի խեժ

դրատայ-ըլ – մուշք-մուշկ

զար-ուլ-պավլ – բորբոքային բնույթի մեջ

ժոել – միզել

ճաւառ – լուծը կամիսող կերակուր, չորացնող

բասիլիկ – բազկերակ

բաժն – բարիմ

հասպ – դեղախառնուրդ, հար

պզուր – սերմ

Իրիկամացաւութիւն, որ ի տաքէ լինի կամ ի հովէ լինի:

Պատճառ, որ ի տաքէ լինի այն է, որ ի շատ կերակուր ուտելուն լինի կամ իրիկամացն վատուժութենեն կամ տաք իրվի, որ ի հետ զինու է կերեք:

Նշանն այն է, որ գոզն կարմիր լինի եւ ծարաւ ունենայ եւ կոռակն խիստ տաք եւ ջերմ ունենայ եւ իրիկամացն տեղն ցալի եւ լեզուն սեւ լինի: Եւ այն, որ վատուժութենեն լինի գոզն որպէս մահ ջուր լինի եւ կրնակն ցալի եւ մերձաւորութիւն չուզենայ...

Պատճառ, որ ի հովէ լինի այն է, որ ի պաղլամի կերակրոցն լինի, որ շատ ուտէ կամ ի սավտայի խառնուածոց, որ գենութիւն ալիրէ:

Նշանն այն է, որ ի պաղլամի լինի, գոզն խապիտակ լինի եւ ծարաւ չլինի եւ ծանրութիւն երեխի իրիկամն: Եւ այն, որ ի սավտայէ լինի գոզն մքնագուն լինի եւ ցաւն խիստ:

Դեղն այն է, որ յառաջ վերաբերութիւն այնեն եւ թզի շարապ եւ կուլանկուային տան եւ հորճա այնեն, վարդի տերեւ, բազկի տերեւ եւ խարմու, ցորենի թեփ, հստակ բուզ, փարսի օշան, խիարի կուտ եւ ձմերկի, շիրիկ ձեք յիրար խառնեն մալհամ այնեն ուտեցին վերա դնեն, սագու եղ, պախրու ծուծ, մուրլ, խէժ յիրար խառնէ, քիչ մն մո-

մով մալիամ արայ եւ ի վերան դիր եւ *տաւայ-ըլ-մուշը* տուր, շատ օգտ:

Հուր **զաք-ով-պավլ**, այն է, որ ի ժոելուն ժամն գողին ճանապարհն կսկծէ: Դեղն այն է, որ գքալամին տերեւն եփեն եւ թեփով եախու անեն եւ սեխի կտի կաք տան... շատ օգտէ:

Արիւն գողելն կամ ի սնկանէն է, կամ ի թիկոնքն, նա գիտացիր, որ ցաւն եւ արիւնն ի յիրիկանունքն է: Եւ թէ այս նշանս չունենա եւ արիւնն յիստակ լինի, նա գիտացիր, որ ցաւն ի բուշտն է, երկունքն ալ ա. (1) ցաւ է: Դեղն այն է, որ յառաջն ի բասիլիկէն երակ առնեն եւ **ճաւառ** խմցնեն եւ մանուշակի շարապ տան:

Դեղն այն է, որ թաժա կաք խմցնեն եւ **հապ-ի պղուրի** տան եւ մաճուն-ի **բաքունաձ**:

ՊԱՐՍԼՄ ՏԱՂԱՍԱՑ

(Պարսամ Տրապիզոնցի, արքեպիսկոպոս Լեռպոլոյ)

Պարսամ Տրապիզոնցին XVI դարի երկրորդ կեսին է ստեղծագործել: Նա Լեռպոլսի (Լեմբերգ = Լվով, ուր վաղուց ի վեր հաստատվել էր լեհահայոց գաղթականությունը) հայոց արքեպիսկոպոսն էր 1579-1583 թթ.: Իր տաղը գրել է 40-50 տարեկանում՝ 1570-1578 թթ.: Պարսամը երկար տարիներ տաճշվել է ատամնացավից, ստիպված շատ ծոմ օրեր է անցկացրել, հրաժարվել է մսից ու համադամ այլ կերակուրմերից: Մի օր էլ, երբ դարձյալ ատամնացավից տառապել է, նրան այցելել է տեր Սիրայելը՝ միսիրաքելու և սփոփելու: Վերջինիս խնդրանքով էլ Պարսամը գրում է այս տաղը: Իհարկե այս գրության մեջ արժեք չունի, քանի որ գրված է անարվեստ ոճով, անպաճույժ է, չի փայլում սրամտությամբ: Սակայն այն իր մեջ ունի հետաքրքրական գծեր:

**Տաղ վասն ակռայի
զոր ասացեալ է Պարսամ Տրապիզոնցի**

բապար – կապար
խոսքել – ցավել ծակոցով
էրվշտի/էրիշրէ – դղմաճ
բարիսան – չոր քան
իլահի – տա ասրւած
հասրաք – կարուր
իիլաք – իիլանդուրյուն
հաւաս – փափիսգ
դապուրզայ – կող
մապրան – արժանի
ճուղապ – պաւրասիսան
պաւրանի – խորովածու
ապրիկ – ապուր
աժնիկ – արժանի
հասֆ – լիիդ, զուր
բաք – բաղ
դազ – սազ

Ակռայեկս հալ մի չունի. Որ թէ լինիս աղապիկի,
Կու **խոստէ** յիս, չի մնաց հոգի. **Քապարի** խոտ քացխի.
Թէ տամ քաշել, նա կու ցախ. Գլուխ չունիս **տապանճանի**.
Դուք ինչ խրատ կու տաք ինձի: **Հասրաք** լինիս փախլավայի:

Հոգիս կ'ելնայ հետ չոր հացի. Ծեծած ցորենն է թեզ հոգի.
Հաւաս ունիմ ես չոր մսի. Զայն այլ աղեկ եփած լինի.
Զետ որ ի յակռաս կու հասնի, Այդ մեկ **ապրիկն** է պիտանի.
Այլ չի մնա ի յիս հոգի: Զայն այլ կ'ասես թէ մեզ պիտի:

Հանց ակռայեկն երեր կըկզի, **Աժնիկ** լինիս դու **քարխանի**,
Գիշեր ու **ցորեկ** չի հանգչի. Որ ի պահուց արերն կ'եփուի.
Ինքն հանդիպի կաքվու մսի. Դու հանդիպիս անեփ ոսպի,
Եւ աղվոր կակուդ հերիսի: Յետ կեցիր. ակռատ կու ցափի:

Խեղճ ակռայեկ դու **իլահի** Կ'ուզես որ ակռատ չի ցափի.
Ուտես փիլաւ ու գեր եախնի. Մի՛ ուտեր թքու կծու ՚ աղի.
Դու հանդիպիս կծու խաչի, Այլ դու կ'ուտես ինչ հանդիպի,
Անուշ ուտես դու **պարանին**: Գնա՛ քաշէ քեզի պիտի:

Մատրան լինիս դու **զյմայի**, Ստիճ երեսն սեւ լինի.
Որ լընուն ի մէջն էրվշտի. Ահա եղաւ հինգ վեց տարի.
Յառջեւու որ գայ գոր գեր **զազեր**, Զետ որ ի բերանս կու հասնի
Մարդ չքողուս որ ծեռք տանի: Վա՞յ կու կանչէ խելքս կու անցնի:

Խեղճ ակռայեկս հաւաս ունի **Հանց** կայ քառսուն յիսուն տարի,
Քարու, **դազու**, հաւու մսի, Խեղճս **խզմաք** կ'ենէ քեզի.
Ինքն հանդիպի գեր **զալիի**, Այս աղմորդին **նսաք** չունի.
Զմէջն լցած **զապուրզայի**: Դեռ նախատինք կու տայ մեզի:

Աղէկ պարէկ եփած լինի, Խեղճ ակռայեկ ողորմելի.
Մէջն հաւկիր եւ աղվնի. Վաս չեմ ուզեր ես այլ քեզի.
Առեկ լինիս դու արժանի. Կ'ասեմ խեղճ է քան կու ցափի,
Ուտիս գաքա, **բուլինձանի**: **Զատ** չէ կերեր, կայ վեց տարի:

Աճամ մնամ թ'ինչ կու ցափի, Գանգաս ունիմ ես այլ քեզի.
Ակռաս [թէ ինչ] **հիլաք** ունի թէ դու տէրն ես այս ակռայի.
Զետ որ մէկ մէկու կու հասնի. Դու մի կենար շատ անօրի,
Խիստ կու խոտէ, յետ կու քաշուի: Երբ որ լուսնայ հաց կեր քեզի:

Զիս կու խաքէ թէ չի ցափիր, Ես մեղաւոր **Պարսամ** գերի.
Տեսնամ քանի օր մի անցնի Որ զակռանիս իմ գովեցի.

Ակռաս պայ ու կու հայի Բնաւ զիոնիս իմ չիշեցի.

Զվայ կու տայ խորված մսի: Որպէս **Ճուղապ** տամ Քրիստոսի:

Անչափ պահեն զքեզ անօթի, Տէր Սիրայէլն Լովեցի
Սեւ ակռայէկ ողորմելի. Յինէն խնդրեաց, ես զքեցի.
Գլուխ դնես դու **Կորկը** տի Ինձ մեղատր անարժանի
Ետեն լաս դու չոր կտի: Դուք ասացէք Տէր ողորմի:

Տեսնաս ոսպով սպանախ եփած.

Սիրտդ դեղայ հետ բակլայի.

Չանկայ դու զարնես **Լովիասի.**

Հոգիդ դողայ դեմ սըսեռ

ՄԻՆԱՍ ԴՊԻՐ ԹՌԽԱՎԹԵՑԻ

Մինաս Թռիսաթեցին ծնվել է 1510 թ. Եվրոպիայում (միջին դարերում՝ Թոխար): Կրթուրյունը ստացել է Թոխարում: Հմուտ է եղել գրչության արվեստին և դրան հարակից ճյուղերին մանրանկարչությանն ու կազմարարությանը: 1540 թ. հեռացել է հայրենիքից՝ օտար երկնքի տակ պանդսառությամբ օրվա հացը հայր հայրայթելու: Մահվան թվականը հայտնի չէ: Ենթադրվում է, որ մահացել է 16-րդ դարավերջին: Հարիսային նվիրված տաղի մեջ (1563թ.) Մ. Թոխարեցին իր մասին գրում է. «Ես ծեր ալեօքը մեղատր...», «Ծեր ալեօք եմ եւ սպիտակ, Ակռայ չի կայ բերանս դարտակ»: Այս տարիքում Մ. Թոխարեցու համար դառն են եղել օտարությունն ու պանդսառությունը: Վարսուն տարեկանում փափազում էր գնալ հայրենիք ու այնտեղ հանգչել: Սակայն իր մահկանացուն կնքել է Լվովում (Լեմբերգում):

Թոխաքեցի Մինաս դպրէ ասացեալ որ ի Լովաց տունն վախճանեցաւ

Sաղ եւ զովասանք հերիսի

Ի հողոյ հաւասար անձնէ ԱՇ հերիսայ իմ գովական
եւ անարժան ձեր ծառայէ ոչ որ չկա ի քեզ նման
ի Թոխաքեցի Մինաս դպրէ ամէն մարդիկ դէմ քեզ դողան
շատ կարաւով բարեւ հասցէ: Եւս առաւել ես անարժան:
Մտամոլրս մեղաց գերի, ԱՇ հերիսայ ընտիր գոված
քուով գրեցի հերիսայի, ապուրներուն մէջն ես արհնած
շուտով առ ձեզ ուղարկեցի, մեռեալըն ի քեզ **ապսպրած**
միքէ բարի **խապար** հասնի: **թենով** փրկին յամէն մեղաց:

Կամ եւ նայիմ ես դեգերած Ով զիր մեռեալն կու սիրէ
անձամբ գծուծ, մտաք կորած պատարագաւ զնա հիշէ
եւ **աշուլներս մրափած**, զիշերն ի բուն զրեզ եվիւ
կիսահիւանդ էի պառկած: Եւ **վաղուրնեն** առատ բաշխւէ:

Յանկարծակի գրուն բացին, ԱՇ հերիսայ ապուր գոված
զմօհրած նամակն ի յիս **տոին** ամենեցուն ես դու պատուած
ասցին կարդա դու առանձին թէ կենդանեաց եւ թէ մեռած
զքո թղթին պատախանին: դեղքափի ես դու փորու քաղցած:

Հիւանդ մարմինս ի դող ելաւ Ես ծեր ալեաւքս մեղաւոր
յանկարծ շուտով առողջացաւ զրեզ **կու սիրեմ** սրտիւ բոլոր
հոգուվ մարմնով ուրախացաւ զինչ կերակուր կայ խիստ աղուոր
երբ հերիսի խապար հասաւ: ամենեցուն դու բազաւոր:

Ով Թոխաքեցի Մինաս դպրի Քահանայից դասքն երամով
ի հերիսին փեշն կայիր յորժան ընթրիս լսեն քենով
բուլցուր զգաւտիդ եւ կշտացիր զբունն ծախսն յոյժ խնդալով
փափաքանացդ քո հասիր: թէ հերիսայ կ'ուտենք յոլով:

ԱՇ հերիսայ իմ սիրելի Յորժամ որ առաւաւտ լինայ
ամենեցուն ես ցանկալի յեկեղեցին փութան նորա
յԵրուսաղեմ՝ ՚ ամէն տեղի այլ ոչ աղաւթք միտքն կու գայ
առանց քեզ մատադ շինի: թէ հերիսան յերբ պիտի գայ:

ԱՇ հերիսայ զիս խեղճ արիր Մեռածքն ամէն ի հող տապան
որ յայս երկիրս ձգեցիր յորժամ լսեն զիերիսան
տարին անգամ չես համդիալ ցնծան հոգիքն եւ զուարձանան
որ զքեզ ինձիկ ի կեր տայիր: եւ արարչին մերոյ փառք տան:

Ամ խիստ անոյշ ես հերիսայ Ի քուականիս հազար ամի
երբ արդար եղն շատ լինայ եւ տասն ՚ և երկու թիւ աւելի
կակուլ հացիկն ընկերանայ եւ ի յամսեանն փետրուարի
ով որ ուտէ ուրախանայ: արմ եր ուրբաթ հինգ համարի:

Զինչ ազգ որ կան ի յաշխարիի Բայց այս դարիապս Թոխաքցի
քեզ գովանք տան ի հետ ինձի. Սինաս անուն մնաց գերի
եւ փափագին ի դէմ քեզի եկի անկայ Լովաց երկրի
որպէս մեղու ի դէմ ծաղկի: կարաւտ մնացի ես հերիսի:

Աղքատը եւ կոյրք որ կու մուրան Ծեր ալեաւք եմ եւ սպիտակ
ծերք եւ տղայք կին պատուական ակրայ չի կայ բերանս դարտակ
ամեներեան համանգամայն որ հերիսան լինայ տաք տաք
վազեն ՚ և բրան ի հերիսան: կակուլ պիտայ սեր ու կարագ:

Կերակրոց մէջն ես դու գոված Երգս գրած է Սինասի
Լուսաւորիչն զքեզ յարինեաց անմիտ յիմար եւ փանաքի
արար զքեզ եւ հաստատեաց ձեզ արմաղան ընծայեցի
եւ կերակուր մեզ պատրաստեաց: զմեզ յիշեք սիրով սրտի:

Հարք եւ եղբարք իմ պատուական Եւ ասէ մեզ ողորմի
մարեր, բուրեր ամեներեան բիւրապատիկ իրենն տացի

Խնդրեմ **ՃԵՂԱԿ**, լալոտական արժան լինի ինք հերիսի
որ **ՃԻ ՃՈՌՆԱՐ** գիելիսան: Եւ մատուցման պատարագի:

Երբ որ եփէք գիերիսան Հայր մեր յերկինս ով որ ասէ
ինձ **Պարիպիս** կեր տաք արժան ուղիղ սրտով զիս յիշէ
ի յԱստուծոյ դարձցի փոխսան ինքն զԵկայք ճայնն լսէ
արքայութիւնն անանցական: յաջակողմեան դասն անցանէ:

ՍԿԶԲՆԱՎՐՅՈՒԹՆԵՐ

1. Ամիրդովլար Ամասիացի, Օգուտ բժշկութեան, Եր., 1940:
2. Ամիրդովլար Ամասիացոյ Անգիտաց անպէտ կամ Բառարան բժշկական նիւքոց, Վիեննա, 1926:
3. Ասար Սեբաստացի, Գիրք բժշկական արհեստի, Եր., 1993:
4. Բունիար Սեբաստացի, Գիրք բժշկութեան, Եր., 1987:
5. Գիրք Վաստակոց, բարգմանութիւն նախնեաց յարաբացի լեզու, Վենետիկ, 1877:
6. Գրիգորիս Ալբամարցի, Տաղեր, Եր., 1984:
7. Գրիգորիս, Քննութիւն բնութեան մարդոյ և նորին ցաւոց, Եր., 1962:
8. Դատաստանագիրք Սմբատ Իշխանի (Գունդատարլի), կիլիկեան դատաստանագիրք XII դարի, ձեռագրի համեմատութեամբ լոյս ընծայեց վարդապետ Ղլտճեան, Էջմիածին, 1918:
9. Խաչատոր Կեչառեցի, Տաղեր, Եր., 1988:
10. Կոստանդին Երզմկացի, Տաղեր, Եր., 1962:
11. Հովհաննես Երզմկացի, Բանք չափաւ, Եր., 1986:
12. Հովհաննես Թղկուրանցի, Տաղեր, Եր., 1960:
13. Սինա Թողխարեցի, Տաղեր (Ն. Ակիմյան, Հինգ պանդուխտ տաղասացներ), Վիեննա, 1921:
14. Սլիփար Հերացի, Ջերմանց միսիքարութիւն, Վենետիկ, 1832:
15. Յովհաննես Երզմկացի, Ի Տաճկաց իմաստափրաց գրոց քաղեալ բանք, Եր., 2009:
16. Նահապետ Ջուչակ, Հայրենի կարգավ, Եր., 1957:
17. Ներսէս Շնորհալի, Յաղագ Երկնի և զարդուց նորա: Հանելուկներ: Ոլր Եղեսիոյ, Եր., 1968:
18. Պարսամ Տաղասաց, Տաղ վասն ակռայի, «Հանդէս ամսօրեայ», թիւ 9-10, Վիեննա, 1930:
19. Սմբատ Սպարապետ, Դատաստանագիրք, Եր., 1958:
20. Քիւրտեան Յարութիւն, Թորոս Տարոնացի, կեանքն ու իր տաղերը, Նիւ-Յորք:
21. Ֆրիկ, Բանաստեղծություններ, Եր., 1941:

Էլեկտրոնային աղբյուրներ

www.digilib.am

lraber.asj-oa.am

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ

**Ա. ԱԲԱՋՅԱՆ, Ն. ԴԻԼՔԱՐՅԱՆ,
Ս. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, Ն. ՊԱՐՈՒՅՐՅԱՆ,
Ա. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ**

ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՈՒՂԵՑՈՒՅՑՑ-ՔՐԵՍՏՈՄԱՏԻԱ

**Համակարգչային ձևավորումը՝ Կ. Չալարյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Պատվականյանի
Հրատ. խմբագրումը՝ Մ. Հովհաննիսյանի**

Տպագրված է «Time to Print» օպերատիվ տպագրությունների սրահում:
Ք. Երևան, Խանջյան 15/55

Ստորագրված է տպագրության՝ 16.12.2019:

Զափսը՝ 60x84 $\frac{1}{16}$: Տպ. մամուլ՝ 20:

Տպաքանակը՝ 150:

ԵՊՀ հրատարակչություն

ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1

www.publishing.am